

ЎЗБЕКИСТОН
РЕСПУБЛИКАСИ
КОНСТИТУЦИЯСИНИ
ЎРГАНИШ

“ЎЗБЕКИСТОН”

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ КОНСТИТУЦИЯСИНИ ЎРГАНИШ

*Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта
махсус таълим вазирлиги бакалавриат
босқичининг ноюрidik йўналишлари учун
ўқув қўланма сифатида тавсия этган*

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маъкамаси ҳузуридаги Комиссия томонидан маъқулланган.

Ўзбекистон Республикаси фан арбоби, юридик фанлари доктори, профессор **Ҳ.Б.Бобоев** ва юридик фанлари доктори, профессор **А.Х.Сандовларнинг** умумий таҳрири остида.

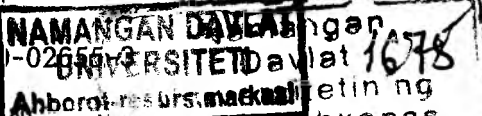
Муаллифлар жамоаси:

Ўзбекистон Республикаси фан арбоби, ю.ф.д. профессор, **Ҳ.Б.Бобоев** — кирish, I боб; ю.ф.д. профессор **А.Х.Сандов** — II бобнинг 3-, 4-, 5-§ лари, III бобнинг 1-, 4-§ лари, IV бобнинг 8-§, X бобнинг 1-5-§ лари; ю.ф.д. профессор **Ғ.А.Абдураҳимов** — XII ва XIII бобларнинг 1-§ лари; ю.ф.д. профессор **М.М.Файзиев** — IV бобнинг 1-§; ю.ф.д. профессор **М.Х.Рустамбоев** — V бобнинг 1-, 3-, 4-, 5-, 6-, 7-, 8-§, XII ва XIII боблар; ю.ф.д. профессор **А.Т.Тулаганов** — XII бобнинг 2-, 3-, 4-§ лари, 1-§ (доц. **Д.Қ.Аҳмедов** билан ҳамкорликда); ю.ф.д. профессор **А.Н.Нигматов** — VII бобнинг 1-, 2-, 3-§ лари; ю.ф.д. профессор **А.М.Охунжонов** — VII бобнинг 4-§ (ю.ф.д. профессор **С.Д.Ниятуллаев** билан ҳамкорликда); ю.ф.д. профессор **С.Д.Ниятуллаев** — VII бобнинг 4-§ (ю.ф.д. **А.М.Охунжонов** билан ҳамкорликда); ф.ф.д. профессор **Н.Т.Шодиев** — IV бобнинг 4-§ (доц. **Ҳ.М.Муҳамедов** билан ҳамкорликда); ю.ф.н. доц. **А.С.Турсунов** — IV бобнинг 9-§ (ю.ф.н. доц. **И.Ж.Собиров** билан ҳамкорликда); ю.ф.н. доц. **И.Ж.Собиров** IV бобнинг 4-§ (ю.ф.н. доц. **А.С.Турсунов** билан ҳамкорликда); ю.ф.н. доц. **О.О.Раҳимова** — VI бобнинг 2-§; ю.ф.н. доц. **Ш.Х.Файзиев** — VI бобнинг 1-§; **П.А.Саматов** — VI бобнинг 3-§ (доц. **Д.Қ.Аҳмедов** билан ҳамкорликда); **Ш.Чўлиев** — V бобнинг 2-§ (**Ж.Абдусатторов** билан ҳамкорликда); **Ж.Абдусатторов** — V бобнинг 2-§ (**Ш.Чўлиев** билан ҳамкорликда); ю.ф.д. **Ф.М.Отаҳўжаев** — VI бобнинг 4-§; доц. **Ҳ.М.Абдуалиев** — VIII боб; доц. **Д.Қ.Аҳмедов** — III бобнинг 5-, 6-§ лари, VI бобнинг 5-§, X бобнинг 6-§ (VI бобнинг 3-§ **П.А.Саматов** билан ҳамкорликда), XI бобнинг 1-§ (ю.ф.д. профессор **А.Т.Тулаганов** билан ҳамкорликда); ю.ф.н. доц. **О.З.Муҳаммаджанов** — IX боб; доц. **Х.М.Муҳамедов** — IV бобнинг 2-, 3-, 5-, 6-, 7-§ лари (4-§ проф. **Н.Т.Шодиев** билан ҳамкорликда); катта ўқитувчи **А.Б.Чўлиев** — II бобнинг 1-, 2-, 6-§ лари.

Муҳаррир: Суръат Абдукаримов

Тақризчилар: ю.ф.д. профессор — **Ҳ.Одилқориев**, ю.ф.н., доцент — **М.Мирхамидов**

ISBN 5-64

1203020100

К 1203020100

2001 й.

Uzbekiston Respublikasi

© ЎЗБЕКИСТОН нашриети, 2001 й.

Мамлакатимизда фуқароларнинг, айниқса, ёшларнинг ҳуқуқий билимларини оширишга катта эътибор берилган. Лекин бугунги кунга қадар турли мактаб ва ўқув юртларида давлат ва ҳуқуқ асосларини ўқитиш масалаларига турлича ёндошилган. Ўқитиш учун ажратилган соатлар, ўқитиладиган мавзулар ҳатто ҳуқуқдан дарс бераётган ўқитувчилар ҳам мутахассисликларига кўра турличадир.

Президент Ислом Каримовнинг 2001 йил 4 январ фармойиши ушбу масалада маълум бир тизим ва тартибни ўрнатди десак муболаға бўлмайди. Фармойишга асосан 2001 йил 1 сентябрдан эътиборан республикада узлуксиз таълим тизимида боғчадан то олий таълимнинг юқори босқичи — магистратурагача ҳуқуқий билимларни ўрганиш авваламбор Конституциядан бошланади.

Барча таълим турлари учун болалар ва ўқувчиларнинг, ёш хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда, ҳуқуқий онг ва маданиятини шакллантиришга қаратилган Конституцияни ўрганиш бўйича дастурлар, дарсликлар ва адабиётлар яратиш вазифалари кун тартибига қўйилди. Махсус дастур асосида барча ноюрidik олий ўқув юртларининг бакалаврият босқичи талабалари учун тайёрланган ушбу қўлланмада Конституцияни ўрганиш курси, Ўзбекистон Конституциясининг маъно-мазмунини ва моҳияти, ўзига хос хусусиятлари, Ўзбекистон конституциявий тузумининг асосий принциплари, инсон ва фуқароларнинг ҳуқуқлари, эркинликлари ва бурчлари ҳамда уларнинг кафолатланиши, жамият ва шахс ўртасидаги муносабатларнинг асослари, Ўзбекистон Республикасининг давлат тузилиши ва маъмурий-ҳудудий тузилиши, давлат ҳокимияти органларининг тизими, уларнинг тузилиш тартиби, ваколатлари ва фаолият шакллари ўз аксини топган.

Мазкур қўлланмани ёзишда Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси, конституциявий ва бошқа қонунлари, ҳукумат қарорлари ва Президентимизнинг асарлари, фармон ва фармойишларидан асосий манба сифатида фойдаланилди. Муаллифлар қўлланмани тайёрлашда, шунингдек, ҳуқуқшунос олимларнинг Конституцияга бағишланган китоб, рисола ва мақолаларига ҳам мурожаат этдилар.

Қўлланмада Конституциянинг мазмун-моҳиятини ўрганиш бўйича бир қатор назарий ва амалий муаммолар ўртага ташланади. Муаллифлар Конституция меъёрларини ҳаётга татбиқ этиш ва амалга ошириш масалалари хусусида бир қанча фикрларни билдирадилар.

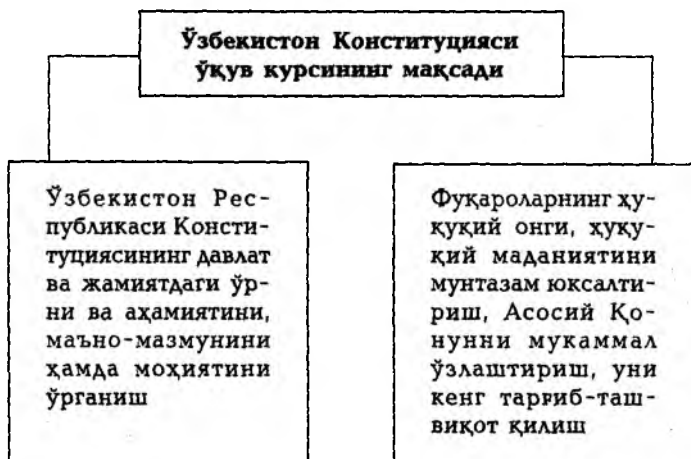
Умид қиламизки, қўлланма барча ноюрidik олий ўқув юртлари талабалари ва профессор ўқитувчилари учун Конституция ва унинг асосида қабул қилинган бошқа муҳим қонунларимизнинг мазмун-моҳиятини чуқур ва мукамал ўрганишларида асосий қўлланма бўлиб қолади ҳамда Республикамизда демократик ҳуқуқий давлат ва адолатли фуқаролик жамияти қуриш ишига, талаба ёшларимизнинг ҳуқуқий маданиятини юксалтиришга хизмат қилади.

Профессор Ҳ.Б.БОБОЕВ

**“ЎЗБЕКИСТОН КОНСТИТУЦИЯСИНИ
ЎРГАНИШ” ЎҚУВ КУРСИ, УНИНГ
МАҚСАД ВА ВАЗИФАЛАРИ**

**1-§. Ўқув курсининг жорий қилиниши,
тушунчаси, мақсад ва вазифалари**

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2001 йил 4 январдаги “Ўзбекистон Республикаси Конституциясини ўрганишни ташкил этиш тўғрисида” - ги фармойиши асосида мамлакатимиз таълим тизимининг барча босқичларида “Ўзбекистон Конституциясини ўрганиш” ўқув курси жорий қилинди. “Ўзбекистон Конституциясини ўрганиш” ўқув курси Ўзбекистон конституциявий ҳуқуқининг муҳим таркибий қисми бўлиб, ўз мақсад ва вазифаларига эга. Уларни қуйидаги чизмада яққол тасаввур этиш мумкин:

**Ўзбекистон Конституцияси
ўқув курсининг вазифалари**

қуйидагиларни ўрганишдан иборат:

Ушбу ўқув курсининг моҳиятини тўла англаб олиш учун аввало "конституциявий ҳуқуқ" тушунчасини билиб олиш керак, зеро, "Ўзбекистон Конституциясини ўрганиш" ўқув курси "Конституциявий ҳуқуқ" фанининг асосий қисмини ташкил этади.

Конституциявий ҳуқуқни миллий ҳуқуқ тизимининг асосий тармоғи сифатида ўрганишда қуйида-

гилар назарда тугилади. Биринчидан, конституциявий ҳуқуқ бошқа ҳуқуқ тармоқлари каби давлат томонидан ўрнатилади ва қўриқланади. Иккинчидан, конституциявий ҳуқуқ бошқа ҳуқуқ тармоқларидан ўз моҳияти ва мазмунига кўра фарқ қилади, яъни у давлатнинг энг асосий ҳуқуқий нормаларини ифода этиб, бошқа ҳуқуқ соҳаларидан фарқли ўлароқ, устунлик ва умумҳуқуқий тамойиллар ўрнатувчи характерга эга.

Конституциявий ҳуқуқ энг аввало инсон ва фуқароларнинг асосий ҳуқуқ ва эркинликларини муҳофаза этувчи, кафолатловчи ва шу мақсадларда уни ҳимояловчи давлат ҳокимиятининг муайян тизимини таъсис этувчи ҳуқуқий нормалар мажмуасидир.

Ҳозирги замон цивилизациясининг муҳим қоидаларидан бирига биноан, давлат инсон учун, унинг эркинликларини муҳофаза қилиш ва яхши турмуш шароитини таъминлаш учун мавжуддир. Аммо эркинлик ва ҳокимият ўртасидаги мувозанатни қандай таъминлаш мумкин? Ахир, агар эркинлик мустақкам давлат тизими ичида қонунлар билан тартибга солинамас экан, у осонгина анархияга ва бошбошдоқликка айланиб кетиши мумкин, агар давлат тизими эркинликдан воз кечиш асосига қурилган бўлса, инсон тоталитар зулм исканжасига тушиб қолади. Ҳокимият ва эркинликнинг мувозанатини таъминлаш конституциявий ҳуқуқнинг энг асосий ва нозик моҳиятини ташкил этади.

Ҳуқуқнинг мазкур тармоғи ижтимоий ҳаётнинг бундай муҳим ва мураккаб соҳасини тартибга солганлиги сабабли у ҳуқуқ тизимида етакчи ўрин тутади. Аслида, бутун миллий ҳуқуқ тизими, барча ҳуқуқ тармоқларининг шаклланиши (тарихан бўлмаса-да, мантиқий изчиллик асосида) конституциявий ҳуқуқдан бошланади. Унинг ҳуқуқ тизимини ташкил этишдаги роли ҳам шундадир. У ёки бу мамла-

катнинг миллий ҳуқуқидаги бирорта тармоқ конституциявий тамойиллар ёки конституциявий қонунчилик нормаларига таянмаса ёки, аксинча, унга зид келса, асло ривожлана олмайди.

Ҳуқуқнинг бошқа тармоқлари каби Конституциявий ҳуқуқ ҳам ўз предметига эга. Уни билиб олиш эса ҳуқуқий тартибга солишнинг ўзига хослигини аниқлаш, демак, ҳуқуқнинг бу тармоғи мундарижаси, вазифаси ва мақсадлари ҳақида, унинг бошқа тармоқлардан фарқи тўғрисида тушунчага эга бўлиш учун зарурдир. Конституциявий ҳуқуқ предметини белгилаш катта аниқликни талаб этади. Чунки бу тармоқда гап тўғридан-тўғри инсон ва фуқароларнинг ҳуқуқлари, бурчлари ва эркинликлари кафолатлари ҳақида боради.

Зеро, гап инсон ҳуқуқи, эрки ва бурчи тўғрисида борар экан, Конституция ўзининг нормаларида уни одилона ечиши ва энг муҳими ана шу ҳуқуқ ва эркинликларни таъминлайдиган, қўриқлайдиган давлат ҳокимиятини ташкил этадиган ўта мурраккаб масалани ҳал қилади.

Халқ ҳокимиятчилигига асосланган демократик давлат органларини ташкил этиш қонун устуворлигига асосланган ижроия ҳокимиятини, мустақил судни, маҳаллий ўз-ўзини бошқарувни ўрнатишни тақозо этади. Конституция ўз нормаларида инсон ва давлат ўртасидаги муносабатларни тартибга солар экан, у давлатнинг моҳиятини, шаклини ҳам белгилаб беради. Биз у ёки бу давлатнинг Конституциясига қараб ҳокимиятнинг мақсади ва моҳиятини аниқлашимиз мумкин.

Масалан, тоталитар жамиятда конституциявий ҳуқуқнинг роли расмий, қотиб қолган амалиёт билан чекланган ва таъсирсиздир, чунки бутун реал ҳокимият ягона партия, синф қўлида бўлади ва диктаторлик усуллари билан амалга оширилади. Аммо

демократик давлатда бу ҳуқуқнинг муттасил ривожланиши сиёсий фикрлар хилма-хиллиги таъсири остида амалга ошади. Бу ҳол, айниқса, ҳозирги пайтда демократияга ўтиш жараёнини бошидан кечираётган Ўзбекистон учун характерлидир. Бу ерда конституциявий ҳуқуқнинг ўзи ислохотларнинг объекти бўлиши билан бирга, фуқаролар тинчлиги ва озолиштирилиши учун зарур шароитлар яратади. Турли сиёсий, шу жумладан, экстремистик ва ақидапараст кучларнинг ҳокимият учун кураши йўлига қонуний ва адолатли тўсиқ қўяди. Авторитар давлатларда эса ҳокимият ягона шахс қўлида бўлиши мумкин ва ҳ.к.

Конституция биринчи навбатда давлат бошқарув шакли ва давлат ҳокимиятини ташкил этиш меъёрларини ўрнатади. Бунда у аввалам бор унинг асосий принциплари, манбалари, таълимотлари ва ролялари нималардан иборат эканлигини аниқ кўрсатади. Бу ўринда халқ ҳокимиятининг тақсимланиши, давлат бошқарув шакли, кўп партиявийлик, ҳур фикрлик, виждон эркинлиги, мулк ҳуқуқи каби масалалар муҳим аҳамият касб этади.

Ана шу принцип ва қоидаларга асосан Конституция давлат ҳокимиятининг тизими ва органларини, улар ўртасидаги ўзаро муносабатларни тартибга солади. Бу ўринда Конституция давлат ҳокимиятининг тақсимланиши назариясини амалга ошириб, қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимиятларини ўзаро тийиб туриш ва мувозанатда тутиш қоидасини таъминлайди.

Конституция нормаларидаги яна энг муҳим масалалардан бири инсон ва давлат ўртасидаги муносабат масаласидир. Бунда асосий диққат-эътибор инсоннинг эрки, соғлиғи, ҳаёти, мулки каби ҳуқуқларининг таъминланганлиги ва кафолатланишига қаратилади. Тўғри, инсоннинг кўп ҳуқуқлари Конституцияда кўрсатилмайди, улар ҳуқуқнинг бошқа соҳаларида,

масалан, меҳнат ҳуқуқи, фуқаролик ҳуқуқи ва шу кабиларда батафсил баён қилинади. Аммо Конституцияда инсоннинг табиий ҳуқуқлари, яъни яшаш, меҳнат қилиш, касб танлаш, мулкдор бўлиш ҳамда барчанинг қонун олдида тенглиги каби ҳуқуқларининг муқаддаслиги ва дахлсизлиги аниқ белгилаб қўйилади. Масалан, шахс суднинг ҳукмисиз озодликдан маҳрум этилмайди ёки унинг мулки, турар жойи дахлсиздир ва ҳ.к. Давлат инсонга хизмат қиладди ва у одамлар олдида масъулдир.

Конституцияда кўриладиган яна муҳим масалалардан бири давлат ва жамият ўртасидаги муносабат масаласидир. Албатта, давлат қонунлар орқали жамиятда тартиб ўрнатади. У ўтиш даврида асосий ислохотчилик вазифасини бажаради. Бу, давлат жамият устидан ҳукмронлик қиладди, деган фикрни билдирмайди. Давлат ҳам жамиятнинг асосий бир бўғини сифатида амал қиладди. Жамият давлатдан кўра кенгдир. Жамият давлат, нодавлат ва жойларда ўзини ўзи бошқариш органларини мужассамлаштирган ҳолда бир бутун тарзда намоён бўлади.

2-§. Ўзбекистон Конституциясини ўрганиш курси — конституциявий ҳуқуқнинг асосий қисми. Унинг предмети

Конституциявий ҳуқуқнинг предмети ижтимоий муносабатларнинг икки асосий соҳасини қамраб олади:

биринчидан, инсон ва фуқароларнинг ҳуқуқлари ва эркинликлари муҳофазаси (инсон ва давлат ўртасидаги муносабатлар);

иккинчидан, давлат тузуми ва давлат ҳокимиятининг ташкил этилиши (ҳокимият субъектлари ўртасидаги муносабатлар).

Инсон ва давлат ўртасидаги муносабатлар фақатгина конституциявий ҳуқуқ билан эмас, балки ҳуқуқнинг бошқа соҳалари (масалан, маъмурий ҳуқуқ, меҳнат ҳуқуқи, фуқаролик ҳуқуқи ва бошқалар) томонидан ҳам тартибга солинади. Аммо конституциявий ҳуқуқ шахс ҳуқуқий мақоми, унинг асосий ҳуқуқ ва эркинликларини ўзида мужассам этган энг асосий нормалардан иборатдир. Фанда ҳуқуқни эркинлик ўлчови сифатида тушуниш кенг ёйилган бўлиб, Конституциявий ҳуқуқ бу тушунчага ҳар томонлама мос келади.

Инсон эркинлигини табиий ҳолат деб эътироф этиш билан боғлиқ муносабатларни тартибга солиш мураккаб ишдир. У фақат ҳуқуқларнигина эмас, балки инсоннинг бошқа одамларга ва давлатга муносабати борасидаги мажбуриятларини ҳам мустаҳкамлашни кўзда тутаяди. Эркинлик абсолют бўлиши мумкин эмас. Уни суиистеъмом қилишнинг олдини олиш учун муайян чеклашлар зарур. Конституциявий ҳуқуқ фақатгина ҳуқуқни эълон қилиш билан чекланмай, унинг ҳуқуқий кафолатларини ҳам яратаяди. У шундай давлат таъсис этадики, бундай давлат эркинликларнинг "тунги қоровули"га айланиб қолмай, одамларнинг фаровонлигини таъминлаш учун шароит яратиш мажбуриятини олади: амалда давлат ҳокимиятининг барча тизими ана шу мақсадга бўйсундирилган.

Айрим рус олимларининг фикрича, конституциявий ҳуқуқнинг предмети "инсоннинг жамият билан муносабати", "ижтимоий тузум асосларини мустаҳкамлаш", "фуқаролик жамияти тамойиллари"ни ўрнатишдир. Бундай ёндошувлар тоталитаризм шароитида жамиятга давлатнинг раҳбарлиги эътироф этилган даврдан қолган анъаналарга содиқликнинг бир кўринишидир. Ҳозирги пайтда Ўзбекистонда шаклланаётган чинакам фуқаролик жамиятида бун-

дай бўлиши мумкин эмас: фуқаролик жамияти давлатдан мустақилдир ва ундан юқорида туради, у инсоннинг эркинликлари ва ташаббусларини, одамларнинг ҳам сиёсий, ҳам иқтисодий соҳалардаги бирлашмаларини эътироф этиш асосига қурилган.

Ҳуқуқ ижтимоий муносабатларнинг фақат кичик бир қисмини тартибга солади, унинг катта қисми эса, ахлоқ ва ижтимоий ўзини ўзи бошқаришни ташкил этиш асосида тартибга солинади.

Эркин инсон ҳуқуқи орқали муайян ижтимоий тартиб шаклланади: мулк шакллари, иқтисодни ташкил этиш, сиёсий тизим, ижтимоий муносабатлар ва ҳ.к. Демократик давлат социалистик ёки капиталистик ижтимоий тузумни ўрната олмайди, яъни у ёки бу ғоявий босимга ён бериши мумкин эмас, чунки ҳар қандай ҳолда ҳам бу аҳолининг бир қисми истакларини аҳолининг бошқа қисмига зўрлаб қабул қилдириш демақдир. Албатта, эркин сайловлар натижасида ҳокимият тепасига қандай сиёсий кучлар келганлигига қараб, давлат сиёсати у ёки бу ижтимоий-иқтисодий йўналишга эга бўлиши мумкин. Аммо шундай шароитда ҳам конституциявий йўл билан фуқароларнинг ҳуқуқлари ва эркинликларини йўқ қилиш ёки ўзгартириш мумкин эмас.

Конституциявий ҳуқуқ томонидан "ижтимоий тузум асослари"нинг тартибга солиниши масаласида хорижий ҳуқуқшунос олимлар фикри турличадир. Эски конституциявий актлар амалда бўлган мамлакатларда (АҚШ, Буюк Британия ва бошқалар) бундай "асослар" ҳақида бирор ишора ҳам йўқ. Эҳтимол, шунинг учун бўлса керак, либерализм йўлидан бораётган фанда ҳам бу борадаги фикрлар деярли учрамайди. Бу ерда ижтимоий тузум ҳақида гапирилганда ҳам эркинлик, демократия, адолат, инсон ҳуқуқлари категориялари ва давлатнинг тегишли функциялари тилга олинади.

Аммо Конституциялари Иккинчи жаҳон урушидан кейин ва сўл кучларнинг кучли босими остида қабул қилинган мамлакатлар (Франция, Италия, Португалия ва бошқалар)нинг асосий қонун матнларида "иқтисодий тузум", "ижтимоий-этник муносабатлар" ва ҳ.к.лар ҳақидаги бўлимлар пайдо бўлди. Бироқ улар инсоннинг табиий ҳуқуқ ва эркинликлари институтига ҳеч қандай таъсир ўтказмади ва давлатнинг ижтимоий ҳамда иқтисодий функцияларини белгилаш билан узвий боғлиқдир (таълим, соғлиқ муҳофазасига кўмаклашиш, одамларнинг яхши турмуши учун шароит яратиш ва бошқалар). Демак, бу инсон ва давлатнинг ўзаро муносабатларидаги айни соҳанинг ўзи бўлиб, унда инсон эркининг устуворлиги ва давлат вазифаларининг чегаралари қатъий белгилаб қўйилган бўлади.

Кўриб чиқиладиган масалада Ўзбекистоннинг янги конституциявий ҳуқуқи модели ўзига хос мавқега эга. Илгариги совет Конституциясидан фарқли ўлароқ, 1992 йилги Конституцияда ижтимоий тузум асослари ҳақидаги бўлим йўқ. Аммо, айни пайтда, кўпгина моддаларда давлатнинг иқтисодий ва ижтимоий функциялари белгиланган. Улар бошқа мақсадга — инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини муҳофаза қилиш ва уни амалга ошириш учун кўмаклашишга бўйсундирилган. Бу ҳол Конституциянинг социал либерализм ва социал демократия ғояларининг кучли таъсири остида яратилганлиги билан изоҳланади. Шундай қилиб, Конституциянинг тузилиши ва мазмунидан давлатга иқтисодий ва ижтимоий характердаги муайян кўрсатмалар келиб чиқади. Аммо бу кўрсатмалар қандайдир ғоявий аниқ ижтимоий тузумни ўрнатишга ва фуқаролик жамияти тамойилларини белгилашга қаратилмаган. Улар фақат давлатнинг жамият ҳаётига аралашуви чегараларини ва одамларга нисбатан мажбуриятларини белгилайди. Амалда фуқаролик жамия-

ти давлат аралашувидан озод бўлиб қолаверади, одамларнинг ўз ҳаётий идеаллари ва бахтга томон ўз йўллари ташлашларида эркинликни таъминлайди.

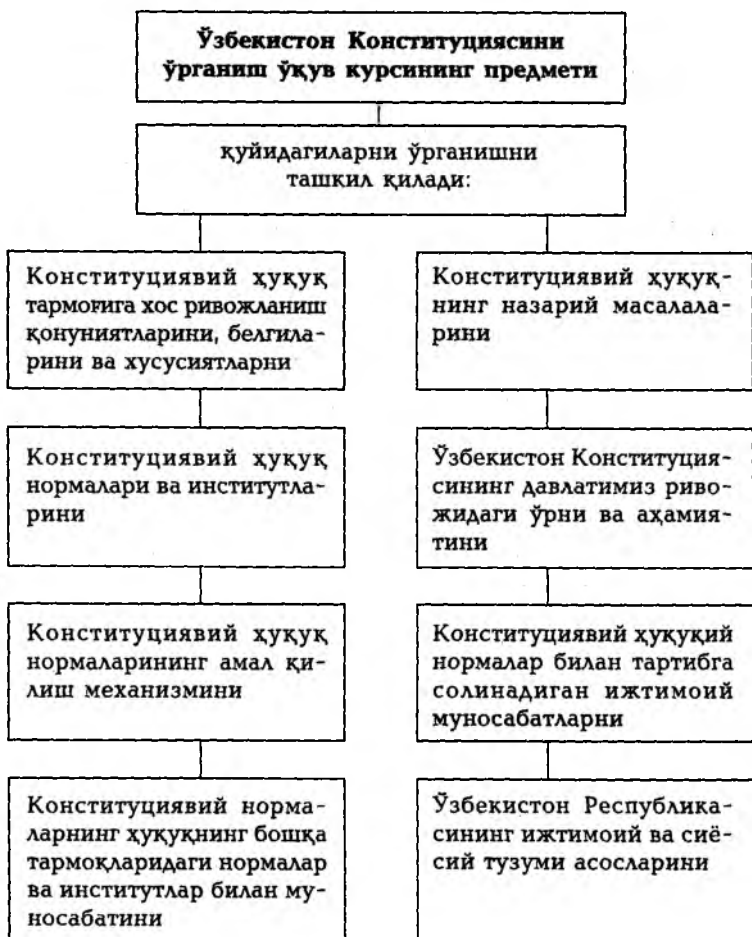
Ҳозирги ўтиш даврида Ўзбекистондаги фуқаролик жамияти ҳали батамом қарор топгани йўқ, аҳолининг эркинлик ташаббуси, бутунлай ўзини ўзи бошқаришни ташкил этиш малакаси етишмайди. Шу сабабдан давлатнинг жамиятдаги анъанавий тартибга солувчи роли сақланиб қолмоқда. Аммо вақти билан, агар ислохотлар муваффақиятли давом этса ва жамият чинакам фуқаролик жамиятига айланса, давлатнинг роли тобора пасайиб боради, ижтимоий ҳаётнинг бир қатор соҳаларида ҳуқуқий тартибга солиш ўзини ўзи бошқариш ва эркин кишиларнинг ташаббусига ўз ўрнини бўшатиб беради.

Давлат ҳокимиятининг тузилиши давлат ҳокимияти ва бошқарув органларининг таъсис этилишининг гина эмас, балки улар орасидаги муносабатларнинг кенг доирасини тартибга солишни ҳам назарда тутди. Давлат ҳокимияти ва бошқарув органлари, гарчи уларнинг вазифалари ва ваколатлари ўртасида тафовут бўлса-да, бир бутун яхлит тизимни ташкил этиши зарур. Бу тизим одамлар ва уларнинг манфаатларига шундай муносабатда бўлиши керакки, у давлатнинг жамиятдаги ролини намоён қилишга кўмаклашсин. Конституциявий ҳуқуқ ҳокимият-ҳуқуқ жараёнлари ривожда бошланғич нуқтани ташкил этади. У барча давлат органларининг ҳамжиҳатлик билан, ягона мақсад йўлида ўзаро ҳамкорлиги учун асос бўлиши лозим. Аммо бу органлар ишида ички бирлик бўлмаса, конституциявий ҳуқуқ уларнинг ҳаракатларида номутаносибликни туғдириши, конституциявий танглик ва давлат ҳаётида бўшлиқни юзага келтириши мумкин.

Конституциявий ҳуқуқнинг бундай тизимни ташкил этиш функцияси ундан қонун чиқарувчи, иж-

роия ва суд ҳокимиятлари, шунингдек, маҳаллий ўзини ўзи бошқариш органларининг ваколатлари, вазифалари ва мақоми миқёсини, уларни ташкил этиш тартиби, ваколат доираси, фаолият шакли ва ҳоказоларни аниқ белгилаб қўйишни тақозо этади.

Юқоридагилардан хулоса қилиб, "Ўзбекистон Конституциясини ўрганиш" ўқув курсининг предмети ни қуйидагича чизма асосида тавсифлаш мумкин:

3-§. Ўқув курсини ўрганиш усуллари

Ҳар қандай фан ёки ўқув курси ўзи ўргатадиган масалаларни ўрганиш усулларига эга. Бу фанда "методология" деб ҳам юритилади. "Методология" сўзи юнонча "metodos" сўзидан олинган бўлиб, айнан маъноси "бирон нарсани ўрганиш йўли" демакдир. Метод — бу умумий маънода мақсадга эришиш усули, муайян изга солинган фаолиятдир. Метод — бу махсус маънода билиш воситаси, ўрганиладиган мавзуни тафаккурда ҳосил қилиш йўлидир.

Илмий-тадқиқот жараёнида билишнинг аниқ шакли ва усулларида фойдаланиш орқали илмий билимлар вужудга келади, ривожлантирилади. Ҳар бир билим тизимида илмий-тадқиқот жараёнида келиб чиққан муаммо ёки масаланинг қўйилиши ва ҳал қилинишида махсус усуллардан фойдаланилади. Улар эса тарихий аниқ билиш жараёнида вужудга келади, ривожланади. Шунинг учун ҳам ҳар бир фаннинг ўз предмети ва тадқиқот усули мавжудки, улар ўзи ўрнаётган объектга нисбатан махсус амалий ва назарий тадқиқот усули асосида ёндашади.

Ҳозирги замон жаҳон фани давлат ва ҳуқуқнинг ривожланиш жараёнини турли мавқелардан туриб тушунтиришга имкон берувчи кенг фалсафий кўрсатмалар беради.

Билишда хусусийлик ва умумийлик вазифасини бажарувчи усуллар мавжуд. Кўпчилик фанларда қўлланиладиган усуллар умумий усул дейилади. Ҳар бир аниқ фаннинг ўзи қўллайдиган хусусий усуллари асосида билим тизими чуқурлашиб борса, умумий усулни татбиқ қилиш орқали эса билиш доираси янада кенгайиб боради.

Илмий билишнинг ҳамма фан учун тегишли бўлган умумий усулларига анализ ва синтез, индукция ва дедукция, аналогия, мантиқийлик ва тарихийлик,

мавҳумликдан аниқликка бориш ёки аниқликдан мавҳумликка бориш ва бошқалар киради. Илмий билишнинг бу услублари фан тараққиётида гарчи умумий ҳисобланса ҳам, диалектик усулларга нисбатан хусусий бўлиши мумкин. Лекин бу усуллар диалектик усуллар билан боғланган.

Шундай қилиб, билиш жараёнида илмий-тадқиқотнинг хусусий, умумий ва энг умумий усуллари мавжуд бўлиб, улар ўзаро бир-бири билан боғлиқ. Диалектик усул реал олами илмий билишнинг энг умумий усули бўлиб, у барча фанлар учун, жумладан, ушбу ўқув курси учун ҳам методологиядир. Диалектик усул хусусий фанлар эришган ютуқлардан фойдаланиб, уларнинг усуллари билан биргаликда ривожланади, улар бир-бирини тўлдиради ва бойитади.

Диалектика ҳодисаларни ривожланишида, бошқа ҳодисалар билан алоқадорликда, бир-бири билан боғлиқ ҳолда, ҳаракатда, миқдорий ва сифат ўзгаришида олиб қарайди. У реал мавжуд, муайян вазиятда, муайян вақтда ва ҳудудда вужудга келган. Бинобарин, уларни тушунтириш учун уларни вужудга келтирган шароитни, мавжуд бўлган ва яшаётган даврни билмоқ керак.

4-§. Конституциявий ҳуқуқми ёки давлат ҳуқуқими? Атамалар ҳақида баҳс

Мамлакатимизда ҳам, чет элларда ҳам ҳуқуқнинг биз кўриб чиқаётган тармоғи номи сифатида иккала атама ҳам қўлланилади. Улар орасида принципиал фарқ йўқ, қайсини қўллаш анъаналарга боғлиқ. Мамлакатимизда, АҚШ ва Францияда "конституциявий ҳуқуқ" атамаси қўлланилади. Германия каби демократик ҳуқуқий мамлакатларда "давлат ҳуқуқи" атамаси

MAVJUDAN DAVLAT
UNIVERSITETI 17
Axborot-resurs markazi.

1675

қабул қилинган. Россияда Октябрь тўнтаришигача бўлган даврда иккала атама ҳам қўлланилган. Зеро, мамлакатда атамалар ҳақидаги баҳсга сабабчи бўладиган конституциянинг ўзи ҳам йўқ эди. 1917 йилдан кейин "давлат ҳуқуқи" номи кенгроқ қўлланила бошланди. Чунки социалистик конституция номигагина қабул қилинган, ижтимоий ҳаёт ёппасига давлат назорати остига ўтган эди.

Ҳозирги пайтда кўпгина тадқиқотчилар "конституциявий ҳуқуқ" атамасини ёқлайдилар. Уни тоталитар давлатчиликдан воз кечиб, конституционализм ва демократияга ўтишнинг белгиси деб ҳисоблайдилар. Ўзбекистонда ҳам "конституциявий ҳуқуқ" атамаси ҳуқуқнинг ушбу тармоғига муносиб ном сифатида қабул қилинган.

5-§. Ўзбекистон конституциявий ҳуқуқининг ижтимоий табиати

Мамлакатимизда узоқ йиллар ҳукмрон бўлган марксистик давлат назарияси давлат ва ҳуқуқни синфий маънода тушунишни уқтирар, бир синфнинг диктатураси ёки "етакчи роли"ни мустаҳкамлашни конституциявий ҳуқуқнинг моҳияти деб ҳисоблар эди. Тоталитар давлат аслида ҳам шундай эди. Аммо демократик давлат синфий бўлиши мумкин эмас, чунки демократия ва синфий имтиёзлар бир-бирига зиддир. Шу сабабли тоталитар даврда марксча-ленинча фан томонидан ўрганилганидек, конституциявий (давлат) ҳуқуқнинг "синфий моҳияти"ни аниқлаш бугунги кунда мантиқсиз иш бўлиб қолди. Аста-секинлик билан замонавий цивилизация белгиларига эга бўлинаётган ҳозирги жамиятда барча фуқаролар, ижтимоий аҳволдан қатъи назар, баравар ҳуқуқлар ва имкониятларга эга.

Шу сабабли, Ўзбекистон конституциявий ҳуқуқнинг табиати ижтимоий плюрализмда намоён бўлади. Яъни жамиятдаги барча ижтимоий қатламлар давлат органларини шакллантириш ва унинг сиёсатига таъсир ўтказишда тенг имкониятларга эга. Бу таъсир конституциявий-ҳуқуқий институтлар томонидан оммавий ахборот воситалари, сиёсий ҳуқуқлар, жамоат бирлашмалари ва сиёсий партиялар орқали амалга оширилади. Конституциявий ҳуқуқ фуқароларнинг бундай бирлашмалари ҳуқуқини мустаҳкамлайди, жамоатчиликнинг давлат органлари фаолияти устидан доимий назорати учун шароит яратади. Бу эса, сайлаш ва сайланиш ҳақидаги демократик қоидалар билан бирга айрим социал гуруҳлар ва қатламларнинг ҳокимиятдан ўз шахсий манфаатлари йўлида фойдаланиш имкониятини йўққа чиқариши лозим.

Демак, ижтимоий плюрализм (фикрлар хилма-хиллиги) марксизм-ленинизм томонидан тарғиб этилган давлат ва ҳуқуқнинг моҳиятини синфийлик асосда тушунишга тамомила зиддир. Конституциявий ҳуқуқнинг ижтимоий табиатини янгича тушуниш ҳуқуқий давлат назариясига, демократиянинг эътироф этилган тамойилларига мосдир. Жамиятимиз одамлар ўртасидаги ўзига хос ижтимоий шартнома кўринишидаги давлат тушунчасига қайтмоқда. Бу шартнома давлат ҳокимиятига ҳуқуқ нормаларининг сўзсиз бажарилишини таъминлаш бўйича муайян ваколатлар беради, аммо давлатдан ҳам бу ваколатларни одамлардан олганлигини ва уни одамлар манфаати йўлида амалга ошириши лозимлигини унутмасликни талаб қилади. Фақат халқгина ҳокимият манбаи бўлиши мумкин — ҳар қандай демократик мамлакатнинг конституциявий ҳуқуқи ана шу оддий, аммо олижаноб ҳақиқатдан бошланади.

Конституциявий ҳуқуқнинг ижтимоий табиати-ни аниқлашга реалистик ёндашув жамиятдаги ижтимоий ва сиёсий муносабатларни тартибга солиб турувчи мазкур ҳуқуқ тармоғининг ролини тушуниб олишда ниҳоятда муҳим аҳамиятга эга. Бу роль тоталитар давлатга хос бўлган жамиятдаги ижтимоий, иқтисодий ёки сиёсий курашни бостиришдан иборат эмас. Демократик жамиятда, ижтимоий гуруҳ ва қатламлар, шунингдек, уларнинг бирлашмалари ўз эркинликларидан фойдаланиб, конституциявий қонунлар доирасида ўз ижтимоий мавқелари ва ижтимоий тузумларини ўзлари белгилаш ҳуқуқига эгадирлар. Конституциявий ҳуқуқнинг функцияларидан бири эса бу қонунлар доирасини аниқлаб беришдир. Бу тармоқнинг ижтимоий тартибга солувчи роли аҳолининг қайсидир иқтисодий кучли ёки ижтимоий фаол гуруҳи ёки қатлами ҳокимиятни куч билан эгаллаб олишига, турли экстремистлар томонидан оммавий ахборот воситаларининг суиистеъ-мол қилинишига, зўравонлик, уруш, ғайри ахлоқий ғоялар тарғиботига йўл қўймаслигида намоён бўлади.

Ижтимоий тартибга солиш вазифаси ниҳоятда мураккаб. Чунки конституциявий ҳуқуқ барча кишиларнинг келиб чиқиши ва ижтимоий аҳволдан қатъи назар тенг ҳуқуқлилиги, уларнинг ҳуқуқ ва эркинликларининг кафолатланиши тамойиллари асосига қурилган. Аммо айти шу вазифа конституциявий ҳуқуққа хос бўлиб, унинг асосий тамойиллари ва нормаларига сингдирилган. Конституциявий ҳуқуқ турли ижтимоий қатламлар ўртасидаги муносабатларни тартибга солади, зўравонлик ва бир-бирини қирғин қилишга йўл бермайдиган ижтимоий тинчлик ва муросанинг оқилона ҳуқуқий асосини ўрнатади.

6-§. Конституциявий ҳуқуқ ва сиёсий тизим

Бу икки тушунча бир-бири билан узвий боғлиқ. Давлат — сиёсий тизимнинг таркибий қисми бўлиб, унга сиёсий институтлар ва муассасалар (партиялар, сиёсий мақсадларни кўзда тутувчи жамоат ташкилотлари, таъсир ўтказиш гуруҳлари) ҳам киради. Давлат органлари сиёсий тизимнинг бошқа компонентлари билан бирга узвий алоқада шаклланади ва фаолият олиб боради. Чунки бу тизим жамиятда ҳокимият (унга эришиш, ушлаб туриш ёки фойдаланиш) билан боғлиқ сиёсий муносабатларни ифода этади.

Конституциявий ҳуқуқ ва сиёсий тизим бир нарса эмас. Ҳуқуқий муносабатлар сиёсий муносабатларнинг фақат бир қисмидир. Аммо унинг марказий қисмини ташкил этади. Масалан, фуқаролик ҳуқуқи ва эркинликлари институти сиёсий ташкилотларнинг фаолияти, уларнинг ҳокимият учун курашида ҳал қилувчи шароит яратади. Ҳуқуқ ҳокимият механизми ўрнатади, асосий сиёсий кучлар ана шу доирада ўзларини намоён қиладилар.

Аммо конституциявий ҳуқуқ барибир у ёки бу мамлакатни ким ва қандай бошқараяпти, деган саволга тўла жавоб бермайди. Бу ҳуқуқ нормалари ўз ўзича таъсир кучига эга эмас, улар сиёсий воқелик билан ўзаро муносабатга киришгандагина жонланадилар. Сиёсий мунозараларнинг иштирокчилари баъзан йиллар давомида айрим ҳуқуқий нормаларни эсламайдилар, аммо ўткир сиёсий вазият юзага келганда, унутилган норма томонларнинг ҳуқуққа зид усулларни қўллашига йўл қўймайди, халоскорлик ролини бажаради. Тарихда кўпинча шундай ҳам бўлганки, сиёсий тузум конституциявий ҳуқуқни қуруқ расмиятчиликка айлантириб қўйган. Шу сабабли, конституциявий ҳуқуқни ўрганиш сиёсий ти-

зимнинг барча мураккаб жиҳатларини, яъни сиёсат-шунослик фанини ўрганиш билан тўлдирилиши зарур.

Конституциявий ҳуқуқнинг муҳим элементи — бошқарув шаклидир. Гарчи у сиёсий муносабатлар иштирокчилари учун аҳамиятга эга бўлса-да, барибир ҳокимиятни амалга оширишнинг конкрет методлари ва усулларини акс эттирмайди. Мамлакатда демократик давлатчиликнинг барча атрибутлари бўлиши мумкин: эълон қилинган ҳуқуқ ва эркинликлар, парламент, президент, масъул ҳукумат, аммо агар сиёсий тузум қўпол диктатурадан иборат бўлса, демократик институтлар хўжа кўрсинга мавжуд бўлади. Шундай қилиб, бошқарув шакли, хоҳ у парламент республикаси ёки парламентар монархия бўлсин, хоҳ президент республикаси ёки конституциявий монархия бўлсин, ўз-ўзича кўп ёки оз демократиядан дарак бермайди.

Худди шу тариқа кўппартиявийлик, сиёсий маданият анъаналари ва ҳ.к. асосига қурилган сиёсий тизим ҳам ҳеч нарсадан гувоҳлик бермайди. Амалда у мавжуд диктатурага хизмат қилиши мумкин. Фақатгина бир партияли сиёсий тизим ҳамиша ва шубҳасиз антидемократикдир.

Сиёсий тузумнинг уч асосий тури маълум: демократик, авторитар ва тоталитар.

Демократик тузум конституциявий қонунчиликка риоя қилиниши, барча фуқароларнинг ўз ҳуқуқ ва эркинликларидан тўла фойдаланиш имконияти мавжудлиги, кўппартиявийлик, эркин матбуот, қонунлаштирилган дискриминация (ҳуқуқлар чекланиши) нинг йўқлиги, мустақил суд тизими ва ҳоказолар билан характерланади.

Авторитар тузум давлат қарорларини қабул қилиш конституциявий механизмни олигархияга бўйсундиради, ҳокимиятни амалда диктатор қўлида мар-

казлаштиради, ижроия ҳокимиятни кенгайтириб, уни назоратсиз ва ҳеч кимга ҳисоб бермайдиган қилиб қўяди. Бу тузумда аҳолининг барча қатламлари хатти ҳаракатлари устидан назорат ўрнатилади, фуқаролик ҳуқуқлари ва эркинликлари йўққа чиқарилади. Бундай ҳолатда конституциявий тартиб чекланмаган, фавқулодда ёки ҳарбий вазият билан алмашади, тузум қуроли кучларга суянади.

Тоталитар тузум қўпол репрессиялар, фикр устидан назорат ўрнатиш, мухолифат ва эркин матбуотни батамом йўқ қилиш билан характерланади. Ҳокимиятнинг ўта марказлашуви доҳийчиликни туғдиради, парламент муассасалари ва мустақил судларнинг амалда йўқ қилинишига олиб келади. Конституциявий "ҳуқуқ" бундай тузумда фақат бир партиянинг диктатурасини қонунлаштиради.

Сиёсий тузумлар кўрсатилган ана шу уч асосий тур билан чекланмайди. Бошқа кўпгина оралиқ тузумлар ҳам мавжуд.

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ КОНСТИТУЦИЯСИНИНГ ЯРАТИЛИШИ

1-§. Ўзбекистоннинг конституциявий тарихи

Ҳар бир давлатнинг бошқарув тизими тарихан маълум бир ҳуқуқий манбааларга биноан шакллантирилган. Лекин бу ҳуқуқий манбаалар турли кўри-нишларда ва турлича иборалар билан номланиб келинган. Ҳозирги Ўзбекистон Республикаси ҳудудида илгаридан конституциявий ҳужжатлар, яъни сиёсий тузум моҳиятини белгиловчи асосий меъёрий ҳужжатлар мавжуд бўлган. Масалан, тарихий манбаларга кўра, VIII асрдан бошлаб Мовароуннаҳрда ижтимоий муносабатларни тартибга солиб турувчи Асосий Қонун (манба) тариқасида Қуръони Карим амалда бўлган. Шунингдек, XIII-XIX асрларда Мовароуннаҳрда шариат билан бир қаторда давлатнинг ҳуқуқий аҳволига маълум даражада таъсир кўрсатиб келган Чингизхон ёсуси ва Амир Темур тузуклари Шарқона маданиятга монанд конституциявий ҳужжатлар эди.¹

Ўзбекистон тарихида 1992 йилги Конституциясига қадар бир нечта Конституциялар қабул қилинган бўлиб, лекин улар мустақил Ўзбекистон Конституциялари эмас эди. Маълумки, Ўзбекистон ССР ташкил этилгунга қадар мамлакатимиз ҳудудида РСФСР таркибидаги Туркистон АССР ва Хоразм ва Бухоро Совет республикалари каби мустамлака давлатлар мавжуд бўлган. Большевиклар раҳбарлигидаги Со-

¹ А.Х.Сагдов. Қиёсий Конституцияшунослик. Т., 1993, 3-бет.

ветлар ҳукмронлигига асосланган бу давлатларда Конституцияларнинг мавжудлиги гўёки мустақиллик белгиси сифатида кўрсатилар эди. Аслида бундай Конституциялар РСФСР, кейинчалик СССР Конституцияларидан бир кўчирма эди холос. 1918 йил 15 октябрда большевикларнинг ҳокимиятини Туркистон АССР ҳудудида амалга оширишни белгилаб берувчи ТАССРнинг биринчи Конституцияси 1918 йил 10 июнда қабул қилинган РСФСР Конституцияси асосида қабул қилинди. Унга биноан Туркистон АССР РСФСРнинг бир таркибий қисми ҳисобланган.

Туркистон АССРнинг янги таҳрирдаги Конституцияси 1920 йил 24 сентябрда Туркистон ўлкаси Советларининг IX съездида қабул қилинди ва у Туркистоннинг мустамлака давлат сифатидаги "ҳуқуқи"ни аниқ белгилаб берди. Бу янги Конституцияси 20 боб, 109 та моддадан иборат бўлиб, унда хон ва унинг қариндошларига тегишли бўлган мулклар давлатники деб белгиланди ва Москвага олиб кетилди. Лекин ишлаб чиқариш қуроллари ва воситаларидан хусусий мулк сифатида фойдаланишга рухсат берилди ҳамда пул билан эркин муомала қилиш ҳуқуқи чексиз деб белгиланди. Завод ва фабрикаларга эгалик қилиш ва бошқа давлатлар билан ўз юртларида тuzилган қўшма корхоналарнинг фаолият юритиш ҳуқуқи эски ҳолатда қолдирилди. Большевикларнинг бундай сиёсат юргизишидан асосий мақсади вақтинчалик маҳаллий халқни алдаш йўли билан фуқаролар урушини тўхтатиш эди. Чунки фуқаролар уруши Туркистонда ўз ҳокимиятларини ўрнатишда асосий кучларини тўплаб олишга имкон бермай қўйган эди.

Ўрта Осиёдаги яна бир большевиклар ҳокимияти ўрнатилган Хоразм Совет Республикасида ҳам 1920 йилда Конституция қабул қилинди ва унга кўра, ХХСР ҳудудида ишлаб чиқариш воситалари Совет

ҳокимияти ўрнатилгунга қадар кимга тегишли бўлган бўлса, ҳусусий мулкчилигича қолдирилди ва ерга шахсий эгаллик қилиш, уни сотиш, ҳар ким ўз бойликларидан эркин фойдаланиш ҳуқуқлари эълон қилинди. Бу билан большевиклар аввало ушбу ҳудуддаги миллий ва табиий бойликларни ўзлаштириб олиб, ундан кейин давлатчиликка қарши курашиш-ни мақсад қилиб олган эдилар. Шунинг учун улар маҳаллий халқнинг онгига коммунистик мафқурани "босмачилик ҳаракатига қарши кураш" тарзида куч билан сингдириб, мустамлакачилик сиёсатини олиб бордилар.

1923 йил 20 октябрда IV Бутун Хоразм Советларининг съездида янги Конституция қабул қилинди. Бу Конституция ҳам олдингиларидан кам фарқ қилиб, большевикларнинг Ўрта Осиёдаги ҳокимиятини янада мустақкамлашга хизмат қилди.

Конституцияга биноан бойлар, даллолар, руҳонийлар ва шу қабилар сайлаш ва сайланиш ҳуқуқидан маҳрум этилиб, "бутун ҳокимият Советларники" деб эълон қилинди.

Ўрта Осиёдаги яна бир давлат Бухоро амирлигида ҳам 1920 йил сентябр ойида Совет ҳокимияти ўрнатилиб, Бухоро Халқ Совет Республикаси ташкил этилди. 1921 йил 23 сентябрда II Бутун Бухоро Советларининг съезди ўтказилиб, унда РСФСР Конституциясига мос равишда БХСР Конституцияси қабул қилинди. Конституция большевиклар ҳукмронлигидаги Совет ҳокимиятини мустақкамлади.

1924 йил Ленин томонидан ишлаб чиқилган режа асосида РСФСР Марказий Ижроия Қўмитаси қарори билан Ўрта Осиёда миллий давлат чегараланиши ўтказилди. Натижада Туркистон АССР, БХСР ва ХХСРнинг ўрнида Ўзбекистон ва Туркменистон ССР, Тожикистон АССР, Қирғизистон ва Қорақалпоғистон автоном вилоятлари ташкил этилди. Шундан сўнг

1924 йил 31 январда қабул қилинган СССР Конституцияси асосида унинг таркибидаги республикалар ўз Конституцияларини қабул қилдилар.

1927 йил 30 мартда Ўзбекистон ССР Конституцияси қабул қилиниб, унинг таркибига Тожикистон автоном республикаси киритилди. Республика таркибига автоном республиканинг киритилиши Марказ учун уларни доим назоратини янада маҳкам қилиб туриш учун қулайлик туғдирар эди. Масалан, Тожикистон АССР ўз ҳукумат таркибини тузиш ва унга ўзгартириш киритиш, Ўзбекистон ССР томонидан қабул қилинган қонун ва бошқа ҳужжатлар улар томонидан тасдиқланганидан сўнг кучга кириши ҳуқуқлари Конституцияда белгилаб берилган эди. Шунингдек, Конституцияда хотин-қизлар тенглиги, фуқароларнинг тенг ҳуқуқлилиги, матбуот эркинлиги, оммавий йиғилишлар ўтказиш, кўчаларда намоёниш ўтказиш ҳуқуқлари кўрсатилиб, бу ҳуқуқлар фақат қоғозда эди, холос. Амалда эса ҳеч қандай кафолатлар белгиланмаган эди.

1936 йил 5 декабрда қабул қилинган СССР Конституциясига мувофиқ ишлаб чиқилган 1937 йилги Ўзбекистон ССР Конституциясида давлат бошқарувини амалга ошириш шакллари жойларда Советларни ташкил этиш тартиби, уларнинг ваколат муддатлари, сайлаш ва сайланиш тартибларининг айрим ҳолатлари олдинги Конституцияга нисбатан қисман ўзгартирилди, Олий Совет ва бошқарув органи Министрлар Советининг ваколатлари, ташкил этилиш тартиби кўрсатиб берилди ва маъмурий-ҳудудий тузилиши, прокуратура, суд тузилиши ва Конституцияга ўзгартиришлар киритиш тартиблари белгиланди.

ЎзССР Халқ Нозирлари Советининг қонунчилик ваколати доираси бекор қилиниб, Ўз ССР нинг Олий Совети ягона қонунчилик органи деб белгиланди.

1978 йил 19 март куни ЎзССРнинг янги Конституцияси лойиҳаси мутбуотда эълон қилинди. ЎзССР Олий Совети Президиуми томонидан 15 апрел куни Олий Совет сессиясида ЎзССР Конституцияси лойиҳаси СССРнинг 1977 йил 7 октябрида амалга киритилган Конституциясига монанд равишда муҳокама қилиниб айрим моддаларига ўзгартиришлар киритилди ва 19 апрел куни қабул қилинди. Шу тариқа собиқ шўро тузуми шароитида Конституциялар тез-тез ўзгартирилди, яъни барқарор эмас эди. "Конституцияда Ўзбекистон СССР таркибига федерация сифатида киради деб белгиланиб, аммо амалда бу федерация бошқаришнинг бир бутун маъмурий-буйруқбозлик тизимини ўзида гавдалантирар эди, кадрлар марказдан туриб тайинланарди, қаерда ва нима қуришни марказ ҳал қиларди, қандай маҳсулотларни ва қанча ҳажмда четдан олиб келиш ҳамда четга чиқаришни марказ белгилаб берарди. Конституция ана шундай идора усулини белгилар ва мустаҳкамлар эди ва у бошқаришнинг тоталитар авторитар тизимига мослаштирилган эди."¹

Коммунистик партия ҳукмронлик қилган даврда Совет халқининг ҳуқуқий ва маданий ҳаётидаги ривожланишни ўрганишда, шунга диққатни жалб этиш лозимки, партия ва Совет ҳокимиятининг миллий сиёсатни амалга оширишдаги камчиликлари туфайли Совет Иттифоқи таркибига зўрлик билан киритилган республикалар янада "Марказ"га қарам давлатга айланиб бордилар, шу билан бирга, кам сонли халқларнинг ҳуқуқий ҳолатида ҳеч қандай ўзгаришлар ва силжишлар бўлмади. Конституция ва қонунлар тез-тез ўзгартирилди. Бу эса, муаммоларнинг йиғилиб қолишига Иттифоқ республикалари ўртаси-

¹ Ш.З.Ўразаев. Мустақил Ўзбекистон Конституцияси. Т., "Адолат", 1994, 10-бет

даги норозилик кайфиятининг кучайиб боришига шароит туғдирди. Натижада, Иттифоқнинг сиёсий инқирози тезлашди ва миллий муносабатлар соҳасида мураккаб вазиятни келтириб чиқарди.

2-§. Ўзбекистон Республикаси давлат мустақиллигининг эълон қилиниши ва янги Конституцияни қабул қилиш зарурияти

1917 йил феврал инқилобидан кейин, Россия империясини сақлаб қолган большевиклар Туркистонда 1918 йилдан эътиборан ўз мустамлакачилик сиёсатини, янги-янги ҳужжатлар қабул қилиш усуллари билан амалга ошира бошладилар. Ўрта Осиё халқларидаги миллий ғурур ва мустақил давлатчиликка интилиш руҳини йўқ қилиш мақсадида, ерлик халқлар тарихи сохта маълумотлар билан яратилди. Мустақиллик, озодлик учун курашган ота-боболаримиз миллатчилик, панисломизм, пантуркизм ҳаракати деб қораланди. Шунингдек, коммунистик партия олиб борган сиёсат туфайли миллионлаб бегуноҳ кишиларнинг қатағон қилинишига, қонунсиз, судсиз йўқ қилиб юборилишига шарт-шароитлар яратилди. Шунга қарамасдан, Ўзбекистон халқининг мустақиллик ва озодлик учун олиб борган кураши тўхтамади. 1989 йил Ўзбекистон ССР Компартияси Марказий Қўмитасига раҳбар бўлиб келган И.А.Каримов Ўзбекистон халқининг юз йиллик истиқлол орзуларини рўёбга чиқарди. Ҳаммамизга дунё халқлари тарихидан маълумки, қар бир миллат ва элатлар фақат ўз эркинликларини қўлга киритганларидан сўнггина раванқ топганлар. "Тарихда Турон, Туркистон ва Мовароуннаҳр номи билан машҳур бўлган Марказий Осиё, айниқса Ўзбекистон ҳудудида минглаб йиллар давомида юксак маданият гуллаб-яшнади, қудратли

давлатлар мавжуд бўлди. Улар инсоният тарихида сезиларли из қолдирди".¹

XIX асрнинг иккинчи ярмида Ўрта Осиёни босиб олган Чор Россияси ва 1917 йилдан ҳукмронликни ўз қўлига олган большевиклар партияси Ўрта Осиё халқларини 150 йил давомида тутқунликда ушлаб туришга муваффақ бўлдилар. Бу жараёнлар давлат ва миллатнинг тараққиёт сари интилиши ва ривожланишини бўғиб турар эди. Ўзбекистоннинг мустақиллигига эришишида, аввало, 1990 йил 24 март куни собиқ Иттифоқ республикалари ичида биринчилардан бўлиб Президентлик лавозимининг жорий этилиши муҳим аҳамиятга эгадир. Ўзбекистон Республикасида Президентлик лавозимининг жорий этилиши мустақиллик ғояларининг тезкорлик билан амалга ошиши учун шарт-шароитлар яратиб берди. Ўзбекистон Республикасининг биринчи Президенти И.А.Каримов ташаббуси билан 1990 йил 20 июнда Олий Кенгаш йиғилиши чақирилиб, "Ўзбекистон Республикасининг давлат мустақиллиги тўғрисидаги Декларация" қабул қилинди. Бу тарихий ҳужжатнинг аҳамиятлилиги шундан иборатки, у ўзбек давлатчилиги тарихида биринчи тинч йўл билан ўз тақдирини ўзи белгилаш ҳуқуқи тўғрисидаги ҳужжат эди. Унга кўра, ўзбек халқининг давлат бошқарувида ҳар бир миллатнинг ўз тақдирини ўзи белгилаш ҳуқуқини ва фаровон ҳаёт кечиришини таъминлашни олий мақсад деб ўз зиммасига олган ҳолда, халқаро ҳуқуқ қоидаларига асосланиб ўзининг "Давлат мустақиллиги тўғрисидаги Декларацияси"ни эълон қилди. Ва бундан буён Ўзбекистон ўзининг ташқи муносабатларида, давлат ҳокимияти масалаларини ҳал этишда танҳо ҳокимлигини, унинг чегаралари ва

¹ И.А.Каримов. Бунёдкорлик йўлидан. Т.4 Т., "Ўзбекистон", 1996. 340-бет.

ҳудуди дахлсиз эканлиги, ўз тараққиёт йўлини, ўз номини, давлат рамзларини (герб, байроқ, мадҳия) ўзи таъсис этиши ва демократик ҳуқуқий давлат ташкил топганлигини бутун дунёга маълум қилди. Ўзбекистоннинг давлат мустақиллигига эришиши унинг ижтимоий-иқтисодий, сиёсий, маданий ва маърифий янгилашиш истиқболларининг режаларини белгилаб берди. Батамом мустақилликни қўлга киритиш учун маълум бир вақт талаб қилинар эди. Чунки собиқ Иттифоқ Марказида бунга қарши жуда катта кучлар тайёр бўлиб турар эди. Мана шундай офир бир вазиятда: "...тақдир И.А.Каримов зиммасига жамиятнинг мураккаб ички ва ташқи сиёсий шароитларида ижтимоий-иқтисодий, сиёсий ва давлат, ҳуқуқ масалаларини ҳал қилишга даъват этилган қайта ўзгартирувчиси бўлишдек ниҳоят офир вазифани юклади. Шундай вазиятда И.А.Каримов ўзини буюк раҳбар сифатида кўрсатди."¹

Давлат ва жамият ҳаётидаги муаммоларни тезкорлик билан ҳал этиш кечиктириб бўлмас аҳамиятга эга эди. Чунки ўша вақтларда СССРнинг тақдири ҳал бўлаётган эди. "Марказ" раҳбарлари ҳар хил сиёсий йўллар ва куч билан қўрқитиб, Иттифоқни сақлаб қолишга ҳаракат қилаётган эдилар. Шунга қарамасдан 1991 йил 31 август куни Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг сессияси чақирилиб, "Давлат мустақиллиги тўғрисида Олий Кенгаш Баёноти" эълон қилинди: "Ўтмишдан сабоқ чиқариб ва ССР Иттифоқининг сиёсий ҳамда ижтимоий ҳаётидаги ўзгаришларни эътиборга олиб, халқаро-ҳуқуқий ҳужжатларда қайд этилган ўз тақдирини ўзи белгилаш ҳуқуқига асосланиб, Ўзбекистон халқларининг тақдири учун бутун масъулиятни англаб, шахснинг

¹ Ш.З.Ўразаев. Мустақил Ўзбекистон Конституцияси. Т. "Адолат", 1994 й., 12-бет.

ҳуқуқ ва эркинликлари, мустақил давлатлар ўртасида чегараларнинг бузилмаслиги тўғрисидаги Хельсинки шартномаларига қатъий садоқатни баён этиб, миллати, диний эътиқоди ва ижтимоий мансублигидан қатъи назар, республика ҳудудида яшовчи ҳар бир кишининг муносиб ҳаёт кечирishiни, шаъни ва қадр-қимматини таъминлайдиган инсонпарвар, демократик, ҳуқуқий давлат барпо этишга интилиб, мустақиллик декларациясини амалга ошира бориб, Ўзбекистон Совет Социалистик Республикаси Олий Кенгаши Ўзбекистоннинг давлат мустақиллигини ва озод суверен давлат — Ўзбекистон Республикаси ташкил этилганлигини тантанали равишда эълон қилди".¹

Шу куни Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгаши Ўзбекистон Республикасининг "Давлат мустақиллиги тўғрисидаги Декларацияси"га ва "Давлат мустақиллиги тўғрисидаги Олий Кенгаш Баёноти"га асосланиб, "Ўзбекистон Республикасининг Давлат мустақиллиги асослари тўғрисида"ги конституциявий қонунни қабул қилди. Ушбу қонун Ўзбекистоннинг давлат мустақиллигига эришганлигини узил-кесил мустаҳкамлади. Унда, жумладан Ўзбекистон Республикаси ўз таркибидаги Қорақалпоғистон Республикаси билан бирга, мустақил демократик давлатдир дейилади. Ушбу қонунда Ўзбекистон Республикаси халқининг суверенлиги, давлат ҳокимияти унинг хоҳиш-иродасига мувофиқ вакиллик органлари тизими орқали амалга оширилиши, ҳудуди ва чегаралари дахлсиз ва бўлинмаслиги, у Ўзбекистон халқининг розилигисиз ўзгартирилиши мумкин эмаслиги принциплари мустаҳкамланди. Шунингдек, давлат ҳоки-

¹ Давлат мустақиллиги тўғрисидаги Олий Кенгаш Баёноти. "Халқ сўзи". 1991 йил 2 июн.

МИЯТИ идораларининг тизими, ҳокимиятнинг қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимиятига бўлиниш тартибига асосланиши белгилаб берилди. Ўзбекистон Мудофаа ишлари вазирлигини тузиш, Миллий гвардия ва муқобил хизматни ташкил этиш мустақил давлатнинг асосий белгиси сифатидаги ҳуқуқи эканлиги кўрсатилди. Унинг ҳудудидаги барча моддий ва маънавий бойликлар умуммиллий бойлик эканлиги, ишлаб чиқариш воситалари ва бошқа но-ишлаб чиқариш фондлари, транспорт, алоқа ва энергетика тизимлари республика мулкидир, деб мустаҳкамланди. Дастлабки бозор муносабатларини ривожлантиришда мулк шакллари бундан буён тўлиқ такомиллаштирилиши ва бунинг тегишли қонунлар асосида кафолатланиши белгилаб берилди. Чет давлатлари билан дипломатик, консуллик, савдо алоқалари, мухтор вакиллар билан айрибошлаш, халқаро шартномалар тузиш, халқаро ташкилотларга аъзо бўлиш унинг ажралмас ҳуқуқидир, деб кўрсатилди. Шулар билан бирга, Ўзбекистон Республикаси ўз ҳудудида ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий муносабатларни ривожлантириш ва тартибга солишда инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларациясига мувофиқ инсон қадр-қиммати улуғланишини доимо назарда тутишини, ўз тараққиёт йўлини, ўз давлат рамзлари ва давлат тилини ўзи белгилайди, деб эълон қилди.

“Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси дунёга келишига асосан иккита омил сабаб бўлди. Шулардан бири жамиятнинг бозор муносабатлари томон тутган йўли, янги тараққиётдаги умумий қонуниятлар ва йўналишларга мувофиқ равишда Ўзбекистоннинг жаҳон ҳамжамиятига кириб бориши бўлди... Ўзбекистонда давлат мустақиллиги Ўзбекистон Республикаси Конституциясини ишлаб чиқиш

ва қабул қилинишини тақозо этган иккинчи омил бўлди."¹

Ўзбекистон Конституцияси унинг халқи эришган ҳуқуқ ва эркинликларини, давлат ҳокимиятини ташкил этишда ўз хоҳиш-истакларини қонуний тартибда расмийлаштириб мустаҳкамлади. "Ўзбекистон Республикасининг Давлат мустақиллиги асослари тўғрисида"ги конституциявий қонун эълон қилинган кундан бошлаб то янги Конституцияни қабул қилингунга қадар 15 ой вақт ўтди, ана шу давр ичида давлат бошқарувини қайта ташкил этишда ғоят катта амалий ишлар тажрибаси тўпланди. Унда яшовчи халқларнинг янгича яшашга ва ўз давлат тузумини барпо қилишга бўлган интилишлари ва уларнинг ҳуқуқ, эркинликларини ривожлантиришнинг энг муҳим кафолати эканлиги унда мустаҳкамлаб қўйилди. Шу давр мобайнида демократик ижтимоий ва давлат тузумининг асослари, олий ва маҳаллий давлат ҳокимияти ва идора органларининг тизими таркиб топди, умуминсоний демократия принциплари ўрнатилди. Ўзбекистон Конституциясининг асосий принциплари камолатга етказилди. Бу принциплар халқ оммасининг ҳам мамлакат ичида, ҳам бутун жаҳонда мустақиллик учун олиб борган курашлари натижасини ўзида мужассамлаштирди. Шу тариқа, мустақил Ўзбекистоннинг давлат тузуми асосларини, фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини, давлат ҳокимияти органларининг ташкил этилиши ҳамда фаолияти принципларини ва ҳоказоларни белгилаб берадиган Конституция қабул қилиш зарурияти пайдо бўлди.

¹ Ш.З.Уразаев. Мустақил Ўзбекистон Конституцияси. 7-бет.

3-й. Ўзбекистонда конституциявий ислохотнинг асосий хусусиятлари ва босқичлари

Агар амалдаги Конституция ўз моҳияти талабларига жавоб бермай қўйса, конституциявий ислохот учун зарурат туғилади. Ўзбекистоннинг 1978 йилги Конституцияси ҳам давлатимизнинг ҳозирги замон мақомига, алаҳусус, шахс билан давлат ва жамият ўртасидаги ўзаро муносабатларнинг халқаро ҳуқуқ талаб ва меъёрларига жавоб бермай қўйган эди. Чунки у жаҳон конституциявий амалиётида эътироф этилган ва Конституцияга қўйиладиган талабларга жавоб бермас эди. У ўзининг ўта мафкуралаштирилганлиги, сиёсий чақирик ва баландпарвоз иборалар билан тўлиб-тошганлиги билан ажралиб турар эди. Умуман, жамият тараққиёти эҳтиёжлари ва истиқлол йўлларини ўзида акс эттирмас эди. Шунинг учун ҳам 1990 йилнинг июнида Республика Олий Кенгашининг иккинчи сессиясида янги Асосий Қонун лойиҳасини тайёрлаш учун Конституциявий Комиссия тузилди.

Янги Асосий Қонун лойиҳасини тайёрлаш фаол амалий конституциявий ислохот жараёни билан узвий боғлиқликда олиб борилди. 1990-1992 йилларда Ўзбекистоннинг 1978 йилги Конституциясига 100 дан ортиқ ўта муҳим ўзгартириш ва қўшимчалар киритилди. Булар жумласига, биринчидан, сиёсий соҳада: президентлик бошқаруви ва юқоридан то қуйи-гача тубдан янги ижро этиш ҳокимияти тизимини таъсис этиш, конституциявий назоратни жорий қилиш, сайлов тизими ва судларни сайлашдаги ўзгартиришлар, бир партияликдан кўп партияликка ўтишга қаратилган қўшимчалар киради.

Иккинчидан, иқтисодий соҳада: янги жамиятнинг иқтисодий асосларини давлат ва колхоз-кооператив мулкчилиги эмас, балки бозор муносабатлари сари

йўналтирилган турли мулкчилик шакллари ва уларнинг ҳуқуқий тенглиги ташкил этиши ҳақидаги конституциявий қоида ўрнатилди.

Учинчидан, маънавий соҳасида: ягона ҳукмрон марксизм-ленинизм мафқурасидан ва фақат синфийликка асосланишдан воз кечиб, умуминсоний қадриятларга таяниб, кўп фикрлик, виждон эркинлиги ва бошқа шахсий ҳуқуқларнинг қонуний амалий эътироф этилишидир.

Бу соҳалардаги ҳар бир конституциявий ўзгартириш ҳаёт синовидан ўтди. Шунинг учун ҳам Конституциявий комиссия тараққиётимизнинг талабларига жавоб берадиган, ҳаёт синовидан ўтган, 1990—1991 йилларда жорий қилинган қатор янги конституциявий қоидаларни Асосий Қонун лойиҳасига киритди.

Жамият сиёсий ва ҳуқуқий тизимини тубдан ўзгартиришнинг муҳим таркибий қисми бўлган Конституциявий ислоҳот бир қатор хусусиятларга эга.

Биринчидан, агар илгарилари қонунчиликни ўзгартириш одатда янги Конституцияни қабул қилишдан бошланиб, кейин тармоқ жорий қонунларини аста-секин ўз ичига ола борса, эндиликда у бутунлай бошқача амалга оширилди. Гарчи муайян ўзаро боғлиқлик ҳозир ҳам шубҳасиз сақланиб қолган бўлса-да, Конституция ва амал қилаётган қонунларга киритилаётган тузатишлар билан қўшимчалар ўртасидаги илгаригидек қатъий боғлиқлик йўқ эди. Шу жиҳатдан олиб қаралганда Конституциянинг қабул қилиниши бутун ҳуқуқий ислоҳотнинг энг юқори нуқтаси бўлиб ҳисобланади.

Иккинчидан, агар илгариги икки Конституция ислоҳоти вақтида (1936—1937 ва 1977 —1978 йиллар) республиканинг Асосий Қонунини бирон-бир жиддий муқобил ечимни истисно этган ҳолда СССР Конституциясига мувофиқлаштириш уларнинг асосий

мазмунини ташкил этган бўлса, эндиликда бу принцип ҳеч қандай аҳамиятга эга бўлмади. Чунки Ўзбекистон мустақил давлат сифатида ўзининг Конституциясини ўзи ишлаб чиқди. Бунда мезон бўлиб, миллий ҳуқуқий мерос, халқаро ҳуқуқ меъёрлари ва умумбашарий қадриятлар хизмат қилди.

Учинчидан, республикадаги бир қатор конституциявий ўзгаришлар собиқ Иттифоқдаги ўзгаришлардан ҳам олдин амалга оширилди. Чунончи, Президентлик лавозими, Министрлар Совети ўрнига Вазирлар Маҳкамаси биринчи бўлиб Ўзбекистонда таъсис этилиб, ижро этувчи ҳокимиятнинг тизими бевосита республика Президентига бўйсундирилди. Кейинчалик собиқ Иттифоқда ҳам, бир қатор республикаларда ҳам, биринчи навбатда Ўрта Осиё республикаларида бизнинг конституциявий тажрибамиз ҳисобга олинди ва эътироф этилди.

Тўртинчидан, Конституциявий йўл билан тартибга солиш кўламининг кенгайиши жараёни кўзга ташланди. Бунга ўзбек тилига давлат тили мақоми берилишини Конституция йўли билан мустақамлаш, Конституциявий назорат қўмитасини таъсис этиш, Ўзбекистон Олий Кенгаши томонидан республика прокурорининг тайинланиши ва ҳоказолар мисол бўлади.

Бу барча муҳим конституциявий ўзгартиришлар Ўзбекистон ҳали собиқ Иттифоқ таркибида эканлигида амалга оширилди. Булар конституциявий ислохотнинг биринчи босқичи мазмунини ташкил этди.

Конституциявий ислохотнинг иккинчи босқичи 1991 йил 31 августдан то 1992 йил 8 декабргача бўлган даврни ўз ичига олади. Бу босқичнинг ўзига хос хусусияти "Ўзбекистон Республикаси давлат мустақиллигининг асослари тўғрисида"ги Конституциявий Қонун билан белгиланади. Бу ҳажми бўйича 17 модадан ташкил топган, ниҳоятда ихчам ва кичик ҳуж-

жат Ўзбекистоннинг мустақил давлат сифатида қўйган илк қадамларининг конституциявий-ҳуқуқий асосини ташкил этди. Ўз мазмун-моҳияти бўйича уни Муваққат кичик Конституция деб таърифлаш мумкин. Шу босқич мобайнида Конституция лойиҳаси тайёрланиб, умумхалқ муҳокамаси учун эълон қилинди. Лойиҳа икки ярим ой мобайнида матбуотда, барча оммавий ахборот воситаларида, шунингдек Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар, шаҳарлар, туманлар фаолларининг йиғилишларида, минг-минглаб меҳнат жамоаларида чуқур ва атрофлича муҳокама қилинди. Мамлакатнинг чинакам мустақиллигини, унинг ижтимоий ва давлат қурилишидаги реал демократизмни, унинг ижтимоий-сиёсий йўлини белгилашда умуминсоний қадриятларнинг шак-шубҳасиз устуворлигини тасдиқловчи бу Конституция — мустақил Ўзбекистоннинг биринчи Конституция лойиҳасининг ниҳоятда улкан, чинакам тарихий аҳамияти муҳокама даврида алоҳида таъкидланди.

Айни вақтда умумхалқ муҳокамаси давомида лойиҳани яхшилашга доир кўплаб таклиф ва мулоҳазалар билдирилди. Конституция комиссиясининг ўзигагина 6 мингдан ортиқ таклиф ва мулоҳаза тушди.

Тушган таклиф ва мулоҳазаларнинг ҳаммаси атрофлича пухта ўрганилди ҳамда лойиҳа устидаги ишларни давом эттириш чоғида улардан фойдаланилди.

Натижада 60 дан ортиқ моддага аниқлик ва тузатишлар киритилди. Дастлабки таҳрирдаги тўртта модда чиқариб ташланди, бир неча янги модда яратилиб, лойиҳа матнига қўшимча равишда киритилди. Тушган таклиф ва мулоҳазаларни инобатга олган ҳолда Конституция лойиҳаси матбуотда иккинчи марта эълон қилинди. Конституциявий комиссия умумхалқ муҳокамаси якунларини кўриб, лойиҳани маъқуллади. Лойиҳа Олий Кенгаш сессиясида ҳам

моддама-модда қизғин муҳокама этилди ва қабул қилинди.

Мустақил Ўзбекистоннинг биринчи Конституцияси халқчил қомусдир. Сабаби — унинг лойиҳаси устида, И.А.Каримов таъкидлаганидек, тахминан икки йил давомида ишланилди. У икки ярим ой мобайнида умумхалқ муҳокамасидан ўтди, халқнинг фикр хазинаси дурдоналари билан бойитилди, сайқал топди.¹ Асосий Қомусимизда фуқароларнинг аҳиллиги, халқимизга хос одамийлик, умуминсоний қадриятларга ихлос каби яхши сифатлар ўз аксини топган. Юртимизга хос қардошлик ва дўстлик анъаналари, ўзининг бой ва теран тарихига эга бўлиши, халқларнинг ўзаро тотувлиги ва қўшничилиги принциплари ҳам Конституциямизда муҳим ўрин тутди.

Конституциямизнинг яратилишида, муҳокама қилинишида ва қабул қилинишида Конституциявий комиссиянинг Раиси, Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримовнинг ролини алоҳида таъкидлаш лозим. У киши нафақат Конституцияни ишлаб чиқиш ташаббускори, нафақат лойиҳа тайёрлаш ишларига раҳбар, балки Асосий Қомуснинг туб моҳияти, фалсафаси, асосий ғояларининг муаллифидир. И.А.Каримов Конституциянинг ҳар бир моддасини ақли ва юраги билан ҳис этди, уни пишитди ва такомиллаштирди.²

Ўзбекистондаги конституциявий ислохотнинг ва тараққиётнинг учинчи босқичи Республикамизнинг биринчи Конституцияси қабул қилиниши билан бошланади. Чунки Конституция Асосий Қомус сифатида барча қонунчиликнинг, ҳуқуқий тизимимизнинг ўзагидир. Мустақил Конституциямиз кўзи-назари

¹ И.А. Каримов. Ўзбекистон — келажаги буюк давлат. —Т., "Ўзбекистон", 1992, 36-37-бетлар.

² Ш. Ўразаев. Мустақил Ўзбекистоннинг Конституцияси қандай яратилди //Инсон ва демократия. — 1993, 2-сон, 8-бет.

билан барча қонунларимиз бошқатдан кўриб чиқилди.

Қабул қилинган Конституциямиз асосий қонуни-миз сифатида давлатни давлат қиладиган, миллатни миллат қиладиган қонунларга асос бўлиши муқар-рар.¹

4-§. Президент — Конституциянинг ташаббускори, яратувчиси ва кафили

Ўзбекистон давлат мустақиллигига эришгач, янги суверен давлат мақомини конституциявий жиҳатдан мустақкамлаб қўйиш муаммоси юзага келди. Ўзбекистон Президенти мамлакат ўзининг ривожланиш йўлини конституциявий асосда белгилаб олиши зарурлигини бир неча бор таъкидлаганди. "Давлатимизнинг келажаги, **халқимизнинг тақдири кўн жиҳатдан Конституциямиз қандай бўлишига боғлиқ**"², — деган эди юртбошимиз.

Бизга янги мустақил давлатимизнинг хусусияти, ички ва ташқи сиёсатининг асосий қоидалари, умуминсоний қадриятларга, инсон ҳуқуқларига, давлат мустақиллиги принципларига, демократия ва ижтимоий адолат идеалларига содиқлиги акс этган Конституция керак эди.

Янги Конституцияни ишлаб чиқиш зарурлиги ҳақидаги ғоя Республикамизнинг 1990 йил март ойида бўлиб ўтган ўн иккинчи чақириқ Олий Кенга-шинг биринчи сессиясидаёқ айтилган эди.

Ўзбекистон Олий Кенгашининг 1990 йил 20 июнда эълон қилинган Мустақиллик тўғрисидаги декла-

¹ И.А. Каримов. Ўзбекистон — келажаги буюк давлат. 44-бет.

² И.А. Каримов. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. Т. 1, Т. "Ўзбекистон", 1996, 124-бет.

рацияси республиканинг янги Конституциясини ишлаб чиқишга асос бўлиши таъкидланган эди. Уша куниде Олий Кенгаш ҳузурда Ўзбекистон Президенти бошчилигида конституциявий комиссия тузилди.

1991 йил 31 августда Ўзбекистон Республикасининг давлат мустақиллиги эълон қилинди ва "Ўзбекистон Республикасининг давлат мустақиллиги асослари тўғрисида"ги конституциявий қонун қабул қилинди. Унда белгиланган қоидалар амалиётда бир ярим йил мобайнида синовдан ўтди, сўнгра Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг лойиҳасига киритилди. Ундаги қоидалар Ислон Каримов ифодаб берган ғоя ва принципларни мустаҳкамлади. Конституция лойиҳаси тузилиши билан Ўзбекистон Президентининг улкан яратувчилик ва ислохотчилик фаолияти натижаси эканлигини кўрсатиб турарди. Шунингдек, унинг зиммасига жамиятни янгилаш, ўтиш даврининг мураккаб шароитида давлатимизни ижтимоий-иқтисодий, сиёсий, давлат-ҳуқуқий ва маънавий жиҳатдан ривожлантиришнинг пишиб етилган муаммоларини ҳал қилиш каби тарихий вазифани юкледи. Ушбу вазифаларни амалга оширишда Президентимиз буюк давлат ва жамоат арбоби, истеъдодли сиёсий етакчи сифатида намоён бўлди.

Юртбошимиз икки ўзаро боғлиқ муаммони — Ўзбекистон Республикасининг давлат мустақиллигини қарор топтириш ва унинг Конституциясини қабул қилиш муаммоларини муваффақиятли ҳал этди. Айти пайтда мазкур вазифалар бошқа ижтимоий муаммоларни ҳам муңтазам равишда ҳал қилиш билан барабар бажарилди.

Давлат мустақиллигига эришилиши ва бунинг Конституцияда қонун йўли билан мустаҳкамланиши — оламшумул воқеа, Президент Ислон Каримов бошчилигида давлатчилик ва ҳуқуқ соҳасида амалга оширилган фаолиятнинг энг катта ғалабаси бўлди.

Юртбошимизнинг ҳар томонлама ҳисоб-китоб қилинган, мантиқий изчил, мукаммал стратегияси та- раққийпарвар ўзгаришлар қилишга қаратилган.

Конституция лойиҳасини тайёрлаш борасидаги барча ишлар Ислом Каримовнинг бевосита раҳбар- лигида амалга оширилди. Президент Конституция- вий комиссия иш бошлаши билан Республикамиз- нинг ўзига хос жиҳатларини ва хусусиятини муно- сиб равишда акс эттирадиган, халқаро стандартларга тўлиқ жавоб берадиган, жаҳон тажрибасини, демок- ратия ва энг ривожланган мамлакатлар конституци- явий қонунчилиги эришган ютуқларни инобатга ола- диган Асосий Қонун лойиҳасини тайёрлашга йўнал- тирилишини таъминлашга ҳаракат қилди. Лойиҳани тайёрлаш чоғида Осиё, Европа, Америка мамлакат- ларининг конституциялари ўрганиб чиқилди, у Ин- сон ҳуқуқлари умумжаҳон декларацияси ва инсон ҳуқуқларига оид бошқа халқаро ҳужжатларни ино- батга олган ҳолда тайёрланди.¹

Конституциявий комиссиянинг аъзоси академик Ш.З. Ўразаев шундай сўзларни ёзган: Президентимиз шундай ҳам жуда тақчил вақтидан фурсат аж- ратиб, Конституция лойиҳасини тайёрлаш бўйича тузилган ишчи гуруҳнинг аъзоларини қабул қилар, лойиҳани қайта-қайта ўқиб чиқар, унинг матнини чуқур мушоҳада қилар ва унга тузатишлар киритар- ди. Бу кишининг ғоят ажойиб таҳлил қобилияти, ке- лажакни олдиндан кўра олиши, нозик ҳис этиш ис- теъдоди бизни ниҳоятда ҳайратга соларди. У меҳ- натга доимо тайёр, ҳамиша изланишда, ишнинг моҳиятини тушунишга ва у бўйича энг мақбул қарор чиқаришга интиларди. Конституциявий комиссия- нинг раиси лойиҳанинг ҳар бир тафсилотига эъти-

¹ Қаранг: А.Х. Сағов. Жаҳон конституциявий амалиёти ва Ўзбекистон Республикасининг Асосий Қонуни. Т., "Билим", 1992.

бор берар, унга ўз қўли билан тузатишлар ва аниқликлар киритарди, ишга астойдил ёндашиш, ишбилармонлик ва билимдонлик намунасини кўрсатар эди. Президент — ўзига нисбатан жуда талабчан шахс. Кўпинча, назаримизда унинг бу талабчанлиги ўзига нисбатан шафқатсизликка яқинлашиб кетарди. У ярим тунгача ишлар ва ишнинг жуда катта қисмини ўз зиммасига оларди. Кунлар кетидан кунлар, шанба ва якшанба дам олиш кунлари ҳам шу тариқа ўтарди.¹

Юртбошимиз киритган аниқликлар, тузатишлар ва қўшимчаларнинг ҳаммаси жуда муҳим эди. Улар давлат раҳбари ижодий тафаккурининг маҳсули бўлиб, унинг сиёсий донолигидан, ҳуқуқ соҳасини чуқур билишидан яққол далолат берарди.

Ислом Каримов Конституция лойиҳасини аёллар ва эркакларнинг тенг ҳуқуқлилиги, давлатнинг маданий ёдгорликлар, оналик ва болаликни муҳофаза қилиши ҳақидаги моддалар билан тўлдиришни таклиф қилди, асосий эътиборни Конституциянинг инсон ва фуқаролар эркинликлари ва бурчларини қонуний мустақамловчи моддаларига қаратди. Президент Конституция лойиҳасини биринчи марта эълон қилгунча тўрт марта, кейинги эълон қилингунича эса яна икки марта таҳрир қилди. Фуқароларнинг аниқ таклифлари ва мулоҳазаларини ўрганиб чиқиб, Олий Кенгаш сессиясидан аввал лойиҳани қўлида қалам билан яна бир бор кўриб чиқди.²

Шундай қилиб, Конституция лойиҳаси давлатимиз раҳбари етти марта текшириб чиққанларидан кейингина, республикамиз Олий Кенгашининг сессиясига сўнги муҳокама учун тақдим этилди.

¹ Қаранг: Ш.З. Уразаев. Как готовился проект Конституции Республики Узбекистан // "Народное слово", 26 декабря 1992 года.

² Ўша жойда.

Конституциявий комиссия раисининг қаттиқ туриб ҳимоя қилган нуқтаи назари кўп ойлик изла-нишларнинг давлат ва сиёсат соҳасида тўпланган тажриба билан тасдиқланган натижаси бўлди. Ис-лом Каримовнинг Конституцияда ўз аксини топган ғоялари унинг 1992 йил ёзида чоп этилган "Ўзбекис-тоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли" асарида ифодалаб берилди. У шундай деб ёзган эди: "Муста-қил Ўзбекистоннинг биринчи Конституцияси янги жамиятнинг ишончли ҳуқуқий кафолатларини шакллантиради ва мустаҳкамлайди. Бу Асосий Қонун ҳар томонлама ва чуқур ўйланган умум-халқ муҳокамасидан кейин демократик йўл би-лан қабул қилинади. Умумий ғоясиз бизнинг кўп миллатли мамлакатимизда мустаҳкам маънавий маконни яратиш мумкин эмас. Конституция бизга инсон ҳуқуқлари, озодлик, барқарорлик ва тарақ-қиёт мажмуини ифодалайдиган демократик, ҳу-қуқий ва адолатли давлатни қандай қилиб қуриш йўллари очиқ беради"¹. Ушбу асар республика Конституциясининг лойиҳасини тайёрлашга асос бўлди.

Буларнинг ҳаммаси юртбошимиз Конституция лойиҳасига ўзининг меҳнати билан қандай ҳисса қўшганлиги ҳақида хулоса чиқариш имконини бе-ради. Айнан унинг ҳаракатлари билан кўпгина мод-далар янада сайқал топди, ифодаланган қоидалар эса аниқ, равшан ва тушунарли бўлди.

1992 йил 8 сентябрда Конституциявий комиссия бажарилган ишни асосан маъқулади ва Конститу-ция лойиҳасини умумхалқ муҳокамаси учун эълон қилишга қарор қилди. Ушбу йиғилишда лойиҳани охирига етказиш ва таҳрир қилиш учун ишчи гуруҳ

¹ И.А. Каримов. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, си-ёсат, мафкура. Т. 1, 85-бет.

тузилди. 1992 йил 26 сентябрда Конституция лойиҳаси матбуотда эълон қилинди.

Асосий Қонун лойиҳасининг умумхалқ муҳокамаси жуда кенг тус олди. У 1992 йил сентябр ойи охиридан декабр бошларигача фуқароларнинг сиёсий фаоллиги, ижодий кўтаринкилиги руҳида ўтди ҳамда Ўзбекистонда демократия ривожининг самарали ва амалий мактаби бўлди. Муҳокамада мамлакатимиз катта ёшдаги аҳолисининг деярли ҳаммаси иштирок этди. Матбуотда, радиоэшиттириш ва телекўрсатувларда қизгин баҳс-мунозаралар бўлди, кўплаб учрашувлар ўтказилди, Конституция лойиҳасига доир масалалар бўйича фикр алмашишлар ташкил қилинди.

Лойиҳа эълон қилингач, Конституциявий комиссияга фикр-мулоҳазалар билдирилган 600 тага яқин хат келиб тушди. Республика матбуотининг ўзида Конституция лойиҳасига бағишланган юздан ортиқ материаллар эълон қилинди. Келиб тушган таклифларнинг сони 5 мингдан ошиб кетди. Конституция лойиҳаси тушган таклифларни инобатга олган ҳолда анча тuzатилди, қайта ишланди ва 1992 йил 21 ноябрда муҳокамани давом эттириш учун газеталарда қайта чоп этирилди.

Шундай қилиб, ҳуқуқий прецедент — икки босқичли умумхалқ муҳокамаси юз берди. Ушбу ҳолат муҳокама иштирокчиларини фаоллаштириш учун қудратли рағбат вазифасини бажарди. Бунинг натижасида умумхалқ фикр алмашуви янгича тус олди. Мазкур акциянинг маъноси шунда эдики, фуқаролар Конституциянинг қайта ишланган вариантыда Конституция лойиҳасини муҳокама қилишдаги ўз иштирокларининг натижасини кўра олдилар. Янги вариантда умумхалқ муҳокамасининг дастлабки босқичида келиб тушган кўплаб фикр-мулоҳазалар ва таклифлар ўз ифодасини топди. Одамлар Консти-

туциявий комиссия уларнинг овозини эшитганлиги-га, таклифларининг тегишли равишда кўриб чиқилиб, инobatга олинганлигига ишонч ҳосил қилдилар.

Конституция лойиҳасининг умумхалқ муҳокама-си Ўзбекистон халқининг хоҳиш-иродасини аниқлаш, жуда бой материал тўплаш имконини берди. Ушбу материал чуқур ва ҳар томонлама ўрганиб чиқилди, умумлаштирилди ва халқнинг умумий иродаси шаклида ўн иккинчи чақириқ, Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг ўн биринчи сессияси муҳокамасига киритилди.

Ислом Каримов сессияда Конституцияни **"халқчил қомус"** деб атаб, унинг лойиҳаси устида тахминан икки йил давомида ишлангани, икки ярим ой мобайнида умумхалқ муҳокамасидан ўтганлиги ва шу вақт мобайнида у халқнинг фикр хазинаси дурдоналари билан бойитилганлигини, сайқал топганлигини таъкидлади¹.

Республика Олий Кенгашининг сессиясида муҳокама қилиш учун киритилган Конституция лойиҳасига 80 га яқин ўзгартишлар, қўшимчалар таклиф этилди ва аниқликлар киритилди. Уларнинг айримлари муҳим аҳамиятга эга эди. Парламент сессиясининг иши давомида депутатлар ҳам бир қатор ўзгартишлар киритдилар.

Конституцияни ишлаб чиқиш, муҳокама қилиш ва қабул қилиш жараёни И.А.Каримовнинг "Конституция давлатни давлат, миллатни миллат сифатида дунёга танитадиган Қомуснома" бўлганлиги, у "халқимизнинг иродасини, руҳиятини, ижтимоий онги ва маданиятини" акс эттириши, унинг "халқимиз тафаккури ва ижодининг маҳсули..."² эканлиги ҳақида-

¹ Ўша жойда. 124-бет.

² И.А. Каримов. Биздан озода ва обод Ватан қолсин. Т. 2, Т., "Ўзбекистон", 1996, 93-бет.

ги хулосасининг тўғрилиги ва асосланганлигини тасдиқлайди.

Ўзбекистон Конституциясини тайёрлашда Президентнинг катта хизматлари ҳақида Н. Мишин шундай ёзади: Каримов Асосий Қонунда инсон ҳуқуқлари ва давлат мустақиллиги ғояларига содиқлик, ҳозирги ва келажак авлодлар олдида чуқур масъулиятни ҳис этиш, ўзбек давлатчилигининг тарихий тажрибаларига таяниш, демократия ва қонунийликка ҳурмат, халқаро ҳуқуқнинг умум эътироф этган нормаларини тан олиш, Ўзбекистоннинг муносиб ҳаётини таъминлаш, инсонпарвар ҳуқуқий давлат яратиш ва ниҳоят, мустаҳкам фуқаровий тинчлик ҳамда миллий келишувни таъминлаш каби эзгу ниятларни мужассамлаштиришга ҳаракат қилди¹.

Ўзбекистонда конституциявий қурилишнинг асосини Ўзбекистон Республикаси Президенти ўз асарлари, чиқишларида ифодалаб берган беш асосий принцип ташкил қилади. Бу асос бўлувчи ғоялар ва қоидалар Ўзбекистон тараққиёти ва миллий мафкурасининг тамал тошидир.

“Дарҳақиқат, — деб ёзади Ўрта Осиё бўйича таниқли мутахассис профессор Л. Левитин, — Ўзбекистон Республикасининг 1992 йил 8 декабрда қабул қилинган Конституциясида ҳозирги замон жамиятларига уларнинг сиёсий-ҳуқуқий ташкил этилиши нуқтаи назаридан зарур бўлган деярли барча нарса мавжуд. Шахснинг мустақиллиги, ҳокимиятларнинг тақсимланиши, мулкдорлик шаклларининг хилма-хиллиги, мафкуравий ранг-баранглик, ижтимоий, иқтисодий ва сиёсий плюрализм, бошқариладиганларнинг розилигига асосланган ҳукумат сингари ва

¹ Н. Мишин. Взгляд из Москвы. Ислам Каримов — первый Президент Республики Узбекистан. Штрихи к портрету // Ислам Каримов. Стабильность и реформы. Статьи и выступления. — М.: Палея, 1996. — С. 19—20.

кўплаб бошқа демократик қадриятлар конституциявий тузумнинг принциплари сифатида тасдиқланади. Узоқ йиллар давомида тоталитар-мустабид тартиботнинг хомхаёл-демократик ниқоби бўлиб келган турли кўринишдаги "шўрочиликлар" барҳам топтирилган"¹.

Америкалик профессор Дональд С. Карлайлнинг "Ўзбекистон ва Ўрта Осиё: истиқболдаги ўтмиш ва ҳозирги кун" китобида "Каримов Конституцияси" деб номланган бўлим бор"². Ҳақиқатан ҳам Президент И.А. Каримов мустақил Ўзбекистон Конституциясининг ташаббускори, илҳомчиси ва асосий муаллифидир.

Конституциянинг 93-моддаси 1-қисмига мувофиқ, Ўзбекистон Республикасининг Президенти Конституциянинг кафили ҳисобланади. "Конституциянинг кафили" тушунчаси, кўплаб Европа мамлакатлари ва АҚШ конституцияларида қўлланилмаганидек, илгари амалда бўлган совет конституцияларида ҳам ишлатилмаган эди.

Нима учун мамлакатимиз Конституциясида айнан Президент Конституциянинг кафили сифатида белгилаб қўйилган?

Ўзбекистон Республикасининг Конституциясини ишлаб чиқиш ва қабул қилиш жараёни фақат унинг кафилинигина эмас, балки конституциявий нормаларнинг кафолатланиш даражаси ва шакллари ҳам белгилаб берди.

Президент Конституциянинг кафили сифатида белгилаб қўйилар экан, Конституция Президентлик институтининг бутун давлат тизимини муҳофаза қилувчи ролини тавсифлайди.

Конституциянинг кафили функцияси Президентнинг давлат бошлиғи сифатидаги алоҳида ўрнини

¹ Қаранг: Ислом Каримов — янги Ўзбекистон Президенти. Т., "Ўзбекистон", 1996, 89—90-бетлар.

² Ўша жойда, 90-бет.

таъкидлайди ва кўп қирралидир. Конституцияни ка-
фолатлар экан, Президент унинг нормаларига барча
давлат органлари, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқа-
риш органлари, жамоат ташкилотлари ва фуқаролар
риоя қилишларини талаб қилиши мумкин ва шарт.

Президент Конституциянинг кафили сифатида
унга риоя қилинишининг эталони ҳисобланади ва шу
нуқтаи назардан ўзи раҳбарлик қилаётган органлар
ва мансабдор шахсларнинг фаолиятига баҳо беради.
У Конституциянинг кафили сифатида фуқароларнинг
ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилиш, Ўзбекистон
Республикасининг давлат суверенитетини, унинг
мустақиллиги ҳамда ҳудудий яклитлигини муҳофаза
қилиш, давлат органларининг ўз вазифаларини ба-
жаришларини ва мувофиқлашган ҳамкорлигини таъ-
минлаш, конституциявий тузумни мустаҳкамлаш
бўйича барча шароитларни яратиш учун зарур чора-
тадбирларни кўради.

Конституциядан келиб чиққан ҳолда, Ислом Ка-
римов ўзининг фундаментал асарларида Ўзбекистон
тараққиётининг стратегик йўналишларини белгилаб
берди. Конституцияни кафолатлар экан, давлат раҳ-
бари бевосита ҳамда давлат органлари орқали ҳара-
кат қилади. Конституциянинг кафили сифатида Пре-
зидент умуман Конституцияни ҳимоя қилиш меха-
низми таъсирининг самарадорлиги учун шахсан
жавобгарлик намуналарини кўрсатмоқда. У давлат-
нинг миллий манфаатларини ҳимоя қилиш, бутун
мамлакат ҳудудида тинчлик, барқарорлик ва қатъий
конституциявий тартибни кафолатлаш бўйича ўз
мажбуриятини бажарар экан, халқ ишончини муно-
сиб оқламоқда.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2001
йил 4 январда эълон қилинган "Ўзбекистон Респуб-
ликасининг Конституциясини ўрганишни ташкил
этиш тўғрисида"ги фармойиши Конституцияни ка-

фолатлаш ва бу мақсад учун зарур шарт-шароитларни яратишга қаратилган¹.

Шундай қилиб, И.А. Каримовнинг Конституция ҳақидаги фикрлари, таъкидлари ва хулосалари рўй бераётган конституциявий жараёнларни, Ўзбекистоннинг ижтимоий-сиёсий ривожланишининг тарихий шарт-шароитларини, унинг ҳозирги ҳолатини ва истиқболларини, бой имкониятларини ўрганиш, чуқур таҳлил ва синтез қилиш натижаларига асосланган.

Юртбошимизнинг Конституция ҳақидаги ғоялари конституциявий назария, жаҳон конституциячилиги тажрибаси ва конституциявий нормаларни жорий этиш амалиётининг уйғунлашиб кетганлигини намоён қилади.

5-§. Конституциянинг тузилиши

Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси 6 бўлим, 26 боб ва 128 моддадан иборат. Ўз ички тузилиши билан Асосий Қонун жаҳон конституциявий амалиётига тўла мос келади. Муқаддимаси жуда қисқа ва кўтаринки руҳда ёзилган. Унинг моҳияти Конституцияни халқ, яъни давлатнинг ҳақиқий соҳиби қабул қилганлигида ва унда ўз иродасини ифода этганлигидадир.

Конституциянинг асосий мантиқий йўналиши қуйидагича, инсон — жамият — давлат. Биринчи бўлимда мустақил Ўзбекистон давлатининг асосий конституциявий принциплари кўрсатилган. Бундай принциплар қаторига давлат суверенитети, халқ ҳокимиятчилиги, Конституция ва қонунинг устунлиги ҳамда ташқи сиёсатимиз тамойиллари киради.

¹ "Халқ сўзи". 2001 йил 6 январь.

Биринчи бўлим конституциявий тузумнинг асосий принциплари йиғиндисидан иборат бўлса, иккинчи бўлим инсон ҳуқуқлари тўғрисидаги ўзбек хартиясидир. Бошқача қилиб айтганда, инсон ҳуқуқларининг яхлит ва кенг тизимидир. Инсон ҳуқуқлари тўғрисидаги бўлимнинг давлат ҳокимияти тўғрисидаги бўлимларидан олдин берилганлиги ҳам маълум бир мантиққа асослангандир. Ҳуқуқларни инсонга давлат инъом қилмайди, балки фуқаро ўзига озодлик томонидан берилган ажралмас табиий ҳуқуқлар мажмуидан онгли равишда ва масъулиятни ҳис этган ҳолда фойдаланади. "Жамият ва шахс" деб номланган учинчи бўлим одатдагидек эмас, жаҳоннинг биронта Конституциясида бундай бўлим йўқ. Бу бўлимнинг асосий мақсади, фуқаролик жамиятининг анъаналарини тиклаш, ижтимоий уюшмалар ва муносабатларни ҳуқуқий жиҳатдан тартибга солиб, уларнинг ривожланишини таъминлашдан иборат.

Бу бўлим Конституцияга киритилишининг сабаби нима? Биринчидан, совет тузуми ҳукмронлик қилган йилларда ўта давлатлаштириш сиёсатининг натижаси ўлароқ, жамиятнинг барча жабҳалари давлат назорати остида эди. Айни вақтда давлат тушунчаси жамият тушунчасидан тор бўлиб, жамиятнинг бир таркибий қисмидир, холос. Иккинчидан, жамият институтлари билан давлатнинг ўзаро муносабатлари авваламбор Конституция даражасида белгиланмоғи даркор. Учунчидан, давлат таркибига кирмаган жамиятнинг иқтисодий негизлари, жамоат бирлашмалари, оила, оммавий ахборот воситалари ўзининг конституциявий мақомини топган.

Конституциянинг тўртинчи бўлими маъмурий-ҳудудий ва давлат тузилишига бағишланган. Ўзбекистон вилоятлар, туманлар, шаҳарлар, шаҳарчалардан иборат маъмурий-ҳудудий тузилишига эгадир. Республика таркибига Қорақалпоғистон Республи-

каси ҳам киради. Бу суверен давлатнинг конституциявий мақомига ва Ўзбекистон билан ўзаро муносабатларига махсус 17-боб бағишланган.

Бешинчи бўлим давлат ҳокимияти идораларини ташкил этиш ҳақида бўлиб, унда ҳокимият ваколатларини тақсимлаш принципи ўзининг амалий ифодасини топган, яъни қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимияти идоралари конституциявий мақоми муайян тартибда мустаҳкамланган. Давлатимизнинг марказий идоралари: Олий Мажлис, Президент, Вазирлар Маҳкамаси, Конституциявий, Олий ва Хўжалик Судлари, Прокуратура, маҳаллий давлат ҳокимияти идораларининг конституциявий мақоми белгилаб берилган. Сайлов тизимининг принциплари, молия ва кредит, хавфсизлик ва мудофаа масалалари ҳам конституциявий тартибга солиш доирасига кирган.

Сўнги, олтинчи бўлим Конституцияни ўзгартириш муаммосига бағишланган бўлиб, ҳуқуқий нуқтаи назардан Асосий Қонуннинг барқарорлигини таъминлашга қаратилгандир.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг тузилиши унинг, биринчидан, фуқаролар тинчлигига, яъни миллий ва ижтимоий тотувликка, иккинчидан, шахс эркинлигига ва сайлов эркинлигига, учинчидан сиёсий барқарорликка, тўртинчидан, фаровонлик ва иқтисодий ўсишга, бешинчидан, давлатнинг одамлар олдигаги ўз бурчини бажаришига эришишга қаратилган.

6-§. Ўзбекистон Республикаси Конституциясига ўзгартириш киритиш тартиби

Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси олий юридик кучга эга бўлган давлатнинг Асосий Қонуни бўлиб, халқ манфаатларига мувофиқ тарзда

янги демократик давлатнинг вужудга келиши натижасида Олий Мажлис томонидан қабул қилинган. Агар унга ўзгартириш ва қўшимчалар киритиш зарурати туғилса, бу масала кенг жамоатчиликнинг фикрига таянган ҳолда амалга оширилади. Бу ҳақда Конституциянинг ўзида аниқ меъёрлар белгиланган.

128-модда. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси тегишли таклиф киритилгандан кейин олти ой мобайнида Конституцияга ўзгартиришлар ҳамда тузатишлар киритиш тўғрисида кенг ва ҳар тарафлама муҳокамани ҳисобга олган ҳолда қонун қабул қилиши мумкин. Агар Олий Мажлис Конституцияга ўзгартириш киритиш тўғрисидаги таклифни рад этса, таклиф бир йил ўтгандан кейингина қайта киритилиши мумкин.

Ўзбекистон Конституциясига ўзгартириш ва қўшимчалар киритиш тартибини амалга оширилишида Асосий Қонуннинг 78-моддаси 1-бандида белгиланган қоидага асосан бундай ваколатга фақат Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси эга эканлиги мустаҳкамланган. Конституцияга ўзгартириш ва қўшимчалар киритиш қуйидаги тартибда амалга оширилади:

127-модда. Ўзбекистон Республикасининг Конституциясига ўзгартиришлар Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси жами депутатларининг камида учдан икки қисмидан иборат кўпчилиги томонидан қабул қилинган қонулар билан киритилади.

Бу жараёнларга асосланган таклифлар, мурожаатлар ва халқнинг тўлиқ фикрини ўрганилганлиги тўғрисидаги маълумотлар Олий Мажлис депутатларига асослантирилгандан кейин депутатларнинг камида 2/3 қисми овози билан ҳал қилинади. Бунда дастлаб, Олий Мажлис йиғилишида Конституцияга қўшимча ва ўзгартириш киритиш зарурлигини ўрганиш учун алоҳида комиссия тузилади. Комиссия бундай таклифларни чуқур ва ҳар томонлама ўрганиб, қайта кўриб сўнг Олий Мажлисга таклиф киритади. Конституциянинг айрим меъёрларини кўриб чиқишига мамлакатда амалга ошириладиган ислохотларнинг чуқурлашиши ёки олий давлат ҳокимият органлари тузилишини янада такомиллаштириш зарурияти сабаб бўлиши мумкин. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг 2000 йил 25 май куни иккинчи чақириқ иккинчи сессиясида Ўзбекистон Республикаси Президенти бу ҳақда шундай деган эди: "Парламентимиз, дарҳақиқат, катта йўлни босиб ўтди, ўзига хос тажрибалар орттирди, миллий қонунчилигимизни ярата оладиган мутахассислар шаклланди. Содда қилиб айтганда, у ҳар жиҳатдан пишди, малакали Парламентни шакллантириш даврига етиб келдик".¹ Парламент ишини такомиллаштириш зарурияти тўғрисида гапирар экан, келажакда икки палатали қонун чиқарувчи орган тузилиши ҳақида таклиф билдирди. "Бунда қуйи палата — Олий Мажлис партиялар вакиллари ва мустақил депутатлардан сайланади. Сиёсий партиялар ва аҳоли йиғилишлари унга ўз вакилларини ўтказади, улар парламентда доимий равишда ишлайди. Юқори палата таркибини вилоят, шаҳар ва туманлардан маҳаллий кен-

¹ И.А. Каримов. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт — пировард мақсадимиз. Т., "Ўзбекистон", 2000.

гашларга сайланган депутатларнинг вакиллари ташкил этади. Мисол учун Қашқадарё вилоят кенгашига сайланган депутатлар шаҳар ва туманларда сайланган ноиблар ҳисобидан вилоят миқёсидаги йиғилишларда ана шу кенгашларнинг олти-етти нафар энг ишончли вакили мамлакат парламентининг юқори палатасига сайланади. Улар юқори палатада шу вилоятнинг манфаатларини ҳимоя қилади, палатага сайланган депутатларнинг ҳар бир вилоятдан бир хил миқдорда бўлишини таъкидлаб: юқори палатага сайланган вакилларнинг асосий вазифаси қуйи палатада тайёрланган қонунларни кўриб чиқиш ва шунга мос равишда ўзларининг қарорларини қабул қилишдан иборат бўлади деб тушунтирди ҳамда юқори палата фаолиятининг моҳиятига кўра, қуйи палата томонидан қабул қилинган қонунларни тегишли ҳудудларда нечоғли мос келишини ўрганиш асосида сўнг қарор қабул қилишларини билдирди."¹

82-модда. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисида қонунчилик ташаббуси ҳуқуқига Ўзбекистон Республикасининг Президенти, шунингдек ўз давлат ҳокимиятининг олий органи орқали Қорақалпоғистон Республикаси, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг депутатлари, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси, Ўзбекистон Республикаси Конституциявий суди, Олий суди, Олий ҳужалик суди, Бош Прокурори эгадирлар.

¹ Ўша жойда, 483-бет.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримовнинг ушбу таклифи Олий Мажлис депутатлари томонидан қўллаб-қувватланса, Конституцияга ўзгартиришлар киритилиши мумкин.

Шундай қилиб, Конституцияга ўзгартириш ҳамда тузатишлар киритиш заруриятининг пайдо бўлиши давлат ва жамиятнинг ривожланишида давлат бошқарувчи тизимини такомиллаштириш борасидаги ҳуқуқий ислохотларнинг амалий натижаси бўлиб ҳисобланади.

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
КОНСТИТУЦИЯСИНИНГ ДАВЛАТ ВА ЖАМИЯТ
ҲАЁТИДА ТУТГАН ЎРНИ ВА АҲАМИЯТИ**

1-§. Конституция — давлатнинг Асосий Қонуни

Жамият ва давлат қурилишининг бошланғич асосини, халқ оммасининг эркини, иродасини ўзида мужассамлаштирган давлатнинг Асосий Қонуни ҳуқуқшуносликда Конституция деб юритилади. Конституция — муҳим сиёсий-ҳуқуқий ҳужжат бўлиб, ҳокимият тўғрисидаги, шахснинг ҳуқуқий ҳолати ҳақидаги, давлатнинг маъмурий-ҳудудий тузилиши каби масалалар унинг мазмунини ташкил этувчи асосий манба бўлиб ҳисобланади. Конституциянинг нормалари давлат органлари, мансабдор шахслар, фуқаролар ва бизнинг ҳудудимизда яшаб турган чет эл фуқаролари ва фуқаролиги бўлмаган шахслар фаолиятига умумасос бўлиб хизмат қилади.

Конституциянинг тушунчаси ижтимоий-иқтисодий, сиёсий ва маънавий фактлар билан белгиланади. Конституция Асосий Қонун сифатида жамиятдаги сиёсий институтларни, давлат ҳокимиятини амалга оширилишини таъминлайди, халқнинг сиёсий ҳокимият сари тобора яқинлашувига шароит яратиб беради. Шунинг учун ҳам Конституция ўзида халқ иродасини ифодалаб, халқ ҳокимиятчилиги институтларини мустаҳкамлайди.

Конституция атамаси лотинча сўздан олинган бўлиб, "Белгилайман", "Таъсис этаман" деган маънони билдиради. Бу атама қадимги Рим қонун ҳужжатларида учрайди. Ўша даврда император томонидан белгиланадиган, таъсис этиладиган турли ҳуж-

жатларни англатса-да, аслида давлат қонунчилиги тизимининг энг тепасида турувчи асосий қонун ҳисобланган.

Конституциянинг асосий мақсадлари унинг Муқаддимасига белгиланган.

Муқаддима — Конституциянинг мақсадлари, принциплари ва асосий қоидаларини кўрсатувчи кириш қисмидир. Муқаддима — барча конституцияларнинг муҳим қисми. Мазмуни ва ҳажмига кўра, ҳозирги конституцияларнинг муқаддималари турлича. Ўзбекистон Республикаси 1992 йилги Конституциясининг Муқаддимаси Ўзбекистон халқи ўзининг тўла ҳуқуқли вакиллари — парламент аъзолари, яъни Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгаши депутатлари қиёфасида Конституцияни қабул қилишдан кўзланган асосий мақсадлар ва принципларни қисқашакда тантанали равишда эълон қилади.

Табиийки, мустақилликка эришган ҳар бир халқ ўзининг ривожланиш йўлини излайди, янги жамият ва давлат қурилишининг ўз моделини ишлаб чиқишга ҳаракат қилади. Ўзбекистон ўзининг янгиланиш ва тараққиёт йўлини белгилаб олди, ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиёти йўналиши ишлаб чиқилди. Миллий урф-одатларга ва анъаналарга мувофиқ, адолатли фуқаролик жамияти ва демократик ҳуқуқий давлат қурилмоқда. Мустақил мамлакатимизнинг миллий манфаатларини ҳисобга олган ҳолда ташқи сиёсат йўналишлари ва тенг ҳуқуқли халқаро ҳамкорлик принциплари белгилаб олинди. Конституция эса, барча соҳаларда амалга оширилаётган демократик ислоҳотларнинг ҳуқуқий асоси бўлиб хизмат қилмоқда.

Суверен Ўзбекистоннинг биринчи Конституцияси ушбу мақсадларга етишишнинг мустаҳкам ҳуқуқий кафолатидир. У мустақил сиёсий-ҳуқуқий ривожланиш ва конституциявий тузумнинг ўзаги-

дир. Ўзбекистон Республикаси Президенти И. А. Каримов таъкидлаб ўтганидек, "табиийки, ҳар қандай давлатнинг юзи, обрў-эътибори унинг конституцияси ҳисобланади. Зотан, Конституция давлатни давлат, миллатни миллат сифатида дунёга танитадиган Қомусномадир. Шу маънода Асосий Қонунимиз халқимизнинг иродасини, руҳиятини, ижтимоий онги ва маданиятини акс эттиради. Чунки уни ишлаб чиқиш ва муҳокама этишда бутун халқ иштирок этади. Бир сўз билан айтганда, Конституциямиз том маънода халқимиз тафаккури ва ижодининг маҳсулидир".¹

Муқаддимада Ўзбекистон халқининг ўз истиқлол ва тараққиёт йўлида қайси сиёсий, ҳуқуқий негиз ва принципларга таяниши аниқ кўрсатиб берилган. Бу негиз ва принциплар:

биринчидан, жаҳоннинг маърифий ривожланган мамлакатлари эътироф этган инсон ҳуқуқлари ва давлат суверенитети ғоялари ва принципларига содиқлик;

иккинчидан, ҳозирги ва келажак авлодлар олдидаги юксак масъулиятни англаш;

учинчидан, ўзбек давлатчилигининг бой тарихий тажрибасига таяниш;

тўртинчидан, демократия ва ижтимоий адолат идеалларига садоқат;

бешинчидан, халқаро ҳуқуқнинг бутун жаҳонда эътироф этилган қоидаларини тан олиш;

олтинчидан, Ўзбекистон фуқароларининг фаровон ҳаёт кечиришларини таъминлаш;

еттинчидан, инсонпарвар демократик ҳуқуқий давлатни барпо этиш;

саккизинчидан, фуқаролар тинчлиги ва миллий ҳамжиҳатлигини кафолатлашдан иборатдир.

¹ И.А. Каримов. Буюк келажакимизнинг ҳуқуқий кафолати. Т., "Ўзбекистон", 1993, 6-бет

Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси чинакам демократик конституциядир, у тарихда синалган умуминсоний ҳуқуқий қадриятларни ўзида мужассам этган. Ҳақиқатан ҳам, *"Мустақил Ўзбекистоннинг куч-қудрати манбаи — халқимизнинг умуминсоний қадриятларга содиқлигидир. Халқимиз адолат, тенглик, аҳил қўшничилик ва инсонпарварликнинг нозик куртакларини асрлар оша авайлаб-асраб келмоқда. Ўзбекистонни янгилашнинг олий мақсади ана шу анъаналарни қайта тиклаш, уларга янги мазмун бағишлаш, заминимизда тинчлик ва демократия, фаровонлик, маданият, виждон эркинлиги ва ҳар бир кишини камол топтиришга эришиш учун зарур шарт-шароит яратишдир"*.¹

Инсон ҳуқуқларига оғишмай амал қилиш ва демократия каби умумбашарий қадриятлар Ўзбекистон миллий давлатчилиги манфаатларига, халқининг ўзига ҳослигига, унинг анъана ва урф-одатларига тўла мос келади. Инсон ҳуқуқлари бизнинг жамиятимизда Конституция ва қонунлар билангина эмас, балки халқимизнинг миллий онги, унинг маънавий-ахлоқий дунёқараши ва тарихий тажрибаси, меҳр-шафқати ва сезгирлиги билан мустаҳкамланади.

Ўзбекистон Конституцияси энг ривожланган, тараққий этган демократик давлатларнинг юридик тажрибаси ва жаҳон конституциявий амалиётига таянган ҳолда яратилган. Конституциямиз Бирлашган Миллатлар Ташкилоти ҳужжатларига, Инсон ҳуқуқлари умужаҳон декларацияси қоидаларига асосланган, шунингдек, уни яратишда Америка Қўшма Штатлари, Япония, Канада, Германия, Франция, Португалия, Италия, Швеция, Туркия, Испаниянинг ҳамда Шарқ мамлакатларидан — Ҳиндистон, Покистон,

¹ И.А. Каримов. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. Т. 1, 76-77-бетлар.

Миср давлатларининг конституциявий тажрибасидан ижобий фойдаланилган.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясини баҳолашда халқаро ҳолис экспертлар, жумладан, Америка Қўшма Штатлари, Буюк Британия, Франция, Бирлашган Миллатлар Ташкилоти, Европа Хавфсизлик ва Ҳамкорлик Кенгаши каби нуфузли давлатлар ҳамда халқаро ташкилотларнинг ҳуқуқшунос ва сиёсатшунос олимлари ва вакиллари фаол қатнашдилар. Ҳеч ким, ҳаттоки муҳолифларимиз ҳам Конституциямизнинг демократик моҳиятини ва афзалликларини инкор эта олмади.

"Бизнинг Қомус демократик конституцияларга қўйиладиган юксак талабларга жавоб беради, инсон ҳамда фуқаронинг барча ҳуқуқлари ва асосий эркинликларини кафолатлайди".¹ Шу маънода у ҳар қандай илғор давлат конституцияси билан бемалол куч синашмоқда. Шунинг учун ҳам Конституциямиз энг илғор ҳуқуқий ғояларни ўзида мужассамлаштирганлиги, унинг энг демократик анъаналар асосида яратилганлигини бутун жаҳон эътироф этмоқда.

Ўзбекистон Конституцияси халқимизнинг маънавий, маданий мероси, миллий тафаккури, кўп асрлик ўзбек давлатчилиги тажрибаси ҳамда ҳуқуқий анъаналарига асосланган ва уларнинг бой ижобий тажрибасини ўзида акс эттирган.

Маънавий, ахлоқий, илмий, диний ва ҳуқуқий қадриятлар халқимизнинг кўп асрлик турмуш тарзида, анъанавий маданиятида муҳим ўрин олган. Ватандошларимизга хос бўлган адолат, ҳақиқат, иймон, инсоф, олижаноблик, бағрикенглик, мардлик, тангилик, саҳоватпешалик каби улуғвор хислатлар Конституциямиздан муносиб ўрин олган.

¹ Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримовнинг БМТ Бош ассамблеясининг 48-сессиясидаги маърузаси. Тошкент, "Ўзбекистон", 1993, 7-бет.

Қомусимизнинг маънавий, тарихий асослари сифатида жаҳон маданияти ривожига бебаҳо ҳисса қўшган буюк аждодларимиз — Абу Райхон Беруний, Абу Наср Форобий, Абу Носир Мотрудий, Абу Али ибн Сино, Аҳмад Фарғоний, Бурҳониддин Марғиноний, Аҳмад Яссавий, Баҳовуддин Нақшбанд, Амир Темур, Мирзо Улуғбек, Навоий, Заҳириддин Муҳаммад Бобур ва бошқа даҳоларнинг қолдирган маънавий-ахлоқий мероси намоён бўлмоқда. Уларнинг инсонни маънавий комилликка чорловчи ахлоқий ва ҳуқуқий ҳикматлари Конституциямизга руҳ бағишлаган.

Конституциямиз халқимизга хос бўлган хусусиятлар: меҳр-оқибат, одамийлик, ўзга миллат ва элатларга ҳурмат, ақл-заковатга интилиш, ор-номус, иффат ва ҳаё каби эзгу фазилатларга асосланган.

Мустақил Ўзбекистоннинг биринчи Конституцияси келажаги буюк давлатнинг ишончли ҳуқуқий кафолатларини мустаҳкамлайди. У бизга инсон ҳуқуқлари, демократия, эркинлик, барқарорлик ва тараққиёт принциплари мажмуини ифодалайдиган ҳуқуқий ва адолатли давлат қуриш йўларини аниқ очиб беради.

2-§. Ўзбекистон Конституциясининг маънавий-ҳуқуқий илдизлари ва ўзига хос жиҳатлари

Ўзбекистон ҳудудида давлатчилик ва ҳуқуқ тарихи ўзининг чуқур илдизларига эга бўлиб, қадим-қадим даврларга бориб тақалади.

Бизнинг мустақил ўзбек давлатимиз ўзида кўҳна Сўғдиёна ва Хоразмдан бошлаб, Соғмонийлар, Хоразмшоҳлар, Темур ва темурийлар давлатларининг давлат бошқарув тажрибасини, қадимий халқимизнинг бутун тарихий тажрибасини ҳамда унинг ўз

миллий давлатига эга бўлиш каби асрий орзуларини мужассамлаштирган. Яъни ҳозирги ўзбек давлати умумжаҳон ва миллий давлатчилик тараққиёти қонуниятларини ўзида узвий равишда мужассамлаштиради. Ўзбек давлати ўзининг 3 минг йиллик тарихига эга.

Ўзбекистон Оврупо ва Осиё маърифатпарвар дунёсини, цивилизацияларини бирлаштирувчи буюк халқаро йўллар кесишган заминда жойлашган. Маърифатпарварчилик давридаги маънавиятимиз шакллана бошланганига камида уч минг йил бўлган. Ўзбеклар ғоят кўҳна ва кўпдан-кўп негизга — саклар, массагетлар, сўғлар, Ксеркс ва Искандар Зулқарнайн, Салавкийлар ва кўп қабилали туркларгача бўлган ғоят қадимий ва чуқур идизли миллат ҳисобланади.

Бугунги кунда мустақил Ўзбекистон ўз тараққиётининг бутун асоси бўлмиш миллий давлатчилиги ва ҳуқуқий тизимини қайтадан яратмоқда. Халқимизнинг маънавияти камол топмоқда.

Ўзбекистон Республикаси ҳуқуқий давлат қуришга азму қарор қилган экан, юксак ҳуқуқий маданият, Конституция ва қонунга ҳурмат, итоатгўйлик миллий истиқлол мафкурасида муҳим ўрин эгаллаши лозим. У ўзида халқимизнинг энг ардоқли фазилатлари — иймон ва инсоф, меҳр-оқибат, шафқат ва раҳмдиллик, уят ва андиша, ор-номус, ўзаро ҳурмат, юксак ватанпарварлик, элига ва халқига садоқат қадриятлари ва ғояларини мужассамлаштирмоқда.

Ўзбек халқи асрлар мобайнида авайлаб сақланиб, сайқал топиб келган ўз миллий урф-одатлари, расм-русум, удум ва анъаналари, ғурури, ижтимоий-иқтисодий турмуш тарзи, ҳуқуқий онги, эътиқоди, бир сўз билан айтганда, маданий-маънавий дунёси билан ажралиб туради. Буюк аждодларимиз умумба-шарият маърифатпарварлигини яратишда бевосита иштирок этганлар, улар жаҳон цивилизациясига ул-

кан ҳисса қўшганлар. Уларнинг бой маданий-ҳуқуқий меросидан Конституциямизни яратишда кенг фойдаланилди.

Қабул қилинган Асосий Қонунни нима учун биринчи Конституция деяпмиз. Нима, олдинги конституциялар Ўзбекистонники эмасмиди? —деган табиий савол туғилади. Бундай дейишга бир неча сабаблар бор.

Биринчидан, Ўзбекистон давлат мустақиллигига эришгандан сўнг муқаррар равишда ўзининг Асосий Қонунини қабул қилишга зарурат туғилди. Чунки ҳар бир мустақил давлат ўзининг Конституциясига эга бўлиши керак.

Иккинчидан, биз бозор иқтисодиёти томон одимлаб борар эканмиз, натижада, тубдан янги иқтисодий тизимга ўтаяпмиз. Жамиятнинг сиёсий, иқтисодий, маънавий ҳаётига оид энг асосий масалалар Конституция томонидан тартибга солинади.

Учинчидан, қабул қилинган Конституция ҳеч кимнинг кўрсатмаларисиз, бирон-бир тайёр андозадан кўчирмачилик йўли билан эмас, балки жаҳон ва тарихий конституциявий тажриба ва амалиётдан келиб чиқиб тайёрланди.

Тўртинчидан, Асосий Қонунимизда сўнгги йилларда мамлакатимизда жорий этилган ва ҳаёт тажрибасидан ўтган янги конституциявий институтлар ўз аксини топган. Бундай институтлар жумласига Президентлик бошқарув шакли, ҳокимлик институти, Конституциявий назорат, сайлов тизимидаги ўзгаришлар, кўппартиявийлик, мулкчиликнинг хилма-хиллиги ва ҳоказолар киради. Шу сабабларга кўра Асосий Қонунни чиндан ҳам мустақил Ўзбекистоннинг биринчи Конституцияси деса бўлади.

Асосий Қонунимизнинг олдингилардан ва бошқа давлатларнинг Конституцияларидан ажратиб турадиган жиҳатлари қуйидагилардан иборат:

Биринчиган, у ўзининг туб моҳияти ва фалсафаси, мақсадлари ва ғояларига кўра янги сиёсий-ҳуқуқий ҳужжатдир. Ўзбекистоннинг олдинги Асосий Қонунлари биз собиқ Иттифоқ таркибида қозоғидагина мустақил бўлган давлатнинг Конституциялари бўлган. Амалдаги Қомусимиз биринчи моддасидан то охириги моддасигача мустақиллик ғояси билан суғорилган.

Иккинчиган, Конституциямиз ўзининг ички тузилиши ва янги конституциявий институтлари билан ажралиб туради. Бунда 1991 йили қабул қилинган Ўзбекистон Республикаси давлат мустақиллигининг асослари тўғрисидаги Конституциявий Қонун муҳим мезон бўлиб хизмат қилди.

Учинчиган, Асосий Қонун бошқа конституциялардан фарқли ўлароқ, ўта мафкуралаштириш ва сиёсатлаштириш руҳи билан суғорилмаган. "Унда коммунистик мафкура, синфийлик, партиявийликдан асар ҳам йўқ".¹ Умумбашарий инсоний қадриятлар биз қураётган ҳуқуқий давлат ва демократик, адолатли фуқаролик жамиятининг асоси бўлмоғи керак.

Тўртинчиган, Конституциямиз жаҳон ҳамжамияти томонидан эътироф этилган халқаро ҳуқуқ принциплари ва нормаларига жавоб берадиган тарзда тайёрланган. Чунки Ўзбекистон халқаро муносабатларнинг тенг ҳуқуқли субъекти сифатида ўзининг Конституциясида шундай талаб ва қоидаларни тан олган ва мустаҳкамлаган.

Бешинчиган, Асосий қонун жаҳон конституциявий тажрибасига кенг таяниши ва ижобий томонлардан атрофлича фойдаланганлиги билан ҳам ажралиб туради. Конституциямиз энг тараққий этган мамлакатлар, хусусан, АҚШ, Франция, Германия

¹ И.А. Каримов. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. Т. 1, 124-бет.

Швеция, Италия каби Фарб давлатлари, руҳияти ва этник жиҳатлардан бизга яқин бўлган Япония, Миср ва бошқа Шарқ давлатларининг бой тажрибасидан энг демократик жиҳатларини, инсонпарварлик ғояларини тараннум этувчи халқаро ҳужжатларнинг талабларини ўзида жамлаган.

Олтинчиган, Конституциямизни мустақил давлатимиз равнақининг ҳуқуқий кафолати даражасига кўтарувчи энг муҳим белги унда жаҳоннинг илғор конституциявий тажрибасини миллий-маънавий ва ҳуқуқ қадриятларимизга, ўзбек халқининг бой тарихига уйғунлаштириб қўлланилганидадир.

3-§. Конституциянинг асосий функциялари ва барқарорлиги

Ҳар қандай Конституциянинг бир-бири билан ўзаро боғлиқ бир қанча функцияларини кўрсатиш мумкин. *Конституциянинг сиёсий функцияси* жамиятнинг ижтимоий тузилишини тартибга солади ҳамда сиёсий ҳаётни ва курашни муайян ҳуқуқий доирага солишни мақсад қилиб кўяди. *Ташкилий функциянинг* маъноси — давлат институтлари тузилишини ташкил этиш ва фаолиятининг асосий йўналишларини тартибга солишдан иборат. Агар Конституциянинг *шакллантириш функцияси* жамиятда муайян қадриятларни қарор топтириш мақсадида маънавий соҳага таъсир этишга қаратилган бўлса, *юримдик функцияси* Конституциянинг амал қилаётган ҳуқуқий тизим асоси сифатидаги ўрнини акс эттиради.

Конституциянинг юримдик функциялари ичига энг муҳимлари қуйидагилардан иборат:

биринчиган, конституциявий нормалар амалдаги ҳуқуқнинг олий моддий мезонидир; миллий ҳуқуқий

тизимдаги барча қоидалар конституциявий нормаларга мос келиши шарт;

иккинчидан, Конституция матнида ҳуқуқнинг асосий принциплари кўрсатилади;

учинчидан, амалдаги ҳуқуқ манбалари конституциявий жиҳатдан таърифланади;

тўртинчидан, конституциявий нормалар бевосита амал қиладиган қоидалар бўлиб, улар судлар ва ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар томонидан қўлланилиши керак.

Конституциянинг юридик табиати ва функциялари унинг норматив ҳужжатлар тизимида устун мавқега эгаллигида ёрқин кўринади.

Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси давлатнинг Асосий Қонуни бўлиб, бевосита амал қиладиган юридик қоидаларини мазмуни бўйича умумийлаштириб беради.

Конституциянинг барқарорлиги сиёсий-ҳуқуқий маданият ва маънавиятнинг турига боғлиқ. Давлатнинг ва қонуннинг фуқаролар ва жамият ҳаётига аралашуви бозор иқтисодиётининг ўзини ўзи бошқариш механизмлари ва бошқа қудратли кучлари билан чекланган. Бу АҚШнинг ҳам конституциявий тузумга хос жиҳатларидандир.

ГФРнинг Асосий Қонунини ҳам анча барқарор деб эътироф этиш мумкин: унга ўзгартишлар киритиш учун Бундестаг ва Бундесратнинг учдан икки қисмидан иборат кўпчилиги овоз бериши кифоя қилади. Шу боис ГФРнинг Конституцияси бошқа мамлакатларникига қараганда кўпроқ (35 марта) ўзгартирилган, ammo ушбу мамлакатдаги вазият ҳамма томондан қараганда энг барқарордир.

Кўплаб давлатларда Конституциянинг ўзгартирилиши мумкин бўлмаган моддалари белгилаб қўйилган. Бу бошқарув шакли, ислом маданияти мамла-

катларида эса давлат дини ҳақидаги моддаларга тегишли.

Умуман хорижий мамлакатларнинг тажрибаси анча "қаттиқ" Конституциянинг афзаллигидан далolat бермоқда. Барқарорлик, ўз навбатида, жамият олий нормалари ва кадриятларининг ифодаси бўлмиш Конституциянинг маънавий обрўйини кўтаради. Конституция қоидаларининг муфассалаштирилиши, унга айна пайтдагина муҳим бўлган мавҳум қоидаларнинг киритилиши унинг доимий равишда қайта кўрилишига олиб келиши мумкин.

Ўзбекистон Конституциясини ҳам ҳеч шубҳасиз барқарор Конституция деб аташ мумкин. Зеро, унинг қабул қилинганига қарийб 9 йил тўлаётган бўлса-да, унга бор-йўғи битта тузатиш киритилди.

4-§. Ўзбекистон Конституцияси — суверен, давлат қуриш ва демократик ислоҳотларнинг ҳуқуқий пойдевори

Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли Конституцияга асослангандир. Бизнинг конституциявий сиёсатимиз ўз миллий давлатчилигимизни, иқтисодиётимизни ва маънавиятимизни камолот чўққиларига олиб чиқишга қаратилган.

Ўзбекистонда суверен ҳуқуқий давлат қуриш ва демократик ислоҳотлар конституциявий беиш тамойилга — принципга асосланган. Бу тамойиллар Президентимиз асарларида, нутқларида, рисоаларида атрофлича илмий ва амалий жиҳатдан асослаб берилган.

Биринчидан, иқтисодий ислоҳотлар ҳеч қачон сиёсатнинг таъсири остида бўлмаслиги, яъни бирон бир мафкурага бўйсундирилмаслиги керак. Бу эса иқтисод ҳамини сиёсатдан устун турмоғи керак, дегани-

дир. Иқтисодни мафкура таъсиридан чиқармоқ лозим. Совет империяси даврида иқтисодиёт ғоят сиёсийлаштириб юборилган эди. Сохта социалистик иқтисодий назарияга сингиб кетган ақидапарастлик, догматизм узоқ йиллар давомида ҳозирги замон илмий тафаккурининг чўққиси деб кўрсатиб келинди.

Иккинчидан, иқтисодни бошқаришда, айниқса бозор иқтисодига ўтилаётганда, давлат бошқарув жоловини қўлдан чиқармаслиги керак. Фақат давлатгина, қонуний асосда сайланган ҳокимиятгина асосий ислохотчи бўлиши мумкин. Бундан ташқари, давлат сансалорлик ва тўрачиликка, бюрократизмга, таркиб топган психологияга барҳам бериши, бозор иқтисодиёти инфраструктурасини ижтимоий ларзаларга йўл қўймайдиган оқилона ва изчил сиёсат юритиши лозим. Фақат шундагина халқ ҳаётида ижобий ўзгаришларга эришиш, ислохот йўлидан илгарилаб бориш ва жамиятнинг бутун фаолияти соҳасини янгилаш мумкин.

Мустақил тараққиёт йўлига кирган кўпгина мамлакатларнинг тажрибаси давлат ҳамиша туб ўзгаришларнинг пешқадами бўлиб келганлигидан далолат беради. Бир томондан, мамлакатни ва унинг аҳолисини ҳимоя қилган, иккинчи томондан, одамларни, ташкилий тузилишларни ислохотларга тайёрлаган. Давлат бамисоли уларни янгича яшашга даъват этган ва рағбатлантирган.

Эски жамият кетиб, ўрнига янгиси қурилаётган ўтиш даврида давлат бошқарув жоловини қўлдан чиқармаслиги керак.

Қонуний равишда сайланган кучли ҳокимият органлари — Ўзбекистон алоҳида ўрин эгаллаб турган Ўрта Осиё минтақасидаги барқарорликнинг кафилидир. Ўзбекистоннинг кўп миллатли халқи ишонадиган кучли давлат ҳокимиятигина осойишталикни

сақлай олади, республикани тараққиёт йўлига олиб чиқади.

Тинчликни, сиёсий барқарорликни, фуқаролар ва миллатлар тотувлигини сақлаш — давлат тузиш ва иқтисодиётни замонавийлаштириш вазифаларини ҳал қилишнинг энг муҳим шартидир. Бу вазифаларни ҳал қилиш учун эса кучли ҳокимият керак.

Учинчидан, Конституция ва қонунларга қатъий риоя қилиш. Бу ҳуқуқий давлат тузишнинг зарур шартидир. Ўзбекистоннинг Асосий қонуни — Конституциядир. Чет мамлакатларнинг ва халқаро ташкилотларнинг мутахассислари бизнинг Конституциямиз ва қонунларимизни энг илғор, прогрессив қонунлар сирасига дадил киритиш мумкин, деб тасдиқламоқдалар.

Ҳар бир мустақил давлатда чинакам демократик Конституция ва қонунларга эга бўлишнинг ўзи кифоя қилмайди. Биринчи навбатда, барча фуқароларнинг уларга қатъий оғишмай риоя этишларига эришмоқ зарур. Бизнинг мақсад — ҳар бир фуқаронинг, шахси ва лавозимидан қатъи назар, қонунларга сўзсиз риоя этишини таъминлашдир.

Конституция ва қонунлар ҳамма нарсадан устун турмоғи ва ҳамма учун мажбурий бўлмоғи лозим. Аҳолига ҳуқуқий маданиятни, Конституциянинг, қонуннинг ҳарфи ва руҳига ҳурмат билан қарашни сингдириб бориш лозим. Бусиз ҳуқуқий давлат қуриб бўлмайди, инсон ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилиб бўлмайди. Демак, асосий нарса — Конституцияни, қонунни ҳурмат қилиш ва сўзсиз бажаришлиқдир.

Демократик ҳуқуқий давлатда ҳамма — хоҳ вазир ёки оддий фуқаро бўлсин, хоҳ ишсиз ёки ишбилармон бўлсин, Конституция ва қонунга амал қилиши шарт. Биз турмушнинг барча соҳаларида Конституция ва қонуннинг устуворлик қилишига эришмоғи-

миз лозим. Фуқаролар ишонган ҳокимият кучли бўлади. Ишончининг кафолати эса — Конституция ва қонунларга қатъий риоя этилишидир.

Конституциявий қонунчиликни ва мустақкам ҳуқуқ-тартиботни қарор топтиришнинг муҳим яна бир жиҳати ҳам бор. У республикада ўтказилаётган демократик ва иқтисодий ислоҳотлар учун барқарор ҳуқуқий замин яратишдир. Фақат шундагина иқтисодий ўзгаришларда сезиларли натижаларга эришиш мумкин. Республикада мулкый муносабатларни тартибга солувчи, корхоналар фаолиятини, ташқи-иқтисодий, банк, тадбиркорлик, биржа фаолияти нормаларини белгилаб берувчи бир қатор қонунлар қабул қилинди. Республикада корхоналарни давлат тасарруфидан чиқариш, хусусийлаштириш, акциялаштириш соҳасида ўтказилаётган тадбирлар ҳуқуқий заминга қўйилди.

Республикада изчил равишда бозор иқтисодиётига ўтила борган сари ҳуқуқий институтлар ҳам шаклланимда, бозор муносабатларини маданий шаклда жорий этишга имкон берадиган сохта бозор иқтисодининг илдиз отиб кетишига қарши қаратилган қонунлар мажмуи яратилди. Вазифа фақат халқаро нормаларга мос келадиган қонунлар ишлаб чиқиш ва қабул қилишдагина эмас, балки уларга сўзсиз риоя этилишидан ҳам иборатдир.

Тўртинчидан, кучли ижтимоий сиёсат юритмоқ керак. Бозор муносабатларини жорий этиш билан бирга аҳолини ижтимоий ҳимоялашга қаратилган таъсирчан тадбирларни амалга ошириб бормоқ даркор. Демократик ва иқтисодий ислоҳотлар йўлида эришилган ижодий силжишлар сўнгги йилларда республикада аҳолининг энг муҳтож қатламларини ишончли ҳимоя қилишга қаратилган иқтисодий сиёсат юритилганлигидан далолат беради.

Биз олдимизга буюк мақсадни — аҳолининг соғлом бўлишини таъминлаш вазифасини қўйганмиз. Дунёда биринчи бўлиб Ўзбекистонда Соғлом авлод учун ордени таъсис этилди. Биз биламизки, аҳоли жисмоний, маънавий, моддий жиҳатдан соғлом бўлмаса, яъни соғлом авлодсиз ривожланган мамлакатлар қаторига чиқиб олиш мумкин эмас.

Аҳолининг давлат ҳимоясига муҳтож бўлган бошқа қатлами ҳам бор — булар етим-есирлар, қариялар, ногиронлар, кўп болали оналардир. Шунинг учун ҳам давлатнинг вазифаси кишилар бошига очлик ва муҳтожлик тушишига йўл қўймасликдир. Давлат ўз аҳолисини ҳимоя қила олсагина у инсонпарвар, демократик, ҳуқуқий давлат бўлади.

Бешинчиган, бозор иқтисодига ўтиш шошма-шошарликсиз, босқичма-босқич амалга оширилмоғи лозим. Ўзбекистон ўз тараққиёт йўлини танлаб олган, бу йўл бозор иқтисодиётига босқичма-босқич ўтишга асосланган. Шу нарсани алоҳида таъкидламоқ лозимки, танлаб олинган йўлнинг асосий мазмуни ва мақсади — бу сохта инқилобий сакрашларсиз ва кучли ижтимоий ларзаларсиз, эволюцион йўл билан, маданий равишда нормал тараққиётга ўтишдир.

Бозорга босқичма-босқич ўтмоқ керак. Қўйилган мақсад сари қадам-бақадам илгарилаб бориш лозим. Ўн йиллар мобайнида кўпинча зўравонлик билан кишилар миясига сингдириб келинган нарсани бир лаҳзада ўзгартириб бўлмайди. Ташкилий, иқтисодий, молия-кредит системасини ўзгартириш, тегишли ҳуқуқий базани, бозор инфраструктурасини вужудга келтириш, кадрлар тайёрлаш учун вақт керак бўлади. Одамларнинг ўзларини жамиятни янгилаш ва қайта тузиш зарурлигига ишонтирмай туриб, ҳаракатлантирувчи кучларни, асосий йўналишларни, далил-исботларни ўзгартирмай туриб, ислохотлар сари кескин ва аниқ қадам ташлаб бўлмайди, янги жами-

ят қуриб бўлмайди, принцип жиҳатдан янги муносабатларни жорий этиб бўлмайди.

Бозор иқтисодиётига ўтиш — қуруқ мақсад эмас, балки биринчи навбатда халқ учун муносиб ва фаровон ҳаётни таъминлаш воситасидир. Бу ерда Шарқ турмуш тарзини, психологиясини, фалсафасини, ислом таълимотини ҳисобга олмоқ керак. Бозор — бу психологиядир. Буни ҳисобга олмасдан бўлмайди. Шунинг учун бизнинг асосий вазифамиз ҳеч қандай ижтимоий ларзаларсиз, очлик-қашшоқлик кўрмасдан, кишиларга зиён-заҳмат етказмасдан ижтимоий-иқтисодий тараққиётнинг янги босқичига етиб келишдир. Шу маънода Ўзбекистон ўз йўлини танлаб олган ва шу йўлдан бормоқда.

Биз Конституциямиз асосида мутлақо янги ижтимоий-сиёсий тузум ва давлат моделини яратмоқдамиз. Ўзбекистон — келажаги буюк давлат. Давлатимизнинг ҳамма нарсаси: табиий бойликлари, серҳосил ерлари, буюк дарёлари бор. Бу муқаддас ерда меҳнатсевар, истеъдодли халқ яшайди. Бизга тиниб-тинчимас, серғайрат, ишчан, халққа садоқат билан хизмат қиладиган, бу моделга ҳаёт бағишлайдиган билимдон, ташаббускор кишилар керак.

5-§. Ўзбекистон Конституциясининг юридик хусусиятлари

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг асосий мазмун ва моҳияти фақат унинг халқи манфаатларига хизмат қиладиган ва унда ҳуқуқий демократик давлат қуриш асосларини белгилаб берган Қомусномадир. Асосий Қонун сифатида Конституциянинг юридик хусусиятларини қуйидагича бўлиб чиқишимиз мумкин:

1. Конституция бу Олий Мажлис томонидан қабул қилинадиган ва ҳамма учун умуммажбурий кучга эга бўлган норматив ҳужжат, Қонунларга хос ҳамма хусусиятларга эга ҳамда давлат ва жамият қурилиши халқ ҳокимиятчилиги билан боғлиқ бўлган ҳамма ижтимоий муносабатларни тартибга солади.

2. Конституция барча оддий қонунлар ва бошқа норматив актларга нисбатан олий юридик кучга эга бўлади, чунки бошқа қонунлар ва норматив актлар Конституция нормаларига мувофиқ бўлиши таъминланади.

3. Конституция меъёрлари жамият ва давлат бошқарувида ҳаётнинг ривожланиши учун асос бўлиб ҳисобланади ва давлат дастурларини янгилаб туради, бу эса унинг барқарорлигини таъминлайди.

4. Жамиятнинг ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий соҳаларини, давлатнинг ривожланиш босқичларини такомиллаштирувчи норматив актлар қабул қилиниб туриш зарурлигини назарда тутаяди ва бу фаолиятнинг Конституция нормаларида мустақкамланганлигини белгилайди.

5. Давлатнинг ҳуқуқ ижодкорлиги ва ҳуқуқни қўллаш соҳасидаги бошланғич манба вазифасини ўтайди ҳамда унинг қабул қилиниши ва ўзгартириш тартибларини алоҳида кўрсатиб беради. Ҳар қандай Конституция Асосий Қонун сифатидаги ўзининг юридик хусусияти ва мазмун-моҳияти жиҳатидан олий юридик кучга эга эканлиги билан бир қаторда жамиятнинг ижтимоий-сиёсий ривожланиш қонуниятларига ҳам мос келади. Бу шундан иборатки, Конституция пайдо бўлгандан буён ўзида шу жамиятнинг сиёсий кучлари муносабатларини тўлиқ ифода қилган ёки бошқача қилиб айтганда шу жамиятнинг турли сиёсий кучларининг манфаатларини келишилган ижтимоий шартномасини белгилаб берган.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг ҳаётийлиги шундаки, Конституция жамиятда мав-

жуд ижтимоий муносабатларга тўла мос равишда ишлаб чиқилади ва қабул қилинади. Жамиятнинг ривожланиш қонуниятларига, демократик тамойиллари, жамият эҳтиёжлари ва талабларига тўлиқ жавоб беради.

Ўзбекистон Республикаси Конституцияси барқарордир. Унда мужассамлашган нормалар узоқ вақтлар давомида ўзгартиришларсиз ҳаракатда бўлади.

Конституция жамият ҳаётидаги муҳим ўзгаришлар натижасида вужудга келади ва жамият ривожланишининг келгуси тарихий даври учун сиёсий-ҳуқуқий асоси бўлиб хизмат қилади. Ўзбекистон давлати ўз олдига демократик ҳуқуқий давлат қуришни асосий вазифа қилиб қўйган экан, Конституция бу вазифани бажарилишида ҳамма давлат органлари, мансабдор шахсларни, фуқароларни шу ишга даъват этади. Уларнинг фаолиятини йўналтириб туради. Бу эса давлатнинг мақсадини ифодаловчи фаолиятининг умумий йўналишларини англатади. Ҳамда ўз олдига қўйган мақсади, вазифаси ва уни амалга ошириш шакллари унинг ижтимоий муносабатларида намоён бўлади. Шунинг учун ҳам ҳар бир давлатнинг Асосий Қонунининг юридик хусусиятлари унинг вазифаси қай тартибда ташкил қилинганлиги ва тўлиқ амалга оширилиши назарий томондан изоҳлаб берилиши билан белгиланади.

6-§. Конституциявий ҳуқуқий нормалар тушунчаси, турлари ва хусусиятлари

Конституциявий ҳуқуқ мавжуд ҳуқуқ тизимининг асосий соҳаси бўлиб ҳисобланади. Унда ҳам барча ҳуқуқ соҳаларига тегишли бўлган белгилар бўлсада, улардан бир қатор жиҳатлари билан ажралиб ту-

ради. Ҳуқуқ соҳалари бир-биридан тартибга соладиган предмети билан фарқланади.

Конституциявий ҳуқуқ — бу давлат тузилишини мустақкамловчи ҳуқуқий нормалар йиғиндиси. Конституциявий ҳуқуқ нормалари шахснинг ҳуқуқий мақоми, жамиятнинг ижтимоий тузумини, унинг сиёсий тизими, иқтисодий негизи, ташқи сиёсат асослари, маъмурий-ҳуқуқий ва давлат тузилишини, давлат органлари тизимини мустақкамлайди.

Бу таърифга мувофиқ қайси ҳуқуқий нормалар ўз мазмунига кўра конституциявий ҳуқуқга тегишлими ёки тегишли эмас эканлигини аниқлаш мумкин.

Агар ҳуқуқий норма Ўзбекистоннинг ижтимоий тузумига, фуқароларнинг ҳуқуқий ҳолатига алоқадор бўлса, уларнинг асосий ҳуқуқлари ва эркинликларини белгилаб берса, демак бундай нормалар конституциявий ҳуқуқий нормалар бўлиб ҳисобланади.

Масалан, "Ўзбекистон Республикасининг мустақиллик Декларацияси" конституциявий ҳуқуқий нормалар жумласига киради. Чунки унда Ўзбекистоннинг мустақил демократик давлат эканлиги, республика ҳудудининг ҳамма таркибий қисмларида ва барча ташқи муносабатларида танҳо ҳокимлиги, давлат ҳудудида чегараси дахлсиз ва бу ҳудуд халқнинг муҳокамасига қўйилмай туриб, ўзгартирилиши мумкин эмаслиги, республикада давлат ҳокимиятининг унинг ҳудудидаги барча таркибий ва бўлинмас қисмлари устидан амалга оширилиши ва шу ҳудудларда яшайдиган аҳолига тааллуқли эканлиги мустақкамланган. Шунингдек, Декларацияда Ўзбекистон ўзининг тараққиёт йўлини, ўз номини белгилаши, давлат рамзларини — герб, байроқ, мадҳиясини ўзи таъсис этишлиги белгиланган.

Агар ҳуқуқий нормада Ўзбекистоннинг давлат тузилиши мустақкамланса, Ўзбекистон таркибидаги

Қорақалпоғистон Республикасининг ҳуқуқий мақоми белгиланса, бу нормалар ҳам конституциявий ҳуқуқ нормаси ҳисобланади.

Агар ҳуқуқий норма Ўзбекистоннинг давлат органи тизимини белгиласа, уларнинг ташкил этилиши ва фаолият принципларини мустаҳкамласа, давлат ҳокимиятининг олий ва маҳаллий органларининг тизимини, уларнинг ваколатларини белгилаб берса, демак, бундай нормалар конституциявий ҳуқуқ нормалари бўлиб ҳисобланади.

Масалан, 1994 йил 22 сентябрда қабул қилинган "Ўзбекистон Республикасининг Олий Мажлиси тўғрисида"ги конституциявий Қонунда Олий Мажлиснинг қонун чиқарувчи ҳокимиятни амалга оширувчи олий давлат вакилик органи эканлиги ва унинг ташкил этилиши ҳудудий бир мандатли сайлов округлари бўйича, кўп партиявийлик асосида сайландиган 250 нафар депутатдан иборат таркибда бўлишлиги, ваколатлар доираси, депутатлар ваколатлари, Олий Мажлис ишини ташкил этиш, Олий Мажлис томонидан қабул қилинадиган ҳужжатлар, яъни ҳуқуқий актлар, Олий Мажлис раиси ва унинг ўринбосарларининг сайланиш тартиби ва вазифалари, Олий Мажлис Кенгаши, унинг таркиби ва ваколатлари, Олий Мажлис қўмиталари ва комиссиялари, уларнинг вазифалари, ҳуқуқлари мустаҳкамланган. Булар ҳам конституциявий нормалар ҳисобланади.

Конституциявий нормалар билан тартибга солинадиган ҳуқуқий муносабатлар бошқа ҳуқуқ соҳалари томонидан тартибга солинадиган ҳуқуқий муносабатлардан ижтимоий, иқтисодий, сиёсий муносабатларни тартибга солиш қоидалари билан тубдан фарқ қилади.

Биринчидан, конституциявий ҳуқуқ нормалари бошқа ҳуқуқ соҳалари томонидан тартибга солинадиган ҳамма ҳуқуқий муносабатларнинг ўзагини таш-

кил қилади, чунки айнан ўша ҳуқуқ муносабатларида давлат ва жамиятнинг тузилиш асослари ётади.

Иккинчидан, бу нормалар билан ўрнатилган муносабатларда халқ ҳокимиятчилигини амалга ошириш шакллари белгиланади, яъни Ўзбекистон Республикасида давлат ҳокимияти халқ манфаатларини кўзлаб, Конституция ҳамда унинг асосида қабул қилинган қонунлар ваколат берган идоралар томонидангина амалга оширилади, шунингдек, жамият ва давлат ҳаётининг энг муҳим масалалари халқ муҳокамасига тақдим этилади, умумий овозга (референдумга) қўйилади.

Учинчидан, Конституциявий ҳуқуқ нормалари билан тартибга солинадиган ижтимоий муносабатлар давлат ва жамият тузилишини бир бутун организм сифатида ифодалайди. Масалан, Ўзбекистон Республикасининг фуқаролари жамият ва давлат ишларини бошқаришда сайловлар тўғрисидаги, ўзини ўзи бошқариш органлари тўғрисидаги, референдум тўғрисидаги қонунларда белгиланган ҳуқуқлари орқали давлат органларини ташкил этадилар.

Тўртинчидан, конституциявий ҳуқуқий муносабатларнинг иштирокчилари, яъни субъектлари махсус доирага эга бўлиб, улар қаторига Ўзбекистон халқи, Ўзбекистон давлати, Қорақалпоғистон Республикаси киради. Бу муносабатларнинг махсус ҳуқуқий шаклда мустаҳкамланишини Ўзбекистон ва Қорақалпоғистон Республикалари Конституциялари тартибга солади. Шундай қилиб, Конституциявий ҳуқуқ нормалари билан тартибга солинадиган ижтимоий муносабатлар, ижтимоий ҳаётнинг ҳамма томонларини ўз ичига олади.

Конституциявий ҳуқуқий нормалар деб Конституциявий ҳуқуқнинг предметини ташкил қилувчи ижтимоий муносабатларни тартибга соладиган ҳуқуқий нормаларга айтилади. Бошқа ҳуқуқ нормала-

ри сингари, улар ҳам давлат номидан чиқарилади, умуммажбурий қоидаларни ўрнатади, давлат томонидан ҳимоя қилинади ва унинг бажарилиши таъминланади, кафолатланади.

Конституциявий ҳуқуқ нормалари бошқа ҳуқуқ соҳаларидан фарқ қилувчи хусусиятларга эга. Авваламбор, улар ўзларининг мақсад ва вазифалари билан ажралиб туради.

Ҳамма ҳуқуқ нормалари маълум ижтимоий муносабатларни тартибга солади. Конституциявий ҳуқуқ нормаларининг асосий вазифаси эса давлат ва жамият тузуми асосларини белгилаш, халқ ҳокимиятчилиги ва давлат суверенитетини амалга ошириш механизмини мустаҳкамлашдир.

Ўрганиш ва татбиқ этишга қулайлик нуқтаи назаридан конституциявий ҳуқуқий нормалар муайян асосларга кўра турларга ажралади.

Мазмуни, тузилиши, яъни тартибга солинадиган ижтимоий муносабатлар доирасига қараб ҳуқуқий нормалар қуйидагича бўлиши мумкин:

1. Ўзбекистон Республикасининг давлат суверенитетини, халқ ҳокимиятчилигини, сиёсий тизими ва иқтисодий негизини, ташқи сиёсат асосларини мустаҳкамловчи нормалар. Масалан, "Ўзбекистон Республикасининг давлат Мустақиллиги асослари тўғрисида" ги; "Ўзбекистон Республикасида Референдум тўғрисида" ги; "Мулкчилик тўғрисида" ги қонунлар ва бошқалар.

2. Ўзбекистон Республикаси фуқароларининг ҳуқуқий ҳолати асосларини белгиловчи нормалар. Масалан, "Ўзбекистон Республикаси фуқаролиги тўғрисида" ги, "Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари тўғрисида" ги, "Фуқаролар сайлов ҳуқуқларининг кафолатлари тўғрисида" ги қонунлар ва бошқалар.

3. Ўзбекистон Республикасининг маъмурий-ҳудудий ва давлат тузилишига алоқадор нормалар. Масалан, "Ўзбекистон Республикасида маъмурий-ҳудудий, топономик объектларга ном бериш ва уларнинг номларини ўзгартириш масалаларини ҳал этиш тартиби тўғрисида" ги қонун.

4. Давлат ҳокимияти органлари тизимига алоқадор нормалар. Масалан, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси тўғрисидаги, Вазирлар Маҳкамаси ҳақидаги, Конституциявий суд тўғрисидаги, Президент сайлови ҳақидаги, прокуратура ва маҳаллий давлат ҳокимияти органлари, судлар ҳақидаги қонунлар.

7-§. Конституциявий-ҳуқуқий муносабатлари, уларнинг субъектлари-объектлари ва турлари

Конституциявий ҳуқуқ нормаларини ҳаётга татбиқ этиш жараёнларида конституциявий-ҳуқуқий муносабатлари вужудга келади.

Конституциявий-ҳуқуқий муносабатлари деб Конституциявий ҳуқуқ нормалари билан тартибга солинадиган ижтимоий муносабатларга айтилади. Бундай муносабатларнинг иштирокчилари конституциявий ҳуқуқ нормалари томонидан ўрнатилган ҳуқуқлар ва мажбуриятлар билан ўзаро боғланган бўлади.

Шундай қилиб, конституциявий-ҳуқуқий муносабатларининг юридик мазмунини муносабат иштирокчиларининг ҳуқуқлари ва мажбуриятлари ташкил этади. Бу муносабатлар асосан давлат ва жамият тузилишини мустаҳкамлаш, халқ ҳокимиятчилигини амалга ошириш тизими ва шакллари билан боғлиқдир.

Конституциявий-ҳуқуқий муносабатларининг субъектлари қаторига қуйидагилар киради:

1. Ўзбекистон халқи. Ўзбекистон Конституциясининг 7-моддасида "Халқ давлат ҳокимиятининг бирдан-бир манбаи" эканлиги, 9-моддасида эса "Жамият ва давлат ҳаётининг энг муҳим масалалари халқ муҳокамасига тақдим этилиши, умумий овозга (референдумга) қўйилиши" мустақамланган.

2. Ўзбекистон ва Қорақалпоғистон Республикалари ўртасидаги давлат-ҳуқуқий муносабатлари.

3. Маъмурий-ҳудудий бирликлар: вилоятлар, туманлар, шаҳарлар, шаҳарчалар, қишлоқлар ва овуллар. Уларнинг ҳар бири давлат-ҳуқуқий муносабатларида бевосита ва билвосита қатнашадилар.

4. Жамоат бирлашмалари: Ўзбекистон Республикаси қонунларида белгиланган тартибда рўйхатдан ўтказилган, сиёсий партиялар, касаба уюшмалари, ёшлар ташкилотлари, олимларнинг жамиятлари, фехрийлар ва ижодий уюшмалар оммавий ҳаракатлар ва фуқароларнинг бошқа уюшмалари ва бошқалар депутатликка номзодлар кўрсатиш билан боғлиқ бўлган ёки депутатларни чақириб олиш тартибини амалга ошириш билан боғлиқ масалаларда давлат-ҳуқуқий муносабатларининг субъекти бўла оладилар.

5. Меҳнат жамоалари: муассаса, корхона, ташкилот, ширкат хўжалиги, фермер хўжалиги, деҳқон хўжалиги ва бошқалар. Улар давлат ва жамият аҳамиятига молик масалаларни муҳокама қилишда давлат-ҳуқуқий муносабатларининг субъекти бўла оладилар. Масалан, Конституция ва қонунларни муҳокама қилишда қатнашадилар.

6. Давлат органлари: давлат органларининг юқори органлари томонидан, қуйи органларга раҳбарлик қилиши, қуйи органлар қарорларини бекор қилиш билан боғлиқ давлат-ҳуқуқий муносабатлари келиб чиқади ва унда иштирок этувчилар субъект бўла ола-

дилар. Масалан, Ўзбекистон Республикаси Президенти Республика бошқарув органларининг, шунингдек, ҳокимларнинг қабул қилган ҳужжатларини тўхтатади ва бекор қилади.

7. Конституциявий-ҳуқуқий муносабатларда субъект сифатида чет эл фуқаролари ва фуқаролиги бўлмаган шахслар ҳам иштирок этиши мумкин. Масалан, улар Ўзбекистон Республикаси фуқаролигига ўтиш кераклигини билдирган ҳолда ариза берганликларида давлат ҳуқуқий муносабати субъекти сифатида майдонга чиқади.

Конституциявий ҳуқуқий муносабатларининг объектларини бир нечта гуруҳларга ажратиш мумкин:

1. Давлат ҳудуди. Масалан, Ўзбекистон Республикасининг "Давлат мустақиллиги асослари тўғрисида"ги Конституциявий Қонуннинг 4-моддасида "Ўзбекистон Республикасининг Давлат чегараси ва ҳудуди дахлсиз ва бўлинмас бўлиб, унинг халқининг хоҳиш-иродасини эркин билдирмасдан туриб ўзгартирилиши мумкин эмас" дейилган.

Қорақалпоғистон Республикаси Конституциясининг 3-моддасида "...Қорақалпоғистон Республикасининг ҳудуди ва чегаралари дахлсиз бўлиб, ўзгартирилиши ва бўлиниши мумкин эмас" деб белгиланган. Бу нормалар асосида давлат-ҳуқуқий муносабатлари келиб чиқади.

2. Моддий бойликлар. Конституциявий ҳуқуқ нормалари давлат мулкани ташкил этувчи объектлар доирасини белгилайди ва бу объектлардан фойдаланиш ҳуқуқига эга бўлган субъектларни ҳам белгилайди. Бу норма асосида давлат-ҳуқуқий муносабатлари келиб чиқиши мумкин. Масалан, ер усти ва ер ости бойликлари, сув, табиий захиралар, ўрмон, ҳайвонот дунёси умуммиллий бойликлардир. Ҳайвонот дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш устидан давлат назорати маҳаллий давлат ҳокимия-

ти органлари, Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси томонидан қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда амалга оширилади.

3. Кишиларнинг хатти-ҳаракатлари, хулқ-атворлари, давлат органлари ва жамоат бирлашмаларининг қонуний фаолият юритиши. Масалан, депутат вакиллик органига киритган сўрови билан давлат-ҳуқуқий муносабатининг объекти бўлиши мумкин.

4. Мулкий характерга эга бўлмаган шахсий манфаатлар, яъни обрў, шаън, қадр-қиммат ва ҳоказолар. Масалан, "Ўзбекистон Республикасида депутатларнинг мақоми тўғрисида" ги қонун асосида депутатнинг дахлсизлиги мустаҳкамланган. Бу қоида асосида депутатнинг шаъни ва қадр-қимматини муҳофаза қилиш билан боғлиқ бўлган давлат-ҳуқуқий муносабатлари келиб чиқади. Демак, давлат-ҳуқуқий муносабатларининг объектига ҳуқуқий муносабат иштирокчиларининг қонунларда белгиланган манфаатлари ҳам киради.

8-§. Конституциявий ҳуқуқнинг манбалари

Конституциявий ҳуқуқ нормаларида ифодаланган ҳуқуқий актлар конституциявий ҳуқуқнинг асосий манбаларини ташкил этади. Конституциявий ҳуқуқнинг асосий манбаси бўлиб Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси ҳисобланади. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси давлатнинг асосий қонуни сифатида олий юридик кучга эгадир, шунинг учун ҳам унда ифодаланган тартиб-қоидалар конституциявий ҳуқуқ нормалари тизимида бош ўринни эгаллайди. Бошқа ҳамма ҳуқуқ соҳаларида ўрнатилган нормалар Конституция нормаларига мос бўлиши шарт.

Ўзбекистон Конституцияси — конституциявий ҳуқуқнинг предметига алоқадор бўлган ҳамма ижтимоий муносабатларни умумлаштирувчи ягона манба бўлиб ҳисобланади.

Конституция нормалари энг муҳим ижтимоий муносабатларни тартибга солади. Бошқа ҳуқуқ манбаларида ифодаланган нормалар эса Конституция нормаларини ривожлантиришга ва амалда бўлишига қаратилган бўлади.

Конституциявий ҳуқуқнинг манбалари қаторига Конституциявий-ҳуқуқий нормалар акс эттирилган қонунлар ҳам киради. Масалан, "Ўзбекистон Республикасининг фуқаролиги тўғрисида" ги, "Ўзбекистонда депутатларнинг мақоми тўғрисида" ги, "Ўзбекистон Республикаси Президенти сайлови тўғрисида" ги, "Олий Мажлис сайлови ҳақида" ги ва бошқа қонунлар. Ўзбекистон Республикаси ва Қорақалпоғистон Республикаси қонунлари ўзининг юридик кучи ва ҳудудий ҳаракати доираси жиҳатларидан бир-биридан фарқ қилади, буни ўрганиш жараёнлари конституциявий ҳуқуқ манбаи ҳисобланади. Конституциявий ҳуқуқнинг манбаларидан бўлиб, вакилик органлари томонидан қабул қилинадиган иш юриши тартиблари: йўриқномалар, регламентлар ҳам ҳисобланади. Масалан, 1995 йил 6 майдаги "Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг регламенти".

Вакилик органлари томонидан қабул қилинган Низомлар ҳам конституциявий ҳуқуқ манбаи ҳисобланади. Масалан, "Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг мандат комиссияси ва қўмиталари тўғрисида" ги Низом. Конституциявий ҳуқуқ манбалари қаторига Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан қабул қилинган давлат-ҳуқуқий харақтерига эга бўлган фармонлар, қарорлар, фармоишлар ҳамда Вазирлар Маҳкамасининг баъзи бир

актлари ҳам киради. Масалан, "Вазирликлар ва давлат қўмиталари тўғрисида" ги Низом.

Ўзбекистон Республикасининг бошқа давлатлар билан тузган шартномалари ва битимлари ҳам Конституциявий ҳуқуқ манбаини ташкил қилади.

Ва, ниҳоят, маҳаллий вакиллик органларининг баъзи бир актлари ҳам Конституциявий ҳуқуқ манбаларидан бўлиб ҳисобланади. Масалан "Халқ депутатлари Кенгашларининг доимий комиссиялари тўғрисида" ги Низомлари, "Иш юритиш" тартиблари (регламентлари), шунингдек, ҳокимларнинг қабул қилган ҳуқуқий актлари.

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
КОНСТИТУЦИЯСИНИНГ АСОСИЙ
ТАМОЙИЛЛАРИ**

**1-§. Давлат суверенитети тушунчаси
ва моҳияти**

"Суверенитет" атамаси илк бор Францияда (XVI) ишлатилган. Бу атама лотинча *superareitas* (*сирга, superios*) сўзидан келиб чиққан бўлиб, аслида "энг олий", "олий ҳокимият" деган маънони англатади.

Суверенитет давлатнинг умумий ва ажралмас белгиси бўлиб, унинг тўла ҳуқуқлилигини ҳамда ички ва ташқи ишларда бошқа давлатга қарам эмаслигини англатади.

Суверен давлат ўз ички ва ташқи ишларини бошқа давлатларнинг ҳуқуқларини, шунингдек халқаро ҳуқуқ таъмойиллари ва нормаларини бузмаган ҳолда, ўзи хоҳлаганча ҳал қилади.

Суверенитет давлатга хос тушунча бўлиб, у билан бирга вужудга келади. Давлат ва унинг хусусияти бўлган суверенитет тарихий ҳодисадир.

Миллатларнинг ўз тақдирини ўзлари белгилаш ҳуқуқи, яъни ўз тақдирини чет давлатларнинг аралашувисиз белгилаш ҳуқуқи суверенитетнинг асосини ташкил этади.

Ҳозирги шароитда давлат суверенитети принципи халқаро ҳамкорликнинг энг муҳим масаласидир. Ер юзидаги барча мамлакатлар ўзаро муносабатларнинг тенг ҳуқуқлилиқ, бир-бирларининг ички ишларига аралашмаслик, бошқа давлатларга ҳужум қилмаслик ва уларнинг ҳудудий бутунлигига даҳл қилмаслик, шунингдек суверенитети ва миллий мустақиллигини

гўла ҳурмат қилиш принципларига асосланган бўлиши учун курашмоқдалар.

Мустақил Ўзбекистон давлати барпо бўлган дастлабки кунларданоқ катта ва кичик халқларнинг суверен ҳуқуқларига қатъий ва оғишмай риоя қилиш учун ҳаракат қилмоқда, ҳар бир давлатнинг ички ишларига аралашмаслик томоёилларини ҳимоя қилмоқда.

Суверен давлатда халқ ўз мамлакатининг давлат мустақиллиги ва ҳудудий дахлсизлиги ҳуқуқи, ўз мамлакатининг иқтисодий ва маданий жиҳатдан раванак топишини таъминлаш мақсадида қандай ижтимоий тузумни ва бошқаришнинг қандай шаклини мақсадга мувофиқ ва зарур деб топса, ўшандай тузумни ўрнатиш ва ўшандай шаклни танлаш ҳуқуқига эга бўлади.

1991 йилнинг 31 августида халқнинг азалий орзу-си, яъни ўз тақдирини ўзи белгилаш ҳуқуқи рўёбга чиқиши натижасида Ўзбекистон Республикасининг давлат мустақиллиги эълон қилинди.

Ўзбекистон тинч парламент йўли билан ўзининг ҳақиқий миллий давлатчилигига эришди. "Ўзбекистон Республикасининг давлат мустақиллиги асослари тўғрисидаги"ги конституциявий қонунда, "Ўзбекистон Республикасининг давлат мустақиллиги тўғрисидаги Олий Кенгаш баёноти"да, Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг "Ўзбекистон Республикасининг давлат мустақиллигини эълон қилиш тўғрисида"ги қарорида ҳамда бироз олдин 1990 йил 20 июнда Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгаши қабул қилган "Мустақиллик Декларацияси"да Республикадаги кўп миллатли аҳолининг хоҳиш-иродаси мустаҳкамлаб қўйилди ва бу умумхалқ референдуми томонидан тасдиқланди. Декларацияда Ўзбекистоннинг давлат мустақиллиги ва суверен демократик республика эканлиги расмийлаштирилди.

Декларациянинг қолган моддаларида Ўзбекистоннинг давлат ҳудуди ва чегараси дахлсизлиги, давлат ҳокимияти Ўзбекистоннинг ҳудудига кирадиган барча таркибий ва бўлинмас қисмлари устидан амалга оширилиши ва шу ҳудудда яшайдиган аҳолига тааллуқлилиги мустаҳкамланган (2-4-моддалар).

Ўзбекистоннинг давлат ҳокимияти ваколатига унинг ички ва ташқи сиёсатига тегишли барча масалалар кириши, халқаро ҳуқуқнинг асосий принциплари тан олинishi ва уни ҳурмат қилиниши ҳамда ўзининг бошқа давлатлар билан сиёсий, иқтисодий, маданий ва бошқа муносабатларини шартномалар асосида белгилаши ва амалга оширилиши, ўзининг тараққиёт йўлини, ўз номини мустақил белгилаши ва давлат белгиларини ўзи таъсис этиши суверенлиги белгиларидир.

Декларациянинг тўққизинчи моддаси Қорақалпоғистон Республикаси мустақиллигини ва унинг манфаатларини махсус ҳимоя қилади ва мустаҳкамлаб қўяди.

Ўзбекистоннинг қонун чиқарувчи ҳокимияти уни давлат мустақиллигини амалга ошириш учун зарур бўлган қонунларни ишлаб чиқади, Республиканинг сиёсий-иқтисодий тизими ва қурилишини белгилайди.

Декларацияда Ўзбекистонда яшаётган барча миллат ва элатларнинг қонуний, сиёсий, иқтисодий, этник, маданий ҳуқуқларига ҳамда она тиллари ривожлантирилишига кафилик берилиши мустаҳкамланган.

Мустақилликка эришиш ўзбек халқининг ҳаётида буюк ҳодисадир. Бу тарихий воқеа давлатимиз солномасига зарҳал ҳарфлар билан ёзиб қўйилган.

1 сентябр Ўзбекистон Республикасининг Мустақиллик куни бўлиб, халқимизнинг энг табаррук байрами сифатида нишонланади.

Ўзбекистон давлатининг мустақиллиги, давлат суверенитети Ўзбекистон Конституциясининг биринчи моддасидаёқ қонуний мустақамланган.

"Ўзбекистон — демократик давлат. Бу инсонпарварлик қонунларига асосланган, миллати, дини, ижтимоий аҳволи, сиёсий эътиқодларидан қатъи назар, фуқароларнинг ҳуқуқлари ва эркинликларини таъминлаб берадиган давлатдир"¹.

Ўзбекистонда турли ҳуқуқий демократик принциплар қарор топмоқда.

"Ўзбекистонда давлатнинг бошқариш шакли Республикадир. Республика — халқ ҳокимияти демакдир. Республика — энг асосий умуминсоний ҳуқуқий бойликлардан биридир. Бошқарувнинг республика шакли давлат идоралари ваколатларини аниқ белгилаб беришни, қонун чиқарувчи ва ижроия органларининг сайланиб қўйилишини англатади.

Ҳар бир инсоннинг бошқалардан фарқланувчи муҳим жиҳатларидан бири унинг исми шарифи бўлганидек, ҳар қандай давлатнинг ҳам номи унинг ажралмас белгиларидан ҳисобланади. Давлатимизнинг номи "Ўзбекистон" ва "Ўзбекистон Республикаси" бўлиб, мазкур атамалар айнан бир маънони англатади ва улар муқобил тушунчалар сифатида қабул қилинган. Ўзбекистон давлатининг номи ва унинг рамзлари (герби, байроғи, миллий валютаси ва шу кабилар) халқаро шартномаларда, давлат идораларининг муҳрларида, хизмат ҳужжатлари ва гувоҳномаларида ифодаланади.

Давлат халқ иродасини ифода этиб, унинг манфаатларига хизмат қилади. Давлат органлари ва мансабдор шахслар жамият ва фуқаролар олдида масъулдирлар"².

¹ Ўзбекистон Республикаси Конституциясига шарҳ. Т., "Ўзбекистон", 1995. 31-бет.

² Ўзбекистон Республикаси Конституциясига шарҳ. 32-бет.

3-модда. Ўзбекистон Республикаси ўзининг миллий-давлат ва маъмурий-худудий тузилишини, давлат ҳокимияти ва бошқарув органларининг тизимини белгилайди, ички ва ташқи сиёсатини амалга оширади.

Ўзбекистоннинг давлат негари ва ҳудуди дахлсиз ва бўлинмасдир.

4-модда. Ўзбекистон Республикасининг давлат тили ўзбек тилидир.

Ўзбекистон Республикаси ўз ҳудудида истиқомат қилувчи барча миллат ва элатларнинг тиллари, урф-одатлари ва анъаналари ҳурмат қилинишини таъминлайди, уларнинг ривожланиши учун шароит яратлади.

1989 йилнинг 21 октябрида она тилимизга давлат тили мақомининг берилиши истиқлолимиз сари қўйилган энг муҳим қадамлардан бири бўлди. Бу эса собиқ совет салтанати давридаги "руслаштириш" сиёсатининг марказий ғояларидан бири бўлган "она тилимиздан маҳрум этиш" мақсадларига қонуний равишда тўсиқ қўйишдан иборат эди.

Эндиликда ўзбек тилида идора ишлари, ҳужжатлар олиб борилмоқда. Ўзбек тилида қонунларимиз ёзилмоқда, давлат ҳужжатлари, илмий асарлар, номзодлик ва докторлик диссертациялари, уларнинг авторефератлари, дарсликлар, ўқув қўлланмалар пайдо бўлди. 2005 йилгача ўзбек ёзуви лотин алифбосига ўтади. Бу билан бизга жаҳон маданияти ва ахбороти маконига тўлиқ кириш учун кенг имкониятлар очилади. Ўзбек халқининг, унинг миллий маданияти ва ўзига хослигини ифода этувчи восита бўлмиш ўзбек тилининг ҳар томонлама ривожланишини таъминлаш, мазкур тилнинг давлат тили ма-

қомидек салоҳиятини изчил ва тўлиқ рўёбга чиқариш умумхалқ вазифасидир.

Асосий қонунимизнинг 5-моддасида "Ўзбекистон Республикаси қонун билан тасдиқланадиган ўз давлат рамзлари — байроғи, герби ва мадҳиясига эга" деб кўрсатилган.

Давлатимиз рамзлари — байроқ, тамға, мадҳия Ўзбекистон халқларининг шон-шарафи, ғурури, тарихий хотираси ва интилишларини ўзида мужассамлаштиради. Мана шу рамзларни эъзозлаш — ўзининг кадр-қимматини, ўз мамлакатига ва шахсан ўзига бўлган ишончни мустаҳкамлаш демакдир".

Ўзбекистон Республикасининг давлат байроғи 1991 йил 18 ноябрда қабул қилинган. Ўзбекистоннинг давлат байроғи мамлакатимиз ҳудудида илгари мавжуд бўлган ғоят қудратли салтанатлар байроғига хос бўлган энг яхши анъаналарни давом эттирган ҳолда республиканинг бугунги табиатига мувофиқ келадиган хусусиятларни, халқимизнинг миллий ва маданий соҳалардаги ўзлигини ҳам акс эттиради.

Байроқдаги ҳаво ранг бўёқ — зангори осмон ва мусаффо сувнинг, шунингдек ер ва осмондаги ҳаёт манбаларининг рамзидир.

Оқ ранг эса — тинчлик ва поклик тимсолидир. Байроғимиздаги оқ ранг ёш мустақил давлатимиз ошиб ўтиши лозим бўлган йўлнинг ёрқин ва чароғон бўлиши учун эзгу ният тимсоли сифатида қўйилган.

Байроқнинг қизил рангидаги йўллари — ҳар бир тирик жон, қон томирида жўшиб турган ҳаётини кучининг, барҳаётликнинг рамзидир.

Яшил ранг эса — табиатнинг тимсоли, гуркираб яшнаётган ҳаёт ва ҳосилдорликнинг рамзидир. Байроқдаги ярим ой — ўзбек халқининг кўп асрлик анъаналарига мувофиқ келади. Чунончи, ярим ой ва юлдузлар мусаффо осмоннинг, тинчликнинг рамзидир.

12 рақами — қадимдан халқларимиз орасида мукам-маллик тимсоли бўлиб келган. Шу боисдан ҳам байроғимизга ўн икки юлдузнинг тасвири туширилган. Давлат байроғи бизнинг кўҳна ўтмишимиз, бугунги кунимиз ва буюк келажакимизнинг рамзидир.

1992 йилнинг 2 июлида Ўзбекистоннинг Давлат герби қабул қилинган. Гербимиз марказида қанотларини кенг ёйиб турган Ҳумо қуши тасвирланган. Бу бахт-саодат ва эрксеварлик рамзидир. Ҳумо қуши ўзбек халқи орасида одамларни бахт-саодатга етказувчи илоҳий қушнинг рамзи сифатида эъзозланиб келган.

Гербнинг юқори қисмида Ўзбекистоннинг собиқ ва барқарорлиги рамзи бўлган саккиз қиррали юлдуз тасвирланган бўлиб, унинг ичида ярим ой ва беш қиррали юлдуз ифодаланган.

Қуёш тасвири ўзбек давлати ва халқининг ҳаёт йўли ҳамиша нурли бўлиши учун билдирилган эзгу ниятдир. Бундан ташқари, қуёш мамлакатимиздаги ниҳоятда гўзал, табиий иқлим шароитини ҳам кўрсатиб туради.

Гербдаги бошқа тасвирлар ризқ-рўзимиз бўлмиш ғалланинг тимсоли, оппоқ бўлиб очилаётган пахта чаноқлари давлат байроғига ўхшаган лента билан ўраб қўйилган — бу мамлакатимизда яшаётган халқлар яқдиллигининг тимсолидир.

1992 йилнинг 10 декабрида Ўзбекистон Республикасининг давлат мадҳияси тасдиқланган. Давлат мадҳиясининг шеърини Абдулла Орипов ёзган, мусиқасини эса таниқли санъат арбоби Мутал Бурхонов басталаган.¹

Конституциянинг 6-моддасида Республикаимизнинг пойтахти Тошкент шаҳри эканлиги баён этилган.

¹ Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Конституциясига шарҳ. 36—38-бетлар.

Ўзбекистон Республикаси суверен давлат сифатида халқаро муносабатларнинг тўла ҳуқуқли субъекти ҳисобланади. Ўзбекистоннинг ташқи сиёсати давлатларнинг суверен тенглиги, куч ишлатмаслик ёки куч билан таҳдид қилмаслик, чегараларнинг дахлсизлиги, низоларни тинч йўл билан ҳал этиш, бошқа давлатларнинг ички ишларига аралашмаслик қоидаларига ва халқаро ҳуқуқнинг умум эътироф этилган бошқа қоидалари ва нормаларига асосланади.

Республика давлатнинг, халқнинг олий манфаатлари, фаровонлиги ва хавфсизлигини таъминлаш мақсадида иттифоқлар тузади, ҳамдўстликка ва бошқа давлатлараро тузилмаларга кириши ва улардан ажралиб чиқиши мумкин.

Халқаро ҳамдўстлик ва халқаро ҳамкорликнинг асосий томонлари орасида давлатларнинг суверен тенглиги тамойили муҳим ўрин эгаллайди. Давлатларнинг суверен тенглиги тамойили Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Низомида ўрнатилган асосий тамойиллардан биридир.

Бу тамойилнинг асосий мазмуни қуйидагилардан иборат: Давлатлар бир-бирларининг суверен тенглигини ҳурмат қилишлари, бошқа давлатларнинг суверенитетига тегишли ҳуқуқий субъектларни ҳам ҳурмат қилишлари керак. Ҳар бир давлат ўзининг иқтисодий, сиёсий, ижтимоий, маданий тизимини ўзи эркин танлаб олиш ва ривожлантириш ҳуқуқига эгадир, ўз қонунлари ва маъмурий ҳудудий тузилишларини ўзи ўрнатиш ҳуқуқига эгадир.

Ҳамма давлатлар тенг ҳуқуқ ва мажбуриятга эгадирлар. Ҳар бир давлат бир-бирларининг ҳуқуқларини ҳурмат қилиши, халқаро ҳуқуқ нормалари асосида бошқа давлатлар билан бирга ўзаро муносабатга киришиши ва ўз муносабатларини белгилаб олиши

керак. Ҳар бир давлат халқаро ташкилотлар ва шартномаларда қатнашиш ҳуқуқига эгадир.

Шундай қилиб, суверенитет давлатнинг ички ва ташқи сиёсатда тўлиқ мустақиллигини билдиради. Ўзбекистоннинг суверенитети ўзининг ички ва ташқи сиёсатини тўлиқ ўзи белгилаб олиши ва мустақил юритишини англатади.

Ўзбекистон Республикасининг давлат суверенитети ўзининг ҳудудида ички сиёсатини ўзи олиб боришини ва халқаро муносабатларда тўла мустақиллигини англатади.

Давлатнинг тўлиқ мустақиллиги халқнинг ва инсонларнинг ҳуқуқи билан чекланган бўлади. Кўпчилик давлатларнинг Конституцияларида шундай ёзилган: Халқ давлат ҳокимиятининг бирдан-бир манбаидир.

Давлат суверенитети халқ суверенитети билан чекланади холос. Халқ мамлакатнинг иқтисодий, сиёсий, ижтимоий тузумини белгилаш ҳуқуқига эгадир. Давлат халқнинг олий ҳуқуқини ҳурмат қилишга мажбурдир.

2-§. Халқ ҳокимиятчилиги ва уни амалга оширилиш шакллари

"Халқ ҳокимиятчилиги" атамаси юнонча "демократия" ("demokratia") сўзининг ўзбек тилига таржимаси бўлиб, бу ибора илк бора юнон шаҳар-давлатида пайдо бўлган ва кейинчалик бутун дунёга тарқалган ҳамда сиёсий луғатдан мустаҳкам ўрин олган. Демократия сўзи "demos" ("демос") халқ ва "kratos" ("кратос") ҳокимият сўзларининг бирикмасидан тузилиб, "халқ ҳокимиятчилиги" деганидир.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов демократия тушунчасини қуйидагича изоҳлай-

ди: "Умумий тарзда демократия деганда ҳамманинг манфаатлари йўлида кўпчиликнинг ҳокимияти ва озчиликнинг иродасини ҳурмат қилиш тушунилади. Батафсил таҳлил қилинганда эса демократия — халқнинг ўз эркинлиги ва мустақиллигига қарашлари ҳам, ҳар бир шахснинг манфаатлари ва ҳуқуқларини ўзбошимчалик билан чеклашлар ва шу йўсиндаги ҳаракатлардан ҳимоя қилиш ҳам, фуқароларнинг ўз ўзини бошқариш шакли ҳам эканлиги аён бўлади."¹

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг "Халқ ҳокимиятчилиги" деб номланган иккинчи боби давлатимизнинг демократик табиатини ифодалайди ва Ўзбекистонни суверен демократик республика эканлигини тасдиқлайди. "Халқ ҳокимиятчилиги" принципи ҳар қандай демократик давлат конституциявий тузумининг асосий шартларидан биридир. Дарҳақиқат, Ўзбекистон Республикаси демократик давлат ҳисобланиб, унинг Асосий Қонуни халқ ҳокимиятчилиги принципига асосланади ва бутун мазмун-моҳияти билан ана шу принципини мустаҳкамлайди. Умуман, Ўзбекистон Конституциясининг жуда кўп моддасига халқ ҳокимиятчилиги ғояси сингдирилган бўлиб, бунга кўра, ҳокимият амалда ва қонун бўйича танҳо халққа тегишлидир. Зеро, халқ ҳокимиятчилиги деганда ҳокимиятнинг фақат халққа тегишли эканлиги, давлат халқ иродасини ифодалаш ва унинг манфаатларига хизмат қилиши лозимлиги, давлатнинг асосий вазифаларидан бири инсон ва жамиятнинг фаровонлигини таъминлашга қаратилган бўлиши кераклиги тушунилади.

¹ *И.А. Каримов. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: ҳавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. Т. "Ўзбекистон". 1997. 180-бет.*

Ўзбекистон Конституциясида республикамиздаги халқ ҳокимиятчилиги принципи қўйидагича очиқ берилган:

7-модда. Халқ давлат ҳокимиятининг бирдан-бир манбаидир.

Ўзбекистон Республикасида давлат ҳокимияти халқ манфаатларини кузлаб ва Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ҳамда унинг асосида қабул қилинган қонунлар ваколат берган идоралар томонидангина амалга оширилади.

Конституцияда назарда тутилмаган тартибда давлат ҳокимияти ваколатларини ўзлаштириш, ҳокимият идоралари фаолиятини тўхтатиб қўйиш ёки тугатиш, ҳокимиятнинг янги ва мувозий таркибларини тузиш Конституцияга хилоф ҳисобланади ва қонунга биноан жавобгарликка тортишга асос бўлади.

Ўзбекистонда давлат халқ иродасини ифодалайди, унинг манфаатларига хизмат қилади. Агар ҳозирги вақтда давлатимизнинг ички ва ташқи сиёсий фаолиятига диққат билан назар ташласак, мазкур сиёсат инсон ва жамият фаровонлиги мақсадига бўйсундирилганлигини, юртимиз ободлигини ва халқимиз фаровонлигини таъминлашга қаратилганлигини кўрамиз.

Халқ давлат ҳокимиятининг бирдан-бир манбаи эканлиги ҳақида сўз кетар экан, хўш, халқ давлат ҳокимиятини қандай йўл билан амалга оширади? — деган табиий савол туғилади. Ўзбекистон Конституциясида худди ана шу саволга ҳам аниқ жавоб берилган.

Демак, Конституцияга биноан, халқ ҳокимиятчилигининг жаҳон конституциявий ривожланиши тажрибасида ишлаб чиқилган қуйидаги иккита шакли ўрнатилган:

1. Тўғридан-тўғри, яъни бевосита демократия — фуқаронинг давлат ишларини ҳал қилишда тўғридан-тўғри иштирок этиши.

2. Вакиллик демократияси — фуқаронинг давлат ишларини ҳал этишда ўзи сайлаган вакиллари, яъни депутатлар орқали иштирок этиши.

Ўзбекистонда демократиянинг ушбу шакллари конституциявий тарзда мустақамланган.

32-модда. Ўзбекистон Республикасининг фуқаролари жамият ва давлат ишларини бошқаришда бевосита ҳамда ўз вакиллари орқали иштирок этиш ҳуқуқига эгадирлар. Бундай иштирок этиш ўзини ўзи бошқариш, референдумлар ўтказиш ва давлат органларини демократик тарзда ташкил этиш йўли билан амалга оширилади.

Бевосита демократиянинг асосий кўринишларидан бири — референдум Ўзбекистон Конституциясида алоҳида равишда белгиланган:

9-модда. Жамият ва давлат ҳаётининг энг муҳим масалалари халқ муҳокамасига тақдим этилади, умумий овозга (референдумга) қўйилади. Референдум ўтказиш тартиби қонун билан белгиланган.

Референдум сўзининг луғавий маъноси лотинча “маълум қилиниши лозим бўлган нарса” деганидир, яъни давлатда ҳал қилиниши лозим бўлган муҳим масалалар халққа маълум қилинади ва унинг овоз бериши орқали ҳал этилади. Референдум республикамизда демократиянинг кўринишларидан бири бўлиб, халқ ҳокимиятини бевосита амалга ошириш воситаси ҳисобланади.

Бевосита демократиянинг кўринишларини қуйидаги чизмага солиб тасаввур этиш мумкин:

Қадим даврларда ҳам муҳим аҳамиятга молик масалаларни умумхалқ муҳокамасига қўйиш ҳоллари бўлган, лекин улар референдум деб аталмаган. Қадимги дунё тарихига назар ташласак, баъзи давлатларда муҳим давлат ва жамият масалалари бевожута халқ томонидан муҳокама қилиниб, ҳал қилинганлиги маълум.

Масалан, эрамиздан аввалги VII-VI асрларда вужудга келган қадимги Афинада халқ мажлиси давлат ҳокимиятининг муҳим органи бўлган. Унда Афинанинг 20 ёшга кирган эркак жинсига мансуб тўла ҳуқуқли фуқаролари иштирок этишлари мумкин эди. Халқ мажлисининг вазифаларига қонун лойиҳаларини муҳокама қилиш, мансабдор шахсларни сайлаш, улар фаолиятини муҳокама қилиш, мудофаа, озиқ-овқат масалаларини ҳал этиш каби масалалар кирган. Халқ мажлиси 4 ойда бир марта чақирилиб турган. Худди шунингдек ўрта асрларда Новгород ва Псков каби республикаларда ҳам халқ йиғини — вече муҳим давлат ҳокимияти органи ҳисобланган. Унда ҳам жамият ва давлат ҳаётига оид жиддий масалалар умумхалқ овози орқали ҳал қилинган. Лекин бу органларни ҳозирги вақтдаги референдумга асло тенглаштириб бўлмайти. Чунки у вақтлардаги халқ мажлислари чекланган характерда бўлиб, уларда халқ оммаси тенг ҳуқуқлар асосида тўлиқ иштирок эта олиш имкониятига эга эмас эдилар.

Энди Ўзбекистонда референдум қай тарзда ва қандай ҳолларда ўтказилиши хусусида тўхталиб ўтсак. Республикамизда референдум ўтказиш тартиби 1991 йил 18 ноябрда қабул қилинган "Ўзбекистон Республикасининг Референдуми тўғрисида"ги қонуни билан тартибга солинади. Унга кўра, референдумда қабул қилинган қарорлар олий юридик кучга эга бўлиб, фақат референдум ўтказиш йўли билан бекор қилиниши ёки ўзгартирилиши мумкин.

Ўзбекистон фуқаролари референдумда ихтиёрий равишда қатнашадилар. Референдумга қўйиладиган масалалар халқ, жамият, давлат манфаатларидан келиб чиққанлиги учун унда фуқароларнинг аксарияти доимо фаол иштирок этади. Масалан, мустақиллик шарофати билан юртимизда ўтказилаётган референдумларни эслайлик. Чунончи, 1991 йил 29 декабрда Ўзбекистон Республикасининг давлат мустақиллиги тўғрисидаги масалага доир референдум ўтказилиб, унда Ўзбекистон халқи Олий Кенгаш эълон қилган Ўзбекистон Республикасининг Давлат мустақиллигини маъқуллади.

Ҳозирги кунда энг муҳим қонун лойиҳаларини умумхалқ муҳокамасидан ўтказиш қонуний тус олган. Ушбу Конституция лойиҳаси ҳам икки ярим ой мобайнида умумхалқ муҳокамасидан ўтди ва кенг халқ оммасининг кўплаб таклиф ва мулоҳазалари асосида шакланган ва мукамал ишлаб чиқилган Асосий Қонун дунёга келди. 1995 йил 26 мартда ўтказилган референдумда эса республикамиз фуқароларининг фаол иштирокида бир овоздан юртбошимиз Ислом Каримовнинг Президентлик ваколатлари 2000 йилгача узайтирилди.

Булар шуни англатадики, Конституциянинг 9-моддасида белгиланган меъёр қуруқ қоғоздагина бўлмай, балки доимо ҳаракатдадир.

Референдум ҳақида сўз кетар экан, шу нарсани унутмаслик керакки, референдумга давлат ва жамият ҳаётига тааллуқли барча масалалар қўйилавермайди. Масалан, республика ҳудудий бутунлигини ўзгартириш тўғрисидаги, солиқлар, бюджет, амнистия(афв этиш), жамоат тартибини, аҳолининг соғлиғи ва хавфсизлигини таъминлаш юзасидан фавқулодда ва шошилинч чоралар кўриш тўғрисидаги, Ўзбекистон Республикаси тузган шартномалардан келиб чиқадиган мажбуриятларни бажариш ҳақидаги, ман-

сабдор шахсларни тайинлаш ва ишдан бўшатиш билан боғлиқ масалалар умумхалқ овози — референдумга қўйилмайди. Бу масалалар Конституцияга биноан тегишли давлат ҳокимият органлари, хусусан Олий Мажлис ва Президент томонидан кўриб ҳал қилинади. Зеро, Олий Мажлис ҳам, Президент ҳам бевосита халқ томонидан сайлаб қўйилади. Бу борада ҳам Конституциянинг демократик томони кўзга яққол ташланади, умумхалқ овози ҳал қилувчи роль ўйнайди.

Ўзбекистонда сайлов тизимининг адолатли ташкил қилинганлиги бевосита демократиянинг яна бир муҳим кўринишларидандир. Конституциянинг 117-моддасига биноан, "Ўзбекистон Республикасининг фуқаролари вакиллик органларига сайлаш ва сайланиш ҳуқуқига эгадирлар".

Депутатларнинг сайловчилар олдида ҳисобот беришлари ва улар билан учрашувлар ўтказишлари бевосита демократиянинг кўринишларидан биридир. 1995 йил 6 майда қабул қилинган "Ўзбекистон Республикасида депутатларнинг мақоми тўғрисида"ги Қонуннинг 17-моддасига кўра, Олий Мажлис ва Жўқорғи Кенгес депутати вақти-вақти билан, аммо йилига камида бир марта, вилоят, туман, шаҳар Кенгаши депутати эса йилига камида икки марта ўз иши тўғрисида сайловчиларга ҳисобот бериб туриши ва ўзи сайланган ҳокимият вакиллик органининг иши ҳақида хабардор этиб бориши шарт. Депутатнинг ҳисоботи сайловчилар талаби билан ўтказилиши ҳам мумкин. Қонунга биноан, депутатларнинг ҳисоботларини ва улар билан учрашувларни ўтказиш учун сайловчиларнинг йиғилишлари тегишли ҳокимликлар, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари томонидан чақирилади. Ана шундай учрашувларда сайловчилар ўз депутатларининг вакиллик органида қандай фаолият кўрсатаётганлигидан хабардор

бўладилар ҳамда депутатларга ўз талаб ва истакларини билдирадилар.

Халқнинг муайян жамоат бирлашмалари, хусусан, касаба уюшмалари, сиёсий партиялар, оммавий ҳаракатлар ва бошқа нодавлат, нотижорат ташкилотлар орқали давлат ва жамият ишларини бошқаришда қатнашишини ҳам бевосита демократиянинг кўринишларидан бири сифатида кўрсатиш мумкин. Масалан, сиёсий партияларнинг Олий Мажлис сайловларида ўз номзодларини кўрсатиши ва сайлаши, Олий Мажлис ишида партия фракцияларининг иштирок этиб, қонун чиқаришда ўз сиёсатларини ўтказишга ҳаракат қилишлари шулар жумласидандир.

Ўзбекистон Республикасининг 1996 йил 26 декабрда қабул қилинган "Сиёсий партиялар тўғрисида"ги Қонунининг 12-моддасига биноан, сиёсий партиялар қонунда белгилаб қўйилган тартибда Ўзбекистон Республикаси Президенти, давлат ҳокимияти органлари сайловларида иштирок этиш ҳуқуқига эгадирлар. Ушбу қонунга мувофиқ, сиёсий партияларнинг Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисидаги фракциялари сиёсий партиялар томонидан кўрсатилган депутатларнинг таъсис йиғилишларида ўз партияларининг сиёсатини уюшқоқлик билан ўтказиш учун тузилади.

Ўзбекистон Республикасида фуқароларнинг муҳим сиёсий ҳуқуқларидан бири — бу йиғилишлар, митинглар, намойишлар ўтказиш ҳуқуқидир. Ушбу ҳуқуқнинг конституциявий кафолатлигини Ўзбекистонда бевосита демократиянинг кўринишларидан бири сифатида эътироф этиш мумкин. Чунончи, Конституциянинг 33-моддасига асосан "Фуқаролар ўз ижтимоий фаолликларини Ўзбекистон Республикаси қонунларига мувофиқ митинглар, йиғилишлар ва намойишлар шаклида амалга ошириш ҳуқуқига

эгадирлар. Ҳокимият органлари фақат хавфсизлик нуқтаи назаридангина бундай тадбирлар ўтказилишини тўхтатиш ёки тақиқлаш ҳуқуқига эга".

Ўзбекистонда фуқароларнинг барча даражадаги ҳокимият тузилмаларига якка тартибда ва жамоа бўлиб мурожаат қилишлари ҳуқуқи таъминланган. Бу ҳам бевосита демократиянинг, хусусан, фуқароларнинг давлат ишларини бошқаришда иштирок этишининг шаклларидан биридир. Масалан, Конституциянинг 35-моддасига биноан, "Ҳар бир шахс бевосита ўзи ва бошқалар билан биргаликда ваколатли давлат органларига, муассасаларига ёки халқ вакилларига ариза, таклиф ва шикоятлар билан мурожаат қилиш ҳуқуқига эга".

Аризалар, таклифлар ва шикоятлар қонунда белгиланган тартибда ва муддатларда кўриб чиқилиши шарт.

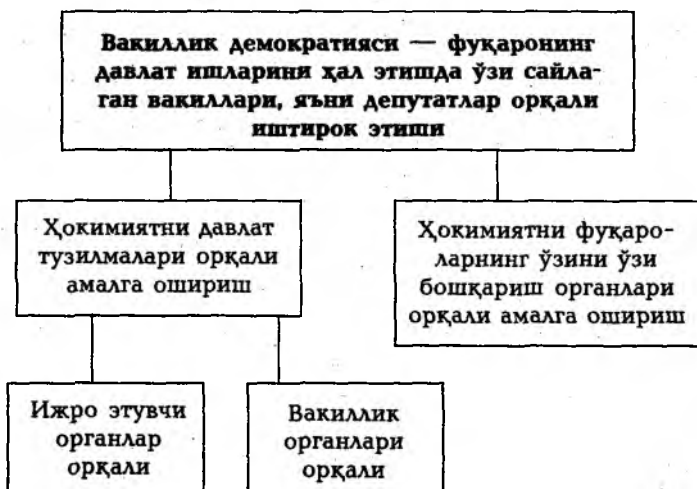
Шунингдек, Ўзбекистон Республикасининг 1994 йил 6 майда қабул қилинган "Фуқароларнинг мурожаатлари тўғрисида"ги Қонунида "Ўзбекистон Республикасининг фуқаролари давлат ва жамоат ишларини бошқаришда иштирок эта бориб, Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси ва бошқа қонунларида ўзларига берилган ҳуқуқлар ва эркинликларни рўёбга чиқара бориб, ўзларининг қонуний ҳуқуқлари ва манфаатларини ҳимоялаб мурожаат қилишга; давлат ва жамоат бирлашмаларининг ваколатли органлари бузилган ҳуқуқларини тиклашига ҳақлидирлар" дейилади (1-модда).

Ўзбекистон Конституциясининг муҳим демократик жиҳатларидан бири шундаки, унда бутун ҳокимият халқ қўлида эканлиги қонуний расмийлаштирилибгина қолмай, Ўзбекистон халқининг ушбу ҳокимиятни қандай тартибда амалга ошириши ҳам аниқ кўрсатиб қўйилган:

10-модда. Ўзбекистон халқи номидан фақат у сайлаган Республика Олий Мажлиси ва Президенти иш олиб бориши мумкин.

Ҳамиятнинг бирон-бир қисми, сиёсий партия, жамоат бирлашмаси, ижтимоий ҳаракат ёки алоҳида шахс Ўзбекистон халқи номидан иш олиб боришга ҳақли эмас.

Ўзбекистон Республикасида халқ ҳокимиятчилигини амалга оширишнинг иккинчи шакли — вакиллик демократияси бўлиб, уни қуйидагича чизмага солиб тасаввур этиш мумкин:

Олий Мажлис ҳақида лўнда қилиб шуни айтиш мумкинки, у Ўзбекистон Республикасининг олий вакиллик муассасаси, қонун чиқарувчи органи, яъни парламентиدير.

Ўзбекистон Олий Мажлиси бевосита халқ томонидан ташкил этилиб, унинг вакиллик органи ҳисоб-

ланади. Унга депутатлар халқ томонидан умумий, тенг, тўғридан-тўғри, яширин овоз бериш йўли билан сайланади. Демак, Ўзбекистон халқи ўз ичидан муносиб номзодлар танлаб, уларни Олий Мажлисга вакил сифатида сайлайди. Уларга ваколат бериб қўяди ва худди шу тариқа ҳокимиятга эгалик қилади. Бироқ фақат шугина эмас. Халқнинг ҳокимиятга эгалик қилиши бошқа воситалар орқали ҳам амалга оширилади. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг ташкил этилиши, вазифалари, тузилиши ва фаолияти ҳақида Конституциянинг XVIII боби 78—88-моддаларида батафсил кўрсатиб берилган (бу алоҳида мавзу).

Конституциянинг 10-моддасида Ўзбекистон халқи номидан иш олиб бориш ҳуқуқи Олий Мажлис билан бир қаторда Президентга ҳам тегишли эканлиги эътироф этилган. Шу боис Президент деган иборанинг моҳиятини, унинг тегишли давлатда тутган мавқеини аниқлаб олиш зарур. Президент ибораси латинча "олдинда", "юқорида ўтирувчи киши" деган маънони англатади. Ҳозирги вақтда Президент ибораси икки хил маънода ишлатилади. Биринчидан, республика шаклидаги бошқарувга эга бўлган мамлакатларда давлат бошлиғи — Президент деб юритилади. Иккинчидан, кўпинча бир қатор ижтимоий ва илмий муассасалар, ташкилотларнинг сайлаб қўйиладиган раҳбарлари президент деб аталади. Масалан, Ўзбекистон Фанлар академиясининг президенти, Илмий уюшмаларнинг халқаро Кенгаши президенти, Астронавтларнинг халқаро академияси президенти ва ҳоказолар.

Хусусан, Конституциянинг 10-моддасида Ўзбекистоннинг давлат ва ижроия ҳокимияти бошлиғи ҳисобланган Президент назарда тутилмоқда. Конституцияга кўра, Ўзбекистон Республикаси Президенти бевосита халқ томонидан умумий, тенг ва тўғридан-

тўғри сайлов ҳуқуқи асосида яширин овоз бериш йўли билан сайланади. Президент ҳам худди шу йўл билан халқдан ваколат олади ва унинг номидан иш кўради. Президент халқ манфаатларини ҳимоя қилиб, унинг хоҳиш-иродасини ифода этиб фаолият юритади ва фармонлар чиқаради. У томонидан чиқариладиган фармонлар Конституцияга асосланган бўлиб, қонуний кучга эга. Демак, Президент фармонларини бажармаслик, уни қасддан бузишлик халққа хиёнат қилишдан бошқа нарса эмас.

Ўзбекистонда Президентлик ҳокимиятининг ташкил этилиши, вазифалари ва ваколатлари ҳақида Конституциянинг XIX боби 89—97-моддаларида атрафлича маълумотлар берилган.

Конституцияга биноан Ўзбекистон Республикасининг Олий Мажлиси ва Президентидан ташқари жамиятдаги ҳеч бир гуруҳ, сиёсий партия, жамоат бирлашмаси ёки алоҳида шахс Ўзбекистон халқининг ваколатига эга эмас. Ўзбекистон Республикасида қонунда белгиланган тартибда рўйхатдан ўтказилган касаба уюшмалари, сиёсий партиялар, олимларнинг жамиятлари, хотин-қизлар, фахрийлар ва ёшлар ташкилотлари, ижодий уюшмалар, оммавий ҳаракатлар ва фуқароларнинг бошқа уюшмалари жамоат бирлашмалари сифатида эътироф этилади. Ана шундай жамоат бирлашмалари, шунингдек маълум гуруҳлар, ташкилотлар раҳбарлари, алоҳида шахслар Ўзбекистон халқи номидан иш олиб боришга ҳақли эмас. Чунки Конституция Олий Мажлис ва Президентдан ташқари ҳеч кимга бундай ҳуқуқни бермайди.

Шундай қилиб, Ўзбекистон Президенти И.А.Каримов таъкидлаганидек, "Жамиятда демократия қай даражада эканлигини белгиловчи камида учта мезон бор. Булар — халқ қарорлар қабул қилиш жараёнларидан қанчалик хабардорлигидир. Ҳукумат қарор-

лари халқ томонидан қанчалик назорат қилиниши, оддий фуқаролар давлатни бошқаришда қанчалик иштирок этишидир."¹

Ўзбекистонда халқ ҳокимиятчилиги тўғрисида гап кетганда "халқ" тушунчасини ҳам билиб олиш талаб қилинади. Бу ҳақда ҳам Конституцияда қуйидагича қисқа таъриф берилган:

8-модда. Ўзбекистон халқини миллатидан қатъи назар, Ўзбекистон Республикасининг фуқаролари ташкил этади.

Ушбу модда Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг муҳим хусусиятларидан бирини ўзида мужассамлаштирган. Чунки унда белгиланган меъёр дунёдаги ҳеч бир давлатнинг Конституциясида учрамайди. Кўриб турибмизки, Конституцияда "Ўзбекистон халқи", "Ўзбекистон фуқаролари" деган тушунчаларга таъриф бериляпти. Бунга кўра, Ўзбекистонда туғилган ва унинг ҳудудида истиқомат қиладиган ҳар бир инсон миллатидан, ирқидан, қайси динга эътиқод қилишидан қатъи назар, Ўзбекистон халқини ташкил этади ва республикамизнинг тенг ҳуқуқли фуқароси бўлиш ҳуқуқига эгадир.

Ўзбекистон Конституциясининг кўпгина моддаларида халқ ҳокимиятчилиги расмийлаштирилади ва "халқ" тушунчаси батафсил очиб берилади. Ўзбекистон тарихида қабул қилинган аввалги Конституциялардан фарқли равишда, мазкур Конституция Ўзбекистон халқини ишчилар, деҳқонлар, зиёлилар, му-

¹ И.А. Каримов. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. 181-бет.

сулмонлар, аскарлар ва ҳоказоларга ажратмайди. Унинг "назарида" ким қандай касбни эгаллашидан, қандай машғулот тури билан шуғулланишидан, жамиятда қандай ўрин тутишидан, ижтимоий келиб чиқишидан ва бошқа ҳолатларидан қатъи назар, инсон ҳисобланади. Яъни бошқача сўз билан айтганда, Ўзбекистонда туғилиб, шу ерда истиқомат қиладиган ҳар бир киши ишчими, деҳқонми, зиёлими, савдогарми, мулкдорми, ота-бобоси бой ёки камбағал ўтганлигидан қатъи назар, Ўзбекистоннинг тенг ҳуқуқли фуқаросидир.

3-§. Ўзбекистонда давлат ҳокимиятининг бўлиниши принципи ва унинг амалга оширилиши

Ўзбекистонни демократик давлат сифатида тавсифловчи белгиларидан бири — бу Ўзбекистон Республикасида давлат ҳокимиятининг бўлинганлигидир. Ушбу қоида Конституциямизда асосий принцип тариқасида ўрнатилган.

И-модда. Ўзбекистон Республикаси давлат ҳокимиятининг тизими — ҳокимиятнинг қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимиятига бўлиниши принципига асосланади.

Шу тариқа, давлат ҳокимиятининг бўлиниши принципи Ўзбекистоннинг конституциявий тарихида биринчи марта пайдо бўлди. Ўзбекистоннинг илгариги 1927, 1937 ва 1978 йиллардаги Конституцияларида бундай принцип мавжуд эмас эди. Чунки ушбу Конституциялар марксча-ленинча коммунистлар

ҳукмронлиги назариясига асосланиб, унда "ҳокимиятнинг бўлиниши" принциплари рад этилар эди.

"Ҳокимиятнинг бўлиниши" ғояси қадимий бўлиб, қадимги грек файласуфи ва олими Аристотель томонидан ҳам илгари сурилган. Ўрта асрларда Марсимий Падуанский ва бошқалар ҳам бундай ғояни ёқлаб чиққан эдилар. XVIII асрнинг ўрталарига келиб, бу ғоя мустақил таълимотга айланган. Машҳур француз маърифатпарвари, ҳуқуқшунос, файласуф ва ёзувчи Монтескье (1689-1755 йиллар) ўзининг "Қонунлар руҳи" китобида ҳокимиятнинг бўлиниши принципини илгари сурган. Монтескье фикрича, сиёсий хиёнатларнинг бўлмаслигини таъминлайдиган нарса уч ҳокимиятнинг: қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимиятининг тўла бўлиниши ва бир-бирини чеклашидир. Ўрта асрлардаги феодал тузумларнинг барҳам топиши ва янги даврнинг бошланиши билан "ҳокимиятнинг бўлиниши" принципи кўпгина давлатлар конституцияларининг асосий принципларидан бири деб эълон қилинди. Бу принцип биринчи марта буюк француз инқилобининг конституциявий ҳужжатларида ўз ифодасини топди.

Умуман, "ҳокимиятнинг бўлиниши" назариясига кўра, давлат ҳокимияти ягона, яхлит, бир бутун деб эмас, балки турли ҳокимият (қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ваколатларини амалга оширувчи ҳокимиятлар) функцияларининг йиғиндиси сифатида тушунилади. Бундай турли функцияларни амалга оширувчи ҳокимият органлари бир-биридан мустақил равишда ҳаракат қилишлари лозим. Лекин бу уч мустақил ҳокимият идоралари бир-бирига боғлиқ эмас, деган маънони билдирмайди. Аксинча, улар бир-бирини тўлдиради, назорат қилади ва тақозо этади.

Ҳокимиятнинг бўлиниши принципи адолатли, демократик, ҳуқуқий давлатнинг энг муҳим белгила-

ридан бири ҳисобланади. Бундай принцип муайян давлатда бирор органнинг ёки алоҳида давлат раҳбарининг кучли диктатураси ўрнатилишининг олдини олади. Шунингдек, тегишли ҳокимият органларини амалга оширадиган давлат органларининг ваколатлари, вазифалари аниқ бўлишини таъминлайди, бир органнинг иккинчи орган ишларига аралашуви-га барҳам беради, бошқариш соҳасида чалкашликлар келиб чиқишига йўл қўймайди ва ҳоказо.

Мазкур принцип ҳокимият органларининг ўзаро келишиб, бир-бирини назорат қилиб, уйғунлашиб ишлашларига ҳам имконият яратади. Булар эса адолатли, демократик давлатга хос жиҳатдир.

Дарҳақиқат, ҳозирги замон жаҳон мамлакатларининг конституциявий тажрибаси шуни кўрсатадики, ҳокимиятларнинг бўлиниш принципи, улар ушбу принцип расман ўрнатилган ёки ўрнатилмаганлигидан қатъи назар, барча чет эл конституциялари томонидан қабул қилинган. Чунончи, навқирон, мустақил Ўзбекистоннинг биринчи Конституциясида ҳам бу принцип расман 11-моддада ўрнатилган. Унга кўра, Ўзбекистонда қонун чиқариш ҳокимияти Олий Мажлис, ижроия ҳокимияти эса Ўзбекистон Республикаси Президенти ва Вазирлар Маҳкамаси томонидан амалга оширилади. Суд ҳокимияти Конституциявий суд, Олий суд ва Олий ҳўжалик суди томонидан амалга оширилиб, улар биргаликда Ўзбекистон Республикасининг ягона суд тизимини ташкил этади.

Зеро, республикамиз Президенти Ислом Каримов таъкидлаганидек, "Қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимияти — давлатнинг учта асосий таянчидир".¹

Конституциянинг "Давлат ҳокимиятининг ташкил этилиши" деб номланган бўлимида ана шу учала

¹ И.А. Каримов. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. 127-бет.

ҳокимият органларининг ташкил этилиши, вазифалари, ваколатлари белгилаб қўйилган. Шу билан бирга, уларнинг ўзаро фаолияти ва муносабатлари ҳақида қоидалар ҳам ўрнатилган.

4-§. Ўзбекистонда сиёсий ва мафкуравий хилма-хиллик (плюрализм)

Маълумки, ҳар қандай адолатли, демократик давлатда фуқароларнинг эркин фикрлаш ҳуқуқи кафолатланган бўлади. Инсоннинг эркин фикрлаш, ўз ақлидроки, қобилияти, олган билимларидан эркин фойдаланиш имкониятига эга бўлиши давлатда шахс ҳақиқий эркинлигининг ёрқин ифодасидир. Албатта, эркин фикрлаш бор жойда фикрлар хилма-хил бўлади ва турли мафкуралар, сиёсий институтлар, ҳаракатлар пайдо бўлиши мумкин. Акс ҳолда, яъни эркин фикрлаш чекланган жойда кўпинча инсон ўз фикрларини, хоҳиш-истакларини ошкора баён қилиш имкониятидан маҳрум бўлади. Бундай ҳолатларда одатда ягона мафкура ҳукмрон бўлади. Масалан, собиқ тоталитар тузумнинг 70 йилдан ортиқ ҳукмронлиги даврида комунистик мафкуранинг яқкаҳокимлиги ўрнатилган эди.

Дарвоқе, биз мафкура ҳақида сўз юритар эканмиз, унинг моҳияти қандай эканлигини ҳам қисқача билиб олишимиз зарур. Мафкура — бу маълум тизимга солинган ғоялар, қарашлар, фикрлар мажмуидир. Ҳар қандай мафкура муайян ижтимоий табақа, гуруҳ, миллатнинг ўтмишга, бугунги кунга ва келажакка қаратилган қарашлари йиғиндисидан иборат. Руслар мафкурани идеология дейишади. Бу "идея" ва "логос" сўзларидан келиб чиққан бўлиб, аслида грекча "сўз", "таълимот" деган маънони англатади.

Ўзбекистон мустақилликка эришгандан сўнг ўз тараққиёт ва истиқдол йўлини мустақил ва эркин белгилаб олди. Эндиликда мустақил давлатнинг сиёсий, иқтисодий ва маънавий пойдеворини яратиш асосий вазифа бўлиб қолган. Бунда бизга эски, зўравонлик билан ўрнатилган коммунистик мафкура мутлақо тўғри келмай, миллатимизни бирлаштирадиган, жипслаштирадиган мафкурага муҳтожлик яққол сезилиб қолди. Бир сўз билан айтганда, миллий мафкурамизни яратиш долзарб масалага айланди. Шу йўлда қўйилган дадил қадам — бу илк бор Ўзбекистонда ижтимоий ҳаёт, сиёсий институтлар, мафкуралар ва фикрларнинг хилма-хиллиги асосида ривожланишини конституциявий йўл билан мустаҳкамланиши бўлди.

12-модда. Ўзбекистон Республикасида ижтимоий ҳаёт сиёсий институтлар, мафкуралар ва фикрларнинг хилма-хиллиги асосида ривожланади.

Ҳеч қайси мафкура давлат мафкураси сифатида ўрнатилиши мумкин эмас.

Демак, бу билан битта мафкуранинг, битта дунёқарашнинг яққаҳокимлигидан қатъиян воз кечилди.

Конституциямизнинг айнан шу моддаси жамиятимизда турли синф, тоифа, миллат ва элатларнинг манфаатларини ифодаловчи партиялар, уюшмалар ва уларнинг мафкуралари бўлиши мумкинлигини қонуний мустаҳкамлайди.

Ҳозирги вақтда Ўзбекистонда расман рўйхатдан ўтказилган тўртта партия мавжуд. Булар: Ўзбекистон Халқ демократик партияси, "Адолат" социал де-

мократик партияси, Миллий тикланиш партияси ва Фидокорлар миллий демократик партиясидир.

Шуни айтиб ўтиш керакки, Ўзбекистонда сиёсий партиялардан ташқари мингдан зиёд жамоат бирлашмалари ҳам мавжуд. Ана шу барча ижтимоий-сиёсий кучлар бирлигини мустақкамлаш мақсадида 1995 йил 27 май куни Ўзбекистон "Халқ бирлиги" ҳаракати ташқил топди. Бу ҳаракатнинг бош мақсади — Ватанни гуллаб-яшнатишдан иборат, деб белгиланди. Шунингдек, 2001 йил 25 апрелда "Камолот" ёшлар ижтимоий ҳаракатига асос солинди. Ушбу ҳаракат ўз олдига ёшларни тарбиялаб, комил инсонлар қилиб вояга етказишни асосий мақсад қилиб қўйди.

Давлатимиз мавжуд барча сиёсий партияларнинг, жамоат бирлашмаларининг ҳуқуқий манфаатларини муҳофаза қилади, уларнинг ижтимоий турмушда иштирок этиши учун кенг имкониятлар яратиб беради. Лекин ҳеч қайси партияга алоҳида имтиёз бермайди. Сиёсий партияларнинг барча соҳада тенг ҳуқуқлилиги кафолатланади. Конституциянинг 12-моддасида яна шу алоҳида қайд этилганки, ҳеч қайси мафкура давлат мафкураси сифатида ўрнатилиши мумкин эмас. Худди шу ҳақида юртбошимиз бундай деб таъкидлаган эди: "Айни вақтда якка ҳокимликка интилишларга ва бир мафкура имтиёзли бўлиб қолишига йўл қўймаслик керак. Зеро, Ўзбекистоннинг давлат мустақиллигига худудий яхлитлигига ва хавфсизлигига раҳна соладиган, миллий ва диний адоватни авж олдирадиган, уруш ва зўравонликни тарғиб қилувчи, Конституциявий тузумга, халқнинг демократик эркинликларига ва маънавиятига тажовуз қиладиган партиялар ва жамоат ҳаракатлари қонундан ташқари бўлиши лозим".¹

¹ И.А. Каримов. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. Т. 1, 126-бет.

Ўзбекистон Конституциясининг 12-моддасида ўрнатилган меъёр олдимишга миллий истиқлол мафкурасини яратиш вазифасини долзарб қилиб қўяди. Миллий истиқлол мафкураси халқимизнинг қадимий анъаналарига, урф-одатларига, тилига, динига, руҳиятига асосланиб, келажакка ишонч, меҳр-муҳаббат, инсоф, сабр-тоқат, адолат, мурувват, маърифат туйғуларини тарғиб қилиши лозим. Унда жамиятимиздаги барча кучлар, ҳаракатлар, жамоат бирлашмалари, аҳоли турли табақаларининг ўй-фикрлари, орзу-умидлари ўз ифодасини топмоғи лозим. У давлатимиз фуқароларини улуғ мақсад йўлида қалбан бирлаштиришга кўмаклашиши керак¹, деб кўрсатади Президентимиз Ислон Каримов.

5-§. Демократия ва инсон ҳуқуқлари

Конституция Ўзбекистонда эркин фуқаролик жамияти, яъни халқнинг ўзи бевосита бошқарадиган жамият ва демократик ҳуқуқий давлат қуришни асосий мақсад қилиб қўяди. Унда жами дунёвий неъматлар орасида энг улуғи "инсон" эканлиги ёрқин муҳассамлаштирилган. Инсонни улуғлаш, уни муҳофаза қилиш ва ҳар томонлама камол топтириш Конституциянинг асосий ғоясига айлантирилган. Конституциямиз Инсон ҳуқуқлари тўғрисидаги халқаро ҳуқуқий меъёрлар асосида ишлаб чиқилган ва айтиш мумкинки, уни янада тўлдирган. Масалан, Конституциянинг 13-моддаси фикримизга далил бўлиши мумкин:

¹ И.А. Каримов. Биздан озода ва обода Ватан қолсин. Т.2, 98-99-бетлар.

3-модда. Ўзбекистон Республикасида демократия умуминсоний принципларга асосланади, уларга кўра инсон, унинг ҳаёти, эркинлиги, шаъни, қадр-қиммати ва бошқа дахлсиз ҳуқуқлари олий қадрият ҳисобланади.

Демократик ҳуқуқ ва эркинликлар Конституция ва қонунлар билан ҳимоя қилинади.

Ушбу моддада "Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон Декларацияси"да эълон қилинган умуминсоний ҳуқуқлар олий қадрият даражасига кўтарилган. Маълумки, "Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон Декларацияси" инсонларнинг ажралмас ва дахлсиз ҳуқуқларини эълон қилиб, қуйидагиларни белгилайди: "Барча одамлар эркин, қадр-қиммат ва ҳуқуқларида тенг бўлиб туғилганлар" (1-модда); "Ҳар бир инсон яшаш, эркинлик ва шахсий дахлсизлик ҳуқуқига эгадир" (3-модда); "Ҳеч ким қуликда ёки қарамликда сақланиши мумкин эмас, қулчилик ва қул савдосининг барча турлари тақиқланади" (4-модда) ва ҳоказо. Конституциямизнинг 13-моддасида эса инсон, унинг ҳаёти, эркинлиги, шаъни, қадр-қиммати ва бошқа дахлсиз ҳуқуқлари олий қадрият ҳисобланади, дейилган. Бу Ўзбекистоннинг умумбашарий инсонпарварлик қоидаларига асосланган давлат эканлигини кўрсатади.

Ўзбекистонда одамларнинг миллатига, динига, ижтимоий аҳволига, сиёсий ва бошқа эътиқодига қараб чеклашлар йўқ. Чунончи, Конституциянинг энг муҳим қисмларидан бўлган иккинчи бўлими инсон ва фуқароларнинг асосий ҳуқуқлари, эркинликлари ва бурчларига бағишланган. Конституциянинг ўзига хос жиҳатларидан бири шундаки, у фақат фуқароларни, яъни давлатимизга мансуб кишиларнинггина

эмас, балки Ўзбекистонда истиқомат қилувчи барча инсонларнинг муқаддас ва дахлсиз ҳуқуқларини муштаҳкамлайди. Чунки бизда инсон ҳамма нарсадан муқаддас ва дахлсиздир. Қонундан ташқари ҳеч ким уни бу ҳуқуқдан маҳрум этиши мумкин эмас.

Инсоннинг эркинлиги, шаъни, қадр-қиммати — унинг олий қадрияти. Ҳеч ким қуликка ёки асоратга солиниши, суднинг ҳукмисиз ёки прокурор рӯхсатисиз ўзбошимчалик билан қамоққа олиниши мумкин эмас. Ҳар бир инсон эркин бўлиб туғилади. Хоҳлаган жойида истиқомат қилиш ҳуқуқига эга. Лекин қаерда яшаса, ўша ерга мансуб бўлган давлатнинг қонунларига итоат этишга мажбур.

Инсоннинг шаъни ва ор-номуси ҳам дахлсиз. Ҳеч ким инсоннинг шахсий ёки оилавий ҳаётига ўзбошимчалик билан аралашини, оилавий сир-асрорларини ошкор қилиши, инсоннинг уй-жой дахлсизлигига тажовуз қилиши мумкин эмас. Инсонни камситиш, обрўсизлантириш, ҳақорат қилиш, таҳқирлаш қонунга хилоф хатти-ҳаракат ҳисобланади ва бундай ҳаракатлар учун қонун бўйича тегишли жавобгарликлар мавжуд. Инсон ҳаётига тажовуз энг оғир жиноят саналади.

Конституциянинг 13-моддаси алоҳида равишда яна шуни эътироф этадики, Ўзбекистонда барча фуқароларнинг демократик ҳуқуқ ва эркинликлари Конституция ва қонунлар билан ҳимоя қилинади. Ушбу меъёр Конституциянинг инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари кафолатларига бағишланган X бобида махсус тарзда янада мустаҳкамланган. Яна бир мисол. Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг Махсус қисми 1-бўлимида "Шахсга қарши жиноятлар" учун жавобгарлик белгиланади. Бунда шахснинг ҳаётига, соғлиғига, жинсий эркинлигига, оилага, ёшларга ва ахлоққа қарши қаратилган жиноятлар, шахснинг озодлиги, шаъни ва қадр-қимматига, фу-

қароларнинг конституциявий ҳуқуқ ва эркинликларига қарши жиноятлар учун қаттиқ жазо чоралари назарда тутилган.

Демак, инсон ҳуқуқлари ва демократия сингари умумбашарий қадриятлар республикамизнинг миллий давлатчилик манфаатларига тўла мос келади.

6-§. Ижтимоий адолат ва қонунийлик принциплари — демократия белгиси

Ўзбекистонда адолатли ва ҳуқуқий-демократик давлатга хос тамойиллар конституциявий йўл билан мустаҳкамланган. Ана шундай тамойиллар сифатида ижтимоий адолат ва қонунийлик принциплари Конституциямизда қуйидагича ифодаланган:

14-модда. Давлат ўз фаолиятини инсон ва жамият фаровонлигини кузлаб, ижтимоий адолат ва қонунийлик принциплари асосида амалга оширади.

Ўзбекистон Конституциясида ўрнатилган меъёр давлатимиз фаолиятининг энг асосий принципларини белгилаб беради. Бу жуда муҳимдир. Чунки давлат ўз фаолияти билан инсон ва жамият тақдирини белгилаши мумкин. Айниқса, ҳозирги вақтда жамият давлатсиз яшай олмаслиги ҳаммага аён бўлиб қолди.

Давлатимизнинг жамият ҳаётида тутган ўрнини белгилашда унинг вазифаларига, функцияларига алоҳида эътибор бериш керак. Давлатнинг қандай вазифаларни, функцияларни амалга оширишига, бошқача қилиб айтганда, давлат фаолиятига қараб унинг

моҳиятига баҳо бериледи. Агар давлат ўз фаолиятини аввало инсон ва жамият манфаатларини ҳимоя қилишга қаратган бўлса, уни ижтимоий адолат ва қонунийлик принциплари асосида амалга ошириб борса, ундай давлатни адолатли, демократик дейиш мумкин. Шу боис Конституциянинг 14-моддасида ўрнатилган меъёр Ўзбекистон Республикаси ижтимоий адолат тантана қилган жамият, халқ ҳокимиятчилиги қарор топган давлат эканлигини яққол кўрсатиб турибди, десак асло янглишмаймиз. Чунки мазкур модда алоҳида равишда инсон ва жамият фаровонлигини, ижтимоий адолат ва қонунийлик принципларини давлат фаолиятининг ажралмас қисми сифатида эътироф этади.

Зеро, ҳуқуқий-демократик давлатнинг энг муҳим шартларидан бири инсон ва шахс манфаатларининг ҳамма нарсадан устунлигидир. Инсон ва жамият фаровонлиги эса айнан шахс манфаатларига мос тушади.

Юқорида ўрнатилган демократик тамойилларнинг кафолатлари Ўзбекистон Республикасида айни вақтларда амалга оширилаётган чуқур ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий ўзгаришлар, ислоҳатлар билан белгиланади. Бундай ислоҳатлардан кўзда тутилган энг асосий мақсад инсон ва жамият фаровонлиги эканлиги ҳеч кимга сир эмас, албатта. "Барқарор бозор иқтисодиёти очик ташқи сиёсатга асосланган кучли демократик ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамиятини барпо этиш пировард мақсад бўлиб қолиши керак"¹, деб таъкидлайди Президент И.А.Каримов. Давлатимиз раҳбари ўзининг қатор асарлари ва китобларида Ўзбекистоннинг ана шу мақсадини амалга оширишга қаратилган вазифаларини ва фаолият дастурини аниқ кўрсатиб берган.

¹ И.А. Каримов. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. Т. 1, 39-бет.

Умуман, Ўзбекистондаги барча ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий соҳадаги ўзгаришлар, ислоҳатлар фақат инсон ва жамият фаровонлигини кўзлаб амалга оширилмоқда.

Бунда давлат бош ислоҳатчи сифатида майдонга чиқмоқда. Давлатимиз раҳбарининг асарларида ҳам инсон учун муносиб турмуш ва иш шароитларини яратиш барча иқтисодий, демократик, сиёсий ислоҳатларнинг пировард мақсади эканлиги алоҳида уқтирилади. Шу сабабли Ўзбекистон давлати ишга лаёқатсиз кишиларни, ногиронларни, кўп болали оилаларни, қаровсиз қолган гўдакларни моддий ва ижтимоий жиҳатдан ҳар тарафлама қўллаб-қувватламоқда. Давлатимизнинг ижтимоий адолат принципи асосида фаолият юритиши худди шу борада ёрқин кўринади.

Конституциянинг 14-моддасида назарда тутилган меъёрнинг яна бир муҳим томони шундаки, унга кўра давлат ўз фаолиятини қонунийлик принципи асосида амалга оширади. Бу ҳуқуқий демократик давлатнинг энг асосий белгиларидан биридир.

Қонунийлик принципи деганда аввало қонунларни ва унинг асосида қабул қилинган бошқа ҳуқуқий ҳужжатларни давлат органлари, мансабдор шахслар, фуқаролар томонидан аниқ ва оғишмай бажарилиши лозимлиги тушунилади. Бу давлат тузумидаги демократизмнинг кўринишларидан бири бўлиб, ҳамманинг қонун олдида тенглигини ўрнатади. Қонунийлик принципи қонунларни юридик ҳужжатлар тизимида олий кучга эгаллигини, барча учун баробарлигини, жамият аъзоларининг барчаси учун мажбурийлигини англатади. Шу билан бирга бу принцип фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари оғишмай таъминланиши, фуқароларга нисбатан давлат органлари ва мансабдор шахсларнинг қандайдир ўзбошимчалигига йўл қўшмаслиги, фуқароларнинг жа-

мият, давлат олдидаги мажбуриятлари қатъий бажарилиши лозимлигини ҳам назарда тутди. Бир сўз билан айтганда, қонунийлик принципи ўз мақсад ва моҳияти билан халқ манфаатларига хизмат қилади.

Худди шу ўринда, "Қонунийлик принципнинг таъминланишида давлатнинг вазифаси нимадан иборат?" — деган табиий савол туғилади. Бунда давлатнинг асосий вазифаси қонунлар ва ҳуқуқий ҳужжатларни юқори савияда ижро этиш ишини ташқил қилиш, қонунларни жамият тараққиёти даражасига мослаштириб бориш ва ниҳоят, юқорида тилга олинган асосий принципларни ҳуқуқий кафолатлаб беришдан иборатдир.

Шундай қилиб, Конституция бўйича давлат ўз фаолиятини ижтимоий адолат ва қонунийлик принциплари асосида юритади. Бу эса унинг демократик моҳиятини намоён қилади.

7-§. Конституция ва қонуннинг устуңлиги принципи тушунчаси ва моҳияти

Конституция ва қонунларнинг устуңлигининг таъминланиши ҳуқуқий давлатнинг муҳим белгиларидан бири бўлиб, у Ўзбекистонда давлат-ҳуқуқий қурилишининг энг асосий принципи ҳамдир. "Конституция ва қонунларнинг устуңлиги принципи шуни англатадики, — дейди Президентимиз Ислон Каримов, бунда барча жорий қонунлар ва меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар Конституция асосида ва унга мувофиқ бўлиши талаб этилади"¹. Улуғ бобокалонимиз Амир Темур айтганларидай: "Қаерда қонун ҳукронлик қилса, шу ерда эркинлик бўлади". Ўзбекистон Конституциясида Конституция давлатимизнинг

¹ И.А. Каримов. Уша жойда, 125-бет.

энг Асосий Қонуни эканлиги, у бошқа барча қонунлар ва меъерий-ҳуқуқий ҳужжатлардан юқори туриши қуйидагича белгиланган:

15-модда. *Ўзбекистон Республикасида Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ва қонунларининг устунлиги сўзсиз тан олинади.*

Давлат. *унинг органлари, мансабдор шахслар, жамоат бирлашмалари, фуқаролар Конституция ва қонунларга мувофиқ иш кўрадилар.*

Конституция ва қонунлар тўғрисида сўз кетар экан, аввало уларнинг бир-биридан фарқини ажратиш олиш керак. Конституция давлатнинг Асосий Қонуни бўлиб, у бошқа жорий қонунлардан шу билан фарқ қиладики, унда энг асосий, энг барқарор ижтимоий муносабатлар, узоқ даврларга мўлжалланган бош принциплал қоидалар мустаҳкамланган ва бу қоидалар бевосита амал қилиб, бошқа қонун чиқариш ҳужжатларида очиб берилади ва конкретлаштирилади. Шу сабабли Конституция гарчи муҳим бўлсада, лекин Асосий Қонун доирасига сифмайди-ган бир қанча қоидаларни ўз ичига олмайди. Конституцияда мавжуд бўлган қоидалар негизда ва уларни ривожлантира бориб, заруриятга қараб бошқа қонунлар ва ўзгача меъерий-ҳуқуқий ҳужжатлар ишлаб чиқилади ва қабул қилинади. Бунда барча жорий қонунларнинг ҳуқуқий асоси, бош манбаи Конституция бўлиб қолади. Конституция эса олий юридик кучга эга бўлиб, бошқа барча жорий қонунлар ва меъерий-ҳуқуқий ҳужжатлар унга мувофиқ келиши лозим.

Конституциянинг Асосий Қонун сифатидаги аҳамияти, обрў-эътибори, барқарорлиги, унинг од-

дий қонунлардан фарқи шу билан белгиланади. Бир сўз билан айтганда, Конституцияни қонунлар қонуни дейиш мумкин. Шу боис Ўзбекистон Конституциясида Конституциянинг энг юқори кучга эгаллиги, ҳамма қонунлардан устун туриши алоҳида эътироф этилган. Бунда фақат Конституциянинггина эмас, балки унинг асосида қабул қилинадиган қонунларнинг устунлиги ўрнатилади.

Юқоридаги принцип жамиятимизда қонунчилик ва ҳуқуқий-тартибот тантанасини англатади. Қонунчилик — бу қонунларнинг реаллигидан, жамиятда чинакам демократик муҳит ва ҳақиқий ҳуқуқий режим ўрнатилганлигидан далолат беради. Қонунчилик бу давлат томонидан қонунлар тизимини жамият тараққиёти талабларига мос равишда такомиллаштириб бориш ва давлат органлари, жамоат бирлашмалари, мансабдор шахслар ва фуқаролар томонидан қонунларга қатъий риоя этиш ва уларни оғишмай амалга оширишда намоён бўладиган давлат ва жамият ҳаётининг принциpidир. Қонунчилик принциpi қонунларнинг ҳамма учун истисносиз мажбурийлигини, ҳамманинг қонун олдида тенглигини, қонунларнинг ҳамма ерда бир хилда жорий қилинишини ҳам англатади.

Қонунчилик билан ҳуқуқий-тартибот бир-биридан фарқ қилади. Қонунчиликнинг мазмуни ҳуқуқий меъёрларга қатъий ва оғишмай риоя этишларида ифодаланса, ҳуқуқий-тартибот эса жамият аъзоларининг юриш-туришлари, уларнинг субъектив ҳуқуқ ва бурчларига мувофиқ келишида ифодаланади. Бошқача қилиб айтганда, ҳуқуқий-тартибот ҳуқуқий муносабатлар доирасида шу муносабатларнинг иштирокчилари ўз субъектив ҳуқуқларини амалга оширишлари ва ҳуқуқий бурчларини бажаришлари натижасида вужудга келади. Демак, қонунчиликни амалга ошириш ҳуқуқий-тартиботни таъминлаш во-

ситаларидан бири бўлса, ҳуқуқий-тартиботни мустаҳкамлаш эса, ўз навбатида қонунчиликни мустаҳкамлашга ёрдам беради. Шу боис улар бир-биридан ажралмас бўлиши лозим.

Шундай қилиб, 15-моддага кўра, Ўзбекистонда Конституция ва қонунлар олдида ҳамма тенг даражада масъулиятга эга бўлиб, қонунлар ҳам ўз навбатида барчага баробардир.

Конституциянинг 15-моддасининг иккинчи қисмида "Давлат, унинг органлари, мансабдор шахслар, жамоат бирлашмалари, фуқаролар Конституция ва қонунларга мувофиқ иш кўрадилар", деб кўрсатилган. Давлат, унинг органлари, жамоат бирлашмалари Конституция ва тегишли махсус қонунлар асосида ташқил қилинади ва фаолият юритади. Улар Конституция ва махсус қонунларда белгиланган ваколатларнигина амалга оширадилар. Мансабдор шахслар ва фуқаролар ҳам Конституция ва қонунларга мувофиқ иш кўрадилар. Юқоридагиларнинг биронтаси ҳам Конституция ва қонунлардан ташқари иш кўришга ҳақли эмас. Зеро, Конституция ва қонунлардан четлаб ўтиш, уларнинг талабларини бузиш ғайриқонуний ҳатти-ҳаракат ҳисобланади. Бундай ҳаракатлар учун эса махсус қонунларда тегишлича жавобгарликлар ўрнатилган, санкциялар белгиланган.

Демократик ҳуқуқий давлатда Конституция ва қонунларга оғишмай амал қилиш талаби билан бир қаторда Конституциянинг бирорта қонидаси Ўзбекистон Республикаси ҳуқуқ ва манфаатларига зарар етказадиган тарзда талқин этилиши мумин эмаслиги ҳам ўрнатилган бўлади.

Демак, Конституциянинг ҳар бир моддаси ҳаётга татбиқ қилинаётганда халқ ва давлат манфаатларига зарар етказмайдиган тарзда талқин қилиниши зарур. Зеро, Конституциянинг ўзи халқ ва давлат иро-

дасининг ифодасидир. Шунинг учун Конституция ва қонунларнинг пировард мақсади инсон, унинг ҳуқуқ ва эркинликларини таъминлашга қаратилиши керак.

16-модда. Мазкур Конституциянинг бирорта қондаси Ўзбекистон Республикаси ҳуқуқ ва манфаатларига зарар етказадиган тарзда талқин этилиши мумкин эмас.

Бирорта ҳам қонун ёки бошқа норматив-ҳуқуқий ҳужжат Конституция нормалари ва қондаларига зид келиши мумкин эмас.

Шунингдек, Конституцияга кўра бирорта ҳам қонун ёки бошқа меъёрий-ҳуқуқий ҳужжат Конституция нормалари ва қондаларига зид келиши мумкин эмас. Чунки Конституция давлатимизнинг Асосий Қонуни бўлиб, у олий юридик кучга эга бўлган қонунчилик ҳужжатиدير, Конституция ҳуқуқнинг ҳамма тармоқлари: фуқаролик ҳуқуқи, жиноят ҳуқуқи, меҳнат ҳуқуқи, маъмурий ҳуқуқ ва ҳоказолар учун қонунчилик базаси бўлиб ҳисобланади. Давлат органларининг барча қонунлари ва меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлари Конституция асосида чиқарилади ва унинг қондаларига хилоф бўлмаслиги лозим.

Асосий Қонунимизга биноан Ўзбекистон тарихида биринчи марта Конституция махсус тарзда муҳофаза қилинадиган бўлди. Яъни шу мақсадда Конституциявий суд жорий қилинди. Бу орган қонун чиқарувчи ва ижро этувчи ҳокимиятларнинг ҳужжатлари Конституцияга қанчалик мос келишини текшириб туради. Конституциявий суднинг ташқил этилиши, вазифалари ва ваколатлари ҳақида Конституциянинг 108-109-моддаларида маълумотлар берилган.

8-§. Ўзбекистон Республикаси ташқи сиёсатининг конституциявий асослари

Ўзбекистон Республикаси ташқи сиёсатининг асосий принциплари Конституциянинг 17-моддасида ўзининг қонуний аксини топган. Ташқи сиёсат тунчаси давлатнинг халқаро ишлардаги умумий курсини ўз ичига олади. Ташқи сиёсат давлатнинг бошқа давлатлар ва халқлар ҳамда халқаро ташқилотлар билан ўзаро алоқаларини ўз ичига олувчи мақсад ва воситаларини қамраб олади.

17-модда. Ўзбекистон Республикаси халқаро муносабатларнинг тўла ҳуқуқли субъектидир. Унинг ташқи сиёсати давлатларнинг суверен тенглиги, куч ишлатмаслик ёки куч билан таҳдид қилмаслик, чегараларнинг дахасизлиги, низоларнинг йўл билан ҳал этиш, бошқа давлатларнинг ички ишларига аралашмаслик қоидаларига ва халқаро ҳуқуқнинг умум эътироф этилган бошқа қоидалари ва нормаларига асосланади.

Республика давлатнинг, халқнинг олий манфаатлари, фаровонлиги ва хавфсизлигини таъминлаш мақсадида иттифоқлар тузиши, ҳамдўстликларга ва бошқа давлатлараро тузилмаларга кириши ва улардан ажралиб чиқиши мумкин.

“Ўзбекистон Республикаси — халқаро муносабатларнинг тўла ҳуқуқли субъекти” деган конституциявий қоида Ўзбекистон Республикасининг ҳозирги дунёдаги ўрнини билдирибгина қолмай, мамлакатимизни ҳақиқатдан ҳам халқаро ҳамжамиятнинг ажралмас қисми эканлигини исботлайди.

Бу эса қуйидагиларни англатади:

биринчидан, Ўзбекистон суверен давлат сифатида замонавий халқаро ҳуқуқ принциплари ва нормалари билан боғлиқ, бошқа мажбуриятлар давлатимизнинг розилигисиз зиммамизга юклатилиши мумкин эмас;

иккинчидан, Ўзбекистон ҳудудида давлат ҳокимияти чегараланмайди ва халқаро ҳуқуқнинг ҳеч қайси бир субъекти бунга аралашиб ҳуқуқига эга эмас, ўзининг ҳудудидан ташқарида у ўз ҳокимиятини фақат бошқа манфаатдор давлат розилиги бўлгандагина амалга ошириши мумкин;

учинчидан, Ўзбекистон халқаро ҳуқуқнинг бошқа субъектлари билан дипломатик алоқаларни амалга ошириб, иккитомонлама ва кўптомонлама халқаро шартномаларни тузиб, бевосита давлатлараро муносабатларда қатнашади.

Мустақиллик йилларида Ўзбекистон 120 дан ортиқ давлат билан дипломатик алоқаларни ўрнатди. Тошкентда 35 та давлат элчихонаси очилди, 19 та давлат элчилари эса Ўзбекистон Республикасида ўриндошлик асосида фаолият юргизади. Республикада 88 та хорижий ваколатхоналар акредитациядан ўтган, 24 та ҳукуматлараро ва 13 та ҳукуматларга тегишли бўлмаган ташкилотлар фаолият олиб боради.

Конституция асосида Ўзбекистон Республикасини халқаро муносабатларнинг тенг ҳуқуқли субъекти сифатида билдирувчи ҳуқуқий асослар яратилди. Ташқи алоқалар соҳасида қуйидаги ҳужжатлар қабул қилинди:

1. 1996 йилда қабул қилинган "Ўзбекистон Республикасининг ташқи сиёсат фаолиятининг асосий принциплари тўғрисида"ги қонун;

2. 1992 йилда қабул қилинган "Дипломатик ваколатхоналар бошлиқларини тайинлаш ва чақириб олиш тўғрисида"ги қонун;

3. 1992 йилда қабул қилинган "Дипломатик ходимларнинг даражаларини ўрнатиш тўғрисида"ги қонун;

4. 1998 йилда қабул қилинган "Хорижий сармоялар тўғрисида"ги қонун;

5. 2000 йилда қабул қилинган "Ташқи иқтисодий фаолият тўғрисида"ги қонун;

6. "Хорижий сармоядорларнинг фаолиятини кафолатлаш тўғрисида"ги 1994 йилда қабул қилинган қонун;

7. 1996 йили қабул қилинган Консуллик Устави.

Ўзбекистоннинг ташқи сиёсий ва ташқи иқтисодий алоқаларини таъминлаб берувчи давлат органи шакллантирилди. Ташқи ишлар вазирлигининг функциялари ва фаолиятининг йўналишлари тубдан ўзгартирилди. Ташқи иқтисодий алоқалар вазирлиги ва ташқи иқтисодий фаолият банки ташқил этилди, ташқи савдо билан шуғулланувчи фирмаларнинг махсус тизими шакллантирилди, хорижий фирма, банк ва компанияларнинг 260 дан ортиқ ваколатхоналари очилди.

Ўзбекистон Республикаси ташқи сиёсати ва халқаро фаолияти Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси нормалари ва принципларига, Республиканинг ташқи сиёсатни тартибга солувчи қонунчилигига, ҳарбий соҳадаги қонунчиликка, БМТнинг ҳамда ЕҲҲТ нинг принциплари ва мақсадларига, Ўзбекистоннинг халқаро шартномаларидан келиб чиқадиган мажбуриятларига асосланади.

Дипломатия ташқи сиёсатни амалга оширишнинг ўта муҳим воситаси ҳисобланди. Айнан ташқи сиёсат дипломатиянинг мақсад ва вазифалари, яъни ташқи сиёсатни амалга оширишда фойдаланиладиган шакллар, воситалар ва усуллар, амалий тадбирлар мажмуасини намоён этади ҳамда белгилаб беради. Дипломатия билан бир қаторда давлатнинг ташқи

сиёсати воситалари сифатида унинг иқтисодий, маданий ва бошқа муҳим алоқалари ҳисобланади.

Ўзбекистон ташқи сиёсатининг асосий мақсади давлат суверенитетини ҳимоя қилиш, ижтимоий йўналтирилган иқтисодиётни шакллантиришга ёрдам берувчи халқаро шароитларни яратиш, тинчлик, халқаро ва минтақавий хавфсизликни таъминлаш мақсадида ўзаро манфаатли ҳамкорликни ўрнатишдир.

Ўзбекистон ўзининг мустақил ташқи сиёсатини амалга оширишда қуйидаги устувор ҳолатлардан келиб чиқади.

биринчидан, ўзининг миллий-давлатчилик манфаатларининг устуворлиги шароитида ўзаро манфаатларни тўлиқ ҳисобга олиш;

иккинчидан, инсонлар ва давлатлар орасидаги ўзаро муносабатларда умуминсоний қадриятлар устуворлигини тан олган ҳолда Ўзбекистон халқаро алоқаларда тинчлик ва хавфсизликни мустаҳкамлашни, низоларни тинч йўл билан бартараф этишни ёқлаб чиқмоқда. Ўзбекистон ядро қуролидан озод ҳудуд бўлиб қолади, агрессив табиатдаги ҳарбий блоklar ва иттифоқларга аъзо бўлмайди, инсон ҳуқуқлари бўйича халқаро стандартларни тан олади ва муттасил уларга содиқликни исботлайди;

учинчидан, Ўзбекистон Республикасининг ташқи сиёсати ўзаро тинчлик, ўзаро фойда, ички ишларга аралашмаслик принципларига, мустақилликни ва суверенитетни чегараловчи ҳамда давлатлараро муносабатларни мафкуралаштиришга қаратилган ҳаракатларга йўл қўйилмайдиган принципларга қурилади;

тўртинчидан, Ўзбекистон ташқи сиёсатда очиқлик принципини турли хил мафкуравий қарашлардан холи равишда амалга ошириб, барча тинчликсевар давлатлар билан кенг ташқи алоқаларни ўрнатмоқда;

бешинчидан, Ўзбекистон халқаро ҳуқуқ нормаларининг миллий қонунчиликдан устунлигини тан олади, халқаро-ҳуқуқий стандартларни хурмат қилади.

Ўзбекистон Республикасининг бошқа давлатлар билан бўлган муносабатлари:

- 1) давлатларнинг суверен тенглиги;
- 2) куч ишлатмаслик ва куч билан таҳдид солмаслик;
- 3) чегараларнинг дахлсизлиги;
- 4) низоларни тинч йўл билан хал этиш;
- 5) бошқа давлатларнинг ички ишларига аралашмаслик ва халқаро ҳуқуқнинг бошқа норма ва принципларига асосланади.

Ушбу принципларнинг Конституцияда мустақкамлангани бу принципларнинг Ўзбекистон ҳудудида ички қонун сифатида қабул қилинишини ҳамда ички қонунчиликни тўлиқ халқаро қонунчиликка мослаштирилишини, уларнинг давлат ҳокимияти органлари, мансабдор шахслар ва фуқаролар томонидан тўлиқ хурмат қилинишини билдиради.

1. Ўзбекистон Республикаси Конституциясида мустақкамланган *суверен тенглик принципи* давлатларнинг ўзига хослигини, мустақилликни хурмат қилишни, ҳуқуқ ва эркинликларни кафолатлашни, ўзининг сиёсий, иқтисодий ва маданий тизимини эркин танлашни, мустақил равишда ўзининг қонунлари ва маъмурий қоидаларини ўрнатишни билдиради.

Халқаро муносабатларда суверен тенглик принципи ҳар бир давлатни бошқа давлатлар билан мустақил равишда ва ўз ҳошишига кўра алоқаларга киришишини билдиради, яъни маълум олинган давлат халқаро ҳуқуқ талабларига биноан халқаро ташқилотларга аъзо бўлиши, кўптомонлама, хусусан иттифоқдош шартномаларда қатнашиши, бетараф бўлиш ҳуқуқига эга бўлиши демакдир. Ушбу принципдан

келиб чиқиб, Ўзбекистон халқаро муносабатларнинг кўпгина муаммоларини хал этишда ўзаро тенг равишда иштирок этади.

2. *Куч ишлатмаслик ва куч билан таҳдид солмасликнинг конституциявий принципи* бошқа давлатга нисбатан бевосита ёки билвосита равишда куч ишлатишга қаратилган турли ҳаракатлардан ўзларини тийишларини билдиради. БМТ Низомида (2-модданинг 4-банди) "Куч" тушунчаси фақат қуроли кучларни эмас, балки мажбур этишнинг бошқа шакллари ҳам билдиради.

1970 йилда қабул қилинган халқаро ҳуқуқнинг принциплари тўғрисидаги Декларациянинг муқаддимасида давлатларнинг куч ишлатишга ёки куч билан таҳдид солишга қаратилган барча ҳаракатлари ман этилади, деб *очиқдан-очиқ* ёзиб қўйилган. Ҳеч қандай сабаблар куч ишлатишга ёки куч билан таҳдид солишга асос бўла олмайди. Декларация ушбу принципнинг моҳиятига янги мазмун киритиб, унинг ҳаракат доирасини кенгайтирди. Унда бошқа аъзо давлатга нисбатан куч ишлатиш ёки куч билан таҳдид солмаслик тўғрисидаги ҳолатлар ўз аксини топган.

Давлатлар халқаро муносабатларда сиёсий мустақиллик ёки ҳудудий яхлитликка қарши қаратилган ҳарбий, иқтисодий ёки бошқа бирор шаклда тазйиқ ўтказишдан ўзларини тийиб туришлари керак.

3. *Чегараларнинг дахлсизлиги принципи* барча давлатларнинг ҳудудий устунлиги ва ҳудудий яхлитлигини ҳурмат қилишни билдиради. Бу принципга мувофиқ, умумий чегараларни ҳам, шунингдек бошқа давлатларнинг чегараларини ҳам дахлсиз деб қабул қиладилар. Улар ҳар қандай давлатнинг бутун ҳудуди ёки ҳудудининг бир қисмини босиб олиш ёхуд зўрлик билан эгаллашга қаратилган ҳар қандай та-

лаблар ва ҳаракатлардан ўзларини тийиб туриш мажбуриятини оладилар.

Биз дунёдаги баъзи давлатлар орасида ҳудудга оид низоли масалалар бўлмади, деб айта олмаймиз. Лекин чегаралар ҳақидаги масалалар музокаралар ва халқаро ҳуқуққа мос келадиган бошқа воситалар орқали ҳал қилиниши керак. Чегараларнинг бузилмаслиги универсал тусга эга ва барча қитъаларда қўлланилиши лозим. Бу эса, шубҳасиз, халқаро тинчликни мустаҳкамлашга хизмат қилади.

4. Ўзбекистон Конституциясида белгилаб қўйилган низоларни тинч йўл билан ҳал этиш принципи шуни назарда тутадик, барча низоли масалалар фақат тинч йўл билан ва халқаро ҳуқуққа мос равишда, яъни халқларнинг қонуний манфаатлари, тинчлиги ва хавфсизлигини хавф остида қолдирмасдан ҳал қилиниши керак. 1970 йилги Халқаро ҳуқуқнинг принциплари тўғрисидаги декларацияда эътироф этилишича: "Ҳар бир давлат ўзининг бошқа давлатлар билан муносабатларидаги низоларни халқаро тинчлик, хавфсизлик ва адолатни хавф остига қўймаган ҳолда тинч восита ва усуллар билан ҳал қилади". Ўзбекистон бу принципга оғишмай амал қилмоқда, ҳар гал давлатлар ўртасидаги у ёки бу низоли масалани тинч воситалар билан ҳал қилиш ташаббуси билан чиқмоқда.

Низоли масалаларни ҳал қилишда фақат тинчлик воситаларидан фойдаланишнинг мажбурийлиги принципи БМТ Низоми 8-моддасининг 3-банди ва IV бобидан ўрин олган. Бу принцип низолар юзага келганда, уларни ҳал қилиш учун бевосита музокаралар, тергов ёки келишув маросимлари, воситачилик, арбитраж ёки бошқа суд процедурасидан фойдаланиш мажбуриятини давлатлар зиммасига юклайди. Мабодо, томонлар юқорида эслатилган тинчлик воситаларининг биридан фойдаланган ҳолда низони

ҳал қилишга эриша олмасалар, улар низони тинч йўл билан тартибга солишнинг ўзаро келишилган йўллари ни излашда давом этишлари шарт.

5. Ўзбекистон ташқи сиёсатининг бошқа давлатлар ва халқларнинг ички ишларига аралашмаслик тўғрисидаги конституциявий принципи халқаро ҳуқуқнинг умум эътироф этилган принципига асосланади. У авваламбор БМТ Низомида (2-модда, 7-банд) ва Бош Ассамблеянинг 1965 йилги давлатларнинг ички ишларига аралашмаслик ва уларнинг мустақиллиги ҳамда суверенитетини ҳимоя қилиш тўғрисидаги Декларациясида қайд этилган. Кўрсатилган қоидалар, агар халқаро тинчлик ва хавфсизликка таҳдид туғдирадиган бўлса, бу таҳдид қайси давлат ёки халқаро ташкилотдан келиб чиқишидан қатъи назар, ҳар бир халқнинг ўз ривожланиш масалаларини ўзи ҳал қилиши ҳуқуқи билан боғлиқдир.

Бу принципнинг умум тан олинishi, давлатлар ўзаро муносабатларидан қатъи назар, бошқа аъзо давлатнинг ички ваколатига кирадиган ички ва ташқи ишларига ҳар қандай аралашishдан (хоҳ у бевосита ёки билвосита бўлсин, якка ёки жамоа тарзида бўлсин) ўзларини тийиб туриш тўғрисида келишиб олганлигини англатади. Таъкидлаш жоизки, халқаро ҳуқуқда аралашмаслик принципи — бошқа давлатнинг тузумини куч билан ағдариб ташлашга қаратилган террористик, кўпорувчилик ёки бошқа фаолиятга бевосита ёхуд билвосита ёрдамдан ўзини тийиб туришни билдиради.

Ўзбекистон Конституцияси юқорида кўриб чиқилган бешта принципни аниқ кўрсатган. Сўнгра "...ва халқаро ҳуқуқнинг умум эътироф этилган бошқа қоидалари ва нормаларига асосланади" деб таъкидланади. Конституцияда кўрсатилмаган халқаро ҳуқуқ нормалари ва принциплари тоифасига қуйидагилар

киради: инсон ҳуқуқларини, ҳудудий яхлитлик, халқлар ва миллатларнинг ўз тақдирини ўзлари белгилаш ҳуқуқини ҳар томонлама ҳурмат қилиш, ҳамкорлик, халқаро мажбуриятларни сидқидилдан бажариш.

Ўзбекистон Республикаси халқаро ҳуқуқнинг умум-эътироф этилган принциплар ва нормаларга риоя қилади, халқаро шартномалар тузади ва уларни бажаради, кўплаб нуфузли халқаро ташкилотларнинг фаолиятида қатнашади. Ўзбекистон бошқа давлатлар билан биргаликда умумий ва адолатли тинчликни, ўзаро фойдали халқаро ҳамкорликни, инсоният олдида турган глобал муаммоларни биргаликда ҳал қилишни таъминлаш учун куч-ғайратини бағишлайди.

Ўзбекистон 500 дан ортиқ кўп томонлама ва икки томонлама шартномалар ва битимлар тузди, 60 дан ортиқ муҳим халқаро конвенциялар ва шартномаларга қўшилди. Улар орасида қуйидагиларни санаб ўтиш лозим: Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон Декларацияси, Бола ҳуқуқлари тўғрисидаги Конвенция, Иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳуқуқлар тўғрисидаги халқаро Пакт, Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисидаги халқаро Пакт, Иркий камситишнинг барча турларини бартараф этиш тўғрисидаги Конвенция, Янги Европа учун Париж Хартияси, Ядро қуролларини тарқатмаслик тўғрисидаги Шартнома, Аёлларга нисбатан камситишнинг барча кўринишларини бартараф этиш тўғрисидаги Конвенция, Оналикни муҳофаза қилиш тўғрисидаги Конвенция, Бандлик соҳасидаги сиёсат тўғрисидаги Конвенция, Гиёҳвандлик воситалари ва психотроп моддаларнинг ноқонуний айланишига қарши кураш тўғрисидаги Конвенция, Халқаро шартномалар, дипломатик алоқалар, консулик алоқалари ҳуқуқи тўғрисидаги Вена Конвенцияси, Умумдунё маданият ва табиат меро-

сини ҳимоя қилиш тўғрисидаги Конвенция, Маданият бойликларини ноқонуний олиб кириш, мулк ҳуқуқини бировга беришни ман қилиш ва олдини олишга қаратилган чора-тадбирлар тўғрисидаги Конвенция ва бошқалар.

Ўзбекистон Республикаси Конституцияси 17-моддасининг 2-қисмида "Республика давлатнинг, халқнинг олий манфаатлари, фаровонлиги ва хавфсизлигини таъминлаш мақсадида иттифоқлар тузиши, ҳамдўстликларга ва бошқа давлатлараро тузилмаларга кириши ва улардан ажралиб чиқиши мумкин", деб кўрсатилган. Давлатлараро тузилмалар (иттифоқлар) унга аъзо давлатларнинг иқтисоди ва сиёсий интеграциясини мақсад қилиб кўяди. Масалан, Европа Иттифоқи, Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлиги. Давлатлараро тузилмалар халқаро ташкилотларга ўхшашдир (ҳар иккаласининг асосида халқаро шартнома ётади), лекин мақсадлари, аъзо давлатлар уларга берадиган ваколатларининг миқёси билан сезиларли фарқ қилади.

Ўзбекистоннинг иттифоқлар тузиши, ҳамдўстлик ёки аъзо бўлиши мумкин бўлган бошқа шаклдаги давлатлараро тузилмалар (жумладан, МДҲ туридаги) тузишга, бу давлатнинг, халқнинг олий манфаатлари, фаровонлиги ва хавфсизлигига зид келмагандагина йўл кўйилади. Бунда инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари, Ўзбекистоннинг суверенитети, ҳудудининг дахлсизлиги ҳамда ҳокимиятнинг қонуний сайланган давлат органлари томонидан амалга оширилишининг устуворлигини таъкидлаб ўтиш лозим. "Ўзбекистон Республикаси ташқи сиёсий фаолиятининг асосий принциплари тўғрисида" ги қонуннинг 2-моддасида шундай дейилган: "Ўзбекистон Конституциясига мувофиқ, Ўзбекистон давлатнинг, халқнинг Олий манфаатлари, фаровонлиги ва хавфсизлигини кўзлаб, иттифоқлар тузиши, ҳамдўстликларга ва бошқа

давлатлараро тузилмаларга кириши ва улардан ажралиб чиқиши мумкин".

Ўзбекистоннинг халқаро обрўси, жаҳон ҳамжамиятидаги ўрни ва иштироки ўсмоқда ва мустақамланмоқда. 1992 йилнинг 2 мартда Ўзбекистон БМТ аъзолигига қабул қилинди.

Ўзбекистон тўла ҳуқуқли асосда энг обрўли ва таъсирга эга халқаро ташқилотлар таркибига кирган, Европада Хавфсизлик ва Ҳамкорлик ташкилоти (ОБСЕ), Қўшилмаслик ҳаракати, Парламентлараро Иттифоқ, Халқаро Олимпия қўмитаси (ХОК). Интерпол шулар жумласидандир. У НАТО нинг " Тинчлик учун ҳамкорлик " дастурида иштирок этмоқда.

Ўзбекистон ташқи сиёсий фаолиятининг энг муҳим вазифаси БМТ, ЕХҲТ ва бошқа халқаро ташкилотларнинг ишида фаол қатнашиш, Европа, Осиё ва жаҳон хавфсизлик тузилмаларига қўшилишдир.

Ўзбекистон БМТнинг деярли барча ихтисослашган муассасалари фаолиятида фаол иштирок этмоқда.

Ўзбекистон Республикаси давлатлараро битимларга, айниқса, иқтисодий тусдаги битимларга устувор аҳамият беради. Улар барқарорлик, изчил ривожланиш ва мамлакат хавфсизлигини таъминлашга имкон беради, Ўзбекистон Республикасининг жаҳон хўжалик алоқаларига ахборот, технологик ва коммуникация жиҳатидан киришига кўмаклашади.

Ўзбекистон 30 дан ортиқ етакчи халқаро иқтисодий ҳамда молия бирлашмалари билан яқин ҳамкорлик қилмоқда. Масалан, Халқаро валюта фонди, Халқаро тикланиш ва тараққиёт банки, Европа тикланиш ва тараққиёт банки, Иқтисодий ҳамкорлик ташкилоти, Марказий Осиё давлатларининг иқтисодий ҳамкорлик ташкилоти, Қора денгиз бўйи мамлакатларининг иқтисодий ассоциацияси ва бошқалар шулар жумласидандир. 1996 йил июнда Ўзбеки-

стон Республикаси ва Европа Иттифоқи ўртасида Шериклик ва ҳамкорлик тўғрисидаги Битим имзоланди.

Ўзбекистон Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлиги ғоясини қўлаб-қувватлади, 1991 йил 21 декабрда унинг таркибига кирди, барча МДҲ аъзоларининг тенг ҳуқуқлилиги асосида унинг мустаҳкамланиши ва ривожланиши йўлида собитқадамдир.

Ўзбекистон Республикаси "Ўзбекистон Республикаси ташқи сиёсий фаолиятининг асосий принциплари тўғрисида"ги, "Ўзбекистон Республикасининг халқаро шартномалари тўғрисида"ги Қонунларига мувофиқ, ҳарбий-сиёсий иттифоқларда иштирок этмайди. Бунда Ўзбекистон ҳар қандай давлатлараро тузилмадан, башарти у ҳарбий — сиёсий иттифоққа айланса, ажралиб чиқиш ҳуқуқига эгадир.

Давлатлараро тузилмаларда иштирок этиш фақат Ўзбекистон Республикасининг шартномаларига асосан амалга оширилиши мумкин. Амалга оширишнинг шакли, яъни халқаро шартнома тузиш эса — Конституцияда белгиланган қоидаларни талаб қилади.

Халқаро ҳуқуқнинг принциплари ва нормаларига содиқлик Ўзбекистоннинг миллий манфаатларидан келиб чиқади.

9-§. Ўзбекистонда мудофаа ва хавфсизликнинг таъминланиши

Ўзбекистон Республикаси суверен давлат сифатида ўз мудофаа ва хавфсизлик органлари тизимига эга.

126-сонда Ўзбекистон Республикаси ўз хавфсизлигини таъминлаш учун старли даражада қуролли кучларига эга.

Шуни назарда тутиш лозимки, Ўзбекистон Республикасининг Қуроли Кучлари ўзга давлатларга ҳужум қилиш ёки босқинчилик ҳаракатларини олиб бориш учун тузилмайди. Унинг тузилишидан мақсад Конституциянинг ўзида аниқ кўрсатиб қўйилган.

125-модда. Ўзбекистон Республикаси Қуроли Кучлари Ўзбекистон Республикасининг давлат суверенитетини ва ҳудудий яхлитлигини, аҳолининг тинч ҳаёти ва хавфсизлигини ҳимоя қилиш учун тузилади.

Қуроли Кучларнинг тузилиши ва уларни ташкил этиш қонун билан белгиланади.

Қуроли кучларнинг қай даражада мустақамлиги давлат тақдирини белгилаб берувчи асосий омиллардан бири ҳисобланади. Агар давлатнинг қуроли кучлари заиф бўлса, давлатнинг келажаги ҳақидаги ҳар қандай сўзлар қуруқ хаёлдан бошқа ҳеч нарса бўлмай қолади. Шуларни ҳисобга олган ҳолда, Ўзбекистон давлат мустақиллигига эришгач, ўз Қуроли Кучларини ташкил этди. Ўзбекистон Республикаси давлат суверенитетини ва ҳудудий яхлитлигини, аҳолининг тинч ҳаёти ва хавфсизлигини, фуқароларнинг конституциявий ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилиш мақсадида Мудофаа ишлари вазирлиги ва Миллий гвардияни тузиш зарурлиги дастлаб "Ўзбекистон Республикасининг давлат мустақиллиги тўғрисида"ги Олий Кенгаш баёнотида, яъни 1991 йил 31 августда белгиланган бўлиб, баёнотнинг бу кўрсатмаси ўша куннинг ўзида қабул қилинган "Ўзбекистон Республикасининг давлат мустақиллиги асослари тўғрисида"ги қонунда юридик жиҳатдан мустақамланган. Бу қонунда суверен давлатимизнинг

Мудофаа ишлари вазирлигини тузиш, Миллий гвардия билан бирга муқобил хизматни ташкил қилиш ҳуқуқига эга эканлиги, шунингдек Ўзбекистон ҳудудида жойлаштирилган собиқ Иттифоқ Қуроли Кучларини бошқариш масалаларида ҳарбий сиёсатни амалга ошириш ҳуқуқини ўзида сақлаб қолиши айтилган эди. Бу ҳужжатлар Ўзбекистон Республикасига ўз Қуроли Кучларини тузишда ҳуқуқий асос бўлди.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1991 йил 6 сентябрдаги Фармонида асосан Мудофаа ишлари вазирлиги ташкил қилинди. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1991 йил 25 октябрдаги қарорига биноан Мудофаа ишлари вазирлигининг ҳуқуқий мақоми, тузилиши ва Низоми тасдиқланди. Вазирлик маҳаллий ҳарбий бошқарув органлари Фуқаро мудофааси штаби ва армия сифидан ташқари хизмат махсус бошқармаси негизда ташкил қилинди. Мудофаа ишлари вазирлиги зиммасига:

- ҳарбий сафарбарлик тадбирлари;
- миллий гвардияни тузиш ва таълим бериш;
- фуқаро мудофаасини амалга ошириш;
- ҳарбий ўқув юртларини комплекташ, олий ўқув юртларидаги ҳарбий кафедралар ва кучайтирилган ҳарбий тайёргарлик мактабларини бошқариш;
- муқобил хизматни ташкил қилиш;
- уруш қатнашчилари ва байналмилалчи жангчилар билан ишлаш;
- ҳарбий хизматга чақириш;
- кўшинларни жойлаштириш;
- ҳарбий машқлар ўтказишни мувофиқлаштириш;
- кўшин ва ҳарбий объектларни янги жойга кўчириш ва жойлаштириш;
- ҳарбий хизматчилар ва уларнинг оила аъзоларини ҳуқуқий ва ижтимоий ҳимоя қилиш;
- аҳолини, айниқса ёшларни ҳарбий-ватанпарварлик руҳида тарбиялаш каби вазифалар юклатилган.

Ўзбекистон Республикаси Қуроли Кучларининг вужудга келишида Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг 1992 йил 14 январдаги қарори катта роль ўйнади. Ушбу қарорга мувофиқ собиқ Иттифоқ Қуроли Кучларининг республикамиз ҳудудида жойлашган барча қисмлари, ҳарбий ўқув юртлари, муассаса ва ташкилотлари ҳамда бошқа ҳарбий тузилмалари Ўзбекистон Республикаси тасарруфига олинди ва улар моддий-техника ҳамда маблағ билан таъминланадиган бўлди. Шу тариқа мустақил Ўзбекистон мамлакатимиз Қуроли Кучларини барпо этишнинг ташкилий даври якунланди.

Ўн иккинчи чақириқ Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг 1992 йил 3 июлдаги ўнинчи сессияси мамлакатимиз Қуроли Кучларини тузишда муҳим аҳамиятга эга бўлди. Бу сессияда Ўзбекистон Республикасининг "Мудофаа тўғрисида"ги, "Умумий ҳарбий мажбурият ва ҳарбий хизмат тўғрисида"ги ва "Муқобил хизмат тўғрисида"ги муҳим қонунлар, ҳарбий қасамёднинг янги матни ва қасамёд қилдириш тартибини тасдиқлаш тўғрисида қарор қабул қилинди, шунингдек Ўзбекистон Республикаси Президентининг Мудофаа ишлари вазирлигини Ўзбекистон Республикаси Мудофаа вазирлигига айлантириш тўғрисидаги Фармони тасдиқланди.

Қуроли Кучлар ўз фаолиятини:

- қонуннинг устунлиги;
- марказлашган бошқарув ва яккабошчилик;
- доимий жанговар ва сафарбарлик ҳолатдаги тайёргарлик;
- фуқароларнинг умумий ҳарбий мажбурияти;
- ўз қудратининг мудофаа учун оқилона зарурат даражаси кўрсаткичларига мувофиқлиги;
- коллектив хавфсизлик тизимини барпо қилиш;
- ҳарбий интизомга риоя этиш;
- партиясизлик;

— ҳарбий хизматчилар ва улар оила аъзоларини ижтимоий ва ҳуқуқий ҳимоя қилишни таъминлаш асосида амалга оширади.

Ўзбекистон Республикаси Қуроли Кучлари Қуруқликдаги қўшинлар, Ҳарбий-ҳаво ва ҳаво ҳужумидан мудофаа қўшинлари, Махсус ва муҳандислик-қурилиш қўшинлари, Миллий гвардиядан, Чегара ва ички қўшинлари, Миллий хавфсизлик хизмати, Фавқулодда вазиятлар вазирлиги ва бошқа вазирликларга, идораларга қарашли ҳарбий қисмлардан иборат.

Қуроли Кучларни жойлаштириш Ўзбекистон Республикаси ҳудудлари, чегаралари ва ҳаво бўшлиқларининг мустаҳкам мудофаасини умумий стратегик мақсад асосида таъминлашдан келиб чиқиб белгиланади ва ҳарбий доктрина талабларига мувофиқ стратегик ва оператив режа асосида, шунингдек қўшинларни жанг олдидан сафарбар қилиш режалари бўйича амалга оширилади.

Армия мамлакат бюджетидан ажратиладиган маблағ ҳисобига таъминланади. Ҳар йили мудофаага ажратиладиган маблағ миқдори Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси томонидан тасдиқланади.

Қуроли Кучларни моддий-техника жиҳатдан таъминлаш давлат томонидан амалга оширилиши кўзда тутилган. Мудофаа эҳтиёжлари учун давлат буюртмаларини бажариш солиқни камайтириш ёки ундан озод қилиш, кредит бериш ва бошқа имтиёзлар билан рағбатлантирилади.

Ўзбекистон Республикасида Қуроли Кучларни бошқарув қандай амалга оширилади?

Қуроли Кучларга Олий бошқарувни мамлакатимиз Президенти амалга оширади. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 93-моддасига кўра Президент Ўзбекистон Республикаси Қуроли Кучларининг Олий Бош қўмондони ҳисобланади. "Мудофаа тўғрисида"ги Қонунга мувофиқ Президент Ўзбекистон Республикасининг мудофаа қобилияти-

ни таъминлаш, давлат манфаатларига қарши қуроли тажовуз бўлган ҳолларда унинг суверенитетини, ҳудудий яхлитлиги ва мустақиллигини ҳимоя қилиш юзасидан зарур чора-тадбирлар кўради, Ўзбекистон Республикаси ҳарбий сиёсати ва стратегиясининг устуворликларини белгилайди, Қуроли Кучларни қуриш ва ривожлантириш режаларини, шунингдек мудофаани ташкил этиш юзасидан давлатнинг бошқа режа ва дастурларини тасдиқлайди, Ўзбекистон Республикаси Қуроли Кучлари ва бошқа ҳарбий тузилмаларининг тинчлик ва уруш даврига мўлжалланган тузилиши, таркиби ва жойлашувини тасдиқлайди, ҳарбий ҳаракатлар олиб бориш тўғрисида, шу жумладан халқаро тинчликпарварлик тадбирларида қатнашиш тўғрисида, шунингдек Қуроли Кучларни ўзларига бевосита тааллуқли бўлмаган вазифаларни бажаришга жалб этиш тўғрисида қарор қабул қилади ва Қуроли Кучларга буйруқ беради. Ўзбекистон Республикасига ҳужум қилинган тақдирда ёки тажовуздан ўзаро мудофааланиш бўйича шартномавий мажбуриятларни бажариш зарурати бўлганда Ўзбекистон Республикаси Конституциясига мувофиқ уруш ҳолатини эълон қилади, умумий ёки қисман сафарбарлик эълон қилади, Ўзбекистон Республикасининг бутун ҳудудида ёки унинг айрим жойларида фавқулодда ҳолат жорий этади, Қуроли Кучлар юқори қўмондонларини лавозимга тайинлайди ва лавозимидан озод этади, уларга олий ҳарбий унвонларни беради, мудофаа соҳасида бошқа ваколатларни амалга оширади.

Қонунчиликда Олий Мажлис, Вазирлар Маҳкамаси, Мудофаа вазирлиги, бошқа вазирлик ва идоралар, давлат ҳокимияти маҳаллий органлари ва бошқармаларининг мудофаа соҳасидаги ваколатлари, шунингдек корхона, муассаса, ташкилот ва фуқароларнинг мажбуриятлари аниқ белгилаб берилган. Масалан, мудофаа, ҳарбий қурилиш, ҳарбий

хизматчилар ва уларнинг оила аъзоларини ижтимоий-ҳуқуқий ҳимоялаш масалаларида қонунларнинг амалга оширилиши устидан парламент назоратини ўрнатиш Олий Мажлис зиммасига юкланади. Парламент мудофаа соҳасидаги ўз ваколатларини амалга ошира бориб, хусусан мудофаа концепциясини, ҳарбий қасамёдни, Президентнинг мудофаа вазирини тайинлаш ва лавозимидан озод қилиш тўғрисидаги, умумий ёки қисман сафарбарлик эълон қилиш, мамлакатнинг бутун ҳудудида ёки унинг айрим жойларида фавқулодда ҳолат жорий этиш, унинг муддатини узайтириш ва тўхтатиш тўғрисидаги, юртимизга қуроли тажовуз қилинган тақдирда ёки тажовуздан ўзаро мудофааланиш бўйича шартномавий мажбуриятларни бажариш зарурати бўлганда уруш ҳолатини эълон қилиш тўғрисидаги Фармонларини тасдиқлайди. Ҳарбий масалалар бўйича халқаро шартномаларни ратификациялайди ёки улар ўз кучини йўқотган деб эълон қилади, Президентга Қуроли Кучларнинг Олий Бош қўмондони сифатида юқори ҳарбий унвон беради.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси давлат бошқарув органларининг мудофаа соҳасидаги фаолиятига раҳбарлик қилади, ҳарбий ва муқобил хизматга чақирилиши лозим бўлган Ўзбекистон Республикаси фуқароларининг миқдорини, бундай хизматни ўташ тартибини, ҳарбий хизматга мажбурларни ва чақирилувчиларни ҳарбий ҳисобга олиш ишининг юритилиш тартибини, мудофаа ва Қуроли Кучлар эҳтиёжлари учун моддий-техника ресурслари, озиқ-овқат, ашёвий ва бошқа мол-мулкларнинг нормалари ҳамда ҳажмини белгилайди, муддатли хизмат ҳарбий хизматчиларини ҳамда муқобил хизмат хизматчиларини ҳарбий хизматга чақириш ва захирага бўшатиш тўғрисида, шунингдек ҳарбий хизматга мажбурларни йиғинларга чақириш тўғрисида қарорлар қабул қилади, сафарбарликни ва са-

фарбарликдан бўшатишни ташкил этади, давлат ҳарбий буюртмаларини шакллантириш, мудофаа аҳамиятига молик ишлаб чиқаришларни ташкил этиш соҳасида ягона давлат сиёсати ўтказилишини таъминлайди, мамлакат иқтисодиётини сафарбарликка тайёрлаш, шунингдек давлат ва сафарбарлик захираларини яратиш режасини ишлаб чиқади, тасдиқлайди ҳамда ижроси устидан назорат олиб боради, Қуроли Кучлар ҳарбий хизматчиларининг ижтимоий-моддий ва маиший таъминоти масалаларини ҳал этади, Қуроли Кучларни қурол-яроғлар ва ҳарбий техника, ҳарбий-техникавий ва ашёвий молк-мулк, озиқ-овқат ва бошқа моддий-техника воситалари билан таъминлайди, қурол-яроғлар ва ҳарбий техника, стратегик материаллар, икки хил мақсадда ишлатилиши мумкин бўлган маҳсулот ва технологиялар экспорти ҳамда импорти устидан назорат олиб боради, корхоналар, муассасалар, ташкилотлар ва фуқаролар мудофаа эҳтиёжларига доир вазифаларни бажарганлиги муносабати билан улар қилган моддий сарф-харажатларнинг ўрнини қоплаш тартибини белгилайди, ҳарбий олий ва ўрта махсус, касб-ҳунар таълим муассасаларини, олий ўқув юртлари қошида ҳарбий таълим факультетлари, шунингдек ҳарбий тайёргарлик ўқув марказларини (ҳарбий кафедралар ёки цикллари) ташкил этади, қайта ташкил этади ва тугатади, қонун ҳужжатларига мувофиқ бошқа ваколатларни амалга оширади.

Мудофаа вазирлиги Қуроли Кучларга давлат бошқарувининг марказий органи ҳисобланади. Мудофаа вазирлиги Қуроли Кучларнинг ҳолати ва келгусидаги тараққиётига, жанговар тайёргарлик ва ҳарбий интизомга тўлиқ жавобгар. Мудофаа вазирлиги мудофаа ва ҳарбий қурилиш соҳасида ишлаб чиқилган давлат сиёсатининг Қуроли Кучларда амалга оширилишини таъминлайди; мудофаа режалари ва концепцияси лойиҳаси, Қуроли Кучларнинг

қурилиши ва тараққиёти, қурооллар ва ҳарбий техника тараққиётининг давлат дастурлари, мудофаа эҳтиёжлари учун ажратиладиган маблағлар бўйича таклифларни ишлаб чиқади ва Вазирлар Маҳкамаси муҳокамасига тақдим этади, мудофаа ва ҳарбий қурилиш соҳаларида илмий-тадқиқот ишларини ташкил қилади ва ўтказиши, ҳарбий техника ва бошқа ҳарбий анжомларни ишлаб чиқади ва таъмирлаш учун давлат буюртмаларининг бажарилишини назорат қилади. Мудофаа вазирлиги зиммасига Қуроолли Кучлар шахсий таркибининг ҳарбий, жисмоний, ҳуқуқий, маънавий-ахлоқий тарбияси, маънавий-руҳий тайёргарлиги, ҳарбий кадрларни жойига қўйиш, амалдаги қонунларга мувофиқ ҳарбий хизматдан пенсияга чиққанларга пенсияларнинг ўз вақтида тўланиши, ҳарбий хизматчилар ва улар оила аъзоларининг ижтимоий ва ҳуқуқий кафолатланишлари, бошқа давлат Қуроолли Кучлари билан маданий ва илмий алоқалар ўрнатилишини таъминлаш вазифалари ҳам юкланган.

Қуроолли Кучларнинг ҳуқуқий асосларини янада ривожлантиришда 1997 йил 29 августда тасдиқланган "Ўзбекистон Республикасининг Миллий хавфсизлиги концепциясини тасдиқлаш тўғрисида"ги Ўзбекистон Республикаси қонуни алоҳида аҳамиятга эгадир.

Бу концепцияда диний экстремизм, миллатлараро ва этник зиддиятларнинг кучайиши, қуроолларнинг, жумладан ядро қуроолининг тарқалиши, халқаро терроризм, уюшган жиноятчиликнинг авж олиши, наркотик моддаларнинг тарқалиши ҳамда экологик таъназул кўринишидаги минтақавий ва ялпи таҳдид мавжудлиги таъкидланади.

Юқоридагиларни ҳисобга олган ҳолда, Концепция давлатнинг муҳим вазифаларидан бири миллий хавфсизликнинг самарали тизимини яратиш, Ўзбе-

кистоннинг минтақавий ва ялпи хавфсизликни таъминловчи коллектив ҳамкорлик тизимига киришини тақозо этади.

Қуроли Кучларни тўлдириш "Умумий ҳарбий мажбурият ва ҳарбий хизмат тўғрисида"ги Ўзбекистон Республикаси Қонунига мувофиқ амалга оширилади. Бу қонунга кўра, ҳарбий хизматга яроқли бўлган ва чақирув куни 18 ёшга тўлган Ўзбекистон Республикаси фуқароси бўлмиш йигитлар муддатли ҳарбий хизматга чақириладилар. Чақирувга биноан хизматни ўтаётган оддий аскар ва сержантлар учун ҳарбий хизмат муддати 18 ой (олий маълумотли шахслар учун 12 ой).

Ҳарбий хизматдан бўшатиш, шунингдек муддатли ҳарбий хизматга чақиришдан озод этилган фуқаролар (саломатлигининг ёмонлашганлиги туфайли ҳарбий ҳисобдан чиқарилганлардан ташқари), захирадаги ҳарбий хизматга мажбурлар ёшига қараб учта даражага бўлинади. Оддий аскарлар, сержант, прапоршиклар ва мичманларнинг захирада бўлиш ёшининг чегараси биринчи даражадагилар учун — 35 ёшгача; иккинчи даражадагилар учун — 45 ёшгача; учинчи даражадагилар учун — 50 ёшгача. Ҳарбий хизматчилар захирада бўлиш ёшининг чегарасига етган бўлсалар ёки ҳарбий-тиббий комиссия томонидан саломатлигига кўра ҳарбий хизматни ўташга яроқсиз деб топилсалар, ҳарбийлар рўйхатидан чиқарилган ҳолда истеъфога юборилдилар.

Ўзбекистон Республикасида муқобил хизматни ўташ ҳам алоҳида қонунда назарда тутилган бўлиб, бундай хизматни ўташ тартиби "Муқобил хизмат тўғрисида"ги Ўзбекистон Республикасининг қонуни (1992 йил 3 июнь) билан белгилаб қўйилган.

ЎЗБЕКИСТОНДА ИНСОН ВА ФУҚАРОЛАРНИНГ ХУҚУҚЛАРИ, ЭРКИНЛИКЛАРИ ВА БУРЧЛАРИ

1-§. Шахсларнинг ҳуқуқий ҳолати тушунчаси

Ўзбекистон мустақилликка эришгач, ижтимоий-сиёсий ҳаётнинг барча жабҳаларини демократлаштириш йўлига ўтди. Жаҳон тажрибасидан маълумки, инсоннинг асосий ҳуқуқ ҳамда эркинликларини қатъий ҳимоя қилмасдан ва амалда таъминламасдан туриб, жамиятни демократлаштириш мумкин эмас. Халқимизнинг бой маънавий салоҳияти, унинг тасарруфида бўлмиш улкан табиий бойлиқлари ва техникавий имкониятлари, мустаҳкамланиб бораётган халқаро алоқалар демократик ривожланиш ҳамда инсон ҳуқуқларига риоя этилиши учун зарур шарт-шароитларни босқичма-босқич яратиш имконини бермоқда.

Ўзбекистон Конституцияси инсон ҳуқуқ ва эркинликлари борасида БМТнинг 1948 йилда қабул қилинган "Инсон ҳуқуқлари Умумжаҳон декларацияси" да ифодасини топган қоидаларни асосий тамойил сифатида қабул қилди.

Ўзбекистон Республикаси ҳозирги кунда инсон ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоялаш соҳасидаги 60 дан зиёд халқаро-ҳуқуқий ҳужжатларга имзо чеккан.

Ҳозирги пайтда БМТнинг инсон ҳуқуқлари борасида 80 га яқин конвенцияси мавжуд. Инсон ҳуқуқлари бўйича шартномалардаги Умумжаҳон декларациясидан фарқи шундан иборатки, бу ҳужжатларда ин-

сон ҳуқуқлари батафсил талқин қилинади, уларни руёбга чиқаришнинг давлат томонидан кафолатланиши мустаҳкамлаб қўйилади, ҳар қандай ҳолатларда ҳам мустаҳкам инсон ҳуқуқларининг давлат томонидан чекланиши мумкин бўлмаган алоҳида туркумлари (яшаш ҳуқуқи, қийноқларга йўл қўйилмаслиги, фикр ва эътиқод эркинлиги, судлов химоясига бўлган ҳуқуқ) ажратиб кўрсатилади. Конвенция меъёрларининг ҳуқуқий мажбуриятлари ҳисобга олиниб, халқаро битимларни ратификация қилувчи давлатлар учун инсон ҳуқуқлари соҳасидаги қонунлар мажмуасини тузиш фаолияти фақатгина халқаро андозаларга мослигини таъминламасдан, балки уларни давлат қонунчилигида мустаҳкамлаб қўйишга қаратилган миллий меъёрий ҳужжатларни яратиш жараёнларини ҳам фаоллаштирди.

Инсон ҳуқуқлари негизида инсон шахси қадрияти туради. Одатда, инсон ҳуқуқларининг уч бўғини бир-биридан фарқланади: фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлари; яшаш ҳуқуқи, қийноққа солишнинг таъқиқланиши, адолатли судлов ҳуқуқи, шахсий ҳаётнинг дахлсизлиги ҳуқуқи, фикр ва сўз эркинлиги ҳуқуқи, уюшмаларга бирлашиш ҳуқуқи ва бошқалар; иқтисодий ва ижтимоий ҳуқуқлар; билим олиш ҳуқуқи, меҳнат қилиш ҳуқуқи, ижтимоий таъминот олиш ҳуқуқи, малакали тиббий хизматдан фойдаланиш ва учинчи бўғин ҳуқуқи, деб аталувчилар (тинчликка бўлган ҳуқуқ, ривожланишга бўлган ҳуқуқ ва ҳ.к.).

Мазкур қоида Ўзбекистон қонун ҳужжатларининг бутун бир тизимида мустаҳкамлаб қўйилган. Унга кўра; фуқароларнинг фақат айрим қатламлари — нафақа олувчилар, ногиронлар, талабалар, болалар, уруш ва меҳнат фахрийларига қонунга биноан бирор-бир имтиёзлар берилиши мумкин. Белгиланган

имтиёзлар ижтимоий адолат ва қонун олдида тенглик принципларига асосланиши даркор.

Жамиятда шахснинг тутган ўрни, фукароларнинг асосий ҳуқуқ ва эркинликлари ҳамда бурчлари конституциявий ҳуқуқ нормаларида ўз ифодасини топади. Инсон ва жамият, шахс ва давлат муносабатларидаги қатор муаммолар ечимини топишда, авваламбор ҳуқуқий ҳолатига қанчалик ёндошилганлик катта аҳамиятга эга. Шахснинг ҳуқуқий ҳолатининг асослари, унинг таркибий қисмлари ҳар бир тараққий этган мамлакатлар конституциялари, конституциявий қонунлари ва қонунларида мустақамлаб қўйилган.

Ҳар бир шахс жамият аъзоси сифатида намоён бўлар экан шу жамият ва унинг аъзолари олдида маълум масъулиятларни ўз бўйнига олади. Чунки шу жамият аъзоси сифатидагина у маълум мавқеига эга экан, шу сабабли жамиятнинг фаол аъзосига айланиши лозим.

Жамият ўз навбатида давлат билан ҳам маълум муносабатлар ўрнатадики, бундай муносабатларнинг энг юқори кўриниши, ўзининг ҳар бир аъзосининг ҳуқуқ ва эркинликлари давлат томонидан ҳимоя қилиниши, ҳимоя қилинишининг таъминланиши ва унинг кафолатлари муаммосини қанчалик даражада ҳал қилинганлиги билан ифодаланади.

Давлат жамият ҳаётидаги барча ижтимоий иктисодий, сиёсий муносабатларни тартибга солиб бориш вазифасини амалга оширишда ҳуқуқий воситалардан қанчалик моҳирона фойдалана олса, жамият ҳаёти ҳам шунчалик эркин муҳитга эга бўлади.

Ўзбекистон давлат мустақиллигига эришган дастлабки кунларданоқ шахс, жамият ва давлат муносабатларини умуминсоний қоидалар ҳамда халқаро ҳуқуқнинг умумэтироф этилган принциплари асосида ташкил қилинганликка астойдил қадам қўйди.

Шахс, жамият ва давлат муносабатларининг асосий ечимини белгиловчи ҳуқуқий асос — Конституциямиз қабул қилинди.

Биринчи Конституциямизда нафақат бугунги кун муаммоларини ечиш учун эмас, балки келажак ҳаётимизда ҳам шаклланиши лозим бўлган ижтимоий муносабатларни тартибга солиш муаммосини ҳал қила олиш имконини берувчи устувор ғоялар мустаҳкамлаб қўйилди.

Шахснинг баркамол инсон бўлиб вояга етиши, жамиятда ўз ўрнига эга бўлиши учун иқтисодий, сиёсий, ҳуқуқий ва маънавий асослар вужудга келтирилади ҳамда янада шаклланмоқда.

Шахснинг ҳуқуқ ва эркинлиги таъминланганлигига асосий эътибор бериб келинмоқда. Шахснинг ҳуқуқий ҳолати бевосита давлатимизнинг олиб бораётган иқтисодий, сиёсий, ҳуқуқий, ижтимоий самараси ва натижаларига боғлиқ.

Шахснинг ҳуқуқий ҳолати асосан икки мезон асосида белгиланади. Биринчидан, шахснинг жамият аъзоси сифатидаги муносабатларида, иккинчидан, шахснинг муайян давлат билан юзага келадиган муносабатлар асосида.

Шахс ҳуқуқий ҳолатини белгиловчи, яъни шахснинг тартибга солиниши жамиятда амалда бўлган ижтимоий нормалар таъсирида юзага келади. Бунда урф-одат, одоб-ахлоқ нормаларининг, жамиятда мавжуд ва шаклланаётган анъаналарнинг алоҳида ўрни мавжуд. Шунга қарамай, ижтимоий нормалар шахснинг ҳуқуқий ҳолатига салмоқли таъсир ўтказмайди.

Шахс билан давлат ўртасидаги муносабатлар ҳужжатлар билан тартибга солинади.

Давлатда мавжуд бўлган барча ҳуқуқ соҳаларининг вазифаси ижтимоий муносабатларни тартибга солишга қаратилган бўлсада, энг асосий томони —

конституциявий ҳуқуқ соҳаси асосида шахснинг ҳуқуқий ҳолатига маълум баҳо бериш мумкин.

Шахснинг ҳуқуқий ҳолатига таъсир этувчи қатор омиллар мавжудки, улар бевосита шахснинг жамият ва давлат билан бўлган муносабатларида кўринади.

Авваламбор шахснинг муайян давлат билан узвий ҳуқуқий муносабатда бўлиши, яъни шу давлат фуқаролигига эга бўлишликнинг ўзи алоҳида ҳуқуқий ҳолатни белгилаб беради.

Фуқаролиги бўлмаган, яъни ҳеч бир давлат фуқаролигини олмаган шахсларнинг ҳуқуқий ҳолати муайян давлатда алоҳида ҳолатда бўлади.

Икки фуқароликка ёки кўпфуқароликка эга бўлган шахсларнинг ҳуқуқий ҳолати ҳам маълум муносабатларда ўзгача ҳолат касб этади. Демак, фуқаролик, фуқароликка эга бўлмаслик, кўпфуқаролик масалалари шахснинг ҳуқуқий ҳолатига таъсир этувчи омилдир.

Иккинчидан, шахснинг ҳуқуқий ҳолатига таъсир этувчи омиллардан яна бири, шахснинг маълум ёшга тўлиши ва натижада муомала лаёқатига эга бўлиши ҳисобланади.

Ҳуқуқий лаёқатга эга бўлиш ҳам алоҳида аҳамият касб этади, яъни ўз ҳатти-ҳаракатига онгли равишда ёндоша олишлик лозим.

19-март. Ўзбекистон Республикаси фуқароси ва давлат бир-бирига нисбатан булган ҳуқуқлари ва бурчлари билан узаро боғлиқдирлар. Фуқароларнинг Конституция ва қонунларда мустақамлаб қўйилган ҳуқуқ ва эркинликлари дахлсиздир, улардан суд қарорисиз маҳрум этишга ёки уларни чеклаб қўйишга ҳеч ким ҳақли эмас.

Ўзбекистон қонунлари билан инсон ҳуқуқ ва эркинликларини давлат томонидан қонуний чеклашларга қўйиладиган аниқ талаблар қуйидагича белгиланган:

1) фақат қонунга асосланиш;

2) бошқаларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини ҳурматлаш, ахлоқ талабларини, демократик жамиятда жамоат тартиби ва ижтимоий фаровонлик талабларини қондириш мақсадларида амалга ошириш.

Шу билан бирга ҳуқуқ ва эркинликларини чеклашга фавқулодда ҳоллардагина йўл қўйилади.

Халқаро ҳуқуқий меъёрлар устунлигини эътироф этиб, ўз ҳуқуқий тизимини шакллантириш жараёнида Ўзбекистон кўрсатилган халқаро ҳуқуқий нормаларга асосланади.

20-модда. Фуқаролар ўз ҳуқуқ ва эркинликларини амалга оширишда бошқа шахсларнинг, давлат ва жамиятнинг қонуний манфаатлари, ҳуқуқлари ва эркинликларига пулур етказмасликлари шарт.

Тарихдан бизга маълумки, айрим ижтимоий гуруҳларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини таъминлашда мувозанатнинг ошқора бузилиши, бир ижтимоий гуруҳнинг табиий ҳуқуқ ҳамда эркинликларининг камситилиши ва инобатга олинмаслиги оқибатида кўпгина инқилоблар ва турли хил кўринишдаги ижтимоий зиддиятлар келиб чиққан.

Инсоният асрлар мобайнида юз минглаб урушлару зиддиятли тўқнашувлар тўфонидан ўтиб, шундай исбот талаб қилмайдиган хулосага келдики, кимдир бахтиёр ва фаровон ҳаёт кечирishi учун ҳеч қачон

бошқа бировларнинг ғам-андухи ҳамда бахтиқаролиги ҳисобига асло эришиб бўлмаслигига амин бўлди.

Мана шу ҳақиқатдан келиб чиқиб, қатор халқаро-ҳуқуқий ҳужжатлар қабул қилинди ва жаҳондаги аксар демократик давлатларнинг Конституцияларида ушбу принцип у ёки бу шаклда мустаҳкамлаб қўйилди.

Мисол қилиб, 1996 йили қабул қилинган БМТнинг "Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисида"ги халқаро Пактини кўрсатиш мумкин. Унинг 19-моддасида шундай дейилади: "Ҳар бир инсон ўз фикрини эркин баён этиш ҳуқуқига эга. Бу ҳуқуқ мустақил ҳолда ёзма равишда ё матбуот воситасида ёхуд ифодалашнинг бадиий шакллари ёки ўз ихтиёрига кўра бошқача усулларда турли ахборот ва ғояларни қидириш, олиш ва тарқатиш эркинлигини қамраб олади. Ушбу қоидага биноан ҳар бир киши ҳеч бир монеликсиз ўз фикрига эга бўлиши муқаррар."

Шу билан бирга мазкур меъёрнинг учинчи қисмида жиддий эслатма ҳам баён қилинган: "Ушбу модданинг 2-бандида назарда тутилган ҳуқуқлардан фойдаланиш алоҳида мажбуриятлар ва алоҳида масъулият юклайди". Ҳужжатда қонун йўли билан белгиланиши лозим бўлган муайян чеклашлар ҳақида ҳам сўз боради. Жумладан:

а) бошқа шахсларнинг ҳуқуқ ва обрў-эътиборини ҳурмат қилиш;

б) давлат хавфсизлигини, жамоат тартибини, аҳоли саломатлигини ёки ахлоқини муҳофаза этиш.

Ҳужжатдан кўриниб турибдики, инсоннинг асосий ҳуқуқлари, жумладан, сўз эркинлиги ҳуқуқи фақат бевосита, узвий ҳуқуққина бўлиб қолмасдан, балки муайян ҳуқуқларнинг мавжудлиги фуқарога алоҳида маъсулият ҳам юклаши ифодасидир. Бу маъсулият аввало шундан иборатки, бошқаларнинг

ҳуқуққа риоя этиши ҳуқуқларни рўёбга чиқариш чоғида устувор қоида ҳисобланади.

Бунга Ўзбекистон Республикасининг 1997 йил 26 декабрда қабул қилинган "Оммавий ахборот воситалари тўғрисида"ги Қонуни мисол бўла олади. Қонунинг 6-моддасида шундай дейилади: "Оммавий ахборот воситаларидан Ўзбекистон Республикасининг мавжуд конституциявий тузумини, ҳудудий яхлитлигини зўрлик билан ўзгартиришга даъват қилиш, уруш ва зўравонликни, шафқатсизликни, миллий, ирқий ва диний адоватни тарғиб этиш, давлат сирини ёки қонун билан қўриқланадиган ўзга сирни ошкор этиш, жинойий жавобгарликка сабаб бўладиган бошқа хатти-харакатларни содир қилиш мақсадида фойдаланилишига йўл қўйилмайди. Оммавий ахборот воситалари орқали фуқароларнинг шаъни ва қадр-қимматини таҳқирлаш, уларнинг шахсий ҳаётига аралashiш тақиқланади.

Прокурор, терговчи ёки суриштирувчининг ёзма рухсатсиз дастлабки тергов материалларини эълон қилиш, муайян иш бўйича суд қарори чиқмасдан туриб ёки суднинг ҳал қилувчи қарори ёҳуд ҳукми қонуний кучга кирмай туриб, унинг натижаларини тахмин қилиш ёки судга ўзгача йўл билан таъсир кўрсатиш, номини кўрсатмаслик шарти билан маълумот берган шахснинг номини ошкор қилиш (суд ошкор этишни талаб қиладиган ҳоллар бундан мустасно) таъқиқланади".

Фуқароларнинг ҳуқуқларини чеклашни тақиқловчи қонунлардан ташқари давлат қонунчилигида (айниқса, жинойий) миллий, диний ёки ирқий ихтилофларни келтириб чиқаришга қаратилган даъватларни тақиқлашга йўналтирилган меъёрлар ҳам мавжуд.

Жамият тараққиётининг барча босқичларида инсон, фуқаро ва давлатнинг ўзаро алоқаси, ўзаро масъ-

уллигини англаш фалсафий дунёқарашлар ва ҳуқуқий тартибга солишнинг муайян ривожланиш қонуниятлари асосида шаклланиб келди. Инсон ҳуқуқлари табиий ҳуқуқ ҳисобланади, уни ҳеч қандай давлат ёки жамият томонидан татбиқ этилмаганлигини ҳеч ким инкор эта олмайди.

Тенг ҳуқуқлилиқ тушунчасини авваллари социалистик таълимотнинг мазмуни сифатида илгари сурилган *ижтимоий тенглик* тушунчаси билан аралаштириб юбормаслик керак.

Тенг ҳуқуқлилиқ — бу инсонларнинг ҳуқуқ, эркинлик ва бурчларда ўзаро тенглигини англатади. Ижтимоий тенглик эса-ишлаб чиқариш воситаларига эгалик қилишда ҳамманинг тенг бўлишини таъкидлайди. Ижтимоий тенглик инсоният ўз истеъмол эҳтиёжига нисбатан кўпроқ товар ишлаб чиқара бошлаганидан бўён ҳеч қачон ва ҳеч қаерда мавжуд бўлмаган. Демократик мамлакатлар тажрибаси шуни кўрсатмоқдаки, ижтимоий-иқтисодий тенглик мавжуд бўлмаган шароитда ҳам тенг ҳуқуқлилиқ амал қилиши мумкин экан.

Албатта, кишиларнинг турли ижтимоий мавқеени эгаллашлари орқали улар ҳуқуқларида тенгликни амалга ошириш муайян муаммоларнинг пайдо бўлишига олиб келиши муқаррар. Масалан: дастлабки қамоқ чорасидан муайян пул миқдори эвазига озод бўлиш имкониятига бадавлат кишилар эга, ижтимоий мавқеи паст кишилар бундай имкониятга эга бўлмай, улар суд ҳукмини қамоқда кутишига тўғри келади. Бироқ етарли маблағ ва воситаларсиз кишилар сонининг салмоғи ўша жамиятнинг иқтисодий ва ижтимоий ривожланиши даражасига боғлиқдир. Бу даража қанчалик юқори бўлса, бундай кишилар жамиятда кам бўлади.

Конституциялар тенг ҳуқуқлилиқ тамойилини турлича ифодалайдилар: гоҳида *тўғридан-тўғри* (пози-

тив), гоҳида ажратишни, камситишни манъ этиш кўринишида, баъзан эса икки усулни биргаликда қўллаш орқали.

Баъзан аёллар ва эркаклар тенглиги алоҳида кафолатланади, шунингдек, у ёки бу муайян ҳолатларидан қатъи назар тенглик (ирқи, миллати, келиб чиқиши, терисининг ранги ва бошқалар) кафолатланади.

Ва, ниҳоят, шуни ҳисобга олиш керакки, тенг ҳуқуқлилиқ асосан инсон ва фуқаро ҳаёти учун энг муҳим ҳуқуқ, эркинлик ва бурчларни ўз ичига олганлиги боис улар конституцияларда кафолатланади.

Ҳуқуқ, эркинлик ва бурчларнинг нисбатан кам аҳамиятлилари турлича бўлиши мумкин, бу ҳолда ҳам тенг ҳуқуқлилиқ тамойили тўла маънода сақланиши лозим. Масалан, чет элликлар учун муайян чеклашлар татбиқ этилган бўлса, унинг қандай қўлланилишини ҳам назарда тутиш керак.

Ривожланган демократик давлатларда инсон ва фуқароларнинг ҳар хил камситилиши тўла барҳам топган деб айтиш қийин. Ҳудди шундай камситишлардан бири АҚШда ҳалигача қора танли аҳолига нисбатан муносабатларда намоён бўлиб, бу ҳолатларни бартараф қилиш ўта мураккаб муаммолардан бири ҳисобланади.

Жамиятда ҳуқуқ ва эркинликларнинг амалга оширилиши натижасида кишиларнинг ушбу соҳада ўзаро бир-бири билан ҳамкорлик қилишларига тўғри келади, бу ҳолат оқибатда муайян ҳуқуқ ва эркинликларнинг чекланишига сабаб бўлади. Бундай чекланишларнинг мавжудлиги бошқа кишиларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини ҳурмат қилиш зарурияти билан ҳамда давлат ва жамиятнинг, ҳудди шунингдек ҳар қандай жамоанинг нормал фаолиятини таъминлаш зарурияти билан изоҳланади.

Бироқ ҳар қандай чеклашларга Конституциямизда назарда тутилган ҳолатлардагина йўл қўйилиши лозим.

Шуни таъкидлаш жоизки, Конституцияларда у ёки бу ҳуқуқ ва эркинликларни вақтинчалик чеклаш имкониятлари назарда тутилган, бундай чеклашлар фавқулодда ҳолатлар (уруш, табиий офат ва бошқалар) рўй берган даврда ҳаётга татбиқ этилиши мумкин.

Барча инсонларнинг қонун олдида баробарлиги ва қонун томонидан бир хилда ҳимояга эга эканлиги демократик давлат ҳусусиятларидан бири ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясида мустақамланган фуқароларининг қонун олдида тенглиги Инсон ҳуқуқлари Умумжаҳон Декларацияси талабларига тўлиқ мос келади.

Ҳақиқатан ҳам конституциявий ҳуқуқ барча мамлакатларнинг фуқаролари ўзаро дўстона муносабатлари асосида инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилишлари заруриятини онгимизга сингдиради. Ушбу қонданнинг ҳаққонийлиги шундаки, ҳозирги кунда ҳам инсон ҳуқуқларини писанд қилмасликка интилиш оқибатида беғуноҳ кишиларнинг қони тўкилмоқда ва айрим мамлакатларда миллий-озодлик ҳаракатлари жуда аёвсиз бостирилмоқда. Собиқ Шўро Иттифоқи даврида барча миллат ва ҳалқларнинг тенглиги ҳақида тамойиллар Конституцияларда белгиланишига қарамасдан, амалда кишилар миллий, синфий ва партиявий белгиларга қараб ажратилган. Натижада, миллатлар ва халқлар ўртасида ўзаро ишончсизлик, тенгсизлик пайдо бўлди.

Шундан келиб чиққан ҳолда, Ўзбекистон Республикаси Конституциясида барча одамлар миллатидан ва ижтимоий мавқеидан қатъи назар ҳуқуқларда баробардирлар деган ғоя мустақам ўз ўрнини топган.

Инсонларнинг жинси, ирқи, миллати, тили, дини, ижтимоий мавқеи, эътиқоди, шахсий ва жамиятдаги мавқеи диний, ирқий ва миллий низолар учун сабаб бўлмаслиги керак.

Бу қонданнинг муҳимлиги шундаки, бир давлатда яшовчи халқлар шу туфайли, ҳеч бир низосиз ягона жамиятга бирлашиб яшайдилар. Шундай экан, давлат эркин кишиларнинг олий даражадаги иттифоқи ҳисобланади. Машҳур француз олими Жан Жак Руссонинг фикрича, фуқаролар ижтимоий шартнома асосида давлат тузадилар.

Яна муҳим ҳаётий масалалардан бири фуқаролар Конституция ва қонунлар олдида ва ҳеч қандай ажратишларсиз қонун томонидан тенг ҳимоя қилинадилар. Ушбу қонданнинг муҳимлиги шундаки, биринчидан, қонунда фуқароларнинг ҳуқуқлари, эркинликлари ва бурчлари белгилаб қўйилиши, шунингдек ушбу ҳуқуқ ва бурчларнинг дахлсизлиги таъминланиши лозим. Ҳеч ким ва ҳеч қандай ташкилот Конституция томонидан белгиланган ушбу қоида ва қонунларни бузиши мумкин эмас. Унинг дахлсизлиги қонун томонидан муҳофаза қилинади. Масалан, жиноят ҳуқуқида фуқароларнинг ҳаётига, соғлиғига, шаъни ёки мулкига қарши қаратилган муайян қилмиши учун маълум даражада жавобгарлик белгиланган.

Конституцияга мувофиқ фуқароларни ҳуқуқларидан маҳрум қилиш ёки ҳуқуқларини чеклаш фақат суд органлари орқали амалга оширилиши мумкин.

Масалан, Фуқаролар ушбу ҳуқуқ ва эркинликларини амалга оширишда бошқа шаҳарликлар, давлат ва жамиятнинг қонуний манфаатлари, ҳуқуқлари ва эркинликларига нисбатан таъминланган бўлиши керак.

Ҳуқуқий давлат барпо этиш кўп жиҳатдан фуқароларнинг сиёсий тафаккури ҳамда маданият даражасига боғлиқ. Агар инсонлар қонунларни билсалар ва унга риоя қилсалар, юксак эътиқодли бўлсалар, улар жамият аъзоларининг ҳуқуқ, эркинлик ва мажбуриятларини ҳурмат қилиб, улар манфаатларига, ҳуқуқ ва эркинликларига путур етказмайдилар, чунки жамиятда барча фуқаролар бир-бири билан ўзаро алоқада бўладилар. Фуқаро агар фақат ўзининг шахсий манфаатларини таъминлаш учун ҳаракат қилса ёки бурчларини унутиб, шу билан бошқалар манфаатига зиён етказса, унинг оқибати қонунсизликка олиб келади. Айнан шунинг учун барча фуқаролар бир-бирига ҳурмат билан муносабатда бўлсалар жамиятда барқарорлик, тинчлик ва юксалиш бўлади.

2-§. Фуқаролик ва унинг конституциявий асослари

Фуқаролик деганда шахснинг маълум бир давлат билан узвий сиёсий-ҳуқуқий муносабати тушунтирилиб, бунда шахснинг (маълум) ҳуқуқ ва эркинликлари давлат томонидан қўриқланади, шунинг учун ўз навбатида шахс ҳам жамият ва давлат манфаатларидан келиб чиқиб, маълум мажбуриятларнинг бажарилишини ўз зиммасига олади.

Мазкур муносабат инсоннинг туғилганида юзага келиб, унинг умри давомида сақланиб туради. Ушбу боғлиқлик инсоннинг туғилган ва яшаётган ҳудуди билан чекланмай, берилган давлат ҳудудининг ташқарисида ҳам ўз кучини йўқотмайди. Фуқароларнинг асосий ҳуқуқ, эркинликлари ва мажбуриятлари давлат томонидан аниқ ифодалаб берилади. Турли мамлакатлар фуқароларининг ҳуқуқ ва бурчлари бир хил

эмас. Улар мамлакатнинг сиёсий, ижтимоий иқтисодий ва маданий даражасининг аҳволига боғлиқ бўлади.

Фуқаролик муайян давлат билан шахс ўртасидаги узвий сиёсий, ҳуқуқий муносабат эканлигини ифодалайди.

Ушбу муносабат шахсга ҳам, давлатга ҳам маълум масъулият юклайди. Ҳар икки томон ўзаро ҳурмат асосида ўз олдиларидаги вазифаларни бажаришлари лозим.

Шахс ва давлат муносабатларидаги мавжуд ҳолат орқали давлат ҳокимияти фаолиятига ва жамият аъзоларининг сиёсий, ҳуқуқий, маданий даражасига баҳо бериш мумкин.

Фуқаролик маълум шахснинг ҳуқуқий ҳолатини белгилаш мезони ҳисобланади. Фуқаролик асосида давлат ва шахс муносабатлари ҳуқуқий тартибга солинади.

Президент Ислоҳ Каримов Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг бир йиллиги муносабати билан қилган маърузасида шундай деган эди: "шахс Ўзбекистон Республикаси фуқаролигини қабул қилар экан, бу билан у Конституциямиз ва қонунларимизда мустаҳкамлаб қўйилган ҳуқуқ ва эркинликларга эга бўлади. Шунингдек, у маълум бурчларни ҳам бажаришга мажбурдир. Табиийки, Ўзбекистон давлати ҳам фуқароларнинг манфаатлари ва эркинликларини Республика ҳудудида ва унинг ташқарисида ҳимоя қилиш мажбуриятини ўз зиммасига олади."¹

Конституция Ўзбекистон Республикасининг бутун ҳудудида ягона фуқароликни жорий этган. Республикамизнинг барча фуқаролари ўзаро муносабатларида тенг ҳуқуқлилиқ тамойилига асосландилар.

И.А. Каримов. Биздан озода ва обод Ватан қолсин, Т. 2, 95-бет.

Қорақалпоғистон Республикасининг фуқаролари Ўзбекистон фуқароси ҳисобланадилар ҳамда улар ҳам давлат-ҳуқуқий муносабатларининг тўла ҳуқуқли иштирокчиси ҳисобланадилар. Ўзбекистон фуқаросининг ҳуқуқ ва эркинликлари ҳамда қонуний манфаатлари давлат ҳокимияти томонидан, фуқаро қаерда бўлишидан қатъи назар, ҳимоя қилинади.

Фуқароликни қабул қилиш, ўзгартириш ва йўқотиш асослари ҳар бир давлатнинг Конституцияси, фуқаролик тўғрисидаги қонунлари ва бошқа қонунчилик актлари асосида амалга оширилади.

Фуқароликнинг келиб чиқиши натурал (табiiй) йўл билан, (туғилганда ёки фуқароликни қабул қилганда) халқаро шартнома асосида ва айрим ҳолларда — фуқаролигини йўқотган шахсларнинг реинтеграция (тикланиш) орқали ва тақдим этиш йўли билан амалга оширилади.

Фуқароликни қабул қилишнинг асосий йўли туғилиш орқали келиб чиқади, қолган барча усуллари асосан кам учрайди, сабаби кўп кишилар туғилиши билан фуқароликни қабул қилиб, ўз умри давомида уни ўзгартирмайдилар.

Кўпгина давлатларнинг қонунчилиги туғилиш бўйича фуқароликни олиш ҳуқуқи мақсадига кўра икки асосий омилига таянади:

1. "Қон ҳуқуқи" — чақалоқнинг фуқаролиги ота-онасининг фуқаролиги билан белгиланиб, туғилган жойига боғланмайди. Бу омил Европанинг кўп мамлакатлари — Австрия, Норвегия, Финландия, Италия каби давлатларга хосдир.

2. "Замин ҳуқуқи" — фуқаролик чақалоқнинг туғилган ҳудудига қараб белгиланганлиги боис, ота-онасининг фуқаролиги билан боғлиқ бўлмайди. Масалан, Бразилия қонунчилигида белгиланишича, бу давлат ҳудудида туғилган ҳар бир киши Бразилия фуқароси ҳисобланади. Шу омил асосида Лотин

Америкасидаги кўп давлатларда шахсларнинг фуқаролиги белгиланади.

Ривожланган давлатларда нисбатан ҳар иккала омил қўшилмаси, яъни аралаш ҳолат қўлланилади. Ушбу омилга кўра, шу давлатда ёки ундан ташқарида туғилган маҳаллий фуқароларнинг фарзандлари, шунингдек у, бу асосли ҳолатлар бўйсунган давлат ҳудудида туғилган чет элик фуқароларнинг фарзандлари шу давлат фуқароси деб тан олинади. Аралаш асосли ҳолатлар АҚШ, Франция, Ҳиндистон ва бошқа мамлакатларда қўлланилади.

Фуқароликни қабул қилишнинг усулларида бири натурализация (фуқароликни қабул қилиш) бўлиб, бу умуман фуқаролиги бўлмаган ёки бошқа давлат фуқароси бўлган шахс томонидан фуқароликнинг олинishiдир. Шахс натурализация тартибида фуқароликка қуйидаги ҳолларда қабул қилиниши мумкин:

а) фуқаролиги бўлмаган ёки фуқаролигини ўзгартирмоқчи бўлган шахснинг сўровномасига асосан;

б) бир давлат фуқаросининг бошқа давлат фуқароси билан никоҳдан ўтиши муносабати асосида;

в) фуқаролиги бўлмаган ёки бошқа давлат фуқароси бўлган боланинг фарзандликка олинishi муносабати билан.

Натурализация асосида фуқаролик бериш ёки унрад этиш давлат иродасига боғлиқ. Натурализация асосида фуқароликка эга бўлиш яқка тартибда ҳамда фарзандликка олувчининг розилиги билан амалга оширилади.

Барча мамлакатларнинг қонунчилигида фуқаролик масалалари бир қатор чеклашларга йўл қўйиб, улар асосида шахсларга сиёсий, ижтимоий, диний, миллий ва бошқа сабаблардан келиб чиққан ҳолда натурализация орқали фуқароликка эга бўлиши рад этилади.

Реинтеграция одатда (дастлабки фуқароликни тиклаш) кам учрайди. Қоида бўйича реинтеграция жараёнида содалаштирилган тартибдаги фуқароликка қабул қилиш тартиби қўлланилади.

Фуқароликка эга бўлиш асосларидан катъи назар Ўзбекистоннинг барча фуқароларига тенглик тамойили жорий этилади. Мазкур Конституциявий қоида шуни англатадики, бунда инсоннинг келиб чиқишидан, шахсий, ижтимоий ва мулкӣ ҳолатидан, миллати, тили, дини, этиқоди, жинси ва ирқидан, ёши ва фуқароликни олиш асосидан катъи назар барча фуқароларнинг ҳуқуқӣ мавқеи бир хил ва тенг бўлади.

Ўзбекистон Республикаси фуқаролари ҳар қандай вазиятда ҳам қонун ва суд олдида тенгдирлар. Фуқароларнинг қонун олдида тенглиги дунёда умумий эътироф этилган демократик принципдир. Ушбу принцип жамиятда ижтимоий муносабатларни шакллантиришнинг ўзагини ташкил этади, зеро бусиз қатъий қонунийликни, демократик ҳуқуқ-тартиботни таъминлаш мумкин эмас. Юридик жиҳатдан тенгликнинг асосий талаби — қонун ҳамма учун бир хилда бўлиши ва ҳар бир кимсага нисбатан айнан бир хил таъсир кучига эга бўлишидир. Қонун айрим кишиларнинг ўзига хос хусусиятларини инобатга ололмайди. Жамиятда қонун фуқароларга ҳуқуқ соҳасида алоҳида мавқе яратиб бермаслиги ва ўз навбатида фуқаролар ҳам бунга даъво қилмасликлари лозим. Фуқароларнинг қонун олдида тенглиги принципини ҳаётга жорий қилиш бутун жамият аъзолари ягона қонунлар тизимида итоат этишлари, ҳуқуқӣ қоидаларга сўсиз риоя қилишлари ва бажаришлари, ҳар бир фуқаро қонунни бузишдан ўзини тийиши шарт эканлигини англатади.

Ўзбекистон Республикаси Конституцияси 21-моддасининг учинчи бандида: "Қорақалпоғистон Респуб-

ликасининг фуқароси айна вақтда Ўзбекистон Республикасининг фуқароси ҳисобланади", деб мустаҳкамланган.

1992 йил 2 июлда қабул қилинган Ўзбекистон Республикасининг "Фуқаролик тўғрисида"ги қонуни Ўзбекистонда фуқароликка қабул қилиш, унга эга бўлиш ва фуқароликни йўқотиш тартибини белгилайди:

— келиб чиқиши, ижтимоий ва мулкӣ ҳолатидан, ирқи ва миллатидан, жинси, маълумоти, тили, сиёсий қарашлари, диний эътиқоди, машғулотининг тури ва сажиясидан қатъи назар, ушбу Қонун кучга кирган вақтда (1992йил 7июл) Ўзбекистон Республикасида доимий яшаб турган, бошқа давлатларнинг фуқарolari бўлмаган ҳамда Ўзбекистон Республикасининг фуқароси бўлиш истагини билдирган шахслар;

— давлат йўлланмаси билан Ўзбекистон Республикасидан ташқарида ишлаётган, ҳарбий хизматни ўтаётган ёки ўқиётган шахслар, агар улар Ўзбекистон Республикасининг ҳудудида туғилган бўлсалар ёки доимий яшаганликларини исбот қилган бўлсалар ҳамда бошқа давлатларнинг фуқарolari бўлмасалар ва ушбу Қонун кучга киргандан кейин кечи билан бир йил ичида Ўзбекистон Республикасининг фуқароси бўлиш истагини билдирган бўлсалар;

— Ўзбекистон Республикаси фуқарolarидан туғилган болалар, Ўзбекистон Республикаси ҳудудида ёки унинг ташқарисида туғилган бўлишидан қатъи назар;

— ушбу қонунга мувофиқ назарда тутилган нормаларга асосан фуқароликни олган шахслар Ўзбекистон Республикасининг фуқарolari бўла оладилар.

Ота-онасининг фуқаролиги ҳар хил бўлган, лекин улардан бири бола туғилган вақтда Ўзбекистон Республикаси фуқароси бўлса, бола Ўзбекистон Рес-

публикасининг фуқароси ҳисобланишига икки ҳолатда йўл қўяди: фарзанд Ўзбекистон Республикаси ҳудудида туғилган бўлса ва унинг ҳудудидан ташқарида туғилган бўлса-ю, ота-онаси ёки уларнинг бири шу вақтда Ўзбекистон Республикасида доимий истиқомат жойига эга бўлса.

Ота-онасидан бири бола туғилган пайтда Ўзбекистон Республикаси фуқароси бўлган, бошқаси эса фуқаролиги йўқ шахс бўлган ёхуд номаълум бўлган тақдирда, бола қаерда туғилган бўлишидан қатъи назар, у Ўзбекистон Республикаси фуқароси ҳисобланади.

Фуқаролиги бўлмаган, Ўзбекистон Республикасида доимий истиқомат жойига эга бўлган шахсларнинг Ўзбекистон Республикаси ҳудудида туғилган боласи Ўзбекистон Республикаси фуқароси ҳисобланади.

Ота-онаси номалум бўлган ва Ўзбекистон ҳудудида яшаётган бола Ўзбекистон Республикаси фуқароси ҳисобланади.

Қонун Ўзбекистон Республикаси фуқаролигига эга бўлишнинг қуйидаги асосларини белгилаб берган:

- 1) туғилганда;
- 2) Ўзбекистон Республикаси фуқаролигига қабул қилиниши натижасида;
- 3) Ўзбекистон Республикасининг халқаро шартномаларида назарда тутилган асослар бўйича;
- 4) ушбу қонунда назарда тутилган бошқа асослар бўйича¹.

Чет эл фуқаролари ва фуқаролиги бўлмаган шахслар ўз илтимосига кўра келиб чиқиши, ирқи ва миллати, жинси, маълумоти, тили, динга муносабати, сиёсий ва бошқа эътиқодларидан қатъи назар, Ўзбекистон Республикаси фуқаролигига қабул қилиниши мумкин.

¹ Ўзбекистон Республикаси Конституциясига шарҳ. 59-бет.

Лекин Ўзбекистон Республикаси фуқаролигига кириш учун қонун томонидан айрим шартлар қўйилган:

- 1) чет эл фуқаролигидан воз кечиши;
- 2) сўнги беш йил давомида Ўзбекистон Республикаси ҳудудида доимий яшаган бўлиши (ушбу қоида Ўзбекистон Республикасининг фуқароси бўлиш ис-тагини билдирган шахсларга, башарти улар шу ерда туғилган ва ҳеч бўлмаса ота-онасидан бири, буваси ёки бувиси Ўзбекистон Республикаси ҳудудида туғилганлигини ва бошқа давлатларнинг фуқароси эмаслигини исботласа, уларга тааллуқли бўлмайди);
- 3) қонуний тирикчилик манбааларининг мавжудлиги;
- 4) Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси-ни тан олиши ва унга амал қилиши.

Бундан ташқари, Ўзбекистон Республикасининг "Фуқаролик тўғрисида"ги қонуни чет эллик шахсларни Ўзбекистон фуқаролигига қабул қилишда, Республикадаги осойишталикни, тинчликни таъминлаш мақсадида бир неча тўсиқлар қўйган. Чунончи, фуқароликка киришга даъвогар шахслар:

Ўзбекистон Республикасининг Конституциявий тузумини зўрлик ишлатиб ўзгартиришни ёқлаб чиқаётган бўлса;

фаолияти Ўзбекистон Республикасининг Конституциявий принципларига зид бўлган партиялар ва ўзга ташкилотларга аъзо бўлса;

Ўзбекистон Республикасининг қонунарига мувофиқ жазоланадиган хатти-ҳаракатлар учун озодликдан маҳрум этилган ва жазони ўтаётган бўлса, бундай шахсларни Ўзбекистон Республикасининг фуқаролигига қабул қилиш тўғрисидаги илтимосномаси рад этилади.

Ўзбекистон Республикасининг фуқаролиги қуйидаги асосларга кўра тўхтатилади:¹

¹ Ўзбекистон Республикасининг "Фуқаролик тўғрисида"ги қонуни. Ўзбекистон Республикаси Қонун ва Фармонлари тўплами. Т., 1992, 31-бет.

1) Ўзбекистон Республикаси фуқаролигидан чиқиш оқибатида;

2) Ўзбекистон Республикаси фуқаролигини йўқотиш оқибатида;

3) Ўзбекистон Республикасининг халқаро шартномаларида назарда тутилган асосларга биноан;

4) Ўзбекистон Республикаси фуқаролигининг тўхтатилиши Қорақалпоғистон Республикаси фуқаролигининг тўхтатилишига сабаб бўлса;

5) ушбу Қонунда кўзда тутилган бошқа асосларга биноан.

Фуқаролик тўғрисидаги қонунда Ўзбекистон Республикаси фуқаролигини йўқотиш асослари ҳам белгилаб қўйилган. Ўзбекистон фуқаролигини йўқотишга қўйидаги ҳолатлар сабаб бўлади:

1) шахс чет давлатга ҳарбий хизматга, хавфсизлик хизмати ва бошқарувнинг бошқа идораларига ишга кирганлиги аниқланса;

2) агар чет элда доимий яшовчи шахс беш йил давомида узурли сабабларсиз консуллик ҳисобида турмаган бўлса;

3) агар Ўзбекистон Республикаси фуқаролиги ёлфонлиги шак-шубҳасиз маълумотлар ёки сохта ҳужжатларни тақдим этиш натижасида олинган бўлса.

Шу сабабларга биноан, Ўзбекистон Республикаси Президенти Фармонига асосан Ўзбекистон Республикаси фуқаролиги йўқотилади. Фуқаролик тўғрисидаги қонунда ота-оналарининг фуқаролиги ўзгарганда болаларининг фуқаролиги масалалари ҳам кенг ёритилган.

Халқаро шартномалар асосида фуқароликни қабул қилиш ва ўзгартириш. Кўпинча бундай ҳолатлар тинчлик ҳақидаги шартномалар, худудий масалалар бўйича давлатлар ўртасидаги келишувлар вақтида қўлланилади ва бир неча давлатларнинг бирлашиши билан боғлиқ ҳолда янги давлат таркиб топиши

Ўки бир давлат бўлиниши натижасида бир неча давлатлар тузилишида, бир қисм ҳудуднинг бир давлатдан бошқа давлат тасарруфига ўтиши (цессия), шунингдек қўшни давлатлар ўртасида алоҳида ҳудудларнинг алмашуви чоғида амалга оширилади.

Ҳудудий ўзгаришлар вақтида кўнгилли равишда фуқаролик танлаш (оптация), ўзгартириш (кўчириш вақтида), автоматик тарзда фуқаролик ўзгариши (трансферт) бўлиши мумкин. Трансферт вақтида бир давлатдан бошқа давлатга ўтаётган ҳудуд аҳолиси хоҳишидан қатъи назар амалга оширилади.

3-§. Конституциявий ҳуқуқ, эркинлик ва бурчларнинг юридик таснифланиши

Ўзбекистон Республикаси Конституцияси дунёдаги бошқа давлатларнинг конституциялари қатори инсон ва фуқароларнинг асосий ҳуқуқлари ва бурчлари тўғрисидаги муҳим қоидаларни мустаҳкамлайди.

Конституциявий ҳуқуқ, эркинлик ва бурчларнинг юридик хусусиятлари қаторига, Конституцияда мустаҳкамланган ҳар қандай қоида сингари, улар олий юридик кучга ва ўзгартиришнинг махсус тартибига эга эканлигини, шунингдек унинг асосида ишлаб чиқиладиган бошқа қонунчилик учун асосий йўналишларни белгилашни таъкидлаш жоиз.

Инсон ҳуқуқ ва эркинликлари ҳар бир шахсга тааллуқли бўлиб, фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари эса фақат ўша давлат фуқаролигига эга бўлган шахсларгагина тегишлидир.

Ушбу ёндашувга доир мисол сифатида инсоннинг табиий ва ажралмас ҳуқуқлари белгиланган ва ҳозиргача ҳаракатда бўлган 1789 йилги "Инсон ва фуқаро ҳуқуқлари француз Декларацияси"дан кўчирма келтирамиз: "Барча инсон ҳуқуқларда эркин ва тенг

бўлиб туғилдилар ва шундай бўлиб қоладилар. Ижтимоий тафовутлар фақат кўпчиликнинг умумий манфаатларигагина асосланиши мумкин.

Ҳар қандай давлат иттифоқининг мақсади инсоннинг ажралмас ва табиий ҳуқуқларини таъминлашга қаратилади. Эркинлик, мулкка эгалик қилиш, хавфсизлик ва зулм — қийноқларга соланишга қаршилик кўрсатиш шулар жумласидандир.

Бошқаларга зарар етказмайдиган даражада ҳамма нарсани қилиш имконияти эркинликни ташкил этади. Шундай қилиб, ҳар бир инсонга табиий ҳуқуқларини амалга ошириш чегараси фақат жамиятнинг бошқа аъзоларини ҳам худди шундай ҳуқуқларининг таъминланиши доираси билан чегараланиши мумкин. Бу чеклашлар фақат қонун билан белгиланади".

Инсон муайян қоидаларга риоя қилиши керакки, у ўзининг ҳуқуқ ва эркинликларидан фойдаланганда, бошқа кишиларга асоссиз равишда зиён етказмаслиги ва жамиятнинг нормал ҳаёт кечиришига тўсқинлик қилмаслиги лозим. Конституциялар ҳаётийлигини таъминланишининг зарурий шarti — ўз мазмуни ва моҳиятини инсон ва фуқаролар ҳуқуқ-эркинликлари билан бойитилишида ифодаланади.

Адабиётларда инсон ҳуқуқларининг ажралмас эканлиги таъкидланиб; унинг мавжудлиги тегишли бурчларни бажармасликка ёки бажаришга борлиқ эмас деган қарашлар мавжуд, фуқароларнинг ҳуқуқлари эса, давлат олдида қатор бурч ва мажбуриятларини бажариш билан борлиқ деб кўрсатилади. Аммо шуни таъкидлаш лозимки, шахснинг армияда хизмат қилмаганлигини рўқач қилиб, уни сайлов ҳуқуқидан маҳрум қилиш мумкин эмас.

Бундан шундай хулосага келиш мумкин: ҳар қандай ҳуқуқ ва эркинликларни амалга оширишни муай-

ян бурчни бажариш билан боғлаб қўйиш тўғри эмас. Шу билан бир вақтда, инсон ва фуқароларнинг ўз бурчларини бажариши, давлат ва жамиятнинг нормал ҳаёт кечириши умумий омил ҳисобланади ва ниҳоят шуни қайд қилиш керакки, конституциявий бурчлар икки қирралиги, яъни инсонларнинг муайян бурчлари ва фуқароларнинг бурчлари билан ажралиб туради.

Ҳуқуқ ва эркинликларнинг конституциявий ифодаланишининг икки усули — ижобий ва салбий усуллари мавжуд. *Ижобий* усул конституция субъектнинг муайян ҳуқуққа эгаллигини белгилайди ёки таъкидлайди. *Салбий* усул эса, ижобий усулдан фарқли ҳар қандай субъектга ўзга субъектнинг ҳуқуқ ёки муайян эркинлигини бузиш ёки чеклашни таъқиқлайди.

Конституциявий ҳуқуқ, эркинлик ва бурчлар доирасининг доимий равишда кенгайиб бориши уларни маълум гуруҳларга ажратишни талаб қилади, унинг натижасида ҳуқуқ институтлари билан боғлиқ муаммоларни ўрганиш ва улар ечимини топишни енгиллаштиради.

Инсонларнинг ҳуқуқ, эркинлик ва бурчларини *асосий ва қўшимча* турларга ажратиш мумкин. Масалан, давлатни бошқаришда иштирок этиш инсонларнинг *асосий* ҳуқуқи ҳисобланса, сайлов ҳуқуқи ундаги ҳосила ҳуқуқ бўлиб, унинг мазмунини ифодалаш шакли ҳисобланади.

Бизнинг фикримизча, ҳуқуқ, эркинлик ва бурчларни мазмуни ва моҳияти бўйича таснифлаш жуда муҳим аҳамиятга эга.

Таснифлаш шарт-шароитларига доир юқоридаги фикр ва мулоҳазаларни ҳисобга олиб, ҳуқуқ, эркинликлар ва бурчларни *асосий гуруҳларга ажратиш* қуйидагича қабул қилинган:

1) шахсий ёки инсон ҳуқуқлари, яъни яшаш ҳуқуқи, шахсий дахлсизлик ва турар-жой дахлсизлиги каби ҳуқуқ, эркинлик ва бурчлар;

2) давлат ва жамиятни бошқаришда иштирок этиш, овоз бериш, йиғилиш ҳуқуқи, ватанни ҳимоя қилиш билан боғлиқ қатор сиёсий ҳуқуқ, эркинлик ва бурчлар;

3) меҳнат қилиш ҳуқуқи, меҳнат эркинлиги, мулк ҳуқуқи, солиқ тўлаш бурчи, таълим олиш ҳуқуқи, ижод эркинлиги ва шу кабилар иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳуқуқ, эркинлик ва бурчлар гуруҳини ташкил этади.

Айнан ҳудди шундай туркумлаш асосида миллий қонунчилик томонидан Ўзбекистон Республикаси Конституциясида ҳуқуқ, эркинлик ва бурчларнинг тизими мустаҳкамлаб қўйилган.

4-§. Шахсий ҳуқуқ ва эркинликлар

24-модда. Яшаш ҳуқуқи ҳар бир инсоннинг узвий ҳуқуқидир. Инсон ҳаётига суиқасд қилиш энг оғир жиноятдир.

Инсон ва фуқароларнинг асосий ҳуқуқлари тизимида энг муҳими яшаш ҳуқуқи ҳисобланади. Чунки яшаш ҳуқуқи таъминланганидан сўнггина Конституция, қонунлар ва бошқа қонун ҳужжатларида кафолатланганидан ва ҳимоя қилинадиган ҳуқуқ ва эркинликлар учун шарт-шароит яратилади.

Инсон ҳуқуқлари Умумжаҳон Декларацияси (1948 йил) 3-моддасида ҳар бир инсоннинг яшаш, эркинлик ва шахсий дахлсизлик ҳуқуқлари мустаҳкамланган.

"Яшаш ҳуқуқи ҳар бир инсоннинг узвий ҳуқуқидир. Бу ҳуқуқ қонун томонидан ҳимоя қилинади. Ҳеч ким ўзбошимчалик билан ҳаётдан маҳрум қилиниши мумкин эмас"

Бу қоида ўз мазмунига кўра шарҳ этилаётган конституциявий нормада мустаҳкамланган қоидага жуда яқиндир, бу эса Ўзбекистонда инсон ва фуқароларнинг ҳуқуқларининг барча кўринишлари тан олинганлиги ва кафолатланганлигидан далолат беради.

Конституцияларда яшаш ҳуқуқининг эълон қилиниши давлат томонидан уни қўриқлаш ва ҳимоя қилишнинг кучли механизими яратилишини талаб қилади. Булар нафақат жинойтчиликнинг олдини олиш ёки жинойтга қарши курашиш натижасидаги ҳуқуқни ҳимоя қилиш фаолиятини эмас, балки ижтимоий соҳада ҳам инсон ҳаётини таъминланишини ўз ичига олмоғи даркор.

Давлатимизда оналик ва болаликка катта эътибор берилмоқда. Инсон ҳақида ғамхўрлик қилиш унинг дунёга келишидан анча аввалроқ бошланади. Бунинг учун қатор дастурлар ишлаб чиқилиб, ҳаётга татбиқ этилмоқда, уларнинг бош мақсади болалар ўлимининг олдини олиш, инсон экологиясини яхшилаш, жисмоний ва соғлом авлодни тарбиялаш учун ижтимоий шароитлар яратиш, оналик ва болаликнинг фаровон турмуши учун зарур моддий ва маънавий асосларни яратишни кўзлайди.

Давлатимизнинг ушбу соҳадаги саъй-ҳаракатлари қаторига ёш авлодни соғлом тарбиялаш учун "Соғлом авлод учун" ордени таъсис этилганлигини, у оналик ва болаликни муҳофаза қилишдаги алоҳида хизматлари учун муносиб инсонларни тақдирлашни назарда тутганлигини мисол қилиб кўрсатса арзийди.

Ўзбекистон Республикасининг 1993 йил 6 майдаги "Меҳнатни муҳофаза қилиш тўғрисида" ги қонуни-

да меҳнатни муҳофаза қилиш борасида давлат сиёсати, ходимнинг ҳаёти ва соғлиги корхонанинг ишлаб чиқариш фаолияти натижаларидан устунлиги тамойили мустақкамланганлигида, шунинг учун ҳам экологик хавфсиз меҳнат шароитининг яратилиши, махсус кийим ва пойафзал, индивидуал ҳимоя воситаси, даволаш-профилактик овқатларнинг бепул берилиши ва бошқа фаолиятларни амалга оширилиши, биринчи навбатда, кишиларнинг яшашга бўлган Конституциявий ҳуқуқларини таъминлашга қаратилган.

Шуни таъкидлаш керакки, Жиноят кодекси махсус қисмининг 26 фоиизга яқин меъёрлари фуқароларнинг ҳаётига зиён етказилганлик учун у ёки бу даражада жавобгарликни кўзда тутаяди.

Инсон ўлимига сабаб бўладиган ҳар қандай қилиш жиноят қонунчилигида ижтимоий хавфли ҳисобланади, ҳар бир инсон ва унинг ҳаёти жамиятнинг ажралмас элементи сифатида ижтимоий қадриятдир.

Жиноятлар ичида энг хавфлиси инсон ўлимига сабаб бўладиган одам ўлдириш жинояти ҳисобланиб, бу ғайриқонуний тарзда бир кишини иккинчи киши томонидан қасддан ҳаётдан маҳрум қилиш деб тушунилади.

Шахс ҳаётига қарши қаратилмаган бир қатор жиноятлар оқибатида қасддан ёки эҳтиётсизлик орқасида инсон ҳаётдан маҳрум бўлиши оқибатлари юз бериши мумкин. Масалан, вазиятни беқарорлаштириш ёки давлат органлари томонидан қарор қабул қилинишига таъсир кўрсатиш ёхуд сиёсий ёки бошқа ижтимоий тўсқинлик қилиш мақсадида давлат ёки жамоат арбоби ёхуд ҳокимият вакилининг ҳаётига суиқасд қилиш Жиноят кодексининг 155-моддасида кўзда тутилган терроризм жинояти сифатида баҳоланади.

Жиноят кодексида ҳаётга тажовуз қилиш натижасида ўлимга сабаб бўлган жиноятлар қилмишининг ҳуқуқий моҳияти, ижтимоий хавфлилиқ даражаси ва характеридан келиб чиқиб, ҳар бир жиноятга дифференциялашган жавобгарлик белгиланиши кўзда тутилади.

24-модда. Ҳар ким эркинлик ва шахсий дахлсизлик ҳуқуқига эга.

Ҳеч ким қонунга асосланмаган ҳолда ҳибсга олиниши ёки қамоқда сақланиши мумкин эмас.

Эркинлик ва шахсий дахлсизлик ҳуқуқи конституциявий ҳуқуқлардан бўлиб, инсон туғилиши билан унга эга бўлади. Ҳар ким эркин, ўз ихтиёри бўйича ҳаракат қилиши, ўзганинг шахсий эркинлиги ва дахлсизлигига зиён етмайдиган тарзда юриш-туришни танлаши мумкин. Бироқ шуни назарда тутиш керакки, шахсинг эркинлиги жамиятдаги ахлоқ нормалари доирасидан чиқмаслиги ва қонун асосида бўлиши керак, яъни шахс қонун ва қонун ҳужжатларида манъ этилмаган ва ҳуқуқий кўрсатмаларга зид келмаган ҳар қандай ҳаракатни амалга ошириши мумкин.

Инсон эркинлиги ва шахсий дахлсизлигининг бузилиши ҳар бир шахсинг судга шикоят билан муурожаат қилиш ҳамда бузилган ҳуқуқларини тиклаш ва унинг талабларини қондириш ҳуқуқини келтириб чиқаради.

Ушбу ҳуқуқни амалга ошириш тартиблари Ўзбекистон Республикасининг 1995 йил 30 августдаги "Фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини бузадиган ҳаракатлар ва қарорлар устидан судга шикоят

қилиш тўғрисида"ги қонуни билан тартибга солинади.

26-модда. Жиноят содир этганликда айбланётган қар бир шахснинг иши судда қонуний тартибда, ошқора кўриб чиқилиб, айби аниқланмагунча у айбдор ҳисобланмайди. Судда айбланётган шахсга ўзини ҳимоя қилиш учун барча шароитлар таъминлаб берилади.

Ҳеч ким қийноққа солинмиши, зўравонликка, шарафсиз ёки инсон қадр-қимматини камситувчи бошқа тардаги таъинққа дучор этилиши мумкин эмас.

Ҳеч кимда унинг розилигисиза тиббий ёки илмий тажрибалар ўтказилиши мумкин эмас.

Айбсизлик презумпцияси (айби исбот қилингунигача шахсни айбсиз деб фараз қилиш) Конституциянинг 26-моддасида мустақкамланган бўлиб, у жиноят ҳуқуқида қонунийлик тамойилининг асоси ҳамда одил судловнинг асосий тамойилларидан ҳисобланади. Бу тамойил Жиноят кодексининг 4-моддасида янада ривожлантирилади. Унга биноан, ҳеч ким суднинг ҳукми бўлмай туриб жиноят содир қилишда айбли деб топилиши ва қонунга хилоф равишда жазога тортилиши мумкин эмаслиги аниқ кўрсатилган.

Агар ҳуқуқни ҳимоя қилувчи органлар айблов учун етарли далилларни тўплай олмасалар, у ҳолда шахс айбсиз деб топилиши керак. Исботланмаган айбдорлик — шахснинг айбсизлигидир. Яна шуни айтиш керакки, айбсизлик презумпцияси учун Ўзбекистон Жиноят процессуал Кодексининг 23-моддасида мус-

тахкамланган ҳолатлар ҳам аҳамиятга моликдир. Унга кўра, айбдорликка оид барча шубҳалар, башарти уларни бартараф этиш имкониятлари тутаган бўлса, гумон қилинувчи, айбланувчи ёки судланувчининг фойдасига ҳал қилиниши лозим.

Гумон қилинувчи, айбланувчи ва судланувчи шахсан ўзи ёки ҳимоячи ёрдамида ҳимояланиш ҳуқуқига эга. Юридик ёрдам кўрсатиш, жумладан, жиноят ишларида ҳимояни амалга ошириш учун бизнинг давлатимизда адвокатлик институти фаолият кўрсатмоқда.

Ўзбекистон Республикасининг 1996 йил 27 декабрдаги "Адвокатура тўғрисида" ги қонунга мувофиқ адвокатларнинг ҳуқуқ ва бурчлари ҳамда фаолиятларининг ҳуқуқий асослари мустаҳкамланган.

Конституция қийнаш, зўравонлик, шафқатсизлик ёки инсон қадриятини камситувчи бошқа тарздаги тазйиққа солишни ман этади.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиснинг 1995 йил 31 августдаги қарори билан 1984 йил 10 декабрдаги "Қийноқларга солишга ва муомалада бўлиш ва жазолашнинг бошқа шафқатсиз, ғайриинсоний ёки қадр-қимматни таҳқирловчи турларига қарши Конвенция"га қўшилишини эълон қилди.

Қийноқларга солиш, шафқатсиз ёки инсоннинг қадр-қимматини таҳқирлайдиган ҳар қандай ҳаракатга жиноят қонунчилигида жиноят сифатида қаралади. Улар қаторига ҳокимият ёки мансаб ваколати доирасидан четга чиқиш (ЖК 206 – моддаси), кўрсатув беришга мажбур қилиш (ЖК 235-моддаси) учун жавобгарлик белгиланганлигини мисол қилиб кўрсатиш мумкин.

Ўзбекистон Республикаси Конституцияси шахсининг розилигисиз унда тиббий ёки илмий тажрибалар ўтказишни шахсининг қадр-қимматига бўлган тажовуз деб баҳолайди.

27-модда. Ҳар ким уз шаъни ва обрӯсига қилинган тажовузлардан, шахсий ҳаётига аралашиндан ҳимояланиш ва турар жойи дахлсизлиги ҳуқуқига эга.

Ҳеч ким қонун назарда тутилган ҳоллардан ва тартибдан ташқари бировнинг турар жойига кириши, тингув утказиши ёки уни қўздан кечириши, ёзишмалар ва телефонда сузлашувлар сирини ёшиқор қилиши мумкин эмас.

Бу қоида шахснинг шаъни ва қадр қимматини; шахсий номулкий ҳуқуқларини қўриқлаш ва ҳурмат қилиш, шахсий ҳаёт ва уй-жой дахлсизлигини таъминлашга қаратилган. Шаън ва қадр-қиммат фақат инсонга хос сифат бўлиб, у унга туғилганидан бошлаб эга бўлади. Бу ҳуқуқ шахснинг ажралмас ва бошқаларга ўтказиб бўлмайдиган ҳуқуқи ҳисобланади.

Шахс шаъни ва қадр-қимматини ҳимоя қилиш ҳуқуқининг эълон қилинганлиги Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг инсон ҳуқуқларига оид халқаро стандартларга мос келишини билдиради. Масалан, "Инсон ҳуқуқлари Умумжаҳон Декларацияси"нинг 12-моддасида белгиланганидек, шахс номуси ва шаъни дахлсиздир, шунингдек, "Фуқаровий ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисида"ги халқаро пакт (1966)нинг 17-моддасига кўра "Ҳеч кимнинг шахсий ва оилавий ҳаётига ўзбошимчалик ёки ноқонуний тарзда аралашиниш, унинг уй-жойи дахлсизлигига ёки ёзишмалардаги сирлари дахлсизлигига ўзбошимчалик ёки ноқонуний тарзда тажовуз қилиш ва унинг ор-номуси ва шаънига тажовуз қилиниши мумкин эмас".

Ҳар бир инсон ўзининг жамиятда тутган ўрнини сақлашга ҳаракат қилади.

Ўзининг сифатларига маънавий-ахлоқий баҳо бериш доим шахсий бўлиб, субъектив характерга эга. Шу боис у ижтимоий фикр билан мос келиши ёки мос келмаслиги мумкин. Шунга қарамасдан, шахснинг қадр-қиммати шахснинг ички ўзини ўзи баҳолаши мезони ва жамиятнинг унга берган баҳоси ўзaro бири-бирига боғланган мезонлардандир.

Шунинг учун ҳам шаън ва қадр-қиммат катта ижтимоий аҳамиятга эга ва унинг бузилиши қонун томонидан ҳимоя қилинади.

Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 100-моддасига биноан, фуқаро ўзининг шаъни, қадр-қимматини ёки ишчанлик обрўсига путур етказувчи маълумотлар юзасидан, башарти бундай маълумотларни тарқатган шахс уларнинг ҳақиқатга тўғри келишини исботлай олмаса, суд йўли билан раддия талаб қилишга ҳақлидир.

Шаъни ва қадр-қимматига путур етказилган фуқаро ушбу маълумотларни раддия қилиш билан бир қаторда, уни тарқатилиши натижасида ўзига етказилган зиён ва маънавий зарарни қоплаш талабини қўйиши ҳам мумкин.

Қонун фуқароларнинг шаъни ва қадр -қимматини қасдан таҳқирлаш ҳаракатларини маъмурий ҳуқуқбузарлик ёки жиноят сифатида баҳолайди. Бундай ҳолларда айбдор тўхмат ёки ҳақорат қилганлиги учун маъмурий ёки жиноий жавобгарликка тортилиши мумкин.

Уй-жой дахлсизлиги ҳуқуқи деганда одамларнинг доимий яшаш ёки вақтинча яшаш учун мўлжалланган уйига уларнинг хоҳишига қарши қонунда кўзда тутилган асосларсиз ҳеч кимнинг киришига ҳаққи йўқлиги тушунилади. Бу ҳуқуқ мулкнинг ҳар қандай шаклидан қатъи назар барча уй-жойларга, ҳамма

қурилмаларга тегишлидир. Бу ҳуқуққа уй-жойлар, тегишли ётоқхоналар, меҳмонхоналардаги алоҳида хоналарни, квартираларни, хоналарни ижарага олиб яшаб турган фуқаролар эгадирлар. Уй-жойга рухсатсиз киришга фақат қонунда қайд этилган ҳолларда ва белгиланган тартибдагина йўл қўйилади.

Уй жойни кўздан кечириш ва тинтув ўтказиш шартлари ва асослари жиноят-процессуал қонунчилигида белгиланган. Яъни иш учун аҳамиятга эга бўлган воқеа ҳолатини, далилий ашёлар ва жиноят изларини аниқлаш мақсадида кўздан кечириш ўтказилади.

Тинтув ўтказиш жараёнида бу ҳаракатлар ўтказилаётган шахснинг ўзи ёки ҳеч бўлмаганда унинг вояга етган оила аъзоларидан бирининг иштирок этиши таъминланиши лозим. Башарти уларнинг иштирок этишини таъминлашнинг имкони бўлмаса, кўздан кечириш тегишли холислар ёки фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари вакилининг иштирокида амалга оширилади (ЖПК 160-моддаси)

Фуқароларнинг уй-жойларига уларнинг розилигисиз киришга фақат ёнғин, газ ёки сув тизимининг бузилиши каби фавқулодда вазиятларда йўл қўйилади.

Бироқ бундай ҳаракатга фақат вазиятнинг олдини олиш, одамларнинг мулкани қутқариш учун рухсат этилади.

Ўзбекистонда фуқароларнинг кўчиб юриш ҳуқуқи кафолатланади.

28-модда. Ўзбекистон Республикаси фуқароси Республика ҳудудида бир жойдан иккинчи жойга кочиш. Ўзбекистон Республикасига келиш ва ундан чиқиб кетиш ҳуқуқига эга. Қонунда белгиланган чеклашлар бундан мустаснодир.

Фуқароларнинг мамлакатимиз ҳудудида, шунингдек келиш ва чиқиб кетишдаги кўчиб юриш эркинлиги — кишиларнинг шахсий-номулкий ҳуқуқларидан ҳисобланиб, ушбу ҳуқуқ мутлақ конституциявий хусусиятга эга. Шахс ушбу ҳуқуққа мувофиқ ўз хоҳишига кўра, Ўзбекистон ҳудуди доирасида бир жойдан иккинчи жойга кўчиб ўтиши, ундан чиқиб кетиши ва қайтиб келиши мумкин. Қонунда белгиланган чеклаш ҳоллари бундан мустаснодир.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1995 йил 6 январдаги "Ўзбекистон Республикаси фуқароларининг чет элга чиқиш тартиби ва Ўзбекистон Республикаси дипломатик паспорти тўғрисидаги қоидаларини тасдиқлаш тўғрисида" ги қарори билан Республика ҳудудидан чиқиш ва унга кириш тартиби белгиланган.

Чиқиб кетиш ҳужжатлари фуқароларнинг яшаш жойидаги ички ишлар идоралари томонидан расмийлаштирилади.

Фуқароларнинг чет элга чиқиши тўғрисидаги қоидаларда, алоҳида тоифадаги фуқароларнинг чет элга чиқишида асосланган чеклашлар ўрнатилади.

Ички ишлар органлари қуйидаги тоифадаги шахсларнинг чет элга чиқиш ҳуқуқини рад этиши мумкин:

а) давлат сири бўлган маълумотлардан хабардор бўлган шахсларга — бу ҳолат бекор бўлгунга қадар;

б) шартнома мажбуриятлари амал қилаётган шахсларга нисбатан — бу ҳолатлар тугагунга қадар;

в) жиноий иш қўзғатилган шахсларга нисбатан — кўриб чиқиш тугагунга қадар;

г) ўта хавфли рецидивист деб танилган шахсларга нисбатан — судланганлиги олиб ташлангунга қадар;

д) устидан маъмурий назорат ўрнатилган шахсларга нисбатан — маъмурий назорат тугагунга қадар;

е) суд томонидан юклатилган мажбуриятни бажармасдан юрган шахсларга нисбатан — ушбу мажбуриятни бажаргунига қадар;

ж) ўзи ҳақида ёлғон маълумотлар берган шахсларга;

з) суд томонидан фуқаролик даъвоси эълон қилинган шахсларга нисбатан — иш якунлангунга қадар;

и) чақирув бўлинмасига ёзилган ва ҳақиқий ҳарбий хизматга чақириладиган шахсларга нисбатан — муддатли ҳарбий хизматни ўтагунига ёки ундан қонунга мувофиқ озод этилгунига қадар.

Фуқаро кўчиб юриш ҳуқуқи рад этилгани ҳақида юқори идораларга шикоят қилиши мумкин. Бундай шикоятга бир ой мобайнида жавоб берилиши шарт. Агар фуқаро унинг қароридан ҳам норози бўлса, судга шикоят қилиши мумкин.

Ўзбекистон фуқароларининг муҳим шахсий ҳуқуқлари жумласига фикр юритиш, сўз ва эътиқод эркинлиги ҳуқуқи киради.

29-модда. Ҳар ким фикрлар, сўз ва эътиқод эркинлигини ҳуқуқига эга. Ҳар ким ўзи истаган алоқадорлик билан, билим ва ушбу тарқатиш йўли билан, амалдаги қонунга асосланган тартибда, қўшимча шартлар ва қўшимча сўзлар билан фикрларини, ақиқатларини, қарашларини, талабларини, ташвишларини, тавсияларини, қарорларини, қўшимча сўзлар билан билдирганда, ҳуқуқ эркинлиги бундан муҳимроқдур.

Ҳар ким юритиш ва ушбу эркинлик юртимизда шикоят қилиш ҳақида ва Бошқа шикоятлар билан бундан алоқадорликни қилувчи бўлган ҳолатларда шикоят қилиши.

Юқорида белгиланган, ҳар кимнинг ўз фикрини эркин ифода қилиш ҳуқуқи ўз ичига изланиш эр-

жинлиги, ҳар қандай ахборотни олиш, тарқатиш ёзма ёки нашр шаклида ёки бадий шаклда ифодалаш эркинлигини амалга ошириш имконини беради.

Инсон ҳуқуқлари Умумжаҳон декларациясининг 19-моддасида "Ҳар бир инсон эътиқодлар эркинлиги ва буларни эркин ифодалаш ҳуқуқига эга: ушбу ҳуқуқ ҳеч бир тўсиқсиз ўз эътиқодларига амал қилиш эркинлигини ҳамда ахборот ва ғояларни ҳар қандай воситалар билан, давлат чегараларидан қатъи назар, излаш, олиш ва тарқатиш эркинлигини ўз ичига олади".

Бу моддада ушбу ҳуқуқлардан фойдаланишда бошқа шахслар ҳуқуқи ва обрўси ҳурмат қилиниши, давлат хавфсизлиги, жамоат тартиби, аҳоли соғлиги ва қадриятлари ҳимоя қилиниши кўрсатилади.

Шундай қилиб, шахсий ҳуқуққа оид қабул қилинган конституциявий нормаларимиз инсон ҳуқуқлари соҳасидаги халқаро-ҳуқуқий нормаларига тўла мос келади.

Сўз эркинлиги — қонун ҳужжатларининг кўриб чиқилишида, референдум ўтказилаётганда, Олий Мажлис ва маҳаллий ҳокимият сайловларида, ўзини ўзи бошқариш органларида ва кундалик ҳаётда ўз фикрини билдириш ва иштирок этишга имконият беради.

Фикр ва эътиқод эркинлиги сўз эркинлиги орқали амалга оширилади — бу ўз фикрини очиқ сўзламоқ ва бошқа шахсларнинг эътиборига етказмоқ деб тушунилади. Кўп ҳолатларда сўз эркинлиги оммавий ахборот воситалари орқали амалга оширилади ва улар ҳар бир фуқаронинг сўз эркинлигини, оммавий ахборот воситаларида чиқиш ҳуқуқини, ўз фикр ва эътирозларини очиқ сўзлашни кафолатлайдиган "Оммавий ахборот воситалари тўғрисида"ги Ўзбекистон Республикаси қонуни асосида фаолият кўрсатадилар.

Ахборотларни йиғиш, тўплаш, қайта ишлаш, узатиш ва рухсат этилмаган танишувдан ҳимоя қилиш билан боғлиқ бўлган ҳамда ахборот тизимларини маълумотлар базалари ва банкларини ташкил қилиш, ахборотларни қайта ишлаш ва узатишнинг бошқа тизимларини яратиш, жорий этиш ва улардан фойдаланиш соҳасидаги муносабатлар "Ахборотлаштириш тўғрисида"ги 1993 йил 7 майда қабул қилинган Ўзбекистон Республикаси қонуни билан тартибга солинади.

Фикрлаш ва сўзлаш эркинлиги қонунда кўрсатилган ҳолларда давлат ёки бошқа ижтимоий манфаатларни ҳимоя қилиш нуқтаи назаридан чекланиши мумкин. Масалан, давлат сирларини овоза қилиш давлатнинг иқтисодий ва сиёсий мустақиллигига, мудофаа қудратига давлат ва жамиятнинг бошқа манфаатларига путур етказиши мумкинлигини инобатга олиб шундай чекланишлар белгиланади. Жумладан, 1993 йилнинг 7 майда қабул қилинган "Давлат сирларини сақлаш тўғрисида"ги қонунда давлат томонидан қўриқладиган ва махсус рўйхатлар билан чегаралаб қўйиладиган, алоҳида аҳамиятли, мутлақо махфий — ҳарбий, сиёсий, иқтисодий, илмий-техникавий ва ўзга хил маълумотлар Республиканинг Давлат сирлари деб кўрсатилган бўлиб, улар ҳақида маълумотлар тўплаш ва тарқатиш чекланади.

Шахсни ҳурмат қилиш, унинг ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилиш Ўзбекистон Республикасининг ҳар бир давлат органлари, жамоат бирлашмалари ва ваколатли шахсларининг бурчидир. Республикамиз ҳуқуқни муҳофаза қилиш органларининг давлат тизими мавжуд бўлиб, бу тизимга адлия, прокуратура, милиция, суд органлари киради ва уларнинг асосий вазифаси фуқароларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилишдан иборат.

30-модда. Ўзбекистон Республикасининг барча давлат органлари, жамоат бирлашмалари ва мансабдор шахслари фуқароларга уларнинг ҳуқуқ ва манфаатларига дахлдор бўлган ҳужжатлар, қарорлар ва бошқа материаллар билан танишиб чиқиш имкониятини яратиб бериши лозим.

Инсонларнинг судда ўзига нисбатан ҳар қандай иш кўриладиганда ўз ҳуқуқ ва манфаатларига таъсир қиладиган ҳужжатлар, қарорлар ва бошқа материаллар билан танишиш ҳуқуқи амалга оширилади.

Конституциявий суд ҳам фуқароларга ҳужжатлар ва материаллар билан танишиш имкониятини бериш ҳуқуқига эга.

Конституцияда мустақамланган фуқароларнинг ўзларига тегишли ҳужжат ва материаллар билан танишиш ҳуқуқи баъзи бир ҳолатларда чекланади. Жумладан, бундай ҳужжат ва материаллар кимнинг ҳуқуқи ва манфаатига тегишли бўлса, фақат шу шахслар улар билан танишиш ҳуқуқига эгадирлар.

Фуқароларнинг ҳужжатлар билан танишиш ҳуқуқи фуқаролик, меҳнат ва хўжалик ҳуқуқига оид қонунларда кафолатланган.

Агар фуқароларнинг ушбу ҳуқуқи бузилса, улар судга шикоят билан мурожаат этиш ҳуқуқига эгадирлар. Бу каби шикоятлар қонунда кўрсатилган тартибда кўриб чиқилиши шарт.

Конституцияда фуқароларнинг энг муҳим шахсий ҳуқуқларидан бўлмиш виждон эркинлигининг кафолатланиши муҳим аҳамиятга эга. Виждон эркинлиги инсоннинг динга бўлган муносабатини кўрсатади.

Ҳамма учун виждон эркинлиги кафолатланади. Ҳар бир инсон хоҳлаган динга эътиқод қилиш ёки ҳеч қайси динга эътиқод қилмаслик ҳуқуқига эга. Диний қарашларни мажбуран сингдиришга йўл қўйилмайди.

Ҳар бир инсон ўзи хоҳлаган динга эътиқод қилиши ёки ҳеч қайси динга эътиқод қилмаслиги ва динга нисбатан бетараф бўлиши, шунингдек атеист бўлиши ҳам мумкин.

Ўзбекистон Конституциясининг 31-моддаси "Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисида" ги Ўзбекистон Республикасининг янги таҳрирдаги қонунида акс этади.

Ушбу қонун виждон эркинлиги билан боғлиқ бўлган, инсон ҳуқуқлари тўғрисидаги халқаро пакт ва шартномалар асосида халқаро ҳужжатларнинг асосий меъёр ва талабларини инобатга олиб, виждон эркинлигининг конституциявий шаклда амалга оширилиши тартиб ва принципларини белгилайди.

Диний қарашларни мажбуран сингдирилишига йўл қўйиб бўлмайди. Виждон ва эътиқод эркинлиги ҳуқуқини амалга оширилишига қаршилик кўрсатиш (масалан, диний маросимларни ўтказишга ноқонуний қаршиликлар кўрсатиш) жиноий-ҳуқуқий тартибда жазоланади (масалан, ЖК нинг 145-моддаси).

Дин мажбурлаш ва сиёсий фаолият билан сиғишмайди. Дин — фуқаронинг шахсий ишидир.

Виждон эркинлигининг чекланишига йўл қўйилмаслиги унинг таъминланишига муҳим кафолат ҳисобланади. Фуқаровий ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисидаги Халқаро пактга мувофиқ, биринчидан, қонун асосида ва, иккинчидан, жамият ҳимояси, ҳуқуқ-тартибот, соғлиқни сақлаш, бошқа шахсларнинг асосий ҳуқуқ ва эркинликларини таъминлаш мақсадида (18-модда) чекланиши мумкин.

5-§. Сиёсий ҳуқуқлар

Фуқароларнинг давлат ва жамият ишларини бошқаришда иштирок этиш ҳуқуқи ҳуқуқий-демократик давлатнинг муҳим белгиларидан бири бўлиб ҳисобланади. Шу сабабли Ўзбекистон Конституциясида фуқароларнинг бундай сиёсий аҳамиятга молик ҳуқуқи алоҳида мустаҳкамланган.

32-модда. Ўзбекистон Республикасининг фуқаролари жамият ва давлат ишларини бошқаришда бевосита ҳамда ўз вакиллари орқали иштирок этиш ҳуқуқига эгадирлар. Бундай иштирок этиш ўзини ўзи бошқариш, референдумлар ўтказиш ва давлат органларини демократик тарзда танлов билан билан амалга оширилади.

Конституцияга биноан Ўзбекистон Республикаси фуқаролари вакиллик органларига сайлаш ва сайланиш ҳуқуқига эгадирлар. Тенг ҳуқуқлилик қонун томонидан кафолатланган. Ўзбекистон Республикаси Президенти лавозимига ҳамда давлат ҳокимиятининг вакиллик органларига сайловлар умумий, тенг, яширин овоз бериш ва бевосита сайлов ҳуқуқи асосида эркин амалга оширилади. 18 ёшга етган Ўзбекистон Республикаси фуқаролари сайлаш ҳуқуқига эгадирлар.

Ўзбекистон Республикаси фуқаролари пассив сайлов ҳуқуқига ҳам эга бўлиб, бу вакиллик органларига сайланиш ҳуқуқидир. Сайлов кунига қадар 25 ёшга етган ҳар бир фуқаро Олий вакиллик органи — Олий Мажлисга депутат этиб сайланиши мумкин. Шунингдек, 35 ёшга етган, давлат тилида эркин сўзлаша ола-

диган, бевосита сайловгача 10 йилдан кам бўлмаган вақтда республикамиз ҳудудида муқим яшаган фуқаро Ўзбекистон Республикаси Президенти бўлиб сайланиши мумкин.

Демократиянинг асосий шаклларида бири — бу давлат ва жамият ҳаётининг муқим муаммоларини умумхалқ муҳокамасида ўз ечимини топиши — референдум ҳисобланади.

Фуқароларнинг яна бир конституциявий ҳуқуқи — бу уларнинг ўз ижтимоий фаолликларини митинглар, йиғилишлар ва намойишлар ўтказиш йўли билан амалга ошириш ҳуқуқидир:

33-модда. Фуқаролар ўз ижтимоий фаолликларини Ўзбекистон Республикаси қонунларига мувофиқ митинглар, йиғилишлар ва намойишлар шаклида амалга ошириш ҳуқуқига эгадирлар. Ҳокимият органлари фақат кавфсизлик нуқтаназаридангина бундай тадбирлар ўтказилишини тўхтатиш ёки тақиқлаш ҳуқуқига эга.

Митинг — бу сиёсий масалаларнинг муҳокамаси учун йиғилган жамоа йиғилишидир.

Йиғилиш — бу ёпиқ иморатда ёки бирор хонада ўтказиладиган, маълум йиғилган шахсларнинг мажлисидир. Мажлис шаклидаги йиғилишлар мажлис ташкилотчилари томонидан иштирокчилар сонини чегаралаш учун танланиши мумкин, лекин бу йиғилишнинг асосий моҳиятини белгиламайди.

Намойиш — бу ижтимоий сиёсий норозиликнинг очик кўриниши бўлиб, намойишчиларнинг у ёки бу масалага нисбатан оммавий тарздаги очик муносабатларидир.

Давлат фуқароларнинг бу ҳуқуқларини таъминлаган ҳолда уларга бино, майдон ва кўчалар, шунингдек телевидение, радио ва бошқа оммавий ахборот воситаларидан фойдаланиш учун шароит яратади.

Ҳокимият органлари митинг, йиғилиш ва намоёнликлар ўтказиладиган жойларни ажратадилар ва уларни бошидан охиригача назорат қилиб борадилар.

Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисидаги Халқаро пактда белгиланишича, тинч йиғилишлар давлат ва жамият, оммавий тартиб, аҳоли соғлиғи, фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини кўзлаш мақсадларида чекланиши мумкин (32-модда). Шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 33-моддасида митинг, йиғилиш ва намоёнликлар ўтказиш жамият ва давлат хавфсизлигини таъминлаш мақсадларида чекланиши мумкинлиги кўрсатилган.

Амалдаги қонунчиликда йиғилиш, митинг ва намоёнликлар тартибини бузганлик учун жавобгарлик ўрнатилган.

Ўзбекистон Республикаси фуқаролари касба уюшмаларига, сиёсий партияларга ва бошқа жамоат бирлашмаларига уюшиш, оммавий ҳаракатларда иштирок этиш ҳуқуқига эгадирлар.

Сиёсий партияларда, жамоат бирлашмаларида, оммавий ҳаракатларда, шунингдек ҳокимиятнинг вакиллик органларида озчиликни ташкил этувчи мухолифатчи шахсларнинг ҳуқуқлари, эркинликлари ва қадр-қимматини ҳеч ким камситиши мумкин эмас.

Касба уюшмаларига, сиёсий партияларга ва бошқа жамоат бирлашмаларига бирлашиш ҳуқуқи омманинг маълум бир мақсадларини амалга ошириш ва сиёсий фаолиятини ривожлантиришни кўзлайди. Фуқаролар сиёсий партиялар ва бошқа жамоат бирлашмаларига бирлашиб, давлат ишларини бошқаришда иштирок этадилар.

Давлат фуқароларнинг ҳуқуқ ва қонуний манфаатларини таъминлайди ва уларга жамият ҳаётида иштирок этишлари учун тенг шароитлар яратиб беради.

Давлат қонун орқали сиёсий партиялар ва жамоат бирлашмаларининг фаолияти, уларни молиялаштириш, рўйхатдан ўтказиш, бошқа давлат органлари билан бўладиган муносабатларини тартибга солади. Жамоат бирлашмалари ўз ички тузилиши ва фаолиятини шакллантириш масалаларини мустақил ҳал қиладилар.

Ўзбекистон Республикаси Конституцияси фуқароларга сиёсий партиялар ва жамоат бирлашмаларига бирлашиш ҳуқуқини Конституция ва қонунларга зид келмаган ҳолатларда амалга оширишлари мумкинлигини белгилайди.

Тинч муҳолифатнинг мавжудлиги — барча демократик жамиятга хос жиҳат ҳисобланади.

Фуқароларнинг ариза, таклиф ва шикоятлар билан мурожаат қилиш ҳуқуқи сиёсий аҳамиятга эга бўлиб, улар шу йўл билан ҳам давлат ва жамият ишларини бошқаришда фаол иштирок этадилар. Шу боис Ўзбекистон Конституцияси бу ҳуқуқни махсус кафолатлайди.

25-модда. Ҳар бир шахс бевосита ўзи ва бошқалар билан биргаликда ваколатли давлат органларига, муассасаларига ёки ҳалқ вакилларига ариза, таклиф ва шикоятлар билан мурожаат қилиш ҳуқуқига эга.

Аризалар, таклифлар ва шикоятлар қонунда белгиланган тартибда ва муддатларда кўриб чиқилиши шарт.

Фуқароларнинг ваколатли давлат органлари ва ҳалқ вакилликларига ариза, таклиф ва шикоят би-

лан мурожаат этиши — бу уларнинг давлат ва жамият бошқарувида қатнашишининг амалий шаклидир. Бу ҳуқуқнинг моҳияти шундаки, фуқаролар ваколатли давлат органларига, ариза, таклиф ва шикоят билан мурожаат қилганларида, ушбу органларнинг раҳбарлари фуқароларнинг таклиф ва аризаларини албатта кўриб чиқишлари шарт.

Ариза, таклиф, шикоятларда ташкилот, муассасалар фаолиятини яхшилаш билан бир қаторда, уларнинг фаолиятидаги камчиликларни кўрсатувчи ва давлат ҳаётига оид ижтимоий-сиёсий, ижтимоий-маданий характердаги камчиликларни бартараф этиш йўллари ҳам таклиф этилиши мумкин. Бу фуқароларнинг жамият ишларини бошқаришда қатнашишининг энг самарали усулидир. Ариза, таклиф ва шикоятлар ёзма шаклда ҳамда халқ депутатлари ва мансабдор шахсларнинг қабулида оғзаки ҳам бўлиши мумкин. Шунингдек ариза, таклиф ва шикоят газета, радио, телевидение орқали мурожаат этиш билан ҳам ифодаланиши мумкин.

Бу ҳуқуқ биринчи ўринда бошқарув маданияти даражаси, ваколатли давлат органларидаги ходимларнинг онги ва масъулиятига боғлиқ.

Фуқароларнинг ариза, таклиф ва шикоятлари фактларни яширишни кўзламаслиги ҳамда ёлғон ахборотлардан иборат бўлмаслиги керак. Акс ҳолда бундай ҳаракатлар учун Ўзбекистон Республикаси қонунчилигида махсус жавобгарликлар кўзда тутилган.

6-§. Иқтисодий ва ижтимоий ҳуқуқлар

Мулк ҳуқуқи ҳар кимнинг ўзига тегишли мол-мулкка ўз хоҳишига кўра, ўз манфаатини кўзлаб эгаллик қилиши, фойдаланиши ва тасарруф этишини англатади.

36-модда. Ҳар бир шахс мулкдор бўлишга ҳақли. Банкка қўйилган омонатлар сир тутилиши ва мерос ҳуқуқи қонун билан кафолатланади.

Бозор иқтисодиёти асосида ривожланган мамлакатлар тажрибаси шуни кўрсатадики, фақатгина иқтисодий жиҳатдан эркин фуқарогина ҳақиқий мулк эгаси бўлиб, у ўз мулкидан самарали фойдаланиши ва шу орқали мамлакат иқтисодиётига ижобий таъсир этиши мумкин.

Ўзбекистонда ўтказилаётган иқтисодий ислохотларнинг асосий вазифаси давлат мулкни хусусийлаштириш орқали монополияга чек қўйиш; кўп укладли иқтисодиётни барпо этиш, мулкни ҳақиқий эгасига топшириш, мулкнинг барча шакллари ривожланишига бир хил шарт-шароит яратиб беришдан иборат. Бу вазифаларни бажариш, биринчи навбатда, мулк ҳуқуқини амалга ошириш механизмининг ҳуқуқий асосини яратиш, айниқса, унинг муҳим элементи бўлган ҳар кимнинг ўз мулкига эркин эгалик қилиш тамойилини мустаҳкамлаш эди.

Бу вазифаларни амалга ошириш мақсадида Ўзбекистон Республикасининг "Мулкчилик тўғрисида"ги, "Тадбиркорлик тўғрисида"ги, "Деҳқон хўжалиги тўғрисида"ги, "Хусусийлаштириш тўғрисида"ги қонунлари қабул қилинди.

Ўзбекистон Конституциясининг 36-моддаси инсоннинг асосий ҳуқуқларидан бири — мулк ҳуқуқини ҳам мустаҳкамлайди. Ушбу модда "Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон Декларацияси" (1948 йил), "Иқтисодий, ижтимоий, маданий ҳуқуқлар тўғрисида"ги халқаро пакт (1966 йил) ва бошқа халқаро ҳуқуқнинг умум эътироф этган нормаларига асосланган.

Ўзбекистонда мулк ҳуқуқига оид конституциявий нормаларнинг ривожланишига қаратилган ва унинг ҳуқуқий механизмини яратишга доир бир қанча қонунлар қабул қилинди. "Ижара тўғрисида" ги, "Давлат уй-жой фондини хусусийлаштириш тўғрисида" ги, "Валютани тартибга солиш тўғрисида" ги, "Қимматли қоғозлар ва биржа фондлари тўғрисида" ги ва бошқа қонунлар шулар жумласидандир.

Ўзбекистон Республикасида яшовчи ҳар қандай шахс мулкдор бўлиш ҳуқуқига эга. Яъни шахснинг ўз мулкига эгалик қилиши, фойдаланиши ва тасарруф этиши конституциявий ҳуқуқлар билан таъминланади.

Шахс ўзининг мулкӣ ҳуқуқларини амалга оширишда атроф-табӣий муҳитига ва кишилар соғлиғига зарар етказмаслиги керак.

Давлат мулкдорнинг қўлидаги мулкни ўзгалар томонидан чегараланишини тақиқлайди.

Ўзбекистон Республикасида барча мулкдорларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари ҳимоя қилинади. Мулкнинг барча шакллари дахлсиз ва қонун билан ҳимояланади. Ўзбекистон Республикасида жамғарма омонатлари барча тижорат банклари томонидан қабул қилиниши мумкин. Ўзбекистон Республикасида банк омонатчилари Ўзбекистон Республикаси фуқаролари, чет эл фуқаролари ва фуқаролиги бўлмаган шахслар ҳисобланади.

Банк омонатининг сир тутилиши иқтисодӣ ҳуқуқлар сирасига киради. Банк томонидан омонат сирларини сақлашга оид муносабатлар Ўзбекистон Республикасининг "Банк ва банк фаолияти тўғрисида" ги қонуни билан тартибга солинади. Ушбу қонуннинг 38-моддасига биноан молиявий операцияларнинг сир тутилиши, харидорлар ва корреспондентларнинг ҳисоб омонатларини сир сақланиши таъминланади.

Ўзбекистонда ҳар бир инсон мерос қолдириш ҳуқуқига эга эканлиги Ўзбекистон Конституцияси томонидан кафолатланади. Мерос ҳуқуқига оид фуқароларнинг мулкӣ муносабатлари фуқаролик қонунчилиги нормалари билан тартибга солинади.

Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексига биноан мерос қолдирувчининг ўлғунига қадар мерос қолдириш ҳуқуқи сақланиб қолади. Фуқаролар, яъни мерос очилишида шу уйда яшаган шахслар, фарзандлар, қариндош-уруғлар меросхўрлар ҳисобланади.

Мерос икки йўл билан: қонун ва васият қилиш орқали қолдирилади.

Ҳар бир шахс ўз мулкани тўлалигича ёки мулкнинг маълум бир қисмини бир кишига ёки бир неча кишиларга, меросхўрлар қаторига кирувчи юридик шахсларга ёки давлатга ёхуд ўзини ўзи бошқариш органларига мерос қолдириши, ўзининг васиятно-масини ҳар қандай вақтда ўзгартириши ёки бекор қилиши мумкин. Васиятномани ўзгартириш ёки бекор қилиш ҳолатларида, уни нима учун ўзгартиргани ёки бекор этганини кўрсатиши шарт эмас.

Васиятнома (васият) мерос қолдирувчи томонидан ёзма шаклда амалга оширилиши шарт.

Давлат васиятноманинг сир тутилишини кафолатлайди.

Фуқаролик қонунчилигига асосан меросхўрлар қонун бўйича навбатма-навбат мерос олиш йўли билан меросга эга бўладилар. Фуқаролик кодекси бўйича меросхўрларнинг беш даражаси белгиланган бўлиб, меросхўрлар қонун бўйича меросни тенг миқдорда бўлиб олишади:

1. Мерос қолдирувчининг фарзандлари, (фарзандликка олинган болалари); шунингдек, мерос қолдирувчининг ўлиmidан кейинги болалари.

2. Кариндошлари, мерос қолдирувчининг ака-укалари ва опа-сингиллари, бувиси ва буваси, ота тарафидан бўлганидек, она тарафдаги қариндошлари.

3. Мерос қолдирувчининг тоғалари ва амма-холалари;

4. Мерос қолдирувчининг олтинчи авлодгача бўлган узоқ қариндошлари;

Айтиш лозимки, навбатдаги меросхўрлар даражаси бўйича олдинда навбатда турган меросхўрлар бўлмаган тақдирда мерос олиш ҳуқуқига эга. Давлат қонун бўйича мерос олиш ҳуқуқини кафолатлайди.

37-модда. Ҳар бир шахс меҳнат қилиш, эркин касб танлаш, адолатли меҳнат шароитларида ишлаш ва қонунда кўрсатилган тартибда ишсизликдан ҳимояланиш ҳуқуқига эгадир.

Суд ҳукми билан тайинланган жазони уташ тартибидан ёки қонунда кўрсатилган бошқа ҳоллардан ташқари мажбурий меҳнат тақиқланади.

Республикамизда қонун бўйича тўла эркин иқтисодий фаолият ҳар бир инсон учун таъминланади, муҳит танлаш, ўз меҳнاتини сарфлаш эркинлиги, ҳар бир шахснинг меҳнат қилиш ҳуқуқи, эркин иш жойини танлаш, адолатли меҳнат шароитларида ишлаш ва ишсизликдан ҳимояланиш каби шахсларнинг конституциявий ҳуқуқлари Ўзбекистон Республикасининг "Аҳолининг бандлиги тўғрисида"ги, "Меҳнат муҳофазаси тўғрисида"ги қонунлари ва Ўзбекистон Республикаси Меҳнат кодекси билан тартибга солинади.

Ўзбекистон Республикаси Меҳнат кодексининг 6-моддасига биноан барча фуқаролар меҳнат қилиш

ҳуқуқларига эга бўлиш ва улардан фойдаланишда тенг имкониятларга эга. Жинси, ёши, ирқи, миллати, тили, ижтимоий келиб чиқиши, мулкӣ ҳолати ва мансаб мавқеи, динга бўлган муносабати, эътиқоди, жамоат бирлашмаларига мансублиги, шунингдек, ходимларнинг ишчанлик қобилиятларига ва улар меҳнатининг натижаларига алоқадор бўлмаган бошқа жиҳатларига қараб меҳнатга оид муносабатлар соҳасида ҳар қандай чеклашларга ёки имтиёзлар белгилашга йўл қўйилмайди ва булар камситиш деб ҳисобланади.

Меҳнат соҳасида ўзини камситилган деб ҳисоблаган шахс камситишни бартараф этиш ҳамда ўзига етказилган моддий ва маънавий зарарни тўлаш тўғрисидаги ариза билан судга мурожаат этиши мумкин.

Ҳар ким ижодий ишлаб чиқариш ва ижодий меҳнат қилиш ҳуқуқига эга, қонунда тақиқланган ҳолатлар бундан мустасно. Ҳар ким ўзи хоҳлаган жойда иш берувчи ва иш берувчи органларга мурожаат этган ҳолда эркин иш жойини танлаши мумкин.

Меҳнат кодексининг 58-моддасига кўра, давлат ҳар бир кишига иш билан таъминлаш турини, шунингдек, турли меҳнат режимидаги ишни танлаш эркинлигини, ишга қабул қилиш ва меҳнат шартномасини ноқонуний бекор қилишдан ҳимоялашни таъминланишини, ҳар бир кишига маълум бир касб ва иш ўрганишда тенглик яратиш, меҳнатга ҳақ тўлаш, хизмат бўйича ҳаракатланиш, янги касбга бепул ўқитиш, маҳаллий органлар ёки уларнинг йўлланмаси билан бошқа ўқув кртларида бошқа жойга ишга ўтганда моддий харажатларни қоплаш, жамоат ишларида муддатли меҳнат шартномалари тузиш имкониятларини кафолатлайди.

Ҳомиладор ёки ёш болалари бўлган аёлларни ишга қабул қилишни рад этиш ман этилади.

Ҳар бир ишчи меҳнат муҳофазаси ҳуқуқига эга. Меҳнатни муҳофаза қилиш деганда, амалдаги қонунчилик ва бошқа меъёрий ҳужжатларда мустаҳкамланган инсоннинг меҳнат жараёнидаги хавфсизлиги, сиҳат-саломатлиги ва иш қобилияти сақланишини таъминлашга қаратилган ижтимоий-иқтисодий, ташкилий, техникавий, санитария-гигиена, даволаш-профилактика тадбирлари ҳамда воситалари тизими тушунилади. "Меҳнатни муҳофаза қилиш тўғрисида"ги Ўзбекистон Республикасининг қонуни меҳнатни муҳофаза қилишнинг ягона тизими тартибини белгилайди. Мазкур қонунга асосан Ўзбекистон Республикаси фуқаролари чет эл фуқаролари ва фуқаролиги бўлмаган шахслар хавфсизлик ва гигиена талабларига жавоб берадиган меҳнат шароити билан таъминланиш ҳуқуқига эга. Меҳнат муҳофазаси соҳасида давлат сиёсати амалга оширилиб, у адолатли меҳнат шароити, хавфсизлик ва гигиена талабларига жавоб берувчи принципларга асосланади.

Меҳнатни муҳофаза қилишга доир қонунлар ва бошқа меъёрий ҳужжатларга ҳамма жойларда риоя этилиши устидан давлат назоратини Жамоат назорати ва меҳнатни муҳофаза қилиш учун ташкил этилган касаба уюшмаси ташкилотлари амалга оширади. Дунё тажрибаси шуни кўрсатадики, бозор иқтисодиётига ўтиш шароитида меҳнат ресурслари билан таъминлаш муаммоси вужудга келади ва ишсизлар сонининг муттасил ошиб бориши кузатилади. Шунинг учун, иқтисодий ислохотларнинг биринчи босқичида ишсизлар сонининг кўпайишига йўл қўймаслик, унинг олдини олиш асосий муаммолардан бири ҳисобланади.

Шу мақсадда 1992 йил 13 январда "Аҳолини иш билан таъминлаш тўғрисида"ги Ўзбекистон Республикаси қонуни қабул қилинди. Ушбу қонунга 1993 йил 7 майда ўзгартириш ва қўшимчалар киритилди.

Аҳолини ишсизликдан ҳимоя қилиш мақсадида биринчи марта иш билан таъминланган ва ишни йўқотган, шунингдек узоқ муддатдан кейин (бир йилдан ортиқ муддатга) иш билан таъминлашни сўраган шахслар ҳамда ишсиз деб эътироф этилганларга бир қанча имтиёзлар белгиланган.

Аҳолини иш билан таъминлаш тўғрисидаги давлат сиёсатини амалга ошириш натижасида меҳнат биржалари ташкил этилган. Республиканинг ҳар бир тумани шундай биржага эга. Ишсизларни рўйхатдан ўтказиш, уларнинг касб-маҳоратини ошириш ва ишсизликнинг олдини олиш механизми ташкил этилди. Бугунги кунда рўйхатга олинган ишсизлар сони меҳнат ресурсларининг тахминан бир фоизини ташкил этади.

Мажбурий меҳнат ёки бирон-бир жазо чорасини қўллаш орқали меҳнатга жалб этиш тақиқланади.

"Мудофаа тўғрисида" ги, "Умумий ҳарбий мажбурият ва ҳарбий хизмат тўғрисида" ги қонунлар асосида кўрсатилган ҳолатлар, фавқулодда ҳолатлардаги шароитда ҳамда суднинг қонуний кучга кирган ҳукми асосида кўрсатилган ва қонунда белгиланган бошқа ишлар мажбурий меҳнат сифатида эътироф этилмайди.

38-модда. Ёлланиб ишлаётган барча фуқаролар дам олиш ҳуқуқига эгадирлар. Иш вақти ва ҳақ туланидиган меҳнат таътилининг муддати қонун билан белгиланади.

Иш вақти деб маълум бир график асосида ташкил этилган, меҳнат шартномаси билан белгиланган меҳнат мажбуриятлари бажариладиган вақтга айtilади. Ўзбекистон Республикаси Меҳнат кодексининг

115-моддасига асосан ходим иш ҳафтасида 6 кун ишлаётган ҳар бир иш кунига етти соатдан кўп бўлмаган, беш кунлик иш ҳафтасида 8 соатдан кўп бўлмаган иш билан таъминланади. Ишчининг иш вақти ҳафтасига 40 соатдан ошмаслиги керак. Шунингдек, қуйидаги шахслар учун қисқартирилган иш вақти белгиланган:

- 18-ёшга етмаган ходимлар;
- I ва II гуруҳ ногирони бўлган ходимлар;
- ноқулай меҳнат шароитларидаги ишларда банд бўлган ходимлар;
- алоҳида тусга эга бўлган ишлардаги ходимлар;
- уч ёшга тўлмаган болалари бор, бюджет ҳисобидан молиявий жиҳатдан таъминланадиган муассаса ва ташкилотларда ишлаётган ходимлар.

Бундан ташқари, меҳнат шартномаси шартларига асосан ишга қабул қилинаётганда тўлиқ бўлмаган иш кунини ёки тўлиқ бўлмаган иш ҳафтасини ташкил этилиши мумкин. Қонунлар ва меҳнат ҳақидаги бошқа норматив актларда назарда тутилган ҳолларда ходимнинг илтимосига кўра иш берувчи тўлиқсиз иш вақтини белгилаб қўйиши шарт.

Ходим учун белгиланган ҳар кунлик иш вақтининг камида ярми тунги вақтга (22.00дан 6.00гача) тўғри келса, иш вақти 1 соатга қисқартирилади. Қонунга биноан ходимни асосий иш вақтидан ташқари иш билан банд этишга фақат унинг розилиги билан йўл қўйилиши мумкин.

Барча ходимларга, шу жумладан вақтинчалик ишловчиларга ҳам, ҳар йилги меҳнат таътилларидан кейин иш жойларининг сақланиб қолиши ва қайта тикланиши кафолатланади. Йиллик таътил ходимларга 15 иш кунидан кам бўлмаган муддатга белгиланади. Дам олиш ва байрам кунлари таътил даврига тўғри келганда улар таътил кунлари сифатида инобатга олинмайди.

Меҳнат қонунчилиги ходимларга йиллик асосий узайтирилган ва қўшимча меҳнат таътиллари белгилади. Йиллик қўшимча таътилнинг энг кам миқдори Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан белгиланади.

Йиллик таътилда ишчига ўртача ойлик иш ҳақи миқдорида ҳақ тўлаш кафолатланади. Таътил учун ҳақ тўлаш, жамоа шартномасида белгиланган муддатларда, лекин таътил бошланмасдан олдинги охириги иш кунидан кечикмай амалга оширилади.

Меҳнат ҳуқуқи тўғрисидаги қонунларда ишчиларга махсус таътиллари, яъни ҳомиладорлик ва туғиш, болаларга қараб туриш, ижодий таътиллари берилиши назарда тутилган.

Республикамиз давлат қурилишидаги асосий таъминотлардан бири — кучли ижтимоий ҳимоя ҳисобланади. Шу сабабли Конституцияда фуқароларнинг ижтимоий таъминот олиш ҳуқуқи алоҳида кафолатланади.

39-модда. Ҳар ким қариганда, меҳнат лаёқатини йўқотганда, шунингдек боқувчисидан маҳрум бўлганда ва қонунда назарда тутилган бошқа ҳолларда ижтимоий таъминот олиш ҳуқуқига эга.

Пенсиялар, нафақалар, ижтимоий ёрдам бошқа турларининг миқдори расман белгилаб қўйилган тирикчилик учун зарур энг кам миқдорлар оз бўлиши мумкин эмас.

"Ижтимоий таъминот" деганда давлат томонидан яратиб бериладиган, инсонларнинг ҳаётини фаолияти учун зарур бўлган эҳтиёжни моддий томондан

қондириш мақсадида моддий ва бошқа ижтимоий ҳимоя қилиш тушунилади. Бунга пенсия, нафақа ва ижтимоий ночор фуқароларни пул ва шунга ўхшаш шакллардаги моддий таъминотлар билан таъминлаш киради.

Бозор иқтисодиётига ўтишнинг беш тамойилларидан бири давлат фаолиятини иқтисодий ва ижтимоий ислоҳ қилишга асосланган кучли ижтимоий сиёсат ҳисобланади. Давлат органлари, жумладан, Президент, Олий Мажлис, Вазирлар Маҳкамаси, вазирликлар ва идоралар, ҳокимиятлар, маҳаллий вакиллик органлари, шунингдек фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари ўз ваколатлари доирасида фуқароларни ижтимоий жиҳатдан ҳимоя қилишни амалга оширадилар. Бундан ташқари, Ўзбекистонда айнан шундай вазифаларни амалга оширишга қаратилган махсус давлат органлари мавжуд. Бу Ижтимоий-таъминот вазирлиги ва унинг жойлардаги тегишли органларидир. Шунингдек республикамизда Пенсия фонди, Болалар фонди, "Маҳалла" фонди ва бошқа фондлар ташкил этилиб, улар самарали фаолият олиб бормоқда. Республика Президенти Фармонига кўра фуқароларнинг ижтимоий таъминоти билан шуғулланиш вазифаси фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органларига берилган.

Фуқароларнинг муҳим ижтимоий ҳуқуқларидан бири соғлиқни сақлаш ҳуқуқидир.

40-модда. Ҳар бир инсон малакали тиббий хизматдан фойдаланиш ҳуқуқига эга.

Малакали тиббий хизматни махсус тиббий билимларга эга, Гиппократ қасамёдини қабул қилган ва ёрдамга муҳтож ҳар қандай беморга сидқидилдан

хизмат қиладиган шахслар амалга оширади. Давлат тиббиёт ходимларининг малакаси устидан қаттиқ назорат олиб боради. Қонунчилик етарли малакага эга бўлмаган шахсларнинг тиббий фаолият билан шуғулланишини тақиқлайди. Давлат хусусий соғломлаштириш муассасаларини очиш ҳамда уларнинг фаолияти, тиббий хизмат кўрсатиш даражаси, сифати устидан назорат олиб боради. Мабодо улар давлат стандартларига жавоб бермаса, фаолият олиб бориш ҳуқуқини берувчи лицензиядан маҳрум қилинади. Шунинг учун ҳам давлат томонидан жуда кўп тиббиёт олийгоҳлари, ўрта-махсус тиббиёт ўқув юрталари барпо этилган ва улар махсус билимларга эга малакали мутахассислар тайёрлайди.

Малакали тиббий хизмат кўрсатишни таъминлаш ҳуқуқи қуйидаги шарт-шароитлар билан таъминланади:

— давлат даволаш ва санатория-курорт муассасалари тармоғининг мавжудлиги (11000 дан ортиқ);

— нодавлат ва идоравий тиббий муассасаларни рағбатлантириш ва ривожлантириш. Кўплаб ишлаб чиқариш тармоқлари ва ташкилотларининг поликлиника, санатория, касалхона ва соғломлаштириш марказларини янада кўпайтириш;

— фуқароларнинг барча қатламларини ўз ичига оладиган кенг қамровли эмлаш ишларини олиб бориш ҳамда касалликларни аниқлаш ва уларнинг олдини олиш;

— тиббиёт кадрларини тайёрлаш ва малакасини ошириш, улар фаолиятининг самарадорлиги ва малакаси устидан давлат назоратини ўрнатиш;

— тиббий суғурта тизимини яратиш. Меҳнатга яроқсиз ёки ногирон фуқароларни моддий қўллаб-қувватлаш ва уларга тўловлар ажратиш;

— фуқароларга давлат тиббий муассасалари томонидан бепул тиббий хизмат кўрсатиш. Ногирон-

лар, 2 ёшгача бўлган болалар ва оғир беморларга до-
рихоналардан текин дори-дармон олишга кўмакла-
шиш;

— тиббиёт муассасаларини замонавий техника
воситалари билан жиҳозлаш ва уларга қулай шарт-
шароитлар яратиш;

— тез тиббий ёрдам кўрсатиш муассасаларининг
фаолиятини такомиллаштириш.

Давлат томонидан малакали тиббий ёрдам кўрса-
тиш Соғлиқни сақлаш вазирлиги раҳбарлигидаги
органлар орқали амалга оширилади. Шунингдек,
"Соғлом авлод учун" республика фонди оналар ва
болалар соғлигини сақлаш йўлида самарали иш олиб
бормоқда.

Ўзбекистон Республикаси ҳуқуқий-демократик
давлат қуриш йўлидан борар экан, унинг асосий ва-
зифаси ҳар томонлама баркамол, эркин шахсларнинг
камол топиши учун шарт-шароит яратишдан ибор-
рат. Шунинг учун ҳам таълим соҳасига давлат сиё-
сати даражасида катта эътибор берилмоқда.

**41-модда. Ҳар ким билим олиш ҳуқуқига эга.
Бепул умумий таълим олиш давлат томони-
дан кафолатланади. Мактаб ишлари давлат на-
зоратидадир.**

Ўзбекистонда фуқароларнинг билим олиш ҳуқуқи
"Инсон ҳуқуқлари Умумжаҳон Декларацияси" прин-
циплари асосида амалга оширилишининг ҳуқуқий
механизми яратиб берилган.

Халқаро ҳуқуқ нормаларига мувофиқ бошланғич
таълимнинг бепул ва мажбурий эканлиги, ўрта таъ-
лим ва унинг турли шакллари умумийлиги, олий таъ-
лимни ҳар ким ўз қобилияти асосида олиши Ўзбе-

кистон Республикасининг "Таълим тўғрисида" ги қонуни мазмунини белгилайди.

"Таълим тўғрисида" ги қонунда ҳар бир шахс дини, тили, ирқи, яшаш жойи, миллати, келиб чиқиши ва қаерда ишлашидан қатъи назар тенг таълим олиш ҳуқуқига эга эканлиги мустаҳкамлаган. Таълим олиш ҳуқуқининг мазмуни шундан иборат, бунга кўра ҳар бир фуқарога таълим ва тарбиянинг барча кўринишларидан тенг фойдаланиш имкониятлари таъминланади. Ўзбекистон Конституцияси ҳар бир инсонга билими ва қобилиятини намоён қилиш имкониятини яратиб, ижод эркинлиги ва маданият ютуқларидан фойдаланиш ҳуқуқини кафолатлайди.

42-модда. Ҳар кимга илмий ва техникавий ижод эркинлиги, маданият ютуқларидан фойдаланиш ҳуқуқи кафолатланади.

Давлат жамиятнинг маданий, илмий ва техникавий ривожланишига ғамхўрлик қилади.

Маданият деганда инсон томонидан яратилган барча бойликлар, ютуқлар йиғиндиси тушунилади ва у ижтимоий ҳаётда кўпқиррали хусусиятга эга. Маданиятнинг таркибий қисмларини фан, таълим ва санъат ташкил қилади. Адабий, мусиқий, бадий асарлар ва халқ эпоси, илмий назария ва ҳунарлар маданият феноменига киради. Ҳар бир маданият элементи халқ ҳаётининг у ёки бу кўринишини ўзида акс эттиради. Ҳар биримизнинг санъат, кино, адабиёт, мусиқа дунёсидан баҳраманд бўлиш ҳуқуқимиз асосий қонунимизда мустаҳкамланган. Театр, музей, кутубхона ва архитектура ёдгорликлари эшиклари ҳеч бир тўсиқсиз барча учун очиқдир. Ўзбекистонда ҳар бир шахснинг истаган фан ва техника соҳаси билан шу-

фулланиши мумкинлиги ҳуқуқий, ташкилий, моддий ва сиёсий жиҳатдан кафолатланган.

Республикада маданият муассасалари тараққиёти фаолияти тизимини бошқариш Маданият ишлари вазирлиги томонидан амалга оширилади. Илмий-техника соҳаси фаолияти билан Фан ва техника Давлат қўмитаси шуғулланади. "Маънавият ва маърифат" жамоатчилик маркази, Ўзбекистоннинг янги тарихини ўрганиш маркази ва шу каби бошқа ташкилотлар маданий ютуқларни асраш ва уни кейинги авлодга етказишга хизмат қилмоқда.

Ўзбекистон Республикасида фан ва техникани ривожлантириш мақсадида иқтидорли талабаларнинг чет элларда ўқишларини қўллаб-қувватловчи "Умид" жамғармаси, шунингдек "Камолот" ва "Улуғбек" жамғармалари ташкил этилган. Шу тариқа Ўзбекистон Республикасида маданият, фан ва техникани қўллаб-қувватлаш тизими ва унинг юридик жиҳатдан мустақкам пойдевори яратилган.

7-§. Инсон ҳуқуқ ва эркинликларининг кафолатлари

Инсон ҳуқуқ ва эркинликларининг кафолатлари икки кўринишга эга: давлатнинг ўз ички кафолатлари ва халқаро ҳуқуқий кафолатлар. Инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини кафолатлаш борасида Олий Мажлиснинг инсон ҳуқуқлари бўйича вакили (Омбудсман) фаолияти алоҳида ўринга эга. Инсон ҳуқуқ ва эркинликларининг кафолатланиши, шунингдек малакали юридик хизмат ва профессионал ҳимоячи (адвокат) хизматидан фойдаланиш ҳуқуқи ва имкониятининг мавжудлигида ҳам намоён бўлади.

Қонунга биноан ҳокимият вакиллари ва мансабдор шахслар томонидан фуқароларнинг ҳуқуқ ва эр-

кинликларини бузганлик учун жавобгарлик ўрнатилган. Бу ҳам фуқаролар ҳуқуқ ва эркинликлари кафолатларидан биридир.

Инсон ҳуқуқларининг халқаро-ҳуқуқий кафолатлари халқаро оммавий ҳуқуқ томонидан ўрнатишган. Ўзбекистон Конституциясининг 43-46-моддалари айнан инсон ҳуқуқлари ва эркинликларининг кафолатларига бағишланган.

43-модда. Давлат фуқароларнинг Конституция ва қонунларда мустақамланган ҳуқуқлари ва эркинликларини таъминлайди.

Ушбу модда Конституциявий принципларнинг асоси, ўзаги, характерини ифодалаган бўлиб, унда инсон манфаатларига хизмат қилиш, эркинлик кафолати, давлатнинг ижтимоий мақсади ва асл ғояси акс этган.

Мустақилликка эришилгач, республикада уминсоний қадриятларни тиклаш ва демократик жамият қуриш йўлидан боришда инсон эркинлигига, жамият ва давлатнинг бирлигида инсоннинг тутган ўрнини юксак баҳолашга катта аҳамият берилди. Демократик давлатда жамият аъзолари ҳуқуқ ва эркинликларининг кафолатлари доимий ҳаракатдаги механизм сингари бўлмоғи лозим. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг мазмунига давлат фуқаронинг ҳуқуқ ва эркинликларини таъминлашга, жамият учун хизмат қилишга бутун кучини сарфарбар этиши лозимлиги ҳақидаги ғоялар сингдирилган.

Конституцияга биноан ҳеч ким суд қарорисиз фуқароларни ҳуқуқ ва эркинликларидан маҳрум этишга ёки уларни чеклаб қўйишга ҳақли эмас.

Кафолат тизимида иқтисодий омил катта аҳамиятга эгадир. Сабаби иқтисодий ҳаёт қанчалик фаровон бўлса, ҳуқуқнинг амалдаги кафолат даражаси шунчалик юқори бўлади. Буларнинг барчаси давлатнинг асосий қонуни билан белгиланади ва кафолатланади.

44-модда. Ҳар бир шахсга ўз ҳуқуқ ва эркинликларини суд орқали ҳимоя қилиш, давлат органлари, мансабдор шахслар, жамоат бирлашмаларининг гайриқонуний хатти-ҳаракатлари устидан судга шикоят қилиш ҳуқуқи кафолатланади.

Бу модданинг асосий моҳияти шундаки, фуқароларнинг бузилган конституциявий ҳуқуқлари суд орқали ҳимоя қилинади. Демократик ҳуқуқий давлатда Конституция томонидан суд ҳимоясининг берилиши бу жуда катта аҳамият касб этади.

45-модда. Вояга етмаганлар, меҳнатга лаёқатсизлар ва ёлғиз кексаларининг ҳуқуқлари давлат ҳимоясидадир.

Ўзбекистонда аҳолини ижтимоий ҳимоя қилишнинг мукамал дастури яратилган. Бунда республика аҳолисининг энг муҳтож қатламларига катта эътибор берилмоқда. Бу айнан Конституциянинг 45-моддасида ҳам ўз ифодасини топган. Давлат ўз манфаатларидан келиб чиқиб, аҳолининг ана шу қатламларини махсус ҳимоя қилади.

Конституцияда хотин-қизлар ва эркаклар тенг ҳуқуқлилигининг алоҳида равишда мустаҳкамланиши ҳуқуқ ва эркинликларнинг конституциявий кафолатларидандир.

46-модда. Хотин-қизлар ва эркаклар тенг ҳуқуқлидирлар.

Демак, Ўзбекистон фуқаролари жинсидан қатъи назар ижтимоий ва сиёсий ҳаётда тенг иштирок этиш ҳуқуқига эгадирлар.

8-§. Фуқароларнинг бурчлари

Ўзбекистон Республикаси Конституцияси нафақат фуқароларнинг асосий ҳуқуқлари ва эркинликларини, балки уларнинг бурчларини ҳам белгилайди. Булар Конституциянинг 47—52-моддаларида ўз ифодасини топган.

47-модда. Барча фуқаролар конституцияда белгилаб қўйилган бурчларини бажарадилар.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов таъкидлаганидек “Инсоннинг ўз ҳуқуқ ва бурчларини билиши инсоннинг конституциявий ҳуқуқларининг таъминланишини кафолатлайди. Биз одамлардаги эски тузум психологиясини ўзгартиришимиз ва янги ҳуқуқий онгни шакллантиришимиз лозим, инсон англасинки, эркинлик — бу бурч масъулиятидир”. Конституцияга биноан Ўзбекистон Республи-

каси фуқароси ва давлат бир-бирига нисбатан бўлган ҳуқуқлари ва бурчлари билан ўзаро боғлиқдир. Ҳар бир фуқаро қонун олдида тенгдир ва бошқа фуқароларнинг миллати, тили, дини ва эътиқодини ҳурмат қилиши шарт. Фуқаро ўз ҳуқуқ ва эркинликларидан фойдаланганида, унинг ҳаракатлари бошқа шахс, давлат ва жамият манфаатларига зиён етказмаслиги лозим. Шу боис шахс қонун доирасидан чиқмаган ҳолда ўз ҳуқуқ ва эркинликларидан фойдаланиши лозим. Агарда шахс қонундан ташқари хатти-ҳаракат содир этса, у ҳолда қонун томонидан жазоланади.

48-модда. Фуқаролар Конституция ва қонунларга риоя этишга, бошқа кишиларнинг ҳуқуқлари, эркинликлари, шаъни ва қадр-қимматини ҳурмат қилишга мажбурдирлар.

Бошқа фуқароларнинг ҳуқуқларини ҳурмат қилиш, аввало, фуқаро ўзига тегишли бурчларини бажариш орқали киришадиган ҳуқуқий муносабатларда: фуқаролик, уй-жой, оила-никоҳ ва бошқа муносабатларда намоён бўлади. Фуқароларнинг конституциявий бурчларни бажармаслиги Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ва жиноий-ҳуқуқий, фуқаровий, маъмурий-ҳуқуқий жавобгарликни келтириб чиқариши мумкин.

Ўзбекистон халқининг тарихий, маданий ва маънавий бойликларини, маданий ёдгорликларни эҳтиёт қилиш ва сақлаш ҳар бир фуқаронинг бурчидир.

49-модда. Фуқаролар Ўзбекистон халқининг тарихий, маънавий ва маданий меросини авайлаб асрашга мажбурдирлар.

Маданият ёдгорликлари давлат муҳофазасидадир.

Архитектура ёдгорликлари, тарихий-маданий ҳудуд ва объектлар, бадий ва мусиқий асарлар, халқ оғзаки ижодиёти Ўзбекистон халқининг ўзлигини англашига хизмат қилади ҳамда дунё маданияти тараққиётига қўшган катта ҳиссасини билдиради. Қадимдан қолган ёдгорликларни нафақат сақлаш, балки келажак авлодга етказиб, янгиларини яратиш лозим. Президент И.А.Каримов таъкидлаганидек, "Тарихий ёдгорликларни сақлаш ва қайта таъмирлашимиз лозим, чунки улар ўзбек халқи томонидан яратилган миллий бойлигимиз бўлиб, маънавий меросимизнинг улкан қисмидир. Демак, биз уни кўз қорачиғидек сақлаб, келажак авлодга асраб етказмоғимиз лозим".

Ўзбекистон Республикасининг "Маъмурий жавобгарлик тўғрисида"ги кодексининг 64-моддасида тарихий-маданий ёдгорликларни муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланиш қоидаларини бузганлик учун жавобгарлик белгиланган. Шунингдек тарихий ёдгорликларни сақлаш борасида фуқаролик ва жиноий-ҳуқуқий қонунларда ҳам муҳим нормалар белгиланган.

50-модда. Фуқаролар атроф табиий муҳитга эҳтиёткорона муносабатда бўлишга мажбурдирлар.

Фуқаронинг бу мажбурияти 1992 йил 9 декабрда қабул қилинган ва 1995 йил 6 майда қўшимча ва ўзгартиришлар киритилган Ўзбекистон Республикасининг "Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида"ги қонунда белгиланган. Бу қонун мазмунини Ўзбекистон Республикаси фуқароларининг табиат ресурсларидан оқилона ва тежамкорлик билан фойдаланишлари ташкил этади.

51-модда. Фуқаролар қонун билан белгиланган солиқлар ва маҳаллий йиғимларни тулашга мажбурдирлар.

Солиқлар Ўзбекистон Республикаси қонунчилиги ва давлат ҳокимиятининг маҳаллий органлари томонидан белгиланиб, ҳудуднинг ижтимоий-иқтисодий ривожланишига хизмат қилади.

Ўзбекистон Республикаси фуқаролари маҳаллий йиғим ва тўловларни тўлашга мажбурдирлар. Бу 1991 йил 15 февралда қабул қилинган "Ўзбекистон Республикаси фуқаролари, фуқаролиги бўлмаган ва хорижий фуқаролардан олинадиган даромад солиғи тўғрисида" ги, 1993 йил 7 майда қабул қилинган "Маҳаллий солиқ ва йиғимлар тўғрисида" ги қонун ҳамда бошқа қонуний ҳужжатлар ва актлар орқали тартибга солинади.

Солиқ тўлашдан бош тортган шахслар тегишли маъмурий ва жиноий жавобгарликка тортиладилар.

Ватанни ҳимоя қилиш — ҳар бир фуқаронинг бурчидир.

52-модда. Ўзбекистон Республикасини ҳимоя қилиш — Ўзбекистон Республикаси ҳар бир фуқаросининг бурчидир. Фуқаролар қонунда белгиланган тартибда ҳарбий ёки муқобил хизматни ўташга мажбурдирлар.

Ўзбекистон Республикасида фуқароларнинг Ватанни ҳимоя қилиш бурчи тўғрисида бир қанча қонун ва ҳуқуқий актлар қабул қилинган. Буларда фуқароларнинг ҳарбий ёки муқобил хизматга оид бурч-

лари белгиланган. Бу борада 1992 йил 3 июлда қабул қилинган "Мудофаа тўғрисидаги"ги қонуннинг аҳамияти каттадир. Ушбу қонуннинг 11-моддасида белгиланганидек, "Ўзбекистон Республикасининг ҳудудий яхлитлигини, мустақиллигини ҳимоя қилиш республика фуқароларининг конституциявий бурчи ҳисобланади. Бошқа давлатларнинг Ўзбекистонда доимий яшаб турган ёки вақтинча турган фуқаролари ва фуқаролиги бўлмаган шахслар Ўзбекистон Республикасида ҳарбий хизматга тайёргарлик кўришга мажбур эмас.

Фуқароларнинг ҳарбий ва муқобил хизматини ўташларида Ўзбекистон Республикасининг 1992 йил 3 июлда қабул қилинган "Муқобил хизмат тўғрисида"ги ва "Умумий ҳарбий мажбурият ва ҳарбий хизмат тўғрисида"ги қонунлари ҳуқуқий асос бўлиб хизмат қилади.

ЎЗБЕКИСТОНДА ЖАМИЯТ ВА ШАХС МУНОСАБАТЛАРИНИНГ КОНСТИТУЦИЯВИЙ БЕЛГИЛАРИ

1-§. Ўзбекистон Республикаси конституциявий тузумининг ижтимоий-иқтисодий асослари

Жамиятдаги ижтимоий-иқтисодий ислохотларнинг зарурияти ривожланиш тамойиллари ва уларнинг ҳуқуқий асосларида кўринади.

Мамлакатимизда қурилаётган демократик ҳуқуқий давлат ва инсонпарвар фуқаролик жамияти мулк шакллариининг янги тизими, қудратли ишлаб чиқариш кучлари ва воситалари, илғор фан ва маданият барпо этиш, халқ фаровонлигини ошириш, такомиллаштириш, эркин шахсни ҳар томонлама камол топтиришга қулай шароитлар вужудга келтираётган жамиятдир. Шунинг учун "Мулкдорлар тоифасига кенг йўл очиш керак, токи у жамиятнинг етакчи ҳаракатлантирувчи кучига, жамиятнинг масъул шахсига айлансин"¹. Бу масала олий мақсад қилиб белгиланган.

Фуқаролик жамиятиниинг ривожланиши шахс манфаатларининг бошқа барча манфаатлардан устувор даражада ривожланиши билан боғлиқ. Яъни бу "шахс—жамият—давлат" деган конституциявий принципнинг амалий ифодасидир. Бундай ҳолат мазкур манфаатларни қонунлар шаклида ифода этадиган ва ҳимоя қиладиган ҳуқуқий давлатсиз мавжуд бўла олмайди.

¹ И.А. Каримов. Биз келажагимизни ўз қўлимиз билан қурмоқдамиз. Т.7. Т., "Ўзбекистон". 2000, 18-бет.

Дарҳақиқат, мамлакатимиз мустақилликка эришганидан сўнг, мулкчилик шакллари ўзгариши билан, инсоннинг иқтисодий ва ижтимоий ҳуқуқлари соҳасида туб ўзгаришлар ясалди.

Мулкка эгаллик ҳуқуқи, ишсизликдан ҳимояланиш ҳуқуқи, меҳнатнинг оқилона шарт-шароитларига эга бўлиш ҳуқуқи, маданият ютуқларидан фойдаланиш ҳуқуқи ва бошқалар Конституциямизда илк бор мустаҳкамланди. Бошқа ҳуқуқ ва эркинликлар (меҳнат, таълим олиш, ижтимоий таъминот ҳуқуқлари, илмий-техника, ижод эркинлиги ва бошқалар) ҳозирги замон ва келажакни ҳисобга олган ҳолда мазмунан бойитилди.

Конституциянинг "Жамиятнинг иқтисодий негизлари"га бағишланган XII бобининг 53-моддасида бозор муносабатларига асосланган Ўзбекистон иқтисодиёти негизини хилма-хил шакллардаги мулк ташкил этиши, истеъмолчилар ҳуқуқининг устунлиги, иқтисодий фаолият, тадбиркорлик ва меҳнат қилиш эркинлиги, барча мулк шаклларининг тенг ҳуқуқлиги ва ҳуқуқий жиҳатдан баб-баравар муҳофаза этилиши ва кафолатланиши тўғрисида конституциявий норма белгиланган.

"Энг асосий ижтимоий институт бўлган мулкка (асосан, хусусий мулкка) муносабатнинг ўзгариши — деб таъкидлайди И. Каримов — бутун жамиятни ва, хусусан, иқтисодий ҳаётни демократиялашнинг бош бўғини бўлди. Жамиятни сиёсий, иқтисодий ва ижтимоий янгилаш асосан янги мулкчилик муносабатлари орқали ўтади"¹.

Иқтисодий ислохотни амалга оширишнинг асосий нуқталаридан бири бозор иқтисодиётининг ҳуқуқий негизини яратишдан иборат бўлди. Чунки **"...бизнинг**

¹ И.А. Каримов. Ўзбекистон буюк келажак сари. Т., "Ўзбекистон", 1998. 558-559-бетлар.

бош стратегик мақсадимиз қатъий ва ўзгармас бўлиб, бозор иқтисодиётига асосланган эркин демократик давлат барпо этиш, фуқаролик жамиятининг мустақкам пойдеворини шакллантиришдан иборат"¹дир.

Шу мақсадда иқтисодиёт соҳасини тартибга соладиган, иқтисодий муносабатларни шакллантиришнинг ҳуқуқий негизини барпо этадиган асосий қонун ҳужжатлари қабул қилиниб, кучга киритилди.

Бунда аввало Ўзбекистоннинг давлат мустақиллиги, иқтисодий мустақиллигининг ҳуқуқий негизларини яратиш, давлатни бошқариш қоидаларини тартибга солувчи қонунлар қабул қилинди. Ана шу йўналиш доирасида "Ўзбекистон Республикаси Давлат мустақиллигининг асослари тўғрисида"ги қонун, "Ер ости бойликлари тўғрисида"ги, "Ўзбекистон Республикасининг Вазирлар Маҳкамаси тўғрисида"ги, "Маҳаллий давлат ҳокимияти тўғрисида"ги, "Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари тўғрисида"ги ва бошқа тарихий аҳамиятга эга бўлган қонунлар муҳим аҳамиятга эга. Мазкур қонун ҳужжатларининг қабул қилиниши натижасида ер, ер ости бойликлари, табиий ва минерал ресурслар, яратилган ишлаб чиқариш қуввати Ўзбекистон халқининг ажралмас мулки эканлиги тан олинди. Ўзбекистон Республикаси Давлат мустақиллигининг моддий асоси унинг мулкидир².

Ана шундан сўнг иқтисодий тизимдаги ўзгаришларга, сифат жиҳатидан янги иқтисодий муносабатларга ва янги мулкчилик муносабатларига асос соладиган қонунлар мажмуи яратилди. Бундай қонунлар жумласига мулкчилик тўғрисидаги, ер тўғрисидаги, давлат тасарруфидан чиқариш ва ху-

¹ И.А. Каримов. Озод ва обод ватан, эркин ва фаровон ҳаёт пировард мақсадимиз. Т., "Ўзбекистон", 2000, 5-бет.

² "Ўзбекистон Республикаси Давлат мустақиллигининг асослари тўғрисида"ги қонуннинг 7-моддаси.

сусийлаштириш тўғрисидаги, ижара тўғрисидаги, давлат уй-жой фондини хусусийлаштириш тўғрисидаги ва бошқа қонунларни киритиш мумкин. Шунингдек, янги бозор инфраструктурасининг вужудга келишини таъминлайдиган хўжалик фаолиятининг ҳамма томонларини тартибга солувчи қонунлар ва меъёрий ҳужжатлар ишлаб чиқилди ва қабул қилинди. Уларнинг ичида иқтисодиётнинг турли соҳаларида хўжалик юритаётган субъектларнинг ҳуқуқ ва иқтисодий эркинликларини белгилаб берадиган қонунлар муҳим аҳамиятга эга. Корхоналар тўғрисидаги, кооперация тўғрисидаги, қишлоқ хўжалик кооперативи (ширкат хўжалиги) тўғрисидаги, фермер хўжалиги тўғрисидаги, деҳқон хўжалиги тўғрисидаги, хўжалик жамиятлари ва ширкатлари тўғрисидаги қонунлар шулар жумласидандир. Ушбу қонунларда республика янги хўжалик механизмининг асосий қоидалари илк бор баён қилиб берилди. Бу қоидалар иқтисодий манфаатдорликка, фойдага ва ўз фаолиятининг натижалари учун моддий жавобгарлик масъулиятига асосланади.

Ташқи иқтисодий фаолият тўғрисида, Ўзбекистон Республикасининг етакчи халқаро ташкилотларга аъзолиги тўғрисида, валютани тартибга солиш тўғрисида қабул қилинган қонунлар, асосий халқаро пактлар ва битимларнинг Ўзбекистон томонидан имзоланиши мамлакатимиз ташқи алоқаларининг ривожланиши тарихида сифат жиҳатидан янги саҳифа очди.

Иқтисодиётимизга чет эл инвестицияларини кенг жалб этиш, чет эллик инвесторлар ҳуқуқ ва манфаатларининг ишончли ҳимояланишининг кафолатлари бўйича қонун асослари қабул қилинди. Бу эса Ўзбекистонга чет эл инвестицияларининг кириб келишига кенг йўл очиб берди.

Иқтисодиётни ислоҳ қилиш йўлидан бораётган мамлакатимизда тадбиркорликни ривожлантириш,

кичик ва ўрта мулкдорлар синфини шакллантириш, хусусий мулк манфаатларини ҳимоя қилиш катта аҳамиятга эга. Яъни иқтисодий ислохотларнинг бугунги босқичидаги энг муҳим ва долзарб вазифа — мулкий муносабатларни тубдан ўзгартирмоқдир. Унинг туб моҳияти мулкни ҳақиқий эгалари қўлига беришни охирига етказиш, тадбиркорликни янада ривожлантириш ва мулкдорда янги мулк эгаси ҳиссиётини тўла тарбиялашдан иборат. Шунинг учун ҳам истиқлолимизнинг дастлабки йилларидан бошлаб мулкчиликнинг турли шакллари ривожлантириш давлатимиз томонидан қўллаб-қувватлаб келинмоқда.

Самарали ислохотлар натижасида иқтисодиётда давлат мулкни хусусийлаштириш ҳамда тадбиркорлик ташаббуси учун имкониятлар яратиб бериш ҳисобига мулкчиликнинг нодавлат хусусий ва бошқа шакллари қарор топди.

Хусусийлаштиришни кенгайтириш, мулк шакллари тубдан ўзгартириш, мулкдорларда мулкдорлик туйғусини шакллантириш ва бозор инфраструктурасини ташкил этиш мамлакат иқтисодиёти олға сижишининг муҳим шартидир.

Мамлакатимизда мулкчиликнинг ҳамма шакллари баб-баравар ҳимоя қилиниши қонун билан кафолатланади ва уларнинг тенг ривожланишига шароит яратиб берилган. Мулкнинг дахлсизлиги шуни англатадики, мулкдорнинг мулкий ҳуқуқлари қонун билан кафолатланади ва мулкдор бу ҳуқуқлардан фақат қонунда назарда тутилган ҳолларда ва тартибда ўз мулкидан маҳрум этилиши мумкин. Мулк ҳуқуқи муддатсиздир. Яъни мулк эгаси ўзига тегишли бўлган мулкдан абадий фойдаланиши, ўзининг мулк ҳуқуқини хоҳлаган вақтда тасарруф қилиши мумкин. Чунки мулк ҳуқуқи фақат мулкдорга тегишли бўлади.

Мулк ҳуқуқи тушунчаси замирида шахснинг ўзига қарашли мол-мулкка ўз хоҳиши билан ва ўз манфаатларини кўзлаб эгалик қилиш, ундан фойдаланиш ва уни тасарруф этиш, шунингдек ўзининг мулк ҳуқуқини ким томонидан бўлмасин, ҳар қандай бузишни бартараф этишни талаб қилиш ҳуқуқи ётади. Демак, Ўзбекистон Республикасида мулк ҳуқуқига эга бўлган ҳар бир шахс қонуний асосларда вужудга келтирган мулкдан ўз хоҳишига кўра ва ўз манфаатларини кўзлаб эгалик қилади, ундан фойдаланади ва уни тасарруф этади.

Бироқ мулкдан фойдаланиш экологик муҳитга зарар етказмаслиги, фуқаролар, юридик шахслар ва давлатнинг ҳуқуқларини ҳамда қонун билан қўриқланадиган манфаатларини бузмаслиги шарт.

Ўзбекистон Республикаси фуқаролари, фаолият кўрсатаётган юридик шахслар ва давлат мулк ҳуқуқининг субъектлари бўлиши мумкин.

Ер, ер ости бойликлари, сувлар, ҳаво бўшлиғи, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси ҳамда бошқа табиий ресурслар, корхоналар, ашёлар, шу жумладан бинолар, квартиралар, иншоотлар, асбоб-ускуналар, хом ашё ва маҳсулот, пул, қимматли қоғозлар ва бошқа мол-мулк шунингдек интеллектуал ҳуқуқининг мулк объектлари бўлиши мумкин.

Ўзбекистон Республикасида хусусий ва оммавий мулк шакллари мавжуд.

Конституцияда хусусий мулк ҳақида алоҳида кўрсатилиб, у бошқа мулк шакллари каби дахлсиз ва давлат ҳимоясида эканлиги ҳамда мулкдор фақат қонунда назарда тутилган ҳолларда ва тартибдагина мулкдан маҳрум этилиши мумкинлиги белгиланган. Хусусий мулкнинг Асосий Қонунда мустақамланиши унинг бозор муносабатларида ҳуқуқий тартибга солинишини белгилайди ҳамда бошқа мулк шаклла-

ри билан баб-барвар ҳимоя қилинишини кафолатлайди.

Асосий Қонунда хусусий мулк бошқа мулк шакллари каби дахлсиз ва давлат ҳимоясида эканлиги белгиланган илк кунларда кўпчилик бу қоида мазмунини тушуна олмадилар. Чунки олдин ишбилармонлик, тадбиркорлик йўли билан топилган ҳар қандай даромад меҳнатсиз фойда ҳисобланиб, фуқаролардан тортиб олинди, фуқароларнинг тадбиркорлик фаолияти жиноят деб ҳисобланган. Эндиликда "...биз кўп укладли иқтисодий вужудга келтириш вазифасини қўймоқдамиз. Бунда устуворлик хусусий мулкка, кичик ва ўрта бизнесга берилади"¹.

Хусусий мулк ҳуқуқининг субъектлари фуқаролар, ҳўжалик ширкатлари ва жамиятлари, кооперативлар, жамоат бирлашмалари, ижтимоий фондлар ва давлатга қарашли бўлмаган бошқа юридик шахслардир.

Хусусий мулк ҳуқуқининг объектлари доираси жуда кенг бўлиб, улар: уй-жойлар, хонадонлар, дала ҳовлилар, экинлар, ҳайвон ва паррандалар, уй-рўзгор буюмлари; акциялар, облигациялар ва бошқа қимматбаҳо қоғозлар; ишлаб чиқариш, хизмат кўрсатиш, савдо ва бошқа ҳўжалик фаолияти соҳасида корхоналар, мулкый комплекслар, бинолар, иншоотлар, ускуна, транспорт ва бошқа ишлаб чиқариш воситалари; ихтиролар, селекция ютуқлари, саноат намуналари ва интеллектуал фаолиятнинг (мулкнинг) бошқа натижалари; истеъмол қилишга ва ишлаб чиқаришга мўлжалланган ҳар қандай мол-мулк қонунларга мувофиқ хусусий мулк бўлиши мумкин, айрим мол-мулк турлари бундан мустасно. Ушбу

¹ И.А. Каримов. Ўзбекистон ХХI аср бўсағасида: ҳавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққий кафолатлари. 168-бет.

объектлар хусусий мулк ҳуқуқи асосида фуқароларга ҳам, юридик шахсларга ҳам тегишли бўлиши мумкин. Оммавий мулк таркибига қуйидагилар киради: Ўзбекистон мулки; маъмурий-ҳудудий тузилмалар мулки (муниципал мулк).

Ўзбекистон Республикасида мавжуд бўлган мулк шакларининг асосий турларидан бири Ўзбекистон Республикаси давлат мулкидир.

Ўзбекистон Республикаси халқи давлат мулкининг субъектидир. Давлат мулкига нисбатан мулк ҳуқуқи халқ номидан Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси, Ўзбекистон Республикаси Президенти ва улар ваколат берган давлат бошқаруви органлари амалга оширади.

Ўзбекистон Республикасининг мутлақ мулкига қуйидагилар киради: ер (қонун ҳужжатларида назарда тутилган ҳолларда, тартибда ва шартларда мулк қилиб берилган ерлардан ташқари), ер ости бойликлари, ички сувлар, жумҳурият ҳудуди доирасидаги ҳаво ҳавзаси, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси. Ўзбекистон Республикаси давлат ҳокимияти ва идора органларининг мол-мулкига республика халқларининг маданий ва тарихий бойликлари, республика бюджетининг маблағлари, республика ва давлат аҳамиятидаги банклар, суғурта, захира фондлари ва бошқа давлат фондлари, давлат аҳамиятига молик корхоналар, давлат қарамоғидаги олий ўқув юртлари, ижтимоий-маданий соҳа объектлари ҳамда давлатнинг республика истиқлолини ва иқтисодий мустақиллигини таъминловчи бошқа мол-мулклар киради.

Ўзбекистон Республикаси Мулкчилик тўғрисидаги қонуннинг 8-моддасида ширкат (жамоа) мулкининг субъектлари ва объектлари кўрсатилган. Ширкат (жамоа) мулки оилавий мулкни, маҳалла мулкни, шунингдек, кооперативларнинг, ижара, жамоа корхоналарининг мулкни, жамоат ташкилотлари ва

диний ташкилотларнинг, турли хўжалик жамиятлари ва ширкатларининг, ассоциациялар ва юридик шахс ҳисобланган бошқа бирлашмаларнинг мулкни ўз ичига олади. Жамоа мулкининг ҳосил бўлиши ва кўпайиб бориши давлат корхоналарини ижарага бериш, давлат корхоналарини хўжалик жамиятларига айлантириш, фуқароларнинг ва юридик шахсларнинг мол-мулкни кооперативлар ва бошқа хўжалик жамиятлари ҳамда ширкатлар тузиш учун ихтиёрий бирлаштириш билан таъминланади.

Ширкат мулкига, шунингдек, оилавий мулк ҳам киради. Оила аъзоларининг мулки оилавий мулкдир. Бу мулк оила аъзоларининг эҳтиёжларини қондириш, уй-рўзғор ва ёрдамчи хўжалик юритиш учун ҳамда даромад олиш мақсадида қонунда рухсат этилган ўзга фаолият билан шуғулланиш учун зарур бўлган ишлаб чиқариш воситаларини, истеъмол буюмларини, яратилган маҳсулотларни ўз ичига олади. Оилавий мулк ҳуқуқи эр-хотин ва оиладаги бошқа аъзоларнинг биргаликдаги умумий мулк ҳуқуқидан, шунингдек, уларнинг ҳар бирига тегишли бўлган хусусий мулкдан иборат бўлиши мумкин.

Фуқаролик жамиятининг оstonаси бўлган маҳалланинг мулки ижтимоий ўзини ўзи бошқаришнинг бошланғич бўғинлари — маҳаллалар эгалик қиладиган, фойдаланадиган ва тасарруф этадиган мол-мулк, маҳалла аҳолисининг биргаликдаги меҳнат фаолияти ёки уларнинг муштарак даромадлари, шунингдек, мол-мулкдан хўжалик мақсадларида фойдаланишдан келган тушумлар, юридик ва жисмоний шахсларнинг ихтиёрий бадаллари, моддий ва хайрия йўсиндаги ёрдамлар, халқ депутатлари маҳаллий Кенгашлари берадиган моддий ва молиявий ресурслар асосида вужудга келтирилган мол-мулкдан иборат. Маҳаллада истиқомат қилувчи аҳоли маҳалла мулкининг субъектидир. Маҳалланинг сайлаб қўйилган орган-

лари маҳалла мулкига тўла хўжалик юритиш асосида эгалик қилади, ундан фойдаланади ва уни тасаруф этади.

Юридик шахс ҳисобланган хўжалик жамияти ва ширкатнинг мулки қатнашчиларнинг қўшган ҳиссаси ҳисобидан, хўжалик фаолияти натижасида олинган ҳамда қонунда манъ этилмаган бошқа асосларда улар томонидан қўлга киритилган мол-мулкдан ҳосил бўлади. Акциядорлик жамияти акциялар сотиш ҳисобига ҳосил бўлган, шунингдек, ўз хўжалик фаолияти натижасида олинган ва қонунда манъ этилмаган бошқа асосларга биноан қўлга киритган мол-мулкнинг эгасидир.

Мулкчилик тўғрисидаги қонунда кўрсатилишича, диний ташкилотларнинг мулки бинолар, диний буюмлар, ишлаб чиқариш, ижтимоий ва хайрия аҳамиятига эга бўлган объектлар, диний ташкилотларнинг фаолиятини таъминлаш учун зарур бўлган пул маблағлари ва бошқа мол-мулк бўлиши мумкин.

Ўзбекистон Республикаси халқаро ҳуқуқнинг субъекти сифатида ўз ҳудудида чет давлатлар ҳамда халқаро ташкилотларнинг хорижий юридик ва жисмоний шахсларнинг мулкани вужудга келишига ҳам йўл қўяди ва уларнинг тенг муҳофаза этилишини кафолатлайди.

Бу шаклдаги мулклар турига чет эл фуқароларининг мулки киради. Чет эл фуқароларига Ўзбекистон Республикаси ҳудудида ўз мулкларига эгалик қилиш ҳуқуқи берилади. Давлат бу мулкнинг дахлсизлигини ва бошқа давлатларга эркин ўтказилишини кафолатлайди. Ўзбекистон иқтисодиётига чет эл инвестицияларини жалб қилиш борасида амалга оширилаётган кенг миқёсдаги ислоҳотлар шу кафолатлар мавжуд эканлигидан келиб чиқиб олиб борилмоқда¹.

¹ "Халқ сўзи". 2000 йил 2 февраль.

Чет эл юридик шахслари ҳам Ўзбекистон ҳудудида хўжалик фаолиятлари ва республика қонунларида манъ этилмаган бошқа фаолиятни амалга ошириш учун зарур бўладиган ўз мулкларига эга бўлишларига ҳақлидирлар. Чет эл юридик шахсларининг мулки давлат томонидан муҳофаза этилади.

Хорижий давлатлар ва халқаро ташкилотлар ҳам Ўзбекистон ҳудудида халқаро шартномаларда, Ўзбекистон қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда дипломатик, консуллик, ижтимоий-маданий, хайрия ва бошқа халқаро муносабатларни амалга ошириш учун зарур мол-мулкка эгалик қилишга ҳақлидирлар.

Ўзбекистон Республикасида бошқа ҳуқуқлар сингари мулк ҳуқуқини ҳам ҳимоя қилиш қонуний жиҳатдан мустаҳкамланган ва кафолатланган. Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодексида ҳамда "Мулкчилик тўғрисида"ги қонунида мулк ҳуқуқини ҳимоя қилиш усуллари белгиланган. Масалан, ФКнинг XIX боби "Мулк ҳуқуқини ва бошқа ашёвий ҳуқуқларни ҳимоя қилиш"га бағишланиб, унга кўра, мол-мулкни бошқа шахснинг қонунсиз эгалигидан талаб қилиб олиш (виндикация) ҳамда мулкдорнинг ҳуқуқларини эгалик қилишдан маҳрум этиш билан боғлиқ бўлмаган ҳуқуқбузарликлардан ҳимоя қилиш (негатор даъво) усуллари белгиланган.

Экология ҳуқуқининг асосий манбаи бўлиб Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси ҳисобланади. Унда табиат-жамият тизимидаги ўзаро муносабатларни тартибга солувчи махсус қоида-талаблар ҳам белгиланган бўлиб, экология ҳуқуқи манбаларининг пойдеворини ташкил этади.

Асосий қонунимизнинг 50, 54, 55 ва 100-моддаларида табиатни муҳофаза қилиш, табиий бойликларимиздан оқилона фойдаланиш билан боғлиқ экологик ҳуқуқий қоида-талаблар мустаҳкамланган.¹

¹ Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси, Т., "Ўзбекистон", 1999.

Масалан, 50-моддада "Фуқаролар атроф табиий муҳитга эҳтиёткорона муносабатда бўлишга мажбурдирлар", деб кўрсатилган ва шу тариқа фуқароларнинг экологик мажбуриятларини конституциявий даражада мустаҳкамланган. Унда, биринчидан, мулк ҳуқуқининг мазмуни эътироф этилса, иккинчидан, мулкдан фойдаланиш ҳуқуқига эга бўлган жисмоний ва юридик шахсларнинг хўжалик ва ишлаб чиқариш жараёнида экологик муҳитга зиён етказмаслиги, яъни уларнинг экологик мажбуриятлари мустаҳкамланади.

Конституциянинг 55-моддасида "Ер, ер ости бойликлари, сув, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси ҳамда бошқа табиий захиралар умуммиллий бойликдир, улардан оқилона фойдаланиш зарур ва улар давлат муҳофазасидадир", деб ифодаланган бўлиб, давлат экологик сиёсатининг асосий тамойилларидан бири белгиланган. Ушбу конституциявий қонуннинг аҳамияти шундаки, унда, биринчидан, мустақиллигимизнинг моддий асосини ташкил этувчи табиий бойликлар халқимизнинг бойлиги, мулки эканлиги, иккинчидан, табиий ресурслардан фақат оқилона фойдаланиш зарурлиги, учинчидан, республикамиз табиати давлат муҳофазасига олинганлиги, яъни экологик-ҳуқуқий муносабатларнинг давлат томонидан кафолатланиши каби муҳим тамойиллар мустаҳкамланган.

Ўзбекистон Республикаси Конституцияси асосида атроф табиий муҳитни муҳофаза қилиш, табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш ва аҳолининг экологик хавфсизлигини таъминлашга қаратилган қонунлар қабул қилинади.

Булар: Ўзбекистон Республикасининг "Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида"ги, "Алоҳида муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар тўғрисида"ги, Ўзбекистон Республикасининг "Давлат санитария назорати

тўғрисида"ги, "Сув ва сувдан фойдаланиш тўғрисида"ги, "Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғрисида"ги, "Ўсимлик дунёсини муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланиш тўғрисида"ги, "Ҳайвонот дунёсини муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланиш тўғрисида"ги, "Ер кодекси", "Ер ости бойликлари тўғрисида"ги, "Давлат ер кадастри тўғрисида"ги, "Ўрмон тўғрисида"ги, "Экологик экспертиза тўғрисида"ги, "Метрология тўғрисида"ги, "Стандартлаштириш тўғрисида"ги, "Хизмат ва маҳсулотларни сертификациялаштириш тўғрисида"ги, "Аҳолини ва ҳудудларни табиий ҳамда техноген хусусиятлари фавқулодда вазиятлардан муҳофаза қилиш тўғрисида"ги, "Гидротехника иншоотларининг хавфсизлиги тўғрисида"ги, "Радиация хавфсизлиги тўғрисида"ги қонунлари, Ер кодекси ва бошқа қонун ҳужжатларидир.

Ушбу қонунларда табиатни муҳофаза қилиш, табиий объектлардан оқилона фойдаланиш ва аҳолининг экологик хавфсизлигини таъминлаш билан боғлиқ ижтимоий муносабатларнинг мақсади, вазифаси, объект ва субъектлари, табиий ресурсларнинг ҳуқуқий ҳолати, ушбу соҳада юридик ва жисмоний шахсларнинг ҳуқуқлари, мажбуриятлари, эркинликлари, кафолатлари ва ваколатлари, табиий ресурслардан фойдаланиш ва уларни муҳофаза қилиш тартиби, муддати ва талаблари, экологик қонунчилик талабларини бузганлик учун юридик жавобгарлик чора-тадбирлари каби экологик-ҳуқуқий қоида талаблари белгилангандир.

2-§. Ўзбекистонда молия ва пул-кредит тизими

Молия тушунчаси жуда кенг тушунча бўлиб, ўз моҳиятига кўра иқтисодий категориялардан бири ҳисобланади. Молия тизими ёрдамида давлат ўзига

керакли бўлган пул маблағини йиғиб олади — пул фондини ташкил қилади ва бу тўпланган пул маблағи фондини қайта тақсимлайди. Ҳар бир давлат ўзининг мустақил молиясига эга бўлмоғи керак. Ҳозирги кунда Ўзбекистон Республикаси бошқа мустақил давлатлар қатори фақат сиёсий мустақилликка эришиб қолмасдан, иқтисодий мустақилликка ҳам эришмоқда, яъни ўзининг молиясига ва ўзининг миллий даромадига эгадир. Ўзбекистон Республикасининг молияси мамлакатимиз иқтисодий тизимининг муҳим ва ажралмас қисми, унинг таркибий элементидир. Мамлакатимиз иқтисодининг ривожланиши унинг молиясининг юксалиш йўналишларини белгилаб беради ва мустаҳкамлаб боришига ижобий таъсир кўрсатади. Иқтисодимизнинг тараққиётини яқунловчи кўрсаткичлардан бири миллий даромаддир.

Миллий даромаднинг ўсишига мамлакатимиз саноати, қишлоқ хўжалиги ва бошқа тармоқларнинг узлуксиз тараққиёти сабабчи бўлади. Молияни мустаҳкамлаш мураккаб вазифалардан бири, бу вазифани бажармасдан туриб, мамлакатимизни ҳимоя қилиш, хўжалик ва маданий ривожланишини таъминлаш ва бозор иқтисоди шароитига йирик қадам қўйиш мумкин эмас. Молия — бу лотинча ибора бўлиб, пул тўловлари деган маънони билдиради. Лекин молияни пул тўловлари деб тушунтириш етарли эмас, балки бу ибора унинг ташқи кўринишини ифода қилиб, ички мазмунини ифода қилмайди. Ана шундай тўловлар бир томондан бюджетга, суғурта органларига солиқлар, йиғимлар, тўловлар ўтказиш, иккинчи томондан эса, давлат бюджети ва фондлар ҳисобидан маблағлар бериш, банк орқали амалга ошириладиган пул тўловлари ҳолида пул ҳаракатини ифода қилар экан, бу ҳаракатларда ижтимоий муносабатлар акс этади. Иқтисодиётни ривожлантириш пул маблағларини талаб қилади.

Пул ресурсларини ҳосил этиш, уларни жамлаш, тақсимлаш ва сарфлаш юзасидан пайдо бўладиган иқтисодий муносабатлар молия дейилади.

Молиянинг мазмуни уни бажарадиган вазифаларида ифода этилади. У қуйидаги вазифаларни бажаради:

1. *Тақсимлаш вазифаси* — ҳар хил яратиладиган миллий маҳсулот ва жамғарилган миллий бойлик пул шаклида тақсимланади, турли молия фондларига айлантирилади.

2. *Рағбатлантириш вазифаси* — молия воситасида иқтисодий фаоллик қўллаб-қувватланади. Бунинг учун солиқлар камайтирилади. Солиқлар камайтирилса, фирманинг харажати қисқариб, унинг фойдаси кўпаяди. Давлат томонидан корхона ва ташкилотларга молиявий кўмак бериш ҳам улар ишини рағбатлантиради.

3. *Иқтисодий ахборот вазифаси* — молияда иқтисодий фаолиятнинг якуни жамланади ва бу молиявий кўрсаткичлар шаклини олади.

4. *Ижтимоий вазифаси* — ресурсларни ижтимоий эҳтиёжларга йўналтиради.

Ўзбекистон Республикасида пул тизими. Ўзбекистон Республикасида пул тизими — Ўзбекистон Республикасида пул муомаласини тартибга солиш, Ўзбекистон Республикасининг Конституциясига асосан ҳамда Ўзбекистон Президентининг 16 июнь 1994 йилда эълон қилинган "Ўзбекистон Республикасининг миллий валютасини муомалага киритиш тўғрисида"ги Фармони ҳамда Ўзбекистон Вазирлар Маҳкамаси ва Ўзбекистон Республикаси Марказий банки томонидан чиқарилган қонуний актлар асосида тартибга солинади. Ўзбекистон Конституциясининг 122-моддасида *Ўзбекистон Республикаси* ўз молия ва пул-кредит тизимига эга эканлиги кўрсатилади. Ўзбекистон Республикаси ҳудудида пул сиёсатини амал-

га оширишда Ўзбекистон Республикаси банкининг роли жуда ҳам каттадир. Пул тизими ҳамда пул муомаласини ташкил этиш Ўзбекистон Республикаси Марказий банки томонидан олиб борилади.

Ўзбекистон Республикасининг расмий пул бирлиги — сўмдир. Бир сўм юз тийиндан иборат. Сўм Ўзбекистон Республикасида ягона, чекланмаган ва қонуний тўлов воситаси бўлиб ҳисобланади. 1 июлдан бошлаб Ўзбекистон Республикасининг Миллий валютаси — "сўм", Ўзбекистон Республикаси Марказий банкининг қиймати 1, 3, 5, 10, 25, 50, 100 ва 1996 йилдан бошлаб 200 сўм, 1999 йилдан 500 сўм бўлган банк қоғоз (банкнотлар) ва 1, 3, 5, 10, 20, 50 тийин бўлган металл тангалар ҳамда нақд пул муомалага чиқарилди.

Пул бозор иқтисодиётининг муҳим омилини ташкил қилади. Ҳозирги иқтисодий ҳаёт, хусусан, бозор иқтисодиёти пул билан тирик. Пул бўлмаган жойда бозор иқтисодиёти бўлиши мумкин эмас. Бозор иқтисодиёти товарлар ва товарлашган хизматларнинг ишлаб чиқаришдан бошлаб, то истеъмолчигача бўлган ҳаракатдан иборатки, бу пул воситасида амалга ошади.

Ўзбекистон Республикаси қонунчилигига биноан бюджетлар иккига бўлинади: давлат бюджети ва маҳаллий бюджет.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 122-моддасига биноан *Ўзбекистоннинг давлат бюджети Республика бюджетидан, Қорақалпоғистон Республикаси бюджетидан ва маҳаллий бюджетлардан иборат.* Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодексига биноан давлат мулки республика мулки ва маъмурий-ҳудудий тузилмалар мулкидан (муниципал мулқдан) иборат. Тегишли бюджетнинг воситалари ва бошқа давлат мол-мулки, агар улар давлат корхонаси ва муассасасига биркитилмаган бўлса, Ўзбекистон Республикасининг давлат хазинасини, ви-

лоят хазинасини ташкил қилади. Республика мулки республика бюджетига тушадиган солиқлар, йифимлар ва бошқа мажбурий тўловлардан, шунингдек қонунларда назарда тутилган асосларга мувофиқ бошқа тушумлар ҳисобидан ташкил этилади.

Муниципал мулк — давлат ҳокимияти маҳаллий органларининг мол-мулки, маҳаллий бюджет маблағлари, шунингдек уй-жой фонди ва коммунал хўжалик корхоналари ва бошқа мулкӣ комплекслар, халқ таълими, маданият, соғлиқни сақлаш муассасалари, шунингдек бошқа мол-мулкдан иборат. Муниципал мулк маҳаллий бюджетга тушадиган солиқлар, йифимлар ва бошқа мажбурий тўловлардан, шунингдек қонун ҳужжатларида назарда тутилган асосларга мувофиқ бошқа тушумлар ҳисобидан ташкил этилади.

Юқоридагилардан шундай хулоса келиб чиқадики, давлат бюджети республика бюджети, республика таркибига кирувчи Қорақалпоғистон Республикаси бюджети ва вилоятлар бюджетидан ташкил топади.

Қонун билан ўрнатилган тартибда тасдиқланган бюджет — давлатнинг асосий молиявий-режали акти ёки маҳаллий поғонадаги молиявий-режали акт сифатида намоён бўлади.

Бюджет — бу давлат ҳокимияти вакилик органи томонидан тасдиқланадиган марказлашган пул фондларининг ташкил топиши, тақсимланиши ва фойдаланишининг асосий молиявий режаси бўлиб, давлатнинг барча вазифалари ва функцияларини таъминлашга хизмат қилади.

Давлат бюджети ҳар йили тасдиқланади ва у 1 январдан 31 декабрга қадар ҳаракатда бўлади.

Давлатнинг иқтисодий-ижтимоий ривожланишида бюджетдан фойдаланиш натижасида юзага келадиган муносабатларни тартибга солувчи ҳуқуқий нор-

малар махсус гуруҳ нормаларини келтириб чиқаради ҳамда молия ҳуқуқининг бўлими бўлган — бюджет ҳуқуқини ташкил қилади. Бюджет ҳуқуқи ўз таркибига бир неча молиявий институтларни олади. Бюджет ҳуқуқи нормалари молиявий тизимнинг ажралмас қисми бўлиб, бюджетнинг ташкил топиши, тақсимланиши ва ундан фойдаланилиши жараёнида юзага келувчи ижтимоий муносабатларни тартибга солади.

Мустақил давлат иқтисодиётини етарли кредит ресурслар билан таъминлай оладиган, турли мулк ва ташкилий-ҳуқуқий шаклида пайдо бўлган корхоналар хўжалик фаолияти жараёнида ҳисоб-китобларни узлуксиз амалга оширишни таъминлайдиган, мустақилликнинг биринчи йилларида Ўзбекистон Республикаси иқтисодиёти соҳаларига инвестицияларни жалб этиш имкониятини яратадиган, ташқи савдо муносабатларини либерализацияланган шароитларда корхоналарнинг ташқи фаолиятига хизмат кўрсата оладиган банк тизимини ташкил қилиш зарур эди.

Банк тизимидаги ислоҳотлар давлат мустақиллигига эришилгандан кейин олиб бориладиган иқтисодий ислоҳотларнинг ажралмас қисмидир. Халқаро стандартлар талабларига жавоб берадиган банк тизимини ташкил этиш молия соҳасидаги ислоҳотларнинг мақсадларидан биридир. Ўзбекистон Республикаси Президенти И. Каримов ўзининг "Ўзбекистон иқтисодий ислоҳотларни чуқурлаштириш йўлида" асарида Марказий банк томонидан бошқариладиган ва ўз ичига мустақил ва хусусий банкларни киритадиган банк тизимини шакллантиришни, Ўзбекистон Республикаси ҳудудида чет давлатлар йирик банкларининг бўлимлари ва ваколатхоналарининг очилиши учун яхши шароитларни яратиб беришни "бозорга ўтишнинг биринчи босқичи асосий тадбирларидан" деб таъкидлайди.

Банк тизимини ислоҳ қилиш Ўзбекистон Республикаси Марказий банки раҳбарлиги остида амалга оширилмоқда. 1992 йилнинг сентябрь ойида собиқ Совет Иттифоқи Давлат банкининг Ўзбекистондаги республика бўлими Ўзбекистон Марказий банкига айлантирилди.

Мустақилликка эришилган пайтдан бошлаб ҳозирги давргача банк соҳасидаги ислоҳотлар икки босқичда амалга оширилди. Биринчи босқичда замонавий банк тизимининг асослари яратилди: зарур меъёрий ҳужжатлар қабул қилинди, институцион ислоҳотлар ўтказилди, банк назорати ташкил қилинди, янги ташкил қилинган банклар моддий-техник жиҳатдан таъминланди.

Банк соҳасидаги ислоҳотларда 1991 йил 15 февралда қабул қилинган Ўзбекистон Республикасининг "Банклар ва банк фаолияти тўғрисида"ги қонуни муҳим аҳамиятга эга бўлди. У Марказий банкнинг ижро органларидан мустақиллигини таъминлади, республикада тижорат банкларни ташкил қилиш ва уларга фаолият кўрсатиш учун ҳуқуқий асос яратди.

Миллий валютанинг муомалага киритилиши Ўзбекистон Республикаси Марказий банки томонидан жуда кўп тадбирлар ўтказилишини талаб қилди.

Банк ташкилотлари томонидан, мулкӣ ва ҳуқуқӣ-ташкӣлий шаклидан қатъи назар, Ўзбекистон ҳудудида рўйхатга олинган ҳамма юридик шахсларнинг ҳисоб варағларидаги маблағлари, асосий ва айланма фондлар ва бошқа моддий бойликлар, кредитор ва дебитор қарздорликлари, республика ва маҳаллий бюджет қолдиқларининг қиймати қайта ҳисобланди.

1995 йилга қадар Ўзбекистон Республикасида икки поғоналик банк тизими шаклланди. Марказий банк тизимнинг юқори поғонасини ташкил этиб, унга раҳбарлик қилади, банк хизматлари соҳасидаги

қоидаларни ўрнатади, тижорат банкларни назорат қилади.

Ислоҳотларга давлат томонидан раҳбарлик қилиш тамойили Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан таклиф қилинган бешта тамойилдан биридир. Шу тамойилдан келиб чиқиб, Марказий банк молия соҳасида ўтказилаётган ислоҳотларга раҳбарлик қилади, бошқа соҳаларда ўтказилаётган ислоҳотларда фаол қатнашади.

Агар банк ислоҳотларининг биринчи босқичини миқдорий ислоҳотлар босқичи деб атайдиган бўлсак, 1995-1996 йилларда бошланган ислоҳотларнинг иккинчи босқичида асосий эътибор ислоҳотларнинг сифатига қаратилди.

Банк ислоҳотларининг иккинчи босқичи "Марказий банк тўғрисида"ги қонун ва "Банклар ва банк фаолияти тўғрисида"ги қонуннинг янги таҳририда қабул қилиниши билан бошланди. Бу икки қонун банк фаолиятини ҳуқуқий тартибга солиш бўйича дунё тажрибасини ўрганиб чиқилгандан сўнг халқаро молиявий ташкилотларнинг етакчи мутахассислари иштирокида қабул қилинди.

Банк ислоҳотларининг иккинчи босқичи тадбирлари асосан банк хизматларининг сифатини халқаро стандартлар даражасига етказиш, дунё тўлов муносабатларига интеграция қилишга имконият яратиш берадиган тўлов тизимига ўтиш, банк соҳасига чет эл инвестицияларини жалб этишга йўналтирилган. Тижорат банкларининг қимматли қоғозлар бозорида, валюта бозорида фаолиятлари ривожланмоқда, банклар банк операцияларининг янги турларини — лизинг, факторинг, сейфлар ва махсус хоналарни ижарага бериш каби операцияларни ўзлаштирмоқдалар.

Етакчи дунё банкларининг Ўзбекистон иқтисодиётига бўлган қизиқишлари ошмоқда. Улардан бир

қанчаси Ўзбекистонда ўз ваколатхоналари ва шуъба банкларини очдилар. Ўзбекистон ҳудудида қўшма банклар ташкил қилинмоқда.

Ўзбекистон Республикаси банк тизими — бу Ўзбекистон Республикаси ҳудудида фаолият кўрсатаётган банклар йиғини ва улар ўртасидаги муносабатлар асосларидир. Бизнинг республикамиз ҳудудида ўтгиздан ортиқ банклар мижозларга хизмат кўрсатади.

Банк тизими тушунчаси ўз ичига миқдорий кўрсаткичлардан ташқари банклар ўртасидаги ўзаро муносабатларни амалга ошириш тартибини киритади. Банк тизими — бу банк ташкилотларининг оддий йиғини эмас, бу шунингдек, улар ўртасидаги боғлиқликлар, қарамликлардир. Янги ташкил қилинаётган банклар фаолият кўрсатаётган банклар билан яқин боғландилар. Битта банкнинг муаммоси бошқа банкларга таъсир қилади, агар муаммо бир неча банкларда бўлса, бу бутун банк тизимига салбий таъсир кўрсатиши мумкин.

Банк тизими давлат хўжалигини керакли пул маблағлари билан таъминлайдиган давлат иқтисодиётининг қон томирлари тизимидир.

Кўп давлатлар сингари, Ўзбекистон Республикаси банк тизими ҳам икки поғоналидир. Биринчи поғонани Ўзбекистон Республикаси Марказий банки ва унинг ҳудудий Бош бошқармалари ташкил қилади. Марказий банк Ўзбекистон Республикаси бош давлат банки ҳисобланади ва банк тизимининг ядросини ташкил қилади.

Иккинчи поғонани мижозларга банк хизмати кўрсатадиган ҳамма тижорат банклар ташкил қилади. Жисмоний ва юридик шахслар тижорат банкларнинг мижозларидир. Тижорат банклар мижозларининг кўпчилиги давлат ва нодавлат хўжалик юритувчи субъектлардир. Бу хўжалик юритувчи

субъектлар тижорат банкларда ўз пул маблағларини сақлайдилар, улар орқали ҳисоб-китобларни амалга оширадилар, банкнинг бошқа хизматларидан фойдаланадилар. Банк хизмати пуллик асосда тақдим этилади. Банк хизмати учун тўловлар банк ва мижоз ўртасида имзоланган фуқаровий-ҳуқуқий шартномалар асосида белгиланади.

3-§. Жамоат бирлашмалари ва уларнинг жамият ҳаётидаги ўрни

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг XIII боби "Жамоат бирлашмалари" фаолиятининг асосий принципларига бағишланган.

Жамоат бирлашмаларининг ҳуқуқий ҳолати Ўзбекистон Республикасининг 1999 йил 14 апрелда қабул қилинган "Нодавлат нотижорат ташкилотлари тўғрисида"ги қонунига биноан белгиланади. Ушбу қонунга мувофиқ Нодавлат нотижорат ташкилоти — жисмоний ва юридик шахслар томонидан ихтиёрий асосда ташкил этилган, даромад (фойда) олишни ўз фаолиятининг асосий мақсади қилиб олмаган ҳамда олинган даромадларни (фойдани) ўз қатнашчи (аъзо)лари ўртасида тақсимлайдиган ўзини ўзи бошқариш ташкилотидир.

Нодавлат нотижорат ташкилоти жисмоний ва юридик шахсларнинг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини, бошқа демократик қадриятларни ҳимоя қилиш, ижтимоий, маданий ва маърифий мақсадларга эришиш, маънавий ва бошқа номоддий эҳтиёжларни қондириш, хайрия фаолиятини амалга ошириш учун ҳамда бошқа ижтимоий фойдали мақсадларда тузилади.

Нодавлат нотижорат ташкилотлари жамоат бирлашмаси; ижтимоий фонд; муассаса шаклида, шу-

нингдек қонунларда назарда тутилган бошқа шаклда ташкил этилиши мумкин.

Юқоридаги қонуннинг 11-моддасига биноан жамоат бирлашмаси деганда маънавий ёки бошқа номоддий эҳтиёжларини қондириш учун ўз манфаатларининг муштараклиги асосида қонунда белгиланган тартибда бирлашган фуқароларнинг ихтиёрий бирлашмаси — жамоат бирлашмаси тушунилади.

Қонунга кўра жисмоний ва юридик шахслар томонидан ихтиёрий мулкий бадаллар асосида таъсис этилган, хайрия, ижтимоий, маданий, маърифий ёки бошқа ижтимоий фойдали мақсадларни кўзлайдиган, аъзолиги бўлмаган ташкилот ижтимоий фонд деб эътироф этилади.

Муассаса деганда ижтимоий, маданий ва бошқа нотижорат тусдаги вазифаларни амалга ошириш учун жисмоний ва (ёки) юридик шахслар томонидан тузилган нодавлат нотижорат ташкилоти тушунилади.

Жамоат бирлашмаларининг тузилиши ва фаолияти ихтиёрий бўлиб, улар тенг ҳуқуқлилиқ, қонунийлик ва ошкоралиқ асосида ташкил топади.

Жамоат бирлашмаларининг фаолият кўрсатиши қуйидаги ҳолатларда йўл қўйилмайди: ахлоқ-одоб қоидаларининг бузилишига олиб келса, ноқонуний мақсади билан конституциявий тузумни ўзгартиришга; республика ҳудуди ва бирлигини бўлиб ташлашга; Қорақалпоғистон Республикаси ва Ўзбекистон Республикаси ўртасидаги алоқаларни бузиш учун ташвиқот олиб борса; зўрлик, ваҳшийлик, ижтимоий келишмовчиликни ташкиллаштириш учун ташвиқотлар олиб борса; турли миллатлар ўртасида бир миллатни юқори қўйиш эвазига келишмовчилик келтириб чиқарса ва жамиятни бўлиб ташлаш учун динга қарши ташвиқот олиб борса, қонун бўйича ҳарбийлаштирилган бирлашмаларни ташкил қилиш ҳамда диний партия характеридаги филиалларни тузиш

қатъиян ман қилинади. Шунингдек, жамоат бирлаш-малари демократияга қарши, давлат ҳокимияти ва бошқарувида ўз вакиллари қонуний қўйиш йўли билан ҳокимият ваколатига эга бўлиб, қонунларни маънавий куч билан қабул қилдириш ва давлатнинг демократик йўлидан фойдаланиб, давлат ҳокимияти ва бошқарувида ўз органларини ташкил қилиши қатъиян ман қилинади.

Президентимиз И.А. Каримов Олий Мажлиснинг иккинчи чақириқ биринчи сессиясида сўзлаган нутқида жумладан бу ҳақда шундай деган эди: "Давлатнинг куч-қудрати — аввало, демократик институтларнинг мустақил фаолият кўрсатиши учун шарт-шароит яратиш, фуқаролар ва жамиятнинг барча сиёсий, ижтимоий салоҳиятини рўёбга чиқариш, тадбиркорлик ва иқтисодий ташаббуслар эркинлиги учун зарур имкониятларни ташкил этиб бориш қобилияти билан ўлчанади... Жамиятимизда шаклланиб бораётган кўппартиявийлик, кўп фикрлик шароитида ҳар қайси фуқаронинг ўз фикрини эркин ифода этиши ва уни ҳимоя қила олиши жамиятимизда рўй бераётган демократик ўзгаришларнинг негизи бўлмоғи керак.

Лекин турли қараш, фикрга эга бўлган ижтимоий қатламлар, сиёсий куч ва ҳаракатларнинг ўзига хос мақсадларини уйғунлаштирувчи ғоя — юрт тинчлиги, Ватан равнақи, халқ манфаати — барчамиз учун бирдек муқаддас бўлиши шарт"¹.

Ўз ҳуқуқлари, эркинликларини ҳамда сиёсий, иқтисодиёт, ижтимоий ривожланиш, фан, маданият, экология ва ҳаётнинг бошқа соҳаларидаги қонуний манфаатларини биргаликда рўёбга чиқариш учун бирлашган, фуқароларнинг хоҳиш-иродаларини эркин билдиришлари натижасида вужудга келган ихтиёрий тузилма жамоат бирлашмасидир.

¹ И.А. Каримов. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт — пировард мақсадимиз. Т., "Ўзбекистон", 2000, 10, 20-бетлар.

Ўзбекистонда қонунга биноан сиёсий партиялар, оммавий ҳаракатлар, касаба уюшмалари, хотин-қизлар, ёшлар ва болалар ташкилотлари, фахрийлар ва ногиронлар ташкилотлари, илмий-техникавий, маданий-маърифий, физкультура-спорт ва бошқа кўнгилли жамиятлар, ижодий уюшмалар, юртдошлар уюшмалари, фондлар, ассоциациялар ва фуқароларнинг бошқа бирлашмалари жамоат бирлашмалари деб эътироф этилади.

Жамоат бирлашмалари аҳолининг маълум қисмини ўзида бирлаштирган бўлиб, уларнинг маълум бир соҳадаги манфаатларини амалга ошириш учун ташкил этилади.

Масалан, касаба уюшмалари ўз аъзоларининг ижтимоий, иқтисодий ҳуқуқ ва манфаатларини ифода этадилар ва ҳимоя қиладилар.

Сиёсий партиялар эса турли табақа ва гуруҳларнинг сиёсий иродасини ифодалайди ва ўзларининг демократик йўл билан сайлаб қўйган вакиллари орқали давлат ҳокимиятини тузишда иштирок этадилар. Бошқа жамоат бирлашмалари ҳам ўз низомларида белгиланган вазифаларни бажарадилар.

Жамоат бирлашмаси бирлашма сифатида эътироф этилиши учун рўйхатга олиниши шарт.

1991 йил 15 февралда қабул қилинган "Ўзбекистон Республикасида жамоат бирлашмалари тўғрисида"ги қонунда ва 1993 йил 21 мартда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 132-сонли қарори билан тасдиқланган "Ўзбекистон Республикаси ҳудудида ҳаракат қилувчи жамоат бирлашмалари уставларини рўйхатга олиш тўғрисидаги аризаларни кўриб чиқиш қоидалари"да Ўзбекистон Республикасида жамоат бирлашмаларини рўйхатдан ўтказиш тартиби белгиланган.

Ўзбекистон ҳудудида фаолият кўрсатувчи халқаро, давлатлараро жамоат ташкилотларининг бўғин-

лари шунингдек, республика, вилоятлараро жамоат бирлашмалари Адлия вазирлиги томонидан рўйхатга олинади.

Қорақалпоғистон Республикасининг жамоат бирлашмалари низомларини рўйхатга олиш тартиби Қорақалпоғистон Республикаси қонунлари билан белгиланади.

Вилоят, туман, шаҳар, шаҳарча, қишлоқ, маҳалла ҳудудларида ҳаракат қилувчи жамоат бирлашмалари низомлари вилоят ва Тошкент шаҳар ҳокимликларининг Адлия бошқармалари томонидан рўйхатга олинади.

Жамоат бирлашмаси камида ўн нафар фуқаронинг ташаббуси билан тузилади. Бу ташаббускорлар конференция ёки умумий йиғилиш чақириб, унда Низом қабул қилинади ва раҳбар идоралари тузилади.

Ўзбекистон Республикасида жамоат бирлашмаларининг қуйидаги турлари мавжуд:

- 1) Халқаро жамоат бирлашмалари;
- 2) Республика жамоат бирлашмалари;
- 3) Маҳаллий жамоат бирлашмалари;
- 4) Вилоят миқёсидаги жамоат бирлашмалари;
- 5) Тошкент шаҳар миқёсидаги жамоат бирлашмалари;
- 6) Туман миқёсидаги жамоат бирлашмалари;
- 7) Шаҳарча, қишлоқ миқёсидаги жамоат бирлашмалари;
- 8) Вилоятлараро ва туманлараро жамоат бирлашмалари.

Агар Ўзбекистон Республикасида тузилган жамоат бирлашмаси ўз низомига мувофиқ, Ўзбекистон Республикаси ҳудудида битта ёки ундан ортиқ хорижий мамлакат ҳудудида фаолият кўрсатса, у Халқаро жамоат бирлашмаси деб эътироф этилади.

Низомида белгиланган вазифаларига мувофиқ фаолияти бутун республика ҳудудида амалга оши-

риладиган жамоат бирлашмалари Республика жамоат бирлашмаларига киради. Бунда сиёсий партия ёки қасаба уюшмасининг камида 3 минг аъзоси бўлиши керак.

Вилоят, шаҳар, туман, шаҳарча ва қишлоқ жамоат бирлашмалари маҳаллий жамоат бирлашмаларига киради.

Агар жамоат бирлашмаси ўз низомидаги белгиланган вазифаларга қараб қайси ҳудудда фаолият юритса ўша ҳудуд, яъни вилоят, шаҳар, туман, шаҳарча ва қишлоқ жамоат бирлашмалари ҳисобланади.

Зарурат бўлганда вилоятлараро ва туманлараро жамоат бирлашмалари тузилиши мумкин.

Жамоат бирлашмалари қонун олдида тенг ҳуқуқларга эга бўлиб, уларнинг ҳуқуқлари ўз уставларида белгилаб қўйилади. Уларга кўра жамоат бирлашмалари:

- 1) ўз фаолияти ва мақсадлари тўғрисидаги ахборотни эркин тарқатади;
- 2) қонунга мувофиқ давлат ҳокимияти ва бошқарув идораларини тузишда қатнашади;
- 3) давлат ҳокимияти ва бошқарув идораларининг қарорларини тайёрлашда иштирок этади;
- 4) давлат ва жамоат идораларида ўз аъзолари номидан иш юритади ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилади.

Ҳозирги вақтда Ўзбекистон Республикасида рўйхатдан ўтган 4 та сиёсий партия мавжуд: Ўзбекистон Халқ демократик партияси, Адолат социал демократик партияси, Фидокорлар миллий демократик партияси, Миллий тикланиш демократик партиялари фаолият олиб бормоқдалар.

Сиёсий партиялар Ўзбекистон Республикаси фуқароларининг қарашлари, манфаатлари ва мақсадларининг муштараклиги асосида тузилган давлат ҳокимияти органларини шакллантиришда жамият-

нинг муайян қисми сиёсий иродасини рўёбга чиқаришга интилувчи ҳамда ўз вакиллари орқали давлат ва жамоат ишларини идора этишда қатнашувчи кўнгилли бирлашмасидир.

4-§. Оила ва унинг жамиятдаги ўрни

Ўзбекистонда 25 миллиондан ортиқ аҳоли яшайди. Аини маҳалда 4 миллион 800 мингга яқин оила бўлиб, ҳар йили 540—550 минг бола туғилмоқда.

Аҳолининг ўрта ёши 70. Аёллар 72 ёш, эркеклар 68 ёш.

Мамлакатимизда 5 миллиондан ортиқ туғиш ёшидаги аёллар мавжуд. Йилига ўрта ҳисобда 170 минг ёш оила вужудга келмоқда.

Ўзбекистонда ҳар бир оила ва ҳар бир инсоннинг турмуш фаровонлигини ошириш, фуқаролар тотувлигини мустақкамлаш давлат сиёсати даражасига кўтарилган. Президент И. А. Каримов бу борадаги вазифалар ҳақида гапириб: "Энг муҳим вазифа — халқчил, адолатпарвар жамиятни вужудга келтириш. Бу жамият пойдеворини, энг аввало, бой ва бадавлат, меҳнат қадрини биладиган, маънавий соғлом ҳамда маданий савияси баланд минглаб ва миллионлаб оилалар ташкил этади"¹, — деб таъкидлайди.

Ўзбекистон Республикасида оилага жамият ва давлат ғамхўрлиги кун сайин ошиб бормоқда. Чунки катта-кичик жилғалар ва ирмоқлардан улкан дарё ҳосил бўлгани каби оилалар мажмуидан жамият пайдо бўлади. Муайян жамиятнинг ҳаёт тизими, онг юксаклиги мана шу оилалар мажмуининг даража-

¹ И. А. Каримов. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура, 14—15-бетлар.

сига боғлиқ. Шундай экан, жамиятни ривожлантириш учун барча диққат-эътибор, энг аввало, оилага қаратилмоғи лозим. Ҳар бир оила аъзосининг жамиятни тушуниши, ҳаёт, меҳнат, қонун ва ҳуқуқни қай даражада англаши ва унга риоя қилиши жамият равақини белгиловчи муҳим омилдир. Шу сабабли Ўзбекистонда оила ҳақида ғамхўрлик конституциявий йўл билан амалга оширилади. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг учинчи бўлим XIV боби "Оила" деб номланиб, унга тўрт модда — 63—66-моддалар бағишланган.

63-модда. Оила жамиятнинг асосий бўғинидир ҳамда жамият ва давлат муҳофазасида бўлиш ҳуқуқига эга.

Никоҳ томонларнинг ихтиёрий розилиги ва тенг ҳуқуқлилигига асосланади.

Оиланинг жамият томонидан муҳофаза қилиниши унга нисбатан ғамхўрликнинг янги шакли ҳисобланиб, бунга алоҳида эътибор бериш керак.

Биз адолатли фуқаролик жамиятини шакллантиришни мақсад қилган эканмиз, жамоат бирлашмалари, нотижорат ва нодавлат ташкилотлари, жумладан, турли фондларнинг оилани муҳофаза қилишдаги аҳамияти ошиб бораверади.

Маълумотларга қараганда, айни пайтда мамлакатимизда икки ярим мингдан зиёд жамоат бирлашмалари, нотижорат ва нодавлат ташкилотлари фаолият кўрсатяпти. 40 га яқин фондлар бор¹.

Мамлакатимизда жамоат ташкилотлари ҳар хил жамғармалар ҳисобидан оилани мустаҳкамлаш, бо-

¹ "Халқ сўзи". 2001 йил 17 апрел.

лалар манфаатини ҳимоя қилиш учун турли моддий ва маънавий ёрдам кўрсатиб келмоқда.

Жамоат ташкилотлари ўз мақсад ва вазифаларига мувофиқ равишда республикада ўтказилаётган кенг кўламли ислоҳотларга муносиб ҳисса қўшиб келмоқда. Масалан, экология ва саломатлик соҳасида "Экосан", эҳтиёжманд кишиларга ва ногиронларга ижтимоий ёрдам кўрсатишда "Наврўз" жамғармалари, ногиронлар жамиятлари, оилани ва болаликни муҳофаза қилиш хотин-қизлар қўмиталари, меҳнаткашларнинг касби ва бошқа қонуний манфаатларини ифода этишда касаба уюшмалари, истеъдодли ёшларни қўллаб-қувватлашда "Улуғбек", "Умид" жамғармалари фаолиятини алоҳида таъкидлаб ўтиш мумкин.

Бугунги кунда республикамизда ўн мингга яқин маҳалла ва қишлоқ фуқаролари йиғинлари оилалар билан жамоатчилик асосида катта ташкилий ва оилавий ишларни олиб бормоқдалар, оилаларни сақлаб қолиш ва уларни мустаҳкамлашга, вояга етмаган болалар манфаатларини ҳимоя қилишга ўз ҳиссаларини қўшиб келмоқдалар.

Давлатнинг оила тўғрисидаги ғамхўрлиги катта ҳажмда уй-жой қурилиши, болалар муассасаларининг кенг шаҳобчаларини барпо этиш ва ривожлантириш, маиший хизмат, бола туғилганда нафақа тўлаш, кўп болали оилаларга нафақалар ва имтиёзлар бериш, шунингдек, оилага нафақа ва ёрдам беришнинг бошқа турларини ривожлантириш орқали намоён бўлмоқда.

Оилани ҳимоя қилишнинг конституциявий қоидалари деганда, давлат органларининг оналик ва болаликни муҳофаза қилиш, оилани мустаҳкамлаш, оила аъзоларининг қонуний ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилиш, оилавий муносабатларга масъулиятсизлик билан қарашга қарши курашиш тушунилади.

Бу тадбирлар иқтисодий, маънавий ва ҳуқуқий воситалар ёрдамида бажарилади.

Давлат томонидан оилага кун сайин гамхўрлик қилиш, унга ҳар тарафлама моддий ёрдам бериш инсонпарвар демократик ҳуқуқий давлатнинг муҳим вазифаларидан биридир. Республикамиз Президентининг "Кўп болали оилаларга нафақа миқдорини кўпайтириш тўғрисида" ги биринчи фармони ҳам оиланинг давлат муҳофазасида эканлигидан далолатдир.

Унда кўп болали оилаларнинг моддий аҳволини, ёш авлоднинг ўсиш шароитларини яхшилаш мақсадида оналарга тўланадиган ойлик нафақа икки мартага кўпайтирилди. Мазкур фармон ўзбек халқининг болажонлик табиатини кўрсатади.

Кейинги йилларда ҳам Республика Президентининг оилага алоқадор бир қатор фармонлари қабул қилинди.

Мустақиллик йилларида 2,5 миллион оила биринчи марта ер участкалари олдилар ва ўз ер учаскаларини кенгайттирдилар.

Президент Ислом Каримов "Камолот" ёшлар ижтимоий ҳаракати ташаббускор гуруҳи йиғилишида сўзлаган нутқида шундай деди: "Ҳаракат ... ёш оилаларга ёрдам беришни ўзининг асосий бурчи деб билиши, шу мақсадда "Ёш оила" дастурини ишлаб чиқиш масаласига алоҳида аҳамият қаратиши зарур. ...Ҳаракат эндигина турмуш қурган ёш оилаларга маълум бир имтиёзлар берилиши, айтайлик, уларга кейин бўлиб-бўлиб қайтариш шарти билан имтиёзли кредитлар ажратилиши ҳақида ўз таклифларини илгари суриш ва уларни амалга ошириш учун ҳаракат қилиши ўринли, деб биламан. Ишончим комилки, бу ёш оилаларга моддий ёрдамгина бўлиб қолмай, айна пайтда уларни мустаҳкамлашга ҳам хизмат қилиши муқаррар."¹

¹ "Халқ сўзи". 2001 йил 25 январ.

Ўзбекистон Республикаси Конституцияси 63-моддасининг иккинчи қисмида "Никоҳ томонларнинг ихтиёрий розилиги ва тенг ҳуқуқлилигига асосланади" дейилган. Зеро, никоҳ оила пойдеворидир. Ўзбекистон Республикасининг амалдаги Оила кодекси 1998 йил 39 апрел куни биринчи чақириқ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг ўн биринчи сессиясида қабул қилинди ва 1 сентябрдан эътиборан амалга киритилди. Ушбу кодекс 8 бўлим, 30 боб, 238 моддадан иборат.

Кодекснинг II бўлими "Никоҳ" (13—56-моддалар) масаласига бағишланган. Қонунда бу бўлим салмоқли ўрин эгаллайди. Никоҳга алоҳида бўлим ажратилиши мақсадга мувофиқ бўлди, чунки оила вужудга келишининг бирдан-бир асоси, пойдевори никоҳдир. У одамзот ҳаётидаги муҳим маънавий кашфиётдир.

Оила кодексининг 13-моддасига биноан никоҳ фуқаролик ҳолати далолатномаларини қайд этиш органларида тузилади. Шундай никоҳгина ҳуқуқ ва мажбуриятлар вужудга келтиради. Никоҳнинг тегишли давлат органида қайд этилиши унинг вужудга келганлигини исботловчи бирдан-бир далилдир.

Диний расм-русумларга биноан тузилган никоҳ ҳуқуқий аҳамиятга эга эмас.

Никоҳни тузиш никоҳланувчиларнинг фуқаролик ҳолати далолатномаларини қайд этиш органларига ариза берганлиридан кейин бир ой муддат ўтгач, шахсан уларнинг иштирокида амалга оширилади.

Бундай муддатни белгилашдан мақсад бир-бирлари билан яхши таниш бўлмаган шахсларнинг енгилтаклик қилиб, шошмашошарлик билан никоҳдан ўтишларига йўл қўймасликдан иборат.

Никоҳ давлат ва жамоат манфаатларини кўзлаб, шунингдек, эр билан хотиннинг ва болаларнинг шахсий ва мулкӣ ҳуқуқлари ҳамда манфаатларини муҳофаза этиш мақсадида қайд этилади.

Никоҳни унинг ижтимоий моҳияти ва мақсадига кўра ҳамда оилани мустаҳкамлаш эҳтиёжани, ёш авлоднинг ахлоқи ва сихат-саломатлигини ҳисобга олиб, бир қатор шартларга риоя қилган ҳолда тузиш зарурлиги белгиланди. Бу талаблар никоҳдан ўтиш шартлари деб юритилади. Улар қуйидагилардан иборат: никоҳ тузиш ихтиёрийдир; никоҳ тузиш учун бўлажак эрхотин ўз розилигини эркин ифода этиш қобилиятига эга бўлиши керак; никоҳ тузишга мажбур қилиш таъқиқланади (Оила кодексининг 14-моддаси).

Навбатдаги шарт никоҳ ёшига тўлишлик. Никоҳ ёш эркаклар учун ўн саккиз ёш, аёллар учун ўн етти ёш қилиб белгиланган.

Узрли сабаблар бўлганида алоҳида-алоҳида ҳолларда, никоҳга киришни хоҳловчиларнинг илтимосига кўра, никоҳ давлат рўйхатидан ўтказиладиган жойдаги туман, шаҳар ҳокими никоҳ ёшини кўпи билан бир йилга камайтириши мумкин (Оила кодексининг 15-моддаси). Қонунда никоҳ тузишга монелик қиладиган қуйидаги ҳолатлар кўрсатилган:

1) лоақал биттаси рўйхатга олинган бошқа никоҳда турган шахслар ўртасида никоҳ тузишга йўл қўйилмайди. Республикада ҳар бир фуқаро фақат якка никоҳда бўлиши мумкин;

2) насл-насаб шажараси бўйича тўғри туташган қариндошлар ўртасида, туғишган ва ўғай ака-укалар билан опа-сингиллар ўртасида, шунингдек, фарзандликка олувчилар билан фарзандликка олинганлар ўртасида никоҳ тузишга йўл қўйилмайди.

3) лоақал биттаси руҳият бузилиши (руҳий касаллиги ёки ақли заифлиги) сабабли суд томонидан муомалага лаёқатсиз деб топилган шахслар ўртасида никоҳ тузишга йўл қўйилмайди (Оила кодексининг 16-моддаси).

Қонунга биноан никоҳланувчи шахсларни тиббий кўриқдан ўтказиш, шунингдек, тиббий ирсий ҳамда

оилани режалаштириш масалалари бўйича маслаҳат бериш никоҳланувчи шахсларнинг розилиги билан давлат соғлиқни сақлаш тизими муассасалари томонидан амалга оширилади.

Никоҳланувчи шахсни кўриқдан ўтказиш натижалари шифокор сири ҳисобланади ва у никоҳланувчи шахсга фақат кўриқдан ўтган шахснинг розилиги билан билдирилиши мумкин. Башарти никоҳланувчи шахслардан бири таносил касаллиги ёки одам иммунитетини тақчиллиги вируси (ОИТС инфекцияси) борлигини бошқасидан яширган бўлса, шу шахс никоҳни ҳақиқий эмас деб топишни талаб қилиб судга мурожаат этишга ҳақлидир. Бундай қоидаларни ўрнатувчи Ўзбекистоннинг оила қонунчилиги тарихида биринчи марта пайдо бўлди.

Оила кодексига белгиланган шартларнинг бузилиши суд томонидан ушбу никоҳни ҳақиқий эмас, деб топиш учун асос бўлиши мумкин.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясида давлатнинг болалар ҳақидаги ғамхўрлик алоҳида мустаҳкамланган.

64-модда. Ота-оналар ўз фарзандларини воқта етушларига қадар боқиш ва тарбиялашга мажбурдирлар.

Давлат ва жамият етим болаларни ва ота-оналарининг васийлигидан маҳрум бўлган болаларни боқиш, тарбиялаш ва уқитишни таъминлайди, болаларга бағишланган хайрия фаолиятларини рағбатлантиради.

Ота-она ва болаларнинг бир-бирига нисбатан ҳуқуқ ва мажбуриятлари болаларнинг насл-насабига қараб белгиланади.

Ота-она ва болалар ўртасидаги ҳуқуқий муносабатларнинг келиб чиқишига асос бўлиб боланинг отадан пайдо бўлганлиги ва онадан туғилганлиги қонун билан белгиланганлиги ҳисобланади.

Оила кодексининг 60-моддасига биноан боланинг шу онадан туғилганлиги (оналик) фуқаролик ҳолати далолатномаларини қайд қилиш органи томонидан тиббий муассасанинг ҳужжатларига кўра, бола тиббий муассасада туғилмаган ҳолда эса, бошқа далилларга асосан белгиланади.

Агар бола тиббий муассасадан ташқари жойда туғилган бўлса, у ҳолда бу юридик факт гувоҳлар кўргазмалари ва бошқа далиллар билан белгиланади.

Қонунларга биноан болаларнинг ҳуқуқлари уларнинг туғилиши билан вужудга келади.

Вояга етмаганлар қуйидаги шахсий ҳуқуқларга эга: оилада яшаш ва тарбияланиш; ота-онаси ва бошқа қариндошлари билан кўришиш; ўзини ҳимоя қилиш; ўз фикрини ифода этиш; исм, ота исми ва фамилия олиш ва бошқалар.

Оила кодексининг 67-моддасига кўра, бола ўз ҳуқуқи ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилиш ҳуқуқига эга.

Боланинг ҳуқуқи ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилиш унинг ота-онаси (уларнинг ўрнини босувчи шахслар), қонунда назарда тутилган ҳолларда эса васийлик ва ҳомийлик органи, прокурор ва суд томонидан амалга оширилади.

Оила кодексининг 90-моддасига биноан, вояга етмаган болалар ўз ота-онасидан ва бошқа шахслардан қонунда назарда тутилган миқдорда ва тартибда таъминот олиш ҳуқуқига эга. Вояга етмаган болалар таъминоти учун олинган маблағ, пенсия, нафақа унинг отаси ёки онаси тасарруфида бўлиб, боланинг таъминоти, тарбияси ва таълим олиши учун сарфланади.

Оила кодексининг 71-моддаси ота-онанинг ўз болаларига нисбатан тенг ҳуқуқ ва мажбуриятларга эга эканлигини белгилайди (ота-оналик ҳуқуқлари).

Ота-она ўз болаларини тарбиялаш ҳуқуқига эга. Ота-она ўз болаларининг тарбияси, камолоти учун жавобгардир. Улар ўз болаларининг соғлиғи, жисмоний, руҳий, маънавий ва ахлоқий камолоти ҳақида ғамхўрлик қилишлари лозим.

Ота-она ўз болаларини тарбиялашда бошқа барча шахсларга нисбатан устунлик ҳуқуқига эга.

Оила кодексининг 79-моддасига кўра, ота-оналар ўзларининг ота-оналик мажбуриятларини бажармасалар у ҳолда улар ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум этиладилар. Ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум қилиш уларга таъсир қиладиган ҳамма тадбир-чоралар тегишли натижа бермагандан сўнг қўлланилади.

Оила кодексининг 96-моддасига биноан ота-она вояга етмаган болаларга таъминот бериши шарт. Агар вояга етмаган болаларига таъминот бериш ҳақида ота-она ўртасида келишув бўлмаса, уларнинг таъминоти учун алимент суд томонидан ота-онанинг ҳар ойдаги иш ҳақи ва (ёки) бошқа даромадларининг бир бола учун тўртдан бир қисми; икки бола учун учдан бир қисми; уч ва ундан ортиқ бола учун ярмиси миқдорида ундирилади. Бу тўловларнинг миқдори тарафларнинг моддий ёки оилавий аҳволини ва бошқа эътиборга лойиқ ҳолатларни ҳисобга олган суд томонидан камайтирилиши ёки кўпайтирилиши мумкин.

Ҳар бир бола учун ундириладиган алимент миқдори қонун ҳужжатлари билан белгиланган энг кам иш ҳақининг учдан бир қисмидан кам бўлмаслиги керак (Оила кодексининг 99-моддаси).

Қонунларимизда давлатимизнинг болалар ва фарзандлар тўғрисидаги ғамхўрлик сиёсати акс этар экан, ўз навбатида фарзандларнинг тенг ҳуқуқли эканлиги ҳам ўрнатилган.

65-модда. Фарзандлар ота-оналарнинг насл-насабидан ва фуқаролик ҳолатидан қатъи назар, қонун олдида тенгдирлар.

Оналик ва болалик давлат томонидан муҳофаза қилинади.

Ота-оналарнинг фуқаролик ҳолати қандай бўлишидан қатъи назар, фарзандлар қонун олдида тенгдирлар. Республикамизда оналик ва болаликни ҳимоя қилишга жуда катта эътибор берилмоқда. Оналик аёл кишининг энг зўр туйғу ҳисларидан бири ва унинг ҳаётидаги катта бахт, жуда буюк шодлик ҳисобланади. Давлат кўп болали, серфарзанд оилаларга ва болали ёлғиз оналарга катта моддий ёрдам бермоқда.

Бизда болаларнинг ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоялашга жуда катта эътибор берилиб, бу йўлда бир қанча тадбир ва чоралар амалга ошириб келинмоқда.

Айни пайтда Конституцияда фарзандлар вояга етганларидан сўнг ота-оналари олдида маълум мажбуриятларга эга эканлиги мустаҳкамланган.

66-модда. Вояга етган, меҳнатга лаёқатли фарзандлар ўз ота-оналари ҳақида ғамхўрлик қилишга мажбурдирлар.

Вояга етган фарзандлар ўз ота-оналари тўғрисида ғамхўрлик қилишлари лозим. Улар ўз ота-оналарига маънавий ёрдам беришга ҳамда кўмаклашишга мажбурдирлар. Ота-оналар турмушидан хабардор

бўлиб, сиҳат-саломатлигига катта эътибор беришлари керак.

Болаларнинг ота-оналари тўғрисида ғамхўрлик қилиш мажбуриятлари аввало уларнинг ахлоқий мажбурияти бўлиб ҳисобланади. Мустақил республикамиз янги Конституциясини қабул қилиш билан болаларнинг бу мажбурияти қонуний конституциявий мажбуриятга айланади. Фарзандлар ота-оналарини меҳнатга лаёқатсиз бўлиб қолганларида, айниқса бетоб бўлиб қолганларида, уларга ҳар хил ёрдам беришлари, улар нимага муҳтож бўлсалар, шуларни муҳайё қилиб туришлари лозим.

Вояга етган фарзандларнинг ота-оналари тўғрисида ғамхўрлик қилишлари нафақа мажбурияти вужудга келганми ёки йўқми ундан қатъи назар, пайдо бўлади. Кўпинча ота-оналар қариллик ёки касал бўлган даврларида яхшигина пенсия олиб моддий томондан яхши таъминланган бўлсалар-да, аммо улар ўз фарзандларининг улар тўғрисида ғамхўрлик қилишларига, маънавий эътиборларига муҳтож бўладилар. Аксарият ҳолатларда ота-оналар бундай болалардан нафақа ундириш ҳақида даъво қилмайдилар. Аммо болаларнинг муҳтож ва меҳнатга лаёқатсиз ота-оналари тўғрисида ғамхўрлик қилмасликлари уларни нафақа ундириш ҳақида судга даъво аризаси билан мурожаат этишга мажбур этади.

Фарзандлар ота-оналари тўғрисида ғамхўрлик қилмасалар, уларга нисбатан қонуний кафолатлар белгиланмайди. Бироқ инсофсиз, ота-оналарига нисбатан ўз фарзандлик бурчларини эсларидан чиқариб қўйган болаларга нисбатан улар тўғрисида суд хусусий ажрим чиқариб, уларнинг яшаш ёки ишлаш жойларида маънавий қиёфасини муҳокама қилишликка юбориши мумкин.

5-§. Оммавий ахборот воситаларининг конституциявий-ҳуқуқий мақоми

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг XV боби оммавий ахборот воситаларига бағишланган. Бу бобда фақатгина битта модда мавжуд бўлиб, унда мазкур соҳанинг ҳуқуқий мақомига қисқа ва аниқ жавоб берадиган қоида мустаҳкамланган.

Қорақалпоғистон Республикаси тарихида биринчи марта оммавий ахборот воситаларининг эркинлиги принципи мустаҳкамланди. Ўзбекистон тарихида қабул қилинган илгариги Конституцияларда оммавий ахборот воситалари тўғрисида ҳеч қандай қоида белгиланмаган эди, чунки бу табиий бўлиб, совет давлатчилиги даврида ошкоралик ва демократияни амалга ошириш халққа тегишли деб кўрсатилди. Бундай кўзбўямачилик йўли билан кўп миллатли халқлар ягона марказга тобе қилиниб, уларнинг бойликларини ўзлаштириш ва ўзларини "манқуртларга" айлантириш мақсад қилиб қўйилган эди.

Ўзбекистон илк мустақиллик ғояларини, ошкоралик, демократия тамойилларини давлат ва жамият ҳаётида, кишилар онгида ривожлантиришни давлат механизми, яъни давлат бошқарувининг бир бўғини сифатида қабул қилди. Бу эса оммавий ахборот воситалари фаолиятини ташкил этиш ва ривожлантириш учун, алоҳида қайд этиш зарурки, у вақтда Ўзбекистон Конституцияси қабул қилинмаган, мустақиллик тўғрисидаги қонун эълон қилинмаган эди.

Ушбу қонун асосида оммавий ахборот ходимларининг ҳуқуқлари биринчи марта кенг берилган бўлиб, улар фаолияти 1989 йил 21 октябрда қабул қилинган "Давлат тили ҳақида"ги қонун асосида ташкил этилиши қуйидагича белгиланди: "Ўзбекистон ССРда чиқадиган китоблар, газета ва журналлар,

даврий хабарномалар асосан давлат тилида нашр қилинади. Шунингдек, эҳтиёжни ҳисобга олган ҳолда рус тили ва бошқа тилларда ҳам нашр этилади.

Телевидения кўрсатувлари ва радио эшиттиришлари асосан республика давлат тилида олиб борилади".¹ Бу қондани Ўзбекистон ҳудудида ўрнатилиши унинг тарихида буюк воқеа бўлиб ҳисобланади. Уша даврда бундай қонунларнинг қабул қилиниши, Ўзбекистон учун ёмон оқибатларга олиб келиши мумкин эди. Лекин шунга қарамасдан давлат ва жамият раҳбарлари Ўзбекистон учун, унинг ривожини учун энг муҳим бўлган ошкоралик қоидаларини яратиб бердилар. Бу эса, ўз навбатида республикамизнинг мустақиллигини учун кураш қуроли сифатида ўз ҳиссасини қўшди. Ўзбекистон Республикаси ўз мустақиллигини қўлга киритган кунлардан бошлаб, ошкоралик ва демократия тамойилларини ўзининг Конституцияси ва қонунларида белгилаб, мустаҳкамлай бошлади.

1993 йил 3 сентябрда Ўзбекистон Республикасининг Олий Кенгаши ҳар йили 27 июни Ўзбекистон Республикаси Матбуот ва Оммавий ахборот воситалари ходимлари кунини, деб қарор қабул қилди.²

1996 йил 30 августда Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси "Муаллифлик ҳуқуқи ва турдош ҳуқуқлар тўғрисида"ги қонунини қабул қилди.

Ушбу қонун асосида оммавий ахборот воситалари ходимлари ва адабиёт-санъат аҳлининг ўз меҳнатларига бўлган ҳуқуқлари халқаро ҳуқуқ нормалари асосида "Муаллифлик ҳуқуқи"нинг ҳар қандай шаклларида фаолияти давлат томонидан тартибга солиниб кафолатланиши белгиланди.³

¹ Ўзбекистон ССРнинг давлат тили ҳақидаги қонуни. 20-модда, Т., "Ўзбекистон", 1989.

² "Ўзбекистон янги қонунлари", 9-сон, 114-бет.

³ "Ўзбекистон янги қонунлари", 14-сон, 95-бет.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг 1997 йил 24 апрелда "Журналистик фаолиятни ҳимоя қилиш тўғрисида"ги қонуни қабул қилинди. Ушбу қонун журналистнинг журналистик фаолияти билан боғлиқ ҳолда юзага келадиган муносабатларни тартибга солади, унинг ҳуқуқ ва мажбуриятларини белгилайди, унга ҳуқуқий ва ижтимоий кафолатлар беради, журналистик фаолиятни ҳимоя қилиш тўғрисидаги қонун ҳужжатларини бузганлик учун жавобгарлик чораларини белгилайди.¹ Шунингдек, журналистдан хабарлар ва материалларни олдиндан келишиб олишни, ёхуд уларни бутунлай нашрдан ё эфирдан олиб қолишни талаб қилишга ҳеч кимнинг ҳақи йўқлиги мустаҳкамланди. Бу эса Конституциявий қонундан журналистлар фаолиятига цензурага йўл қўйилмаслигини таъминлайди.

Шундай қилиб, Ўзбекистон Республикаси журналистларининг, республика ҳудудида ва унинг ташқарисида фаолият кўрсатишларининг барча тартиб-қоидалари белгилаб берилди. Фақат 1991 йил 14 июнда Ўзбекистон ССР даврида қабул қилинган уларнинг асосий қонуни энди талабга жавоб бермай қолди.

Шунинг учун 1997 йил 26 декабр куни Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси "Ўзбекистон Республикасининг Оммавий ахборот воситалари" тўғрисидаги қонунни янгитдан қабул қилди. Бу қонун оммавий ахборот воситалари ходимларининг, мустақиллигини, эркинлигини, Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ва ушбу қонун асосида ошкора фаолият юритишларини мустаҳкамлаб беради"².

¹ "Ўзбекистон янги қонунлари", 16-сон.

² "Ўзбекистон янги қонунлари", 18-сон.

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИНИНГ МИЛЛИЙ-ДАВЛАТ ВА МАЪМУРИЙ-ХУДУДИЙ ТУЗИЛИШИ

1-§. Миллий-давлат ва маъмурий-ҳудудий тузилиш асослари

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 1-моддасига мувофиқ у суверен демократик республика бўлиб, мустақил давлат ҳисобланади. "Мустақиллик" эса Президентимиз И.А.Каримов ибораси билан айтганда, авваламбор "ҳуқуқ" демакдир.¹ Чунки давлатимизнинг ҳозирги маъмурий-ҳудудий chegarасида биринчи бор Ўзбекистон халқи ўз моддий ва маънавий бойликларидан ўз хоҳишича, яъни ўзининг Конституцияси ва у асосида қабул қилинган қонун ҳужжатларига мувофиқ равишда жамиятдаги ижтимоий муносабатларни тартибга солиш имконияти — "ҳуқуқи" юзага келди. Эндиликда, биз ва бизнинг халқимиз ҳам ашё етказиб берадиган чекка ўлкада эмас, балки мустақил равишда ўз ҳуқуқимизни амалда татбиқ қила оладиган миллий давлатда яшаётганимизни алоҳида таъкидлаш жоиздир.

Ўзбекистонда миллий давлат авваламбор дахлсиз ер кенгликларига эга бўлишимиз, сўнгра, давлат тили сифатида ўзбек тилини қабул қилишимиз, Президентлик институтини таъсис этишимиз, маъмурий-ҳудудий қисмларни ўз тарихимизга суянган ҳолда вилоят ва туман деб аташимиз ҳамда уларда ҳокимлик лавозимини ўрнатишимиз, халқаро ҳамжамият томонидан суверен давлат сифатида тан олиниши-

¹ Қаранг: И.А. Каримов. Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида. Т.6, Т., "Ўзбекистон", 1998, 29-бет.

миз ва албатта, ўз Конституциямизга эга бўлишимиздадир.

Ўзбекистон миллий давлатининг шаклланиши охир-оқибатда ижтимоий, иқтисодий, маънавий, истиқлол ва тараққиёт йўлидаги "ўзбек модели"ни ишлаб чиқишга имкон берди. Ушбу модел мустақил республикамизнинг узоқ даврга мўлжалланган ички ва ташқи ривожланиш стратегиясини яратишга асос бўлди. Унинг мазмуни ва моҳияти Президентимиз И.А.Каримов асарлари, рисоалари, мақолалари ва нутқларида ўз аксини топган. Бу йўл Ўзбекистоннинг ўзига хослигига ва манфаатларига, унинг табиий ва ижтимоий шароитларига, ўзбек халқининг азалий анъаналарига, демографик ва этнографик ҳолатига мос тушади. Мазкур миллий давлат тузилиши ва унинг ривожланиш асослари Президентимиз асарларида чуқур ёритиб берилган ва Ўзбекистоннинг ўз ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий йўлининг беш асосий тамойилларида акс эттирилгандир.

Ҳар бир мустақил давлатнинг муҳим белгиларидан бири — ўз чегараси доирасидаги ягона маъмурий ҳудудига эга бўлишидир. "Ўзбекистон Республикасининг давлат мустақиллиги асослари тўғрисида"ги Қонуннинг 4 ва 17-моддаларига биноан Республикамиз давлат чегараси ва ҳудуди дахлсиз ва бўлинмасдир. Унинг халқи ўз хоҳиш-иродасини эркин билдирмасдан туриб, давлат чегараси ва ҳудудининг ўзгартирилиши мумкин эмас. Ўзбекистон таркибида бўлган Қорақалпоғистон Республикасининг ҳудудий бутунлиги ва мустақиллиги эътироф этилади. Ушбу ҳуқуқий ҳолат Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Низомига ва Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлигининг 1991 йил 21 декабрдаги Олмаотада имзоланган халқаро шартномасига тўла равишда мос тушади.

Халқаро ҳуқуқ меъёрларига кўра, ҳар бир давлатнинг ҳудуди — давлат чегараси доирасидаги ер

кенгликларидан иборатдир. Ер кенгликларига эса ушбу хуудларнинг қуруқлик қисми, сув акваторияси, ер ости бойликлари ва атмосфера ҳавоси киради. Мазкур табиий объектлар ҳар бир давлатда яшовчи инсонлар учун моддий база ҳисобланади. Шунинг учун ҳам ҳар бир давлат, жумладан Ўзбекистон Республикасининг ҳудуди унинг сиёсий-ижтимоий ҳаётида муҳим ўрин эгаллайди ва мустақиллигининг реал ифодаси деб қаралади.

Ҳудуди катта, аҳолиси зич ва миллий-этник таркиби турли-туман бўлган давлатларда маъмурий-бошқарув самарадорлигини ошириш ва маҳаллий шароитлардан келиб чиққан ҳолда ҳуқуқий демократик принципларни табақалашган тарзда шакллантириш каби бир қанча масалаларни ҳал қилиш учун ягона давлат ер кенгликлари маълум бир қисм (бўлинма)ларга ажратилади.

Давлат тузилиши шакли — давлат ҳокимиятининг маъмурий-ҳудудий ташкил этилиши, давлат билан уни ташкил этувчи қисмлар ўртасидаги, давлатнинг алоҳида қисмлари ва ушбу қисмлар ҳамда марказий ва маҳаллий органлар ўртасидаги ўзаро муносабатлар характеридир¹. Демак, давлат тузилишида давлатнинг маъмурий-ҳудудий ташкил этилиши энг бирламчи кўрсаткич ва унинг асосий элементларидан биридир.

Давлатнинг маъмурий-ҳудудий тузилиши — ҳар бир давлатни ҳудудий ташкиллаштиришнинг ижтимоий-иқтисодий таркибий қисми бўлиб, у давлат қурилишининг умумий масалаларини тўлақонли амалга ошириш учун ташкилий жиҳатдан ажратилган давлат ҳудудининг қисмларидир.

¹ Давлат ва ҳуқуқ назарияси / Ҳ.Б.Бобоев ва Ҳ.Т.Одилқориевлар умумий таҳрири остида. — Т.: Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси, 2000. 141-б.

Давлатни ҳудудий жиҳатдан ташкиллаштириш ўз мақсади ва вазифаларига кўра нафақат маъмурий-худудий, балки иқтисодий-худудий (масалан, эркин савдо қилувчи зоналар); ҳарбий-худудий (масалан, Ўзбекистонда ташкил этилган Тошкент, Марказий, Шимолий, Жанубий, Фарбий, Шарқий ҳарбий округлар); сиёсий-худудий (масалан, барқарорликни сақлаш ва этник масалаларни ҳал қилиш учун ажратиладиган минтақалар); экологик-худудий (масалан, Орол ва Орол бўйи экологик инқироз ҳолатидаги алоҳида муҳофозага муҳтож бўлган ер кенглигининг қуруқлик қисми ва сув акваторияси) шаклларда ҳам намоён бўлиши мумкин.

1996 йил 30 августда Олий Мажлис томонидан қабул қилинган "Ўзбекистон Республикасида маъмурий-худудий тузилиш, топономик объектларга ном бериш ва уларнинг номларини ўзгартириш масалаларини ҳал этиш тартиби тўғрисида"ги қонунга биноан давлатнинг маъмурий жиҳатдан ажратилган худудий тузилиши давлат билан унинг таркибий қисмлари ўртасида юзага келадиган ижтимоий муносабатларни ҳамда ушбу қисмларнинг ҳар бирининг ҳуқуқий ҳолатига доир масалаларни қамраб олади. Шунинг учун ҳам ривожланишнинг қандай босқичида турмасин ёки давлат тузилишининг қандай шаклларида иборат бўлмасин ҳар бир суверен давлатнинг ер кенглиklarини маъмурий-худудий жиҳатдан маълум бир қисмларга ажратиб олиш жуда катта сиёсий, ижтимоий, иқтисодий, маънавий аҳамият касб этади.

Давлатнинг маъмурий-худудий бўлиниши давлат бошқарувини осонлаштириш учун, унинг ер кенглиklarини сиёсий нуқтаи назардан маълум бир қисмларга ажратиб олиш деб тушуниш мумкин. Маъмурий-худудий тузилиш эса давлатнинг ер кенглиklarини ҳуқуқий давлат субъектлари, яъни мустақил

ижтимоий-сиёсий ячейкалар (қисмлар) тариқасида ташкиллаштирилишидир. "Тузилиш" деган юридик атама "бўлиниш" деган атамага нисбатан кенгроқ, ҳуқуқий жиҳатдан эса мустақилроқ қисмларга ажратиш деса бўлади. Шунинг учун ҳам Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг XVI боби "Ўзбекистон Республикасининг маъмурий-ҳудудий тузилиши" деб номланиб, у 1927, 1937, 1978 йилларда қабул қилинган Ўзбекистон ССР Конституцияларида белгиланган ҳуқуқий меъёрлардан тубдан фарқ қилди. Масалан, янги Конституцияда маҳаллий бошқарув органлари — вилоят, туман ва шаҳар ҳокимиятларига ўзларининг маъмурий-ҳудудий қисмларида ижтимоий-иқтисодий муносабатларни турли жиҳатларини ҳар томонлама тартибга солишда катта ваколатлар берилган (бу ҳақда Конституциянинг XXI бобига қаранг).

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов давлат қурилиши ва унинг тузилиши асосларига бағишланган бир қатор асарларида, хусусан, "Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда" деган китобида ва Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг XIV сессиясида қилган маърузасида бизда давлат тузилиши ер кенглиklarини республика, вилоят, туман ва шаҳарларга бўлиниши сунъий равишда, ўз-ўзидан келиб чиққан тақсимлаш жараёни бўлмай, балки республикани ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришдаги асосий стратегик мақсадни амалга оширувчи таянч қисмларига ажратилиши эканлигига алоҳида урғу берган. Шунинг учун ҳам юртбошимиз давлат тузилиши ва бошқарувида ваколатларни марказдан қуйи бўлинмаларга, яъни: *биринчиси* — марказий бошқарув органлари ваколатларининг анчагина қисмини маҳаллий ҳокимиятларга; *иккинчиси* — маҳаллий бошқарув органларидан талайгина ваколатларни фуқароларнинг жойлардаги жамоат тузил-

маларига ва ўзини ўзи бошқарув органларига бериш кераклигини бир неча бор таъкидлайди.

Республиканинг марказий давлат аппаратида асосан конституциявий тузумни, мамлакатнинг мустақиллиги ва ҳудудий яхлитлигини ҳимоя қилиш, ҳуқуқ-тартибот ва мудофаа қобилиятини таъминлаш, инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини, мулк эгаларининг ҳуқуқларини, иқтисодий фаолият эркинлигини ҳимоя қилиш, самарали ташқи сиёсат ўтказиш каби вазифалар қолиши керак. Стратегик, яъни узоққа мўлжалланган ва давлатнинг суверен ҳуқуқини таъминловчи:

— *умумиқтисодий* — муҳим иқтисодий ва ҳўжалик аҳамиятига эга масалалар. Масалан, пул ва валюта муомаласи, республика ва халқаро аҳамият касб этувчи транспорт, алоқа ва муҳандислик коммуникацияларини шакллантириш ва ривожлантириш, янги тармоқларни вужудга келтирадиган ишлаб чиқаришни барпо этиш, ҳўжалик юритувчиларга шарт-шароитлар яратиш;

— *умумэкологик* — табиатни муҳофаза қилиш ва экологик хавфсизликни регионал ва глобал миқёсда ҳал қилувчи масалалар. Масалан, алоҳида муҳофаза этиладиган табиий ҳудудларни ташкил этиш, экологик инқирозли ҳудудларни мўътадиллаштириш;

— *умумсиёсий* — мудофаа, миллий хавфсизлик ва бошқа махсус вазифаларни бажариш каби масалалар давлатнинг марказий аппаратлари даражасида ҳал этилиши лозим бўлади.

Юқорида санаб ўтилган *умумиқтисодий*, *умумэкологик*, *умумсиёсий* масалалардан ташқари барча масалалар маҳаллий бошқарув органлар ваколатларига киритилиши ҳозирги замон маъмурий-ҳудудий тузилишнинг асосий талабларидандир.

Эндиликда бозор ислоҳотларини чуқурлаштириш, тадбиркорликни қўллаб-қувватлаш ва рағбатланти-

риш, хусусий мулкнинг турли кўринишларини ва шаклларини ривожлантириш, аҳолини иш билан таъминлаш, истеъмол бозорини тўлдириш, ижтимоий инфратузилмани ривожлантириш, кишиларнинг яшаш даражасини ва ҳаёт фаровонлигини ошириш, аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш маҳаллий-ҳудудий тузилмаларда ҳал этилиши лозим бўлади. Худди ана шундай жараёнини оғишмай амалга ошириш Ўзбекистонда фуқаролик жамиятининг мустақкам асосларини яратиш ва маъмурий-ҳудудий тузилмаларнинг ҳуқуқий-иқтисодий мустақиллигини таъминлашга олиб келади.

Конституциявий ҳуқуқ нуқтаи назардан қараганда *келажакда маъмурий-ҳудудий тузилмаларда*, юқорида санаб ўтилган вазифаларни амалга ошириш учун қонун кучига эга бўлган ҳуқуқий-меъёрий ҳужжатларни қабул қилиш ва албатта, уларни амалга оширишнинг таъсирчан механизмини яратиш талаб қилинади. Бинобарин, маъмурий-ҳудудий тузилмаларда конституциявий тамойилларга асосланган ҳуқуқий бошқарув функцияларини татбиқ қилиш учун улар етарли молиявий ресурсларга эга бўлишлари керак. Бунинг учун эса уларнинг молиявий жамғармаларини шакллантирувчи ҳуқуқий манбаларни мунтазам кенгайтириб боришимиз зарурдир. Маҳаллий ҳокимият органлари ва фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш идоралари Солиқ кодекси ва у асосида ишлаб чиқилган ёки ишлаб чиқиляётган норматив ҳужжатларда барча маҳаллий солиқлардан тушадиган пул маблағларининг маълум бир қисминигина эмас, балки умумдават солиқларининг ҳам анчагина қисмини маҳаллий бюджетларга йўналтирилиши керак бўлади. Натижада, давлат бюджети барча даромадларининг 60 фоиздан кўпроқ қисмини маъмурий-ҳудудий тузилмаларнинг бюджетига тушишини таъминлаш давлат сиёсатида кўзда тутил-

ган. Бюджет харажатларининг ҳам худди шунча қисмини ушбу маъмурий-ҳудудий тузилмаларда амалга оширилиши мақсадга мувофиқдир.

Қорақалпоғистон Республикасининг вилоят, туман, шаҳар, қишлоқ ва овулларида амалга ошириладиган ҳуқуқ доирасидаги ваколатларнинг кенгайтирилиши аҳолининг касбий ва ижтимоий таркиби манфаатларини янада чуқурроқ ифодалаш ва атрофлича ҳимоя қилишда нодавлат ва жамоат тузилмаларининг мавқеларини оширишга қаратилиши назарда тутилган.

2-§. Ҳозирги даврда Ўзбекистон Республикасининг маъмурий-ҳудудий тузилиши

Тарих сабоқлари Ўзбекистон мисолида шуни кўрсатдики, ҳар бир давлатнинг маъмурий-ҳудудий тузилишини илмий асосда ташкил қилмаслик унинг хавфсизлигига, барқарорлигига ва, албатта, тараққиётига ўз салбий таъсирини ўтказмай қолмас экан. Шунинг учун ҳам Президентимиз И.А. Каримов 1999—2000 йилларда бўлиб ўтган вилоятлар ва Қорақалпоғистон Республикаси сайловчилари билан учрашувларида маъмурий-ҳудудий тузилишни тўғри ташкил этиш, жойлардаги вакиллик ва ижроия ҳокимияти органларининг ҳуқуқий ваколатларини ошириш, Конституциямизда белгиланган императив шартларни амалий татбиқ қилишга олиб келишини бир неча бор уқдириб ўтганлар¹. Мустақиллигимизнинг ўн йиллиги арафасида давлат тузилишининг ҳамма демократик принципларига таянган ва Конституцияга асосланган ҳолда Ўзбекистон Республикаси ер кенг-

¹ Қаранг: *И.А. Каримов. Озод ва обод ватан, эркин ва фаровон ҳаёт — пировард мақсадимиз.*

лигини маъмурий-ҳудудий қисмларга бўлиниши аҳолини давлат билан яқинлашувида, фуқароларнинг давлат ва жамият қурилишидаги фаоллигини оширишда, бозор иқтисодиётини ривожлантиришда, аҳолининг миллий-этниқ ҳуқуқларини тенглаштиришда ва уларнинг хоҳиш-иродаларини инобатга олишда сўзсиз хизмат қилди десак асло муболаға бўлмайди.

Ўзбекистон Республикасининг маъмурий-ҳудудий тузилиши ҳокимият ва бошқарув органларининг ҳуқуқий ҳолатига, уларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятларининг ифода этилишига кўра ташкил этилган. Унда ҳар бир маъмурий-ҳудудий бирлик хўжалиқ юргатишнинг ўзига хос томонлари, аҳолисининг миллий ва этниқ таркиби, сони, маданияти, азалий урф-одатлари ва анъаналари, ишлаб чиқариш салоҳияти ва ижтимоий қудратига қараб ҳам ажратилган.

68-модда. Ўзбекистон Республикаси вилоятлар, туманлар, шаҳарлар, шаҳарчалар, қишлоқлар, овуллар, шунингдек Қорақалпоғистон Республикасидан иборат.

Ўзбекистон Республикаси Макроиқтисодиёт ва статистика вазирлиги томонидан чоп этилган "Ўзбекистон Республикаси аҳолиси — 2000" номли статистик тўпلامга мувофиқ 2000 йил 1 январга келиб республикамиз 1826 та маъмурий-ҳудудий қисмлардан иборат. Ундан 12 таси вилоят ва Қорақалпоғистон Республикаси, 182 таси қишлоқ ва шаҳар туманлари, 55 таси республика ва вилоят бўйсунувидаги шаҳарлар, 120 таси шаҳарчалар ҳамда 1456 таси қишлоқ ва овуллар фуқаролар йиғинидан иборат бўлган. Лекин Вазирлар Маҳкамасининг 1997 йил 30 сен-

тябрдаги "Шаҳар ва туман ҳокимликлари аппарати тузилишини такомиллаштириш тўғрисида"ги қарорига мувофиқ 26 та вилоят бўйсунувидаги шаҳарлар туман бўйсунувига ўтказилди ва уларнинг сони 28 тага тушиб қолди. Туман бўйсунувидаги шаҳарларда шаҳар ҳокимлиги лавозимлари қисқартирилиб, улар туман ҳокимлиги қошида фаолият юргазадиган бўлдилар.

Вилоят бўйсунувидаги шаҳарларнинг ҳуқуқий мақомидаги ушбу ўзгартиришлар давлат сиёсатидан келиб чиққан ҳолда, маҳаллий ҳокимиятларнинг кўпгина ваколатларини фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш идораларига, хусусан маҳаллаларга топшириш оқибатида юз берди.

Ўзбекистон Республикасида маъмурий-ҳудудий тузилиш, топономик объектларга ном бериш ва уларнинг номларини ўзгартириш масалаларини ҳал этиш тартиби тўғрисидаги қонуннинг 10-моддасига кўра *"...вилоят бўйсунувидаги шаҳарлар туркумига, қоида тариқасига, камига 30 минг аҳолиси бўлган, муҳим маъмурий аҳамият касб этадиган, истиқболли иқтисодий ва маданий марказлар деб ҳисобланган шаҳарлар киритилиши мумкин"*. Шуниси эътиборлики, қонунда шаҳарларнинг ҳуқуқий мақомини кўтариш ҳақида ҳуқуқий меъёрлар мавжуд, аммо уларнинг мақомини *тушириш* ҳақида ҳеч қандай меъёрлар берилмаган. Бу қонуннинг камчилиги, албатта. Чунки маълум бир объектив ёки субъектив сабабларга кўра айрим аҳоли пунктларида аҳоли сонининг камайиши, ижтимоий-иқтисодий марказларнинг кўчирилиши ёки тугатилиши натижасида шаҳарлар вилоят даражасидан туман даражасига *тушиб қолиши* эҳтимоли йўқ эмас. Масалан, Қорақалпоғистон Республикасининг Қўнғирот шаҳри аҳолиси 1990 йил 55 минг кишидан иборат бўлса, 1998 йилга келиб, яъни кейинги 8 йил мобайнида 34,1 минг кишигача

камайиб кетди. Мўйноқ шаҳрида ҳудди шу давр мобайнида аҳоли сони 17 мингдан 13,5 минг кишига камайган. Орол ва Орол бўйидаги экологик инқирозли ҳолат нафақат аҳолини, балки кўпгина корхоналарнинг ҳам тугатилишига сабаб бўлди.

Юқорида қайд этилган қонуннинг IV бобига мувофиқ *"аҳоли пунктларини маълум бир туркумдан иккинчи бир туркумга ўтказиш тегишли вилоят ҳокимларининг илтимосига асосан Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг тақлифига мувофиқ Олий Мажлис томонидан амалга оширилади"*. Ушбу ҳолат ҳақидаги қарорлар, албатта, *Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлис Ахборотномасига эълон қилиниши шартдир* (30-модда).

Давлатнинг маъмурий-ҳудудий тузилиши давлат қурилишининг умумий масалаларини тўлақонли амалга ошириш нуқтаи назардан ҳудудий ташкиллаштириш экан, уларда давлат бошқаруви марказий давлат органлари → маҳаллий ҳокимиятлар → ўзини ўзи бошқариш органлари орқали амалга оширилади. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 68-моддасига мувофиқ равишда маъмурий-ҳудудий тузилишга қишлоқ ва овулларнинг сони эмас, улардаги балки ўзини ўзи бошқарувчи қишлоқ ва овулларнинг фуқаролар йиғини сонининг келтирилиши тўғри бўлади. Чунки 1999 йил 14 апрелда қабул қилинган янги таҳрирдаги *"Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари тўғрисида"*ги қонуннинг 5-моддасига биноан маъмурий-ҳудудий бошқариш ваколати қишлоқ ва овулларга эмас, балки улардаги фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органларининг ҳудудий бирликларига топширилгандир.

Шундай қилиб, 2001 йил 1 мартга келиб Ўзбекистон Республикасида Қорақалпоғистон Республикаси, 12 вилоят, республика бўйсунувидаги Тошкент шаҳри, 183 қишлоқ ва шаҳар туманлари, 28 вилоят

бўйсунувидаги шаҳарлар, 91 туман бўйсунувидаги шаҳарлар, 108 шаҳарчалар ва 1451 қишлоқ ва овуллар фуқаролар йиғинидан иборат бўлган. Маъмурий-ҳудудий тузилмаларнинг умумий сони (шаҳарлардаги маҳаллалар инобатга олинмаганда) 1875 қисмлардан иборатдир.

Ўзбекистон Республикасининг маъмурий-ҳудудий қисмларини, уларнинг ҳуқуқий мақомига кўра, 3 тоифага ажратиб гуруҳлаштириш мумкин.

1. *Юқори тоифадаги қисмлар* — Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар ва Тошкент шаҳри;

2. *Ўрта тоифадаги қисмлар* — қишлоқ ва шаҳар туманлари, вилоят бўйсунувидаги шаҳарлар;

3. *Қуйи тоифадаги қисмлар* — туман бўйсунувидаги шаҳарлар, шаҳарчалар, қишлоқ ва овулларнинг фуқаролар йиғини.

Юқори тоифадаги қисмлар. Давлат қурилиши шаклига кўра Ўзбекистон Республикаси унитар давлатдир. Шунинг учун ҳам ўзига хос алоҳида ҳуқуқий мақомга эга бўлган Қорақалпоғистон Республикаси вилоятлар ва Тошкент шаҳри даражасидаги мақомга тенглаштирилгандир. Биз юқорида айтиб ўтдикки, давлатнинг маъмурий-ҳудудий қисмлари ижтимоий ҳаётнинг ҳамма жабҳаларини ўз ичига олади. Миллий-этник, ижтимоий-иқтисодий потенциали ва сиёсий аҳамиятига кўра юқори тоифадаги қисмлар бир-бирига яқин туради.

Вилоятлар энг йирик маъмурий-ҳудудий қисмлардан бўлиб, республикада уларнинг сони 12 та. "Вилоят" атамаси "область" сўзининг синоними бўлиб, областдан кўра маъмурий-ҳудудий тузилишнинг айнан маъносини беради. Чунки "область" нафақат маъмурий бирликка нисбатан, балки табиий, иқтисодий, ҳарбий бирликларга нисбатан ҳам қўлланилади. "Вилоят" эса маълум бир ҳудудга нисбатан қўлланилиб, миллий кадриятларимизни ҳамда тарихимизни тўлиқ акс эттирувчи атамадир.

**Ўзбекистон Республикасининг маъмурий-ҳудудий
тузилиши (2001 йил 1 март)**

№ к/к	Вилоятлар, Тошкент ш. ва Қорақал. Республикаси	Туманлар			Шаҳарлар			Шаҳарчалар	Қишлоқ ва овуллар фуқаролар йиғини	Ҳаммаси бўлиб
		Қишлоқ туманлари	Шаҳар туманлари	Жами	Вилоят бўйсунувдаги	Туман бўйсунувдаги	Жами			
1	Андижон	14	—	14	5	6	11	5	95	125
2	Бухоро	11	3	14	3	8	11	2	121	148
3	Жиззах	12	—	12	2	5	7	8	103	130
4	Навоий	8	—	8	3	3	6	2	48	64
5	Наманган	11	1	12	6	2	8	12	99	131
6	Самарқанд	16	3	19	4	7	11	12	125	167
7	Сирдарё	9	—	9	5	—	5	5	72	91
8	Сурхондарё	14	—	14	2	6	8	6	114	142
9	Тошкент	15	—	15	7	9	16	18	147	196
10	Фарғона	15	1	16	5	4	9	10	163	198
11	Хоразм	10	—	10	3	—	3	7	100	120
12	Қашқадарё	14	—	14	2	10	12	5	144	175
13	Тошкент ш.	—	11	11	—	—	—	—	—	11
14	Қорақалпо- вистон Рес- публикаси	15	—	15	7	5	12	16	120	163
Республика		164	19	183	28	91	119	108	1451	1875*

* Вилоятлар, Тошкент шаҳри ва Қорақалпоғистон Респуб-
ликаси билан бирга.

**Ўзбекистон Республикасининг маъмурий-ҳудудий
тузилишининг тизими**

Республикаимиз вилоятлари ишлаб чиқариш кучларининг аҳволи, уларнинг жойланиш характери, транспорт ва алоқа коммуникацияларининг ривожланиши, жойлардаги бошқарувнинг ташкилий тузилишини акс эттиради. Ўрта ва қуйи тоифадаги маъ-

мурий-худудий қисмлар вилоятлар таркибига кириб, муҳим ташкилий вазифаларни бажаради. Улар давлат вакиллик органлари ва бошқарув идоралари билан алоқа боғловчи ягона тизим ҳисобланади ва маҳаллий ҳокимиятларга раҳбарлик қилишнинг ҳамда уларни ватанимиз манфаатларидан келиб чиққан ҳолда бирлаштиришни амалга оширади.

Тошкент шаҳри. Аҳолисининг сони 2,3 миллион кишидан иборат бўлиб, унда 100 дан зиёд миллат ва элатлар яшайди. Иқтисодий салоҳияти (мамлакатимиз яли ички маҳсулотининг 16%, саноат маҳсулотининг 20%), фан ва маданият ўчоғи (6 та университет ва 23 та институт), давлат ва бошқарув идораларининг деярли барчаси жойлашганлиги учун ҳам пойтахт шаҳар ҳуқуқий мақомига кўра вилоят даражасидадир. Унинг таркибида 11 шаҳар тумани ва 445 та ўзини ўзи бошқарадиган фуқаролар йиғини — маҳаллалар мавжуд.

Қорақалпоғистон Республикаси — Ўзбекистон Республикаси таркибига кирувчи суверен республика. У ҳам ўзининг ижтимоий-иқтисодий салоҳияти ва миллий таркибига кўра юқори тоифадаги ҳуқуқий мақомга эга. Ушбу ҳуқуқий мақом Қорақалпоғистон Республикаси Конституцияси билан белгиланган. Майдони 164,9 минг кв. км. аҳолиси 1,5 миллион киши. У 15 қишлоқ тумани, 12 шаҳар, 16 шаҳарча ва 120 овулларни бирлаштирувчи фуқароларнинг ўзини ўзи бошқарувчи маъмурий-худудий қисмларга бўлинган. Пойтахти — Қорақалпоғистон Республикаси бўйсунувидаги Нукус шаҳридир.

Ўрта тоифадаги қисмлардаги маъмурий-худудий бирликларнинг бошқарувида ҳам маҳаллий ҳокимиятлар ўз тузилмасига эга бўлиб, уларнинг таркибида ўзини ўзи бошқарув идоралари фаолият юргизадилар. 2001 йил 1 мартга келиб Ўзбекистонда 164 қишлоқ ва 19 та шаҳар туманлари мавжуд бўлган.

Туман — темурийлар даврида қўлланилган туркий ибора бўлиб, 10 минг ва ундан ортиқ аскар етказиб бериш имкониятига эга бўлган маъмурий-худудий қисмлар тушунилади. Туманлар жойлардаги ижтимоий, иқтисодий, хўжалик ва маданий масалаларни ҳал қилишга бевосита раҳбарлик қиладиган бўғинлардир. Республикамизда маъмурий-худудий ўзгаришлар авваламбор қишлоқ туманлари чегарасининг ўзгариши билан амалга оширилади.

Вилоятлар бўйсунувидаги шаҳарлар. Умуман шаҳарлар аҳоли манзилгоҳлари бўлиб, у бошқа маъмурий-худудий бўлинмаларга нисбатан яхлитлиги, саноат ва хизмат кўрсатиш соҳасининг аграр соҳага нисбатан устун туриши билан ажралиб туради. Қонун бўйича 30 минг кишидан кўп аҳолиси бўлган бундай ижтимоий-иқтисодий шаҳарлар ўз ҳуқуқий мақомига кўра икки гуруҳга ажратилади: 1) вилоят марказлари ҳисобланган шаҳарлар; 2) вилоят бўйсунувидаги шаҳарлар. Улардаги бошқарув идораларининг тузилиши ва таркиби бир-биридан фарқ қилади.

Қуйи тоифадаги қисмларга ўз маҳаллий ҳокимиятларига эга бўлмаган ва асосан, маҳаллий ўзини ўзи бошқарув идоралари орқали ижтимоий муносабатларни тартибга соладиган маъмурий-худудий бўлинмалар киради.

Туман бўйсунувидаги шаҳарларга саноат корхоналари, коммунал хўжалик, уй-жой жамғармаси, ижтимоий ва маданий муассасалари, савдо ва маиший хизмат кўрсатиш корхоналари мавжуд бўлган, аҳолиси 7 минг кишидан кам бўлмаган ва уларнинг аксарияти ноқишлоқ хўжалиги тармоқларида банд бўлган аҳоли пунктлари киради. Ушбу ҳуқуқий мақомга эга бўлиш учун аҳоли пункти маъмурий аҳамият касб этиши ва истиқболли йўналишлари ҳам бўлиши талаб этилади. Уларнинг сони 2001 йилга келиб 91 тага етган.

Шаҳарчалар. Аҳолисининг сони 2 000 кишидан кам бўлмаган саноат корхоналари, қурилишлар, темир йўл станциялари ва бошқа муҳим объектлар яқинида жойлашган аҳоли пунктлари киради. Уларнинг сони бирмунча камайиб Вазирлар Маҳкамасининг 1997 йил 30 сентябрдаги 459-сонли қарорига мувофиқ 113 тадан 108 тага тушиб қолган.

Қишлоқ ва овулларнинг шаҳарчалардан фарқи уларда яшовчи аҳоли сонининг энг кам миқдори белгиланмаганлиги ва меҳнатга қобилиятли кишиларнинг аксарият қисми қишлоқ хўжалиги билан банд бўлганлигидадир. Қорақалпоғистон Республикаси ва Навоий вилояти аҳоли пунктларининг аксарияти "овул" деб номланса, қолган вилоятларда "қишлоқ" деб юритилади. Ўзбекистонда 11,8 мингдан ортиқ қишлоқ ва овуллар 1451 ўзини ўзи бошқарув фуқаролар йиғинларига бирлаштирилган.

3-§. Маъмурий-ҳудудий қисмларни ўзгартириш, ташкил қилиш ва тугатиш тартиби

69-модда. Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар, Тошкент шаҳрининг чегараларини ўзгартириш, шунингдек вилоятлар, шаҳарлар, туманлар ташкил қилиш ва уларни тугатиш Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг розилиги билан амалга оширилади.

1999 йил 20 августда қабул қилинган Ўзбекистон Республикаси "Давлат чегараси тўғрисида" ги қонуннинг 3-моддасига мувофиқ, давлат чегараси унинг ҳудуди доирасидаги ер кенгликларини (қуруқликда, сувда, ер остида, ҳаво бўшлиғида) белгиловчи чи-

зиқдан ва бу чизиқ бўйлаб ўтувчи вертикал (кўндаланг) сатҳдан иборатдир.

Республикамизнинг юқори тоифадаги маъмурий-худудий қисмлари — вилоятлар ва Қорақалпоғистон Республикаси чегараларининг аксарият қисми давлат чегараларидан иборатдир. Шунинг учун ҳам "Давлат чегараси тўғрисида"ги қонун меъёрлари маъмурий-худудий қисмларнинг чегараларига оид масалаларни ҳам қамраб олади. Ушбу қонуннинг 5-моддасига биноан Қорақалпоғистон Республикаси, вилоят, қишлоқ туманлари чегаралари давлат чегараларидан ўтадиган бўлса, уларни белгилаш ва ўзгартириш халқаро шартномаларга асосан Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси томонидан амалга оширилади. Давлат чегараси делимитация (лотин тилида "delimitatio" — чегаралаш, айирбошлаш) ва демаркация (француз тилида "demarcation" — чегара белгиларини қўйиш) қилинади, яъни икки давлат ўртасида чегара чизиқлари ўтказилади ва тегишли белгилар қўйилади. Давлат чегарасини белгилаш, ўзгартириш, химоя қилиш ва қўриқлаш умумсиёсий масалалар тоифасига кириб, Ўзбекистон Республикаси Марказий давлат органлари томонидан белгиланган нормаларда ва тартибларда амалга оширилади.

Ўзбекистон Республикаси маъмурий-худудий қисмларнинг ички чегараларини ўзгартириш миллий қонунчиликка асосан тартибга солинади. Масалан, "Ўзбекистон Республикасида маъмурий-худудий тuzилиш, топологик объектларга ном бериш ва уларнинг номларини ўзгартириш масалаларини ҳал этиш тартиби тўғрисида"ги қонуннинг 5-моддасига кўра, юқори ҳуқуқий тоифага кирувчи вилоятлар чегараларини белгилаш, ўзгартириш, ташкил қилиш ва тугатиш ушбу маъмурий-худудий қисмларнинг маҳаллий бошқарув органлари илтимосномасига кўра ва Вазирлар Маҳкамасининг таклифига мувофиқ

Олий Мажлис томонидан амалга оширилади. Кўп босқичли тизимга эга бўлган ушбу ҳуқуқий жараён ўта нозик давлат аҳамиятига молик масалалар тоифасига киради. Чунки вилоят ва республика чегараларини ўзгартириш, яъни вилоятларнинг бўлиниши ёки қўшилиши нафақат ижтимоий-иқтисодий, балки сиёсий ва миллий-этник муаммоларни келтириб чиқариши мумкин.

Қорақалпоғистон Республикаси чегараларини ўзгартириш Жўқорғи Кенгес қарори асосида Олий Мажлис томонидан амалга оширилади. Чунки, Ўзбекистон Республикаси ягона унитар шаклдаги мустақил давлат бўлгани учун ҳам Қорақалпоғистон Республикаси унинг давлат қурилиши, иқтисодий ривожланиши, хўжалик ва ижтимоий-маданий қурилиши каби барча жабҳалардаги умумий масалаларни биргаликда ҳал қилиши мақсадга мувофиқдир.

Вилоятларни тузиш, ташкил қилиш, чегараларини ўзгартириш ёки тугатиш масалалари тегишли вилоят вакиллик идораларнинг тавсияси асосида Вазирлар Маҳкамасининг таклифига кўра Олий Мажлис томонидан амалга оширилади. Зарур ҳолларда мазкур масала бўйича тегишли вилоятларда референдум ўтказилиши мумкин.

Вилоят энг йирик маъмурий-ҳудудий бўлинма сифатида ўрта ва қуйи қисмларга нисбатан бирмунча барқарор ҳисобланади. Вилоят, унинг ташкил этилиши, чегараларининг ўзгартирилиши ва тугатилиши учун ҳам сиёсий, ҳам иқтисодий, ҳам ижтимоий, ҳам маънавий, ҳам миллий-этник, ҳам ҳуқуқий асослар мавжуд бўлиши талаб қилинади.

Қишлоқ ва шаҳар туманларини тузиш ҳам муҳим ҳуқуқий, иқтисодий ва сиёсий масалалар даражасидаги давлат фаолиятига киради. Шунинг учун уларни тузиш ёки тугатиш йириклаштирилаётган ёки

тугатилаётган туман Кенгашлари тавсияси ва Вазирлар Маҳкамасининг таклифига биноан Олий Мажлис томонидан амалга оширилади.

Шаҳарларни республика миқёсидаги шаҳарлар тоифасига киритиш тегишли шаҳар ва вилоят халқ депутатлари Кенгаши тавсиясига биноан Вазирлар Маҳкамаси киритадиган таклифига кўра Олий Мажлис томонидан амалга оширилади. Худди шундай жараён шаҳарларни вилоят тоифасидаги шаҳарларга киргазишда ҳам қўлланилади.

Қорақалпоғистон Республикасида шаҳарларни қуйи тоифадан юқори тоифага ўтказиш Жўқорғи Кенгесининг тавсиясига асосан Вазирлар Маҳкамаси киритадиган таклифига кўра Олий Мажлис томонидан амалга ошириш қонунчиликда кўзда тутилган.

4-§. Ўзбекистон таркибида Қорақалпоғистон суверен Республикасининг ҳуқуқий мақоми ва унинг қонун асослари

Ўзбекистоннинг давлат мустақиллигини қўлга киритиши Қорақалпоғистоннинг ҳам давлат суверенитетини қўлга киритишига йўл очди. Унга қадар Қорақалпоғистон бозор иқтисодиётига ўтиш жараёни билан боғлиқ ўнлаб қонунлар қабул қилди. Улар Қорақалпоғистон давлат суверенитети пойдеворини яратишга асос бўлди. Бу ҳолат дастлаб Ўзбекистон Республикасининг суверенитети тўғрисидаги Декларацияда (1990 йил июн) илк бор мустақамланиб, унда Қорақалпоғистон Ўзбекистон Республикаси таркибидаги суверен Республика, деб эълон қилинган эди. Шунингдек, Қорақалпоғистоннинг 1990 йил 14 декабрда қабул қилинган давлат суверенитети тўғрисидаги Декларациясида ҳам бу ҳолат мустақамлан-

ган. Мазкур Декларациянинг 9-бандидаёқ, Қорақалпоғистон Республикасининг суверенитети унинг Конституцияси билан таъминланади, Ўзбекистон Республикаси Қорақалпоғистон Республикаси манфаатларини унинг Асосий Қонуни ва Ўзбекистон Республикаси Конституциясига мувофиқ ҳимоя қилади, деб ёзиб қўйилган эди.

Декларациянинг 6-бандида ер, ер ости бойликлари ва ҳоказолар фақатгина Қорақалпоғистон Республикасининг мулки ва унинг моддий суверенитети асоси эканлигини, унинг 5-бандида эса Қорақалпоғистон Республикаси мулкий муносабатларни қонуний тартибга солиши ва ташқи иқтисодий муносабатларни мустақил амалга ошириши каби муҳим қоидалар мустаҳкамланган.

Бинобарин, Қорақалпоғистон Республикасининг Ўзбекистон Республикаси таркибидаги ҳуқуқий мақомини мустаҳкамлашда муҳим ўрин тутган ҳужжат "Ўзбекистон Республикасининг давлат мустақиллиги асослари тўғрисида"ги Қонун ҳисобланиб, унда Қорақалпоғистон Республикасининг ҳудудий яхлитлиги ва суверенитети тан олинади.

Шубҳасиз, суверен Қорақалпоғистон Республикасининг ҳуқуқий мақомини белгилаб берувчи энг асосий ва муҳим ҳуқуқий ҳужжат — бу Ўзбекистон Республикаси ва Қорақалпоғистон Республикаси Конституцияларидир.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг XVII боби 70-75 моддалари айнан ана шу ҳақида бўлиб, у "Қорақалпоғистон Республикаси" деб номланган.

Бундай қоида Қорақалпоғистон Республикаси Конституциясининг "Давлат суверенитети", деб номланган 1-моддасидаёқ мустаҳкамланган бўлиб, унда "Қорақалпоғистон — Ўзбекистон Республикаси таркибига кирувчи суверен республика, дейилган.

70-модда. Суверен Қорақалпоғистон Республикаси Ўзбекистон Республикаси таркибига ки-
ради.

Қорақалпоғистон Республикасининг сувере-
нитети Ўзбекистон Республикаси томонидан
муҳофаза этилади

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 71-
моддасида эса, "Қорақалпоғистон Республикаси ўз
Конституциясига эга.

Қорақалпоғистон Республикасининг Конституци-
яси Ўзбекистон Республикаси Конституциясига зид
бўлиши мумкин эмас", деб ёзиб қўйилган. Мабодо
зид ҳолатлар рўй бергудек бўлса, бу ҳақда хулосани
фақат Ўзбекистон Республикаси Конституциявий
суди беришга ҳақлидир (Ўзбекистон Республикаси
Конституциясининг 109-модда, 2-банди).

Маълумки, собиқ Совет Иттифоқи даврида авто-
ном республикалар Конституцияларини улар қайси
иттифоқдош республикалар таркибига кирса, ўша
республикалар олий ҳокимият органи узил-кесил
тасдиқлар эди. Суверенитетга мутлақо зид бўлган
бундай тўсиқ энди олиб ташланди. Қорақалпоғистон
Республикаси эндиликда ўз Конституциясини узил-
кесил ўзи қабул қилиши ҳуқуқига эга бўлди.

Қорақалпоғистон Республикаси Конституциясининг
3-моддасига биноан Қорақалпоғистон Республикаси
ўзининг маъмурий-ҳудудий тузилиши масалаларини
ўзи мустақил ҳал қилади, давлат ҳокимияти ва бошқ-
арув органлари тизимини белгилайди, Ўзбекистон
Республикаси сиёсатига мос тарзда ўз сиёсатини юр-
газади, унинг ҳудуди дахлсиз ва бўлинмасдир.

Ушбу қоида Ўзбекистон Республикаси Конститу-
циясида алоҳида мустаҳкамланган.

73-модда. Қорақалпоғистон Республикасининг ҳудуди ва чегаралари унинг розилигисиз ўзгартирилиши мумкин эмас. Қорақалпоғистон Республикаси ўз маъмурий-ҳудудий тузилиши масалаларини мустақил ҳал қилади.

Қорақалпоғистон Республикаси Конституциясининг 1-моддасида ўта муҳим қоида мустақамланган бўлиб, унда Ўзбекистон Республикаси билан Қорақалпоғистон Республикасининг ўзаро муносабатлари Ўзбекистон Республикаси ва Қорақалпоғистон Республикаси Конституцияси доирасида тузилган шартномалар ҳамда битимлар билан тартибга солинади, дейилган. Бинобарин ушбу муҳим қоида Ўзбекистон Республикаси Конституциясида ўз тасдиғини топган.

75-модда. Ўзбекистон Республикаси ва Қорақалпоғистон Республикаси ўртасидаги низо-лар муроасага келтирувчи носиталар ёрдамида ҳал этилади

Бу қоидаларда Қорақалпоғистон Республикасининг Ўзбекистон Республикаси таркибидаги ҳуқуқий мақоми икки томон ўртасидаги муносабатларда давлат суверенитетини ўзаро ҳурмат қилиш ва тан олиш замирида, қонунлар устуворлигига таяниб ва унга риоя этиб иш юритиш ўз ифодасини топган.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясида мустақамланган энг муҳим қоидалардан бирида шундай дейилган: "Ўзбекистон Республикаси Қонунлари Қорақалпоғистон Республикаси ҳудудида ҳам мажбурийдир" (72-модда).

Дарҳақиқат қонунларнинг асл мазмун ва моҳияти ҳам унинг мустаҳкам ва тебранмаслигида, шунингдек, қатъиян мажбурийлигидадир. Бу ҳақда Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 94-моддасида ҳам муҳим қоида белгиланган. Унда: "Ўзбекистон Республикасининг Президенти Конституцияга ва қонунларга асосланиб ҳамда уларни ижро этиш юзасида республиканинг бутун ҳудудида мажбурий кучга эга бўлган фармонлар, қарорлар ва фармойишлар чиқаради" деб таъкидланади.

Шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 110-моддасида Ўзбекистон Республикаси Олий Суди Қорақалпоғистон Республикаси Олий Суди устидан назорат олиб бориш ҳуқуқига эга эканлиги, унинг қабул қилган ҳужжатлари қатъий ва республиканинг барча ҳудудида бажарилиши мажбурийлиги айtilган. Ўзбекистон Республикаси қонунларининг мажбурийлиги Қорақалпоғистон Республикаси манфаатлари учун муҳим эканлиги Қорақалпоғистон Республикаси Конституциясининг қатор моддаларида ҳам ўз ифодасини топган.

Масалан, Қорақалпоғистон Республикаси Конституциясига биноан Қорақалпоғистон Республикаси Прокурори ва унинг ўринбосарларини лавозимга тайинлаш ва ундан бўшатиш Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорғи Кенгеси Раиси тавсиясига кўра Ўзбекистон Республикаси Бош Прокурори билан келишиб, ҳал қилинади (70-модда); Қорақалпоғистон маҳаллий ҳокимияти органлари Ўзбекистон Республикаси ва Қорақалпоғистон Республикаси қонунларини, Ўзбекистон Республикаси Президенти, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси ва Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси актларини ҳаётга тадбиқ қилишлиги қайд этилган (91-модда).

Мазкур масалалар юзасидан Қорақалпоғистон Республикаси Вазирлар Кенгашининг бирмунча ваколатлари ҳақида ҳам таъкидлаб ўтиш жоиз.

Қорақалпоғистон Республикаси Конституциясининг 85, 87-моддалари бунга мисол бўла олади.

Қорақалпоғистон Республикаси Вазирлар Кенгаши иқтисодиёт, ижтимоий ва маънавий соҳалардаги ишларни жадал ва самарали бажарилишини таъминлашни, Ўзбекистон Республикаси ва Қорақалпоғистон Республикаси қонунларининг бажарилиши ус-тидан раҳбарликни амалга оширади (85-модда) ва Қо-рақалпоғистон Республикасининг барча ҳудудларида ижро этилиши мажбур бўлган қарор ва фармойиш-лар чиқаради (87-модда).

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 84-моддасида Қорақалпоғистон Республикасининг ҳу-қуқий мақомининг самарали таъминланишига оид яна бир қатъий қоида мустаҳкамланган. Унда "Ўзбе-кистон Республикаси Олий Мажлиси Раисининг ўринбосарларидан бири Қорақалпоғистон вакили - Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг депу-тати бўлади", дейилган.

Бу ҳолатнинг нечоғлик муҳимлиги ўз-ўзидан аён.

Қорақалпоғистон Республикасининг суверенитети-ни муҳофаза қилишга оид энг муҳим қоида Ўзбекис-тон Республикаси Конституциясининг 74-моддасида белгиланиб, унда Қорақалпоғистон Республикаси Ўзбекистон Республикаси таркибидан Қорақалпоғи-стон Республикаси халқининг умумий референдуми асосида ажралиб чиқиш ҳуқуқига эга, дейилган.

Бу ҳақда 1990 йил июнда қабул қилинган "Ўзбе-кистон Республикасининг суверенитети тўғрисида"- ги Декларацияда ҳам, 1990 йил декабрида қабул қилинган Қорақалпоғистон Республикасининг "Дав-лат суверенитети тўғрисида"ги Декларацияда ҳам, "Ўзбекистон Республикасининг давлат мустақили-ги асослари тўғрисида"ги қонунда ҳам, шунингдек Ўзбекистон Республикаси ва Қорақалпоғистон Рес-публикаси Конституцияларида ҳам ўзининг қатъий ифодасини топган.

Яна ўта муҳим бир қоида Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 21-моддасида мустаҳкамлангандир. Унда, Қорақалпоғистон Республикасининг фуқароси айна вақтда Ўзбекистон Республикасининг фуқароси ҳисобланади", деб таъкидланган.

Ушбу моддада Ўзбекистон ҳудудида ўрнатилган бу ягона фуқаролик, унга қандай асосларда эга бўлганликдан қатъи назар, ҳамма учун тенгдир, деб қайд қилинган.

Улар бир хил ҳуқуқ, эркинликлар ва бурчларга эгадирлар.

Хусусан, шу ўринда Қорақалпоғистон Республикаси Конституциясининг 30-моддаси эътиборга молик. Унда Ўзбекистон Республикаси ва Қорақалпоғистон Республикасини ҳимоя қилиш Қорақалпоғистоннинг ҳар бир фуқаросининг бурчидир, дейилган.

"Ўзбекистон Республикаси ўз ҳудудида ҳам, унинг ташқарисида ҳам ўз фуқароларини ҳуқуқий ҳимоя қилиш ва уларга ҳомийлик кўрсатишни кафолатлайди" (Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 22-моддаси).

Юқорида кўриб ўтилган қоидалар Қорақалпоғистон Республикасининг Ўзбекистон Республикаси таркибидаги ҳуқуқий мақоми хусусида, ихчам тарзда бўлса-да, маълум тушунча беради.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг мазкур масалага оид қатъий қоидаларининг қудратли таъсир кучи шундаки, бу қоидалар собиқ шўро тузуми шароитида, хусусан, боши берк кўчага киб қолган "турфунлик" даври шароитида фуқароларнинг амалда таъминланмаган эркинлик ва ҳуқуқларини аёвсиз паймол қилишдек адолатсизликларга чек қўйди.

**ЎЗБЕКИСТОНДА САЙЛОВ ҲУҚУҚИ
ВА САЙЛОВ ТИЗИМИ**

**1-§. Сайлов ҳуқуқи тушунчаси ва унинг
конституциявий кафолатланиши**

Ўзбекистон Республикаси фуқароларининг энг муҳим сиёсий ҳуқуқларидан бири давлат вакиллик органларига сайлаш ва сайланиш ҳуқуқидир. Фуқаролар ушбу ҳуқуқ орқали давлатни идора этишда, давлатнинг энг муҳим сиёсий масалаларини муҳокама қилиш ва ҳал этишда фаол иштирок этадилар.

Сайлов тушунчаси вакиллик органнинг овоз бериш йўли билан ташкил топиш тартибидир. Вакиллик органларини сайлаш жараёнида вужудга келадиган муносабатларни тартибга солувчи ҳуқуқий нормалар Ўзбекистон давлат ҳуқуқининг муҳим институти бўлиб, сайлов ҳуқуқи деб аталади.

Сайлов ҳуқуқи тушунчасининг бошқа маъноси ҳам бор. Бу тушунча фуқаронинг сайловдаги иштироки, вакиллик органларига сайлаш ва сайланиш субъектив ҳуқуқини таърифлаб бериш учун ишлатилади.

Бу борада актив сайлов ҳуқуқи билан пассив сайлов ҳуқуқини бир-биридан фарқ қилиш керак. Актив сайлов ҳуқуқи фуқаронинг сайлаш, вакиллик органларини сайлашда қатнишиш ҳуқуқини билдиради. Пассив сайлов ҳуқуқи — депутат бўлиб сайланиш ҳуқуқидир. Профессор А.Саидов "Сайлов ҳуқуқи" тушунчаси ва ибораси икки маънода ишлатилади, деб изоҳлайди. *Биринчиси*, бу сайлов ҳуқуқи сайлаб қўйиладиган давлат органларини шакллантиришни тартибга солувчи ҳуқуқий меъёрлар тизими-

дир. Сайлов ҳуқуқининг манбалари Конституция, давлатнинг олий ва маҳаллий вакиллик органларига сайловлар ҳақидаги қонунлардир. Иккинчиси, бу сайлов ҳуқуқи фуқароларнинг сайлаб қўйиладиган органларини тузишда қатнашиш, яъни унга ўзларининг сайланиш (пассив сайлов ҳуқуқи) ва уларнинг таркибини сайлаш (фаол сайлов ҳуқуқи) ҳуқуқларидир."¹

Давлат органлари ўзининг тузилиш тартиби жihatидан турли хусусиятларга эгадир. Ўзбекистон Республикасининг Конституциясига мувофиқ давлатнинг баъзи органлари сайланади, бошқалари тузилади. Давлат ҳокимияти органларига ўтказиладиган сайловлар демократик асосда ўтказилади. Ўзбекистондаги умумхалқ демократияси энг изчил демократиядир, бу демократия ҳеч қандай миллий, ирқий ва бошқа чеклашларни билмайди. Шу билан бирга, давлат органларини сайлаш ва тузиш тартиби уларнинг ҳар қайсисининг ўзига хос хусусиятларига мувофиқ равишда амалга оширилади.

Ўзбекистон Республикаси давлат вакиллик органларига сайловлар Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси, "Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига сайлов тўғрисида" ги, "Ўзбекистон Республикаси Президенти сайлови тўғрисида" ги, "Халқ депутатлари вилоят, туман ва шаҳар Кенгашларига сайлов тўғрисида" ги ва "Ўзбекистон Республикаси марказий сайлов комиссияси тўғрисида" ги қонунлар асосида ташкил қилинади ва ўтказилади. Давлатдаги энг муҳим масалаларнинг фуқаролар хоҳиш-иродаси билан ҳал этилиши демократиянинг бир кўринишидир. Давлат ҳокимиятини шакллантиришда сайловлар ва демократик тамойиллар муҳим аҳамиятга эга. Ўзбекистонда

¹ А.Х. Саглов. Қиёсий конституцияшунослик. Т., 1993, 52-бет.

энг муҳим масалаларнинг асосан референдум йўли билан ҳал этилиши чинакам демократия намунасидир. Шуни ҳам таъкидлаб ўтиш керакки, Ўзбекистонда барча давлат органлари демократик асосларда тузилиш тартиби ва чинакам халқчилиги билан ҳам ажралиб туради. Халқчилик шу нарсада ўз ифодасини топадики, бутун давлат аппаратининг негизини ташкил этган давлат органлари, унинг халқ депутатлари бевосита сайловчилар томонидан умумий сайлов йўли билан сайланадилар.

Ўзбекистонда сайловлар очиқлиги, ошкоралиги сайлов тизимининг энг муҳим тамойилларидан бўлиб ҳисобланади.

Вакиллик органларининг умумий сайлов йўли билан ташкил этилиши алоҳида ва кўп қиррали аҳамиятга эга. Умумхалқ сайлови аввало, давлат ҳокимиятини амалга оширишда фуқаролар иштирокининг энг муҳим шакллари билан биридир.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясида фуқароларнинг сайлов ҳуқуқи кафолатланиши алоҳида мустаҳкамланган.

117-модда. Ўзбекистон Республикасининг фуқаролари вакиллик органларига сайлаш ва сайланиш ҳуқуқига эгадирлар. Ҳар бир сайловчи бир овозга эга. Ўз хоҳиш-иродасини билдириш тенглиги ва эркинлиги қонун билан кафолатланади.

Ўзбекистон Республикасида Президент сайлови, ҳокимиятнинг вакиллик органлари сайлови умумий, тенг, тўғридан-тўғри сайлов ҳуқуқи асосида яширин овоз бериш йўли билан ўтказилади. Ўзбекистон Республикасининг 18 ёшга тўлган фуқаролари сайлаш ҳуқуқига эгадирлар.

Суд томонидан муомалага лаёқатсиз деб топилган фуқаролар, шунингдек озодликдан маҳрум этиш жойларида сақланаётганлар сайланиши мумкин эмас ва сайловда қатнашмайдилар. Бошқа ҳар қандай ҳолларда фуқароларнинг сайлов ҳуқуқларини тўғридан-тўғри ёки билвосита чеклашга йўл қўйилмайди.

Ўзбекистон Республикаси фуқароси бир вақтнинг ўзида иккидан ортиқ вакиллик органининг депутати бўлиши мумкин эмас.

Сайлов утказиш тартиби қонун билан белгиланади.

Вакиллик органларини сайлаш жараёнида вужудга келадиган муносабатларни тартибга солувчи ҳуқуқ нормалари давлат ҳуқуқининг муҳим институти бўлиб, сайлов ҳуқуқи деб аталади.

Бу нормалар Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг XXIII бобида ва юқорида кўрсатиб ўтилган сайлов тўғрисидаги қонунларда баён қилинган. Бу қонулар сайлов ҳуқуқи манбалари деб ҳисобланади. Сайлов ҳуқуқи тушунчасининг бошқа маъноси ҳам бор. Фуқаронинг сайловдаги иштироки, вакиллик органларига сайлаш ва сайланиш ҳуқуқи ҳам сайлов ҳуқуқи тушунчасини англатади..

Сайлов ҳуқуқи тўғрисида гап кетганда актив сайлов ҳуқуқи билан пассив сайлов ҳуқуқини бир-биридан фарқ қилиш керак. Актив сайлов ҳуқуқи фуқаронинг сайлаш, вакиллик органларини сайлашда қатнашиш ҳуқуқини билдиради. Пассив сайлов ҳуқуқи — депутат бўлиб сайланиш ҳуқуқидир.

2-§. Сайлов тизими тушунчаси ва принциплари

Сайловлар фуқароларнинг давлат ва жамият ишларини бошқаришга актив жалб қилишнинг энг муҳим шаклларида биридир. Ўзбекистонда сайлов тизими ва сайлов ҳуқуқи чинакам демократик принципларга асосланган бўлиб, бу принциплар Ўзбекистон фуқароларининг давлат суверенитетини тўлиқ амалга оширишни таъминлайди.

Давлатда вакиллик органларини тузиш юзасидан мавжуд бўлган ва фуқароларни сайловга жалб этиш, сайловни ташкил қилиш ва депутатнинг сайловчилар билан ўзаро муносабатларини белгилайдиган тартиби сайлов тизими дейилади.

Вакиллик органларини сайлаш жараёнида вужудга келадиган муносабатларни тартибга солувчи ҳуқуқ нормалари давлат ҳуқуқининг муҳим институти бўлиб, сайлов ҳуқуқи деб аталади. Бу нормалар ва сайлов тизими тўғрисидаги тушунча Ўзбекистон Конституциясининг 23-бобида ва вакиллик органларини сайлаш тўғрисидаги қонунларда баён қилинган. Сайлов тизими ва сайлов ҳуқуқи тушунчаси — давлатнинг демократик ёки демократик эмаслигини кўрсатувчи асосий омилдир. Профессор А.Саидовнинг фикрича, "Сайлов тизими тушунчаси" бу фуқаролик жамиятида давлатнинг вакиллик органларини сайлаш йўли билан юзага келувчи давлат жамоат муносабатлари тизимидир.¹

Сайлов тизимининг асосий принциплари:

1) Умумий сайлов ҳуқуқи принципи. Бу принцип шундан иборатки, Ўзбекистоннинг 18 ёшга тўлган барча фуқаролари сайлаш ҳуқуқига эгадирлар, ақлдан озганлиги қонунда белгиланган тартибда аниқланган фуқаролар бундан мустаснодир. Ўзбекистон

¹ А.Х. Саидов. Қиёсий конституцияшунослик. 52-бет.

Республикаси Президенти лавозимига ўттиз беш ёшдан кичик бўлмаган, давлат тилини яхши биладиган, бевосита сайловгача камида ўн йил Ўзбекистон ҳудудида муқим яшаган Ўзбекистон фуқароси сайланиши мумкин.

Ўзбекистонинг 25 ёшга тўлган фуқароси Олий Мажлис депутатлигига сайланиши мумкин.

Халқ депутатлари вилоят, туман ва шаҳар Кенгашларига депутатлар сайлови умумийдир. Сайлов кунигача 21 ёшга тўлган Ўзбекистон фуқаролари сайланиш ҳуқуқига эгадирлар.

Сайловда қатнашиш учун ёш цензидан бошқа чекловчи цензларнинг йўқлиги сайлов ҳуқуқининг чинакам ва реал умумийлигини кўрсатади. Бу ҳуқуқ демократиянинг энг муқим принципларига — халқ суверенитетига, Ўзбекистон фуқароларининг ҳуқуқий жиҳатдан тенглигига асосланади. Ақддан озганлиги қонунда белгиланган тартибда аниқланган шахсларнинг мустасно қилинганлиги тамомила табиий ва қонуниятли бир ҳолдир. Бунинг боиси шуки, бундай шахслар ўз хатти-ҳаракатлари тўғрисида ўзларига ҳисоб беролмайдилар ва сайловда қатнашиш ҳуқуқидан онгли равишда фойдалана олмайдилар. Ўзбекистонда сайловда қатнашиш учун ёш даражаси оқилона камайтирилиб, 18 ёш қилиб белгиланган. Шахс айнан шу ёшда сиёсий ва фуқаролик етуқлигига эришади.

Сайловда қатнашиш учун бошқа цензлар йўқлиги боис Ўзбекистонда кенг халқ оммаси сайловларда фаол қатнашиш имкониятига эгадир. Масалан, 1999 йил 5 декабрда Олий Мажлисга ўтказилган сайлов вақтида сайловчиларнинг 95,03 фоизи овоз беришда иштирок этди.

Умумий сайлов ҳуқуқи Ўзбекистоннинг барча фуқароларига нисбатан жорий этилади. Фуқаролиги бўлмаган шахслар ва Ўзбекистон ҳудудида яшов-

чи ажнабийлар сайловда қатнашиш ва вакиллик органларига сайланиш ҳуқуқига эга эмас. Умумий сайлов ҳуқуқи Ўзбекистон Республикасининг хорижий давлатлардаги ваколатхоналарида, касалхоналарда, туғруқхоналарда, санаторийларда ва бошқа шифохоналарда, кемаларда, йирик темир йўл станцияларида, аэропортларда ва шу сингариларда сайлов участкаларини ташкил этиш йўли билан ҳам таъминланади. Тегишли органлар сайлов участкаларини тузиш ва овоз бериладиган жойларни белгилаш вақтида сайловчилар учун энг кўп қулайлик вужудга келтириш зарурлигини кўзда тутлади.

Сайлов дам олиш куни ўтказилади. Халқ депутатларига сайлов билан боғлиқ харажатлар давлат ҳисобидан бўлиб, бу қоида сайлов тўғрисидаги қонунларда мустақамлаб берилган. Сайлов ўтказиш учун энг яхши жамоат биноси ажратиб берилади. Фуқароларнинг ўз сайлов ҳуқуқини амалга оширишига ҳеч нарса халақит бера олмайди.

Қонунда фуқароларнинг сайлов ҳуқуқларини бузганликда айбдор шахсларнинг жавобгарликка тортилиши назарда тутилган. Умумий сайлов ҳуқуқининг кенг кафолатланганлиги фуқароларнинг овоз беришда деярли ёппасига иштирок этишларини таъминлайди.

2) Тенг сайлов принципи. Сайлов тизимининг демократик моҳияти сайловнинг умумий бўлишида, яъни барча фуқароларнинг сайловда иштирок этишидагина эмас, шунингдек сайловнинг тенг бўлишида ҳамдир. Умумий ва тенг сайлов принциплари ўзаро чамбарчас боғлиқ бўлиб, бир-бирини тўлдиради. Умумий сайлов бўлмаса, тенг сайлов ҳам бўлиши мумкин эмас. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси 117-моддасида ҳамда Олий Мажлисга сайлов тўғрисидаги Қонуннинг 3-моддасида “Ҳар бир фуқаро-сайловчи бир овозга эга. Ўзбекистон Рес-

публикаси фуқаролари ижтимоий келиб чиқиши, ижтимоий ва мулкӣй мавқеи, ирқӣ ва миллий мансублиги, жинси, маълумоти, тили, динга муносабати, машғулотининг тури ва хусусиятидан қатъи назар тенг сайлов ҳуқуқига эгадирлар" деб белгиланган.

Сайлов ҳуқуқининг тенглиги сайловчи фақат битта сайловчилар рўйхатига киритилиши ва овоз бериши билан таъминланади.

3) Тўғридан-тўғри сайлов принципи. Ўзбекистон Республикасида сайлов умумий ва тенг бўлибгина қолмай, шу билан бирга тўғридан-тўғри ҳамдир, яъни вакиллик органларига депутатлар тўғридан-тўғри сайланади, халқ депутатларининг барча вакиллик органларига фуқаролар бевосита сайлайдилар. Тўғридан-тўғри сайлов тўғридан-тўғри бўлмаган сайловдан шу билан фарқ қиладики, биринчи ҳолда депутат сайловчилар томонидан бевосита хоҳиш-иродаларини эркин ифода этишлари йўли билан сайланади.

Тўғридан-тўғри сайловларнинг жорий этилиши сайловчиларнинг депутат билан бевосита алоқасини кучайтиради. Тўғридан-тўғри сайлов кўп босқичли сайловдан шу билан фарқ қиладики, бунда сайловчилар ўз депутатини яқин биладилар, ундан ҳисоб бериб туришини талаб қила оладилар.

4) Яширин овоз бериш принципи. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 117-моддасида "Ўзбекистон Республикасида Президент сайлови, ҳокимиятнинг вакиллик органлари сайлови умумий, тенг, тўғридан-тўғри сайлов ҳуқуқи асосида яширин овоз бериш йўли билан ўтказилади" дейилади.

Сайловчиларнинг сайловларда яширин овоз беришлари демократияни амалга ошириш шакллари-дан биридир. Зеро, бундай овоз беришда ҳуқуқлар ўз хоҳиш-истакларини эркин ифода этиш имкониятига эга бўладилар.

Конституцияда сайлов ҳуқуқининг юқоридаги муҳим тамойилларининг мустаҳкамланиши Ўзбекистон Республикасида сайловчилар учун барча имкониятларнинг яратилганлиги, уларнинг сайловларда қатнашиш ҳуқуқлари ҳеч қандай цензлар билан чекланмаганлиги ва фуқароларнинг давлатни идора этишда активлиги ошганлигининг яққол намунаси-дир.

3-§. Сайловлар ва уларни ўтказиш тартиби

Депутатлар сайлови олдинги чақириқ вакиллик органлари депутатларининг ваколат муддати тугашига кечи билан уч ой қолганда Олий Мажлис томонидан тайинланади. Олий Мажлис вакиллик органларига сайлов тайинлаганидан кейин уч кун ичида сайлов куни тўғрисида матбуотда маълум қилинади. Олий Мажлисга депутатлар сайловини ўтказувчи сайлов округлари Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорғи Кенгеси раисининг, вилоятлар ва Тошкент шаҳри ҳокимларининг тақдимномасига биноан Марказий сайлов комиссияси томонидан тузилади. Сайлов округларининг чегаралари Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар ва Тошкент шаҳрининг маъмурий-ҳудудий тузилишини инобатга олган ҳолда белгиланади. Сайлов округлари, қоида бўйича, Ўзбекистон Республикасининг бутун ҳудудида сайловчилар сони тенг ҳолда тузилади. Ҳар бир сайлов учун сайлов округига тўғри келадиган сайловчилар нормаси Олий Мажлис томонидан белгиланади.

Марказий сайлов комиссиясининг қарори асосида сайлов округларининг рўйхати, уларнинг чегаралари ва сайловчилар сонини кўрсатган ҳолда, сайлов тайинланганидан кейин кечи билан ўн беш кун ичида эълон қилинади. Сайлов округи — сайлов ўтка-

зиш учун Конституция ва сайлов тўғрисидаги қонунлар асосида белгилаб қўйилган ҳудудий сайлов бирлигидир.

Депутат қайси округдан сайланган бўлса, у шу округ аҳолисининг вакили деб ҳисобланади. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига сайлов тўғрисидаги қонунга асосан, Олий Мажлисга сайлов ўтказиш учун икки юз эликта сайлов округи тузилади.

Ўзбекистон Республикаси маҳаллий Халқ депутатлари Кенгашларига сайлов тўғрисидаги қонунга асосан халқ депутатлари вилоят ва Тошкент шаҳар Кенгашларига депутатлари сайлашда — 60 тадан сайлов округлари тузилади. Халқ депутатлари туман ва шаҳар Кенгашларига депутатлар сайлашда — 30 тадан сайлов округлари тузилади.

Ҳар бир сайлов округидан битта депутат сайланади. Ўзбекистон Республикасида сайловларни ташкил қилиш ҳудудий принципга асосланади, шунинг учун сайловлар сайлов округлари орқали амалга оширилади.

Сайлов тўғрисидаги қонунларга асосан сайлов участкалари шаҳар, туман ҳокимларининг тақдимномасига асосан округ сайлов комиссиялари томонидан тузилади. Ҳарбий қисмларда сайлов участкалари қисмлар ёки ҳарбий қўшилмалар командирларининг тақдимномасига биноан округ сайлов комиссиялари томонидан тузилади. Ўзбекистон Республикасининг хорижий давлатлардаги ваколатхоналари ҳузурида сайлов участкалари Ташқи ишлар вазирлигининг тақдимномасига биноан Марказий сайлов комиссияси томонидан тузилади.

Сайлов участкалари сайлов тайинлангандан кейин ўттиз кундан кечикмай тузилади. Сайлов участкалари камида 20 нафар ва кўпи билан 3000 нафар сайловчилардан иборат қилиб тузилади. 1999 йил 5

декабрда бўлиб ўтган сайловда 7723 та участка сайлов комиссияси тузилган.

Ўзбекистон Республикасида сайловни ташкилий равишда ўтказиш учун қуйидагича сайлов комиссиялари ташкил этилди:

1. Марказий сайлов комиссияси.
2. Округ сайлов комиссияси.
3. Участка сайлов комиссияси.

Ўзбекистон Республикаси Марказий сайлов комиссияси Ўзбекистон Республикаси Президенти, Олий Мажлис депутатлари сайловларини, шунингдек Ўзбекистон Республикаси Референдумини ташкил этиш ва ўтказиш учун тузилади ҳамда у ўз фаолиятини доимий асосида амалга оширади.

Марказий сайлов комиссияси ўз фаолиятида Ўзбекистон Республикаси Конституциясига, сайлов тўғрисидаги қонунларга, референдум тўғрисидаги қонунга ва бошқа қонунларга амал қилиб иш олиб боради. Марказий сайлов комиссияси Олий Мажлис томонидан ўн беш нафар аъзодан иборат таркибда тузилади. Марказий сайлов комиссиясининг аъзолари Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорғи Кенгеси, Халқ депутатлари вилоятлар ва Тошкент шаҳар кенгашларининг тавсияси бўйича Олий Мажлис томонидан тасдиқланадилар. Марказий сайлов комиссиясининг раиси комиссия аъзолари орасидан Президентнинг тақдимномаси билан комиссия мажлисида сайланади. Раиснинг ўринбосари ва комиссия котиби комиссия аъзолари орасидан комиссия мажлисида сайланадилар. Марказий сайлов комиссияси республика ҳудудида сайлов тўғрисидаги қонуннинг ижро этилишини назорат қилади ва унинг ҳамма жойида бир хилда қўлланишини таъминлайди. Ўзбекистон Республикаси Марказий сайлов комиссиясининг ваколатлари Ўзбекистон Республикаси Олий

Мажлисига сайлов тўғрисидаги қонуннинг 11-моддасида тўлиқ кўрсатилган.

Округ сайлов комиссияси сайлов эълон қилингандан кейин Марказий сайлов комиссияси томонидан йигирма кундан кечикмай раис, раис ўринбосари, котиб ва яна камида 6 нафар аъзодан иборат таркибда тузилади. Округ сайлов комиссияларининг ваколатлари Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига сайлов тўғрисидаги қонунда тўлиқ кўрсатилган. Сайлов округи сайлов тўғрисидаги қонуннинг ижросини назорат қилади, сайлов участкаларини тузади ва уларга раҳбарлик қилади, депутатликка номзодларга сайлов кампаниясида иштирок этишлари учун тенг шароит яратилишини таъминлайди, Марказий сайлов комиссияси томонидан рўйхатга олинган депутатликка номзодлар тўғрисидаги маълумотларни эълон қилади ва бу номзодларга тегишли гувоҳномалар беради, сайлов округи бўйича сайлов натижаларини аниқлайди ва Марказий сайлов комиссиясига тақдим этади ва қонунда кўрсатилган бошқа ваколатларни амалга оширади.

Участка сайлов комиссиясини округ сайлов комиссияси тузади. Участка сайлов комиссияси сайлов тайинлангандан кейин элик кундан кечикмай 5-19 нафар аъзодан, шу жумладан раис, раис ўринбосари ва котибдан иборат таркибда тузилади. Ўзбекистон Республикасининг хорижий давлатлардаги ваколатхоналари ҳудудида участка сайлов комиссияси раисининг вазифаларини идора раҳбари амалга оширади.

Ўзбекистон Республикаси вакиллик органларга сайловларига тайёргарлик кўриш, овоз беришни ташкил қилиш ва берилган овозларни санаб чиқиш учун сайлов участкаларига бўлинади. Участка сайлов комиссияси аҳолини сайлов куни ва овоз бериш жойи тўғрисида хабардор қилади. Овоз бериш бинолари

ва сайлов қутилари ҳамда бошқа сайлов ашёлари тайёрлаб қўйилишини таъминлайди. Олий Мажлисга сайлов тўғрисидаги қонунда участка сайлов комиссиясининг ваколатлари тўлиқ кўрсатилган.

Ўзбекистон Республикасида сайловга тайёргарлик кўриш ва уларни ўтказиш билан боғлиқ бўлган тадбирлар орасида депутатликка номзодлар кўрсатиш энг муҳим ва масъулиятли тадбирлар ҳисобланади.

Олий Мажлис депутатлигига номзодлар кўрсатиш сайлов куни тайинланганидан кейин йигирма бешинчи кундан эътиборан бошланади ва сайловга қирқ беш кун қолганида тўхтатилади. Олий Мажлис депутатлигига номзодлар сиёсий партияларнинг юқори органлари томонидан ҳамда Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорғи Кенгеси, Халқ депутатлари вилоятлар ва Тошкент шаҳар Кенгашлари сессияларида ҳамда фуқаролар гуруҳи Олий Мажлис депутатлигига номзод кўрсатиш учун тегишли сайлов округининг камида юз нафар сайловчисидан иборат ташаббускор гуруҳ тузиши мумкин ва депутатликка номзод кўрсатиш ҳуқуқига эгадир.

Сиёсий партия сайлов эълон қилган кундан камида олти ой олдин Адлия вазирлиги томонидан рўйхатга олинган бўлса, депутатликка номзод кўрсатиш ҳуқуқига эга.

Сиёсий партиялар, вакиллик органлари ва сайловчилар ташаббускор гуруҳлари Олий Мажлисга 250 та номзод кўрсатиш ҳуқуқига эгадирлар. Депутатликка кўрсатилган номзод фақат битта округдан ўтиши мумкин. Депутатликка номзод танлашни сиёсий партиялар, ҳокимиятнинг вакиллик органлари ва сайловчилар ташаббускор гуруҳларининг ўзлари ҳал этадилар.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов депутатликка номзодларга қўйиладиган талаблар ҳақида тўхтаб, қўйидагиларни таъкидлайди: "Де-

путат бўлишни истаган одам, аввало, ҳалол-поклиги, маънавий етуклиги, теран билими, қобилияти, эл-юрт манфатини шахсий манфаатидан устун қўйиш каби хусусиятлари билангина сайловчиларнинг ишончига сазовор бўлиши мумкин".¹

Сиёсий партиялар фақат ўз партияси аъзоларигина эмас, балки партиясизларни ҳам депутатликка номзод этиб кўрсатишлари мумкин. Қуйидагилар Олий Мажлис депутатлигига номзод этиб рўйхатга олинмайдилар:

1. Қасддан содир этилган жиноят учун илгари судланган фуқаролар.

2. Сайлов тайинланган кунга қадар беш йил мобайнида Ўзбекистон Республикаси ҳудудида доимий яшамаган фуқаролар.

3. Ўзбекистон Республикаси Қуроли Кучларининг ҳарбий хизматчилари, Миллий хавфсизлик хизмати, Ички ишлар вазирлиги ва бошқа ҳарбийлаштирилган бўлинмаларнинг ходимлари.

4. Диний ташкилотлар ва бирлашмаларнинг профессионал хизматчилари.

5. Ҳукумат аъзолари, судьялар, бош прокурор ва прокуратура органларининг мансабдор шахслари, вазирликлар, идоралар раҳбарлари ва уларнинг ўринбосарлари, ҳокимият ижроия органларининг мансабдор шахслари (вилоятлар, туманлар ва шаҳарларнинг ҳокимларидан ташқари) депутат этиб сайлангудек бўлсалар, эгаллаб турган лавозимларидан бўшаш туғрисида ариза берганлари тақдирдагина Олий Мажлис депутатлигига номзод этиб рўйхатга олинадилар.

Депутатликка номзодларни рўйхатга олиш сайловга ўттиз беш кун қолганда тўхтатилади. Депутатликка номзодлар Марказий сайлов комиссияси рўйхат-

¹ И.А. Каримов. Озод ва обод ватан, эркин ва фаровон ҳаёт — пировард мақсадимиз. Т.8, "Ўзбекистон", 2000, 63-бет.

га олганидан кейин беш кун ичида депутатликка номзод тўғрисидаги маълумот округ сайлов комиссияси томонидан маҳаллий матбуотда эълон қилинади.. Депутатликка номзодлар кўрсатиш, номзодни кенг муҳокама қилиш сайлов олди муҳим босқичи ҳисобланади. Депутатликка номзодлар Марказий сайлов комиссияси томонидан рўйхатга олинган кундан бошлаб сайлов олди ташвиқотлар бошланади.

Олий Мажлис депутатлигига номзод бештагача ишончли вакилга эга бўлиши мумкин. Маҳаллий вакиллик органларига депутатликка номзодлар учтагача ишончли вакилга эга бўлиши мумкин. Ишончли вакиллар номзод депутат этиб сайланиши учун ташвиқот ишлари олиб борадилар. Ишончли вакиллари депутатликка номзодларнинг ўзи танлайди ва уларни рўйхатга олиш учун тегишли округ сайлов комиссиясига тақдим қилади.

Ўзбекистон Республикасида ҳокимият вакиллик органларига сайловчилар рўйхатини участка сайлов комиссиялари тузадилар ва уни ҳар бир участкада тегишли участка сайлов комиссиясининг раиси ва котиби имзолайди.

Сайловчи фақат битта сайловчилар рўйхатига киритилиши мумкин. Участка сайлов комиссияси сайловчилар рўйхатларини тузиш ишига жамоатчилик вакиллари жалб қилиш асосида иш олиб борадилар.

Сайлов кунигача ёки сайлов ўтказилаётган кунда 18 ёшга тўлган барча фуқаролар сайловчилар рўйхатига киритилади.

Ўзбекистон Республикасининг хорижий давлатлардаги ваколатхоналари ҳузурида, санаторийлар, касалхоналарда, инвалидлар уйларида, дам олиш уйларида ва бошқа даволаш муассасаларида тузилган сайлов участкалари бўйича сайловчиларнинг рўйхатлари мазкур муассасалар раҳбарларининг тақдим этилган маълумотлари асосида тузилади.

Ҳарбий қисмларда сайловчилар рўйхатлари ҳарбий қисмларнинг командирлари тақдим этган маълумотлар асосида тузилади.

Сайловчилар рўйхатида ҳар бир сайловчининг фамилияси, исми отасининг исми туғилган йили ва тузаржойи кўрсатилади. Сайловчилар рўйхати сайловга 15 кун қолганда сайлов участка ҳудудида ҳамма танишиши учун тақдим қилинади. Сайловчилар рўйхатидан тушиб қолдирилган сайловчилар участка сайлов комиссиясига арз қилиши мумкин. Участка сайлов комиссияси йигирма тўрт соат ичида уни кўриб чиқиб, сайловчилар рўйхатига киритади. Участка сайлов комиссиялари рўйхатлар билан танишиладиган жойни ва вақтни сайловчиларга хабар қиладди. Агар сайлов комиссияси нотўғри қарор қабул қилса, бу ҳолда сайловчи сайлов комиссияси қарори устидан қонунда кўрсатилган тартибда судга шикоят қилиши мумкин.

Сайлов бюллетенлари сайловга камида уч кун қолганда етказиб берилади. Сайлов бюллетенлари участка сайлов комиссияларига қатъий ҳисоб билан берилади. Сайлов бюллетенлари давлат тилида, шунингдек округ сайлов комиссиясининг қарорига биноан сайлов округи аҳолисининг кўпчилиги муомала қиладиган тилларда нашр этилади.

Сайлов тўғрисидаги қонунларга биноан сайлов куни овоз бериш эрталаб соат 6.00дан кечқурун 20.00гача ўтказилади. Овоз бериш одатда махсус ажратилган бинода ўтказилади. Шунинг учун овоз берадиган жойларни жиҳозлаб қўйилади, сайлов бюллетенлари бериладиган жой белгиланади ва сайлов қутилари ўрнатилади.

Сайлов қутилари шундай ўрнатиладикки, овоз берувчилар унинг олдига бориш учун яширин овоз берадиган кабина ёки хоналар орқали ўтадилар. Овоз бериш кабиналари ёки хоналарининг нечта бўлиши

сайлов участкаларидаги сайловчиларнинг сонига қараб белгиланади. Сайловчи овоз бериш биносига келгач, участка сайлов комиссиясининг аъзосига ўз шахсини тасдиқловчи ҳужжатни кўрсатади ҳамда сайловчилар рўйхатига имзо қўяди. Шундан кейин унга сайлов бюллетени берилади. Агарда сайловчи бир сабабга кўра сайловчилар рўйхатига фамилияси кирмай қолган бўлса унинг шахси, фуқаролиги ва тураржойини тасдиқловчи ҳужжатга асосан сайловчилар рўйхати иловасига киритилади. Овоз бериш вақтида сайловчи қарши овоз бераётган номзодларнинг сайлов бюллетенидаги фамилияларини ўчиради.

Сайлов куни овоз бериш биноси участка сайлов комиссияси аъзоларининг камида учдан икки қисми ҳозир бўлгандагина очилади. Участка сайлов комиссияси сайлов кунидан олдин сайлов кунини ўтказиш учун ташкилий вазифаларни кўриб чиқади ва ҳар бир сайлов комиссияси аъзоси қандай ишларни бажариши керак, ариза ва шикоятларни қабул қилиш тартиби, тегишли маълумотларни ким тайёрлайди каби вазифалар олдиндан белгилаб олинади ва жавобгар аъзолар аниқланади. Участка сайлов комиссиясининг раиси соат 20.00 да овоз бериш тамом бўлганлигини эълон қилади. Овоз бериш тугагач, сайлов қутилари очишдан олдин участка сайлов комиссиясининг аъзолари иштирокида сайлов варақалари солинган ёпиқ конвертлар қутиларга ташланади, фойдаланилмаган барча сайлов бюллетенлари участка сайлов комиссияси томонидан санаб чиқилади ва бекор қилинади. Участка сайлов комиссияси шу участкада овозга қўйилган барча сайлов участкаси бўйича сайлов натижаларини алоҳида-алоҳида баёнотига ёзади. Округ сайлов комиссияси участка сайлов комиссиялари юборган сайлов баёнотига асо-

сан округ бўйича берилган овозларни ҳисоблаб чиқади. Депутатликка номзод округдаги барча сайловчилар овозларининг ярмидан кўпроғини олган тақдирдагина сайланган деб ҳисобланади. Округ сайлов комиссияси ҳокимият вакиллик органи депутати қилиб сайланганлик тўғрисидаги гувоҳнома беради. Марказий сайлов комиссияси округ сайлов комиссияларидан олинган баёнлар асосида ва сайлов тўғрисидаги қонунлар асосида қуйидаги вазифаларни амалга оширади:

1. Республика бўйича сайловчиларнинг умумий сонини;

2. Сайлов бюллетенлари ва варақалари олган сайловчиларнинг сонини;

3. Овоз беришда иштирок этган сайловчиларнинг сонини;

4. Ҳар бир депутатликка номзодни ёқлаб ва унга қарши берилган овозларнинг сонини;

5. Депутатликка номзодлар кўрсатилган ҳар бир сиёсий партияни ёқлаб берилган овозларнинг умумий сонини;

6. Ҳақиқий эмас деб топилган сайлов бюллетенлари ва варақалари сонини аниқлайди.

Овоз беришда иштирок этган сайловчиларнинг ярмидан кўпини овозини олган Олий Мажлис депутатлигига номзод сайланган деб ҳисобланади. Агар рўйхатга олинган сайловчиларнинг ярмидан камий сайловда иштирок этган бўлса, сайлов ўтмаган деб ҳисобланади.

Агар сайлов округи бўйича иккитадан ортиқ номзод бўлса ва улардан биронтаси ҳам етарлича овоз ололмаса, округ сайлов комиссия энг кўп овоз олган икки нафар номзодни қайта овозга қўйиш тўғрисида қарор қабул қилади. Бу қарор Марказий сайлов комиссиясига юборилади. Марказий сайлов комис-

сиясининг қарори асосида икки ҳафта ичида такрорий овоз бериш ўтказилади.

Сайлов округи Халқ депутатлигига кўпи билан иккита номзод овозга қўйилган бўлса ва улардан биронтаси ҳам белгиланган миқдорда овоз ололмай сайланмаган бўлса ёки сайлов округи бўйича овоз беришга умумий сайловчиларнинг ярмидан ози қатнашганлиги учун шу округда сайлов бўлмаган деб ҳисобланса ёхуд сайлов ҳақиқий эмас деб топилса, Марказий сайлов комиссияси тегишли округ сайлов комиссиясига шу округда такрорий сайлов ўтказишни топширади.

Ўзбекистон Республикаси ҳокимият вакиллик органига сайланган айрим депутатларнинг ваколатлари ҳақиқий эмас деб топилган тақдирда, сайловчилар томонидан депутат чақириб олинганда ва бошқа сабабларга кўра депутатлик ваколатлари муддатидан олдин тўхтатилган ҳолларда тегишли сайлов округларида янги сайлов ўтказилади. Халқ депутати ўрни бўшаб қолганда, унинг ўрнига сайлов Марказий сайлов комиссияси томонидан сайлов кунидан камида бир ой олдин белгиланади ва сайлов тўғрисидаги қонунлар талаблари асосида ўтказилади. Округ сайлов комиссияси бўшаб қолган депутатлар ўрнига сайлов ўтказишда округ сайлов комиссиялари сайлов кунига йигирма беш кун қолганида тузилади. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси ва Халқ депутатлари маҳаллий Кенгашларининг ваколат муддати бир хил — беш йил бўлганлиги учун депутатлик ўрни вакиллик органининг ваколат муддати тугашига олти ойдан кам вақт қолганда бўшаб қолса, янги депутат сайлови ўтказилмайди. Округ сайлов комиссиялари сайлов бўлиб ўтгандан кейин депутат бўлиб сайланган депутат тўғрисида Марказий сайлов комиссиясига баёнот беради. Марказий сайлов комиссияси

баёнотни олгандан кейин сайланган депутатларни рўйхатга олади, бу ҳақда депутатни хабардор қилади ва Марказий сайлов комиссияси ўн кун ичида сайланган депутатлар тўғрисида эълон қилади.

4-§. Халқ депутатлари ва уларнинг конституциявий мақоми

Халқ депутатларининг Конституциявий мақоми Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ва 1995 йил 6 майда қабул қилинган "Депутатларнинг мақоми тўғрисида"ги қонун билан белгиланади.

Депутат ўз иш фаолиятини Ўзбекистон Республикаси, Қорақалпоғистон Республикаси Конституцияларига ва қонунларига мувофиқ ва тегишли сиёсий партияларнинг сайловолди дастурлари асосида иш олиб боради.

Депутат меҳнат ва ижтимоий-сиёсий ҳаётда фаол қатнашади, қонунлар ишлаб чиқаришда, бажаришда ва меҳнат интизомига, жамиятда яшаш қоидаларига риоя қилишда намуна кўрсатади. Вакиллик органига сайланган депутат, юқорида айтиб ўтилганидек, депутатлик ваколатларини ишлаб чиқариш ёки хизмат фаолиятини тўхтатмаган ҳолда амалга оширадilar.

Халқ депутати бўлиш — юксак шараф ва катта масъулият, Халқ депутатлари зиммасига муҳим давлат ва жамоат вазифалари юкланади. Депутатларнинг вазифаси бутун кучи ва билимини Ўзбекистонда яшовчи барча миллат ва элатлар дўстлигини, давлатнинг социал-сиёсий ва ғоявий бирлигини янада мустаҳкамлашга, фуқароларнинг моддий ва маданий даражасини оширишга ҳар томонлама ёрдам беришдан иборат. Депутат ўзининг бутун фаолияти билан сайловчиларнинг ишончини оқлаши, унга халқ томонидан қўйилган талаблар даражасида бўлиши керак.

Олий Мажлисда ва Жуқорғи Кенгесда доимий ишлайдиган депутатлар ўз ваколатлари даврида бошқа ҳақ тўланадиган бирон-бир лавозимни эгаллашлари, тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланишлари мумкин эмас. Сайловчиларнинг ишончини оқлаган депутат Ўзбекистон Республикасида депутатни чақириб олиш тартиби тўғрисидаги қонунда кўрсатилган тартибда чақириб олиниши мумкин. Депутат давлат ҳокимиятининг коллегиял органи бўлган вакиллик органи аъзоси. Шунинг учун депутатга ўзи аъзо қилиб сайланган вакиллик органининг қўмита ва комиссияларида, бошқа органларнинг фаолиятида актив қатнашиш ва унинг топшириқларини бажариш сингари қатор вазифалар юкланади. Ўзбекистон Республикасида "Депутатларнинг мақоми тўғрисида"ги қонуннинг 7-моддасига кўра, депутатнинг ваколатлари муддатидан илгари тўхтатилиши мумкин.

Депутат сайловчилар олдида масъул ва ҳисобдордир. Депутат, қонунга биноан, давлат ҳокимияти вакилидир. Депутат ўз ваколатларини бажараётганда ҳокимият вакиллик органи номидан иш кўради. Депутатнинг ваколатлари мантиқан олганда ҳокимият органи имкониятларидан келиб чиқади ва уларнинг давоми ҳисобланади. Давлат органларига, мансабдор шахсларга, айниқса қонуннинг бузилиши ҳоллари аниқланганда депутат таъсирининг самарадорлигини таъминлаш учун унга давлат ҳокимиятининг вакили сифатида таклиф, истаклар ва талаблар билан чиқиш ҳуқуқи берилган.

Депутат ўзининг бутун фаолиятида давлат ҳокимиятининг вакили сифатида иш кўради. У беш йилга бевосита сайловчилар томонидан сайланади ва ўз ваколатини қонунда кўрсатилган доирада амалга оширади.

Қонунга кўра ҳокимият вакиллик органи депутатнинг ўз иши тўғрисидаги, қабул қилинган қарорлар ва ўзига берилган топшириқларни қандай бажараётганлиги ҳақидаги ахборотларини тинглашга ҳақли. Депутат ўз вазифаларини бажармаган, белгилаб қўйилган иш тартибини бузган тақдирда унинг ҳуқуқи тўғрисидаги масала тегишли ҳокимият вакиллик органи ёки унинг топшириғига кўра бошқа орган ёхуд комиссия томонидан кўриб чиқирилиши мумкин.

Депутатнинг ҳокимият вакиллик органидаги фаолияти. Депутат тегишли ҳокимият вакиллик органининг сессияларида, ўзи сайланган қўмиталар ва комиссияларнинг мажлисларида қатнашиши, уларнинг ишида фаол иштирок этиши шарт.

Депутат тегишли ҳокимият вакиллик органининг сессиясида кўриб чиқиладиган барча масалалар бўйича ҳал қилувчи овоз ҳуқуқидан фойдаланади.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясида ва қонунларда ўрнатилганидек, депутатнинг вазифаси вакиллик органининг ўзида фаол қатнашишдан, уларнинг топшириқларини бажаришдан, вакиллик органининг қарорларини амалга оширишни ташкил қилиш, давлат органларининг, корхоналар ва ташкилотларнинг иши устидан назорат ўрнатишдан иборат.

Депутат сессияга ўз вақтида келишга ва сессиянинг охиригача унинг ишида иштирок қилишга мажбурдир.

Депутат вакиллик органига сайлаш ва сайланиш, вакиллик органи муҳокама қиладиган ҳамма масалалар юзасидан ҳал қилувчи овоз ҳуқуқидан фойдаланади. У вакиллик органи кўриб чиқадиган масалаларни таклиф этиш, сессиянинг кун тартиби, масалаларни кўриб чиқиш ва муҳокама қилиш тартиби юзасидан таклифлар киритиш, музокараларда қатнашиш ҳуқуқига эгадир. Олий Мажлиснинг депутатлари қонунчилик ташаббуси ҳуқуқига эгадирлар.

Депутатлар музокараларда сўзга чиқиб, қонунлар ёки қарорларни муҳокама қиладилар, тегишли давлат органлари ва улардаги мансабдор шахсларнинг ишидаги камчиликларни кўрсатиб танқид қиладилар, ўз таклифлари ва мулоҳазаларини айтадилар.

Депутатнинг сўров билан мурожаат қилиш ҳуқуқи вакиллик органи назоратининг муҳим шаклидир. Депутат бошқарувнинг қайси органларига ва мансабдор шахсларга сўров йўли билан мурожаат қилган бўлса, улар одатда вакиллик органининг шу сессиясида жавоб беришлари, бу сессияда сўровга жавоб бериш имконияти бўлмаган тақдирда қонунда белгиланган муддатларда жавоб беришлари шарт.

Сўров депутатнинг талабидир. Депутат ёки бир гуруҳ депутатларгина сўров йўли билан мурожаат қила оладилар. Депутат ўзининг сўров ҳуқуқини сессияда амалга оширади. Сўров одатда тегишли органлар ва мансабдор шахсларнинг хизмат бурчларини, давлат органларининг қарорларини бажармаганлиги ёки тегишлича ижро этилмаган хусусида улар олдига қўйиладиган даъволар ҳисобланади.

Депутатнинг сайлов округидаги фаолияти. Депутат вакиллик билангина эмас, балки сайлов округидаги бошқа давлат, жамоат органлари ва фуқаролар билан муносабатларда ҳам давлат ҳокимиятининг вакили сифатида иш кўради. Сайлов округи депутатнинг кундалик мураккаб ва кўп қиррали иш жойидир. Депутат Олий Мажлис қабул қилган қонунларни фаол амалга оширувчи, ташкилотчиси сифатида иш олиб боради.

Депутат сайловчилар билан доимо алоқа боғлаб вакиллик органининг иши ҳақида хўжалик ва социал-маданий қурилиш режалари ҳамда сайловчиларнинг мурожаатлари қандай бажарилаётганлиги тўғрисида уларга ахборот бериб туради. Депутатлар сайловчиларни қонунлар, қарорлар билан ўз вақтида

таништириш, бу қонунлар ва қарорларнинг моҳиятини тушунтириб бериш, фуқароларни ана шу қонун ва қарорларни бажариш йўлида уюштириш ҳамда қонун-қоидаларнинг ижросини ўз назоратига олиш учун аҳоли билан алоқа боғлайдилар ва бунда учрашувлар, йиғилишлар, суҳбатлардан, матбуот, радио, телевидение ҳамда оммавий ахборотнинг бошқа воситаларидан фойдаланадилар ва бу соҳада фуқароларнинг жамоат ташкилотларига таяниб иш кўрадилар. Депутатларнинг сайловчилар билан ҳар қандай шаклдаги учрашувлари, шунингдек, меҳнат жамоаларининг йиғилишларида, аҳоли кўнгилли ташкилотлари ишида иштирок қилишлари ҳам жамоатчилик фикрини ўрганишнинг муҳим воситасидир.

Сайловчилар кўпинча турли масалалар юзасидан давлат ва жамоат ташкилотларига, шунингдек депутатларга мурожаат қиладилар. Давлат ҳокимиятининг вакили бўлиш депутат қонунчилиқни, фуқароларнинг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини муҳофаза қилиши лозим. Сайловчиларни қабул қилишни уюштириш, уларнинг таклифлари, аризалари ва шикоятларини кўриб чиқиш депутатнинг муҳим вазифасидир.

Шу билан бирга сайловчилар ўзларининг шахсий, сиёсий, мулкӣ, меҳнат, уй-жой ҳуқуқлари ва бошқа ҳуқуқ ҳамда қонуний манфаатларини рўёбга чиқариш билан боғлиқ аризалари билан, шунингдек бу ҳуқуқ ва манфаатларнинг бузилиши ҳақидаги шикоятлари билан депутатларга мурожаат қиладилар.

Депутатнинг сайловчиларни мунтазам равишда қабул қилиб туриши, зарур чораларни кўриши, шикоятлар берилишига сабаб бўладиган ҳолатларни ўрганиши ва бартараф қилиши муҳим сиёсий ва амалӣ аҳамиятга эгадир. Бу фуқаролар томонидан кўйилган масалаларни ўз вақтида ҳал этишнигина эмас, балки давлат ва жамоат органларига юбориладиган

ариза ва шикоятлар сонининг анча қисқаришга ҳам кўмаклашади.

Олий Мажлис ва Жуқорғи Кенгес депутати вақти-вақти билан, аммо йилига камида бир марта, вилоят, туман, шаҳар Кенгаши депутати эса йилига камида икки марта ўз иши тўғрисида сайловчиларга ҳисобот бериб туриши ва ўзи сайланган ҳокимият вакиллик органининг иши ҳақида хабардор этиб бориши шарт. Депутатнинг ҳисоботи сайловчилар талаби билан ҳам ўтказилиши мумкин.

Депутатларнинг ҳисоботлари сиёсий жиҳатдан жуда муҳим тадбир бўлиб, уларнинг ўз сайловчиларига боғлиқ эканлигининг гаровидир. Депутатларнинг мақоми тўғрисидаги қонунда уқтириб ўтилишича, вакиллик органларининг ва уларга сайланган депутатларнинг сайловчилар олдида мунтазам ҳисоб бериб туриши, сайловчиларнинг ишончини оқлаган депутатларни муддатидан илгари чақириб олиш ҳуқуқи, хўжалик ташкилотларининг ишларидаги камчиликларни танқид қилиш тўла амалга оширилиши лозим. Депутатларнинг ўз сайловчилари билан мунтазам равишда учрашиб, уларга ҳисоб бериб туришларини ва сайловчилар билан яқиндан алоқа боғлашларини талаб этади.

Депутатларнинг сайловчилар олдида ҳисоб беришлари юзасидан қонунда белгиланган муддатлар бу тадбирнинг амалга оширилишига ёрдам беради. Депутат қўйи кенгашлар ва уларнинг органлари мажлисларида маслаҳат овози билан иштирок этишга ҳақлидир. Депутатнинг қонунчилик бузилган ҳолларда уни бартараф этиш талаби айниқса таъсирчандир.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси депутатига, агар таътилга чиқмокчи бўлса, депутат мақоми тўғрисидаги қонун асосида ҳар йили 36 иш кунига тенг ҳақ тўланадиган таътил берилади. Депутатлик мандатини бутун чоралар билан муҳофаза этиш

мансабдор шахсларнинг депутатларга нисбатан суистеъмол қилишларига йўл қўймаслик мақсадида қонун халқ сайлаган вакилларининг дахлсизлигини кафолатлайди. Ўзбекистон Республикаси депутатининг мақоми тўғрисидаги қонуннинг 32-моддасига асосан депутатни жавобгарликка тортиш учун розилик олиш тартиби белгиланган.

Депутатни жиноий жавобгарликка тортиш, ҳибсга олиш ёки суд томонидан бериладиган маъмурий жазога тортишга Олий Мажлиснинг ва Жўқорғи Кенгеснинг, маҳаллий Халқ депутатлари Кенгашининг розилигини, сессиялар ўртасида Олий Мажлис Кенгашининг, Жўқорғи Кенгес раисининг, тегишли ҳокимнинг розилигини олиш учун тегишли прокурор тақдимнома киритади. Тақдимномани юқори турувчи прокурор ҳам киритиши мумкин.

Олий Мажлис депутатига нисбатан жиноий иш фақат Ўзбекистон Республикаси Бош прокурори томонидан, Жўқорғи Кенгес депутатига нисбатан эса — Ўзбекистон Республикаси Бош прокурори ёки Қорақалпоғистон Республикаси прокурори томонидан қўзғатилиши мумкин. Ҳар бир депутатнинг депутатлик гувоҳномаси ва нишони бор. Депутатнинг ваколат муддати тамом бўлгунга қадар шу гувоҳнома ва депутатлик нишонидан фойдаланади.

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИДА ҚОНУН ЧИҚАРИШ ҲОКИМИЯТИНИНГ АМАЛГА ОШИРИЛИШИ ВА КОНСТИТУЦИЯВИЙ АСОСЛАРИ

1-§. Қонун чиқарувчи ҳокимият тушунчаси ва уни ташкил қилиш тартиби

Ўзбекистон мустақил тараққиёт мобайнида умуминсоний қадриятлар ва бой миллий анъаналар билан йўғрилган ўзига хос ривожланиш йўлини аниқлаб олди. Шу асосда сиёсий-ҳуқуқий амалиётда жаҳон парламентаризмининг бой тажрибасидан унумли фойдаланилиб, республика конституциявий тузумида халқ ҳокимиятчилиги, ҳокимиятларнинг бўлиниши принципларига мос давлат органлари тизимини шакллантирилди.

Ўзбекистон қуқуқий тараққурийнинг мақсуад ҳисобланган ҳамда жамиятнинг умуманлашган вақфандик муассасаси сифатида дунёга келган парламент тузук йиллар давомидаги тарикга эга ва унинг шакллари XII—XIII асрлардаги Англия парламенти ва итдан кортесларига босиб тақдлади. Парламент сузининг дугавий маъноси Француз тилидан олганидан бўлиб, таъримон маъносини аниқлади. Парламентаризм катта тараққиёт босқичини босиб ўтди ва унинг шинакки тарихи буоқуа инкилоблар давоидан бошланади.

Эквивалда амсарият мамлакатларнинг парламент институтига эга эканлигини таъкидлаб ўтмоқ жоиз. Ҳозир бу кўрсаткидаги 200 га яқин давлатнинг қарийб 177 тасида парламент қонун чиқарувчи вақиланк органи — парламентлар бор.

Конституциянинг 10-моддасида, давлат ҳокимиятининг бирдан-бир манбаи — халқ номидан фақат у сайлаган Республика Олий Мажлиси ва Президенти иш олиб боришлиги қайд этилган.

Олий Мажлис Ўзбекистон Республикаси давлат ҳокимиятининг олий қонун чиқарувчи вакиллик органидир. Олий Мажлис бевосита халқ томонидан сайланадиган ва қонун чиқариш фаолиятини амалга оширадиган бирдан-бир умуммиллий вакиллик органи ҳисобланади.

"Ўзбекистон Республикасининг Олий Мажлиси тўғрисида"ги 1994 йил 22 сентябрдаги Конституциявий қонун Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 76-моддаси мазмунини янада ривожлантириб, Олий Мажлис ўз ваколатига берилган ҳар қандай масалани ўз муҳокамасига қабул қилиш ҳуқуқига эга эканлигини қайд этади. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 11-моддасида айтилганидек, давлат ҳокимиятининг тизими — қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимиятига бўлиниш принципага асосланади. Унга кўра, давлат функциялари қонун чиқарувчи орган — Олий Мажлис, давлат ва ижроия ҳокимияти раҳбари — Ўзбекистон Республикасининг Президенти ва суд ҳокимияти ўртасида тақсимланади. Ўзбекистон Олий Мажлиси эса давлатнинг бошқа идоралари билан ҳамкорлик қилиш билан бирга, қонун чиқарувчи ҳокимиятни амалга оширади.

Олий Мажлиснинг қонун чиқариш фаолияти ўз аҳамиятига кўра у амалга оширадиган бошқа ваколатлар орасида устувор ҳисобланади. Конституциянинг 76-моддасида Олий Мажлиснинг бошқа бирон вазифаси кўрсатилмаган. Лекин шуни таъкидлаш жоизки, Олий Мажлисга унинг конституциявий мақоми доирасида шундай ваколатлар берилганки,

улардан келиб чиқиб, парламент баъзи бир назорат функцияларини ҳам бажара олади.

Ўзбекистон Республикасининг Олий Мажлиси ҳудудий сайлов округлари бўйича кўппартиялилик ва муқобиллик асосида беш йил муддатга сайланадиган депутатлардан иборат.

Ўзбекистон Республикасининг Олий Мажлисига сайланиш ҳуқуқига сайлов кунигача 25 ёшга тўлган Ўзбекистон Республикасининг фуқаролари эгадирлар.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 77-моддаси Олий Мажлис таркибини ташкил қилиш принциплари ва ваколатлари муддатини белгилайди. Мазкур қоидага асосан алоҳида ҳуқуқий ҳужжат "Ўзбекистон Республикасининг Олий Мажлисига сайлов тўғрисида" қонун қабул қилиниб, унда республика парламентида сайловларни ўтказиш тартиби билан боғлиқ бўлган қоида ва сайловларни ўтказиш тартиби белгилаб қўйилган.

Олий Мажлис бир палатали орган бўлиб, 250 депутатдан иборат.

Конституция парламент депутатларининг ҳудудий сайлов округлари бўйича кўппартиялилик асосида сайланишини муҳим конституциявий принцип сифатида мустаҳкамлайди.

Олий Мажлисга депутатлар сайловини ўтказувчи сайлов округлари республиканинг бутун ҳудудида сайловчилар сонига қараб тенг ҳолда тузилади. Ҳар бир сайлов учун сайлов округига тўғри келадиган сайловчилар меъёри Олий Мажлис томонидан белгиланади.

Олий Мажлиснинг ваколат муддати беш йилдир. Шунинг эътиборга олиш керакки, унинг ваколоти туған тақдирда Олий Мажлис янги парламент сайланиб ўз ишини бошлагунга қадар ўз фаолиятини давом эттиради.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 77-моддасида пассив сайлов ҳуқуқи ҳақида, яъни ким ва қайси ёшдан Олий Мажлис депутати этиб сайланиши мумкинлиги ҳақида гап боради. Унга асосан шахс Олий Мажлис депутатлигига номзод сифатида рўйхатга олинishi ва сайловдан депутатликка номзодларни ғолиб деб топиш шартлари кўрсатилган.

Олий Мажлисга депутатликка номзод Ўзбекистон Республикасининг фуқароси бўлиши лозим. Чет элик фуқаролар ва Ўзбекистон ҳудудида яшовчи фуқаролиги бўлмаган шахслар Олий Мажлисга сайланишлари мумкин эмас.

Ўзбекистон Республикасида давлат ҳокимияти органларининг тузилиши

Олий Мажлисга сайланиш ҳуқуқига сайлов кунига 25 ёшга тўлган фуқаролар эга бўлиши мумкин. Ёш цензининг бундай юқори белгиланиши шу билан изоҳланадики, депутат озми-кўпми маълум ҳаёт тажрибасига эга бўлиши, ўзини давлат ва жамоат фаолиятида кўрсата олиши лозим. Бу масала бир қанча хорижий мамлакатларнинг Конституциялари ва қонунчилигида ҳам деярли шундай ҳал этилган. АҚШ Конституциясида 25 ёшга тўлмаган шахс Конгресснинг вакиллар палатасининг аъзоси бўлиши мумкин эмас. Япония парламентининг вакиллар палатасига 25 ёшга тўлмаган, маслаҳатчилар палатасига эса 30 ёшга тўлган фуқаролар пассив сайлов ҳуқуқидан фойдалана олишлари мумкин. Шуни ҳам айтиш жоизки, жаҳон тажрибасида пассив сайлов ҳуқуқининг бундан ҳам юқори цензлари маълум.

"Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига сайлов тўғрисида"ги қонунда Олий Мажлис депутатлигига номзодларга қўйиладиган талаблар тушунчасига аниқлик киритилган. Ушбу Қонуннинг 23-моддасига мувофиқ, қуйидагилар:

— судланганлиги қонунда белгиланган тартибда бекор этилмаган ёки олиб ташланмаган фуқаролар;

— сайлов тайинланган кунга қадар сўнгги беш йил мобайнида Ўзбекистон ҳудудида доимий яшамagan фуқаролар;

— Ўзбекистон Республикаси Қуроли Кучларининг ҳарбий хизматчилари, Ички ишлар вазирлиги ва бошқа ҳарбийлаштирилган бўлинмаларнинг ходимлари;

— диний ташкилотлар ва бирлашмаларнинг профессионал хизматчилари Олий Мажлис депутатлигига номзод этиб рўйхатга олинмаслиги таъкидланади.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига сайлов тўғрисидаги қонунда депутатлик мақомининг маълум мансаб мавқеига мос келмаслиги тўғрисидаги қоида ҳам мустақамлаб қўйилган. Бунга асосан ҳукумат аъзолари, судьялар, Бош прокурор ва прокуратура органларининг мансабдор шахслари, вазирликлар, идоралар раҳбарлари ва уларнинг ўринбосарлари, ижроия ҳокимият органларининг мансабдор шахслари (вилоятлар, туманлар ва шаҳарларнинг ҳокимларидан ташқари) депутат этиб сайлангудек бўлсалар, эгаллаб турган лавозимларидан бўшаш тўғрисида ариза берганлари тақдирдагина, Олий Мажлис депутатлигига номзод этиб рўйхатга олинадилар.¹

1994-1995 йил декабр-январ ойларида Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига дастлабки сайловлар ўтказилди. Мустақиллик шароитида илк бор ўтган бу ижтимоий-сиёсий тадбирда сайлаш қуввотига эга 11 миллион 248 минг 464 фуқародан сайловда 10 миллион 526 минг 654 нафар ёки жами сайловчиларнинг 93,6 фоизи иштирок этди.

Олий Мажлиснинг таркибига Халқ демократик партиядан 69, "Ватан тараққиёти" партиясидан 14 ва мақолилик органларидан сайланган 167 кишидан иборат бўлган 208 депутат ёки жами депутатларнинг (250 та) 83,2 фоизи Олий Мажлисга биринчи марта сайланди ("Халқ сўзи", 1995 йил 24 феврал соҳи).

¹ "Ватан тараққиёти" партиyasi ва Ўзбекистон Фидокорлар миллий демократик партиyasi 2000 йил 14 апрелда бўлиб ўтган қурултойда қўшилган.

1999 йил 5 декабрда бўлган сайловларда эса республика бўйича 12.692202 нафар сайловчилар рўйхатга киритилиб, уларнинг 12 061266 нафари ёки 95.03 фоизи овоз беришда иштирок этди.

Олий Мажлиснинг II чақириқ биринчи сессиясида 5 та фракция ва 2 та депутатлар блоки рўйхатга олинди. 11 нафар депутатдан иборат Ўзбекистон "Адолат" социал демократик партияси фракцияси, 10 нафар депутатдан иборат Ўзбекистон Миллий тикланиш демократик партияси фракцияси, 54 нафар депутатдан иборат Ўзбекистон Фидокорлар миллий демократик партияси фракцияси, 49 нафар депутатдан иборат Ўзбекистон Халқ демократик партияси фракцияси, 107 нафар депутатдан иборат ҳокимият вакиллик органларидан сайланган депутатлар блоки ва 16 депутатдан иборат сайловчилар ташаббускор гуруҳлардан сайланган депутатлар блоклари мавжуд.

II чақириқ Олий Мажлис депутатлар таркибида 11 академик, 32 фан доктори, 38 фан номзоди фаолият кўрсатмоқда. Депутатлар орасида 17 ҳуқуқшунос, 42 иқтисодчи, 113 депутат инженерлик мутахассислигига эга, 38 депутат — фан ва таълим соҳаси ходимлари, 20 тадбиркор, банк ва молия идоралари вакиллари.

Олий Мажлис таркибида 8 миллат вакили, 18 аёл бор. 70 фоиз депутатлар парламентга ilk бор сайланган. Ҳар иккинчи депутат 30 ёшдан 50 ёшгачадир.

2-§. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг конституциявий ваколатлари

Ҳозирги замон парламентлари ўзларининг тузилиши, ваколатларининг ҳажми, ижтимоий таркиби, ўз мамлакатлари сиёсий тизимида тутган ўрни, сайланиш тартиби, мавқеи билан бир-бирларидан ажралиб турадилар. Улар ҳатто номланиши, депутатларининг сони билан ҳам фарқ қиладилар, масалан; АҚШда 535 депутатдан иборат Конгресс, Хитой Халқ Республикасидаги Умумхитой Халқ вакиллари мажлисида 2979 аъзо, Россияда 626 депутатдан иборат Федерал Мажлис, Мисрда 454 депутатли Халқ Ассамблеяси, Исроилда 120 аъзодан иборат Кнессет, Исландияда 63 аъзодан иборат Альтнингни мисол қилиб кўрсатиш мумкин. Жаҳон парламентларининг кўпчилиги бир палатали тузилишга эга. Ер куррасидаги 65 та давлатда эса, икки палатали олий вакилик органлари мавжуд. Одатда, икки палатали парламентнинг палаталаридан бири кўпинча "қуйи палата" деб юритилиб, у халқнинг ягона иродасини ифодалайди (АҚШда — Вакиллар палатаси, Францияда — Миллат Мажлиси), бошқаси эса "юқори палата" деб аталиб, у давлатнинг таркибий қисм (худуд)ларининг манфаатларини ифодалайди. Парламентларнинг бундай тузилиши муқим демократик анъаналар ҳамда федератив давлат тузилишига эга бўлган мамлакатларга хосдир. Масалан, шу каби парламентлар АҚШ, ГФР, Бразилия, Франция, Буюк Британия, Япония ва бошқаларда фаолият юргизмоқдалар.

Жамият манфаатларининг ифодачиси бўлмиш парламентлар, аҳолининг турли ижтимоий қатламлари гуруҳларининг вакилларидан ташкил топадилар. Кўриниб турибдики, дунёдаги парламентлар

ранг-баранг, аммо улар ўз мамлакатларида муҳим ижтимоий вазифа — қонун чиқарувчи ҳокимиятни амалга оширадilar.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси кенг, кўп қиррали ваколатларга эга бўлиб, давлат ҳокимиятини амалга оширишда муҳим роль ўйнайди.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 78-моддасида Олий Мажлиснинг асосий ваколатлари кўрсатилган. Аммо бу рўйхат тўла эмас, чунки мазкур модданинг 24-бандида Олий Мажлис Конституцияда назарда тутилган бошқа ваколатларни ҳам амалга ошириши таъкидланган. Конституциянинг бу қондасида "мутлақ ваколатлар" ибораси ишлатилган бўлиб, бунинг маъноси шуки, ушбу ваколатларни фақат Олий Мажлиснинг ўзи амалга оширади. Бу моддада қайд этилган ваколатларни Олий Мажлис Раиси ҳам, Олий Мажлиснинг қўмита ва комиссиялари ҳам ҳал қилишга ҳақли эмас.

Ҳокимиятлар бўлиниши принципига кўра, бу ваколатларни Ўзбекистон Президенти, Вазирлар Маҳкамаси ва республика суд органларининг ҳам ҳал этишга ваколатлари йўқ.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг ваколатларини шартли равишда қуйидаги гуруҳларга бўлиш мумкин:

- қонун чиқариш соҳасидаги ваколатлар;
- давлат қурилиши соҳасидаги ваколатлар;
- бошқарув ва суд органларини тузиш билан боғлиқ ваколатлар;
- хўжалик соҳасидаги ваколатлар;
- ташқи алоқалар соҳасидаги ваколатлар;
- мудофаа ва хавфсизлик соҳасидаги ваколатлар;
- қонунда белгиланган бошқа ваколатлар.

Олий Мажлиснинг ваколатлари рўйхати унинг Ўзбекистон Республикаси Конституциясини қабул

қилиш, унга ўзгартиришлар киритишдан бошланади. Асосий Қонунга ўзгартиришлар киритиш тартиби Конституциянинг олтинчи бўлимида кўрсатилган.

Юқорида таъкидланганидек, Олий Мажлиснинг асосий вазифаси қонун чиқаришдир. Ўзбекистон Республикаси қонунларини қабул қилиш, уларга ўзгартириш ва қўшимчалар киритиш фақат Олий Мажлис томонидангина амалга оширилади. Конституциянинг 82-моддасида қонунлар лойиҳасини Олий Мажлисга кимлар киритиш ҳуқуқига эга эканлиги, 83-моддада қонунларни қабул қилиш тартиби ва амалга ошириш шартлари белгилаб қўйилган.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 15-моддасида кўрсатилганидек, Ўзбекистон Республикасида, Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ва қонунларининг устуңлиги сўзсиз тан олинади. Ўзбекистон Республикаси қонунлари бажарилиши Ўзбекистоннинг барча ҳудудлари ва Қорақалпоғистон Республикасида мажбурийдир.

Қонунларнинг устуңлигини шунда кўрса ҳам бўладики, Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармонлари, қарор ва фармойишлари Конституция ва қонунларга асосланиб ҳамда уларни ижро этиш юзасидан чиқарилади. Амалдаги қонунларга мувофиқ, Вазирлар Маҳкамаси ҳам қарор ва фармойишлар чиқаради.

Олий Мажлис муайян масалалар бўйича қарорлар қабул қилади. Баъзан Конституция матнида у ёки бу масала юзасидан айнан қонун қабул қилиш зарурлиги бевосита мустаҳкамланади.

Шундай қилиб, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси — Конституция; конституциявий қонунлар; қонунлар ва қарорлар қабул қилади.

Шунингдек, Олий Мажлис ҳамда унинг Кенгаши — мурожаатномалар; декларациялар ва баёнотлар қабул қилиши ҳам мумкин.

Конституциянинг 78-моддасида Ўзбекистон Республикаси ички ва ташқи сиёсатининг асосий йўналишларини белгилаш ва давлат ривожланишининг стратегик дастурларини қабул қилиш ҳуқуқи ҳам Олий Мажлисга юклатилган. "Ўзбекистон Республикасининг Олий Мажлиси тўғрисида" ги Конституциявий қонунда Олий Мажлис бу фаолиятини Вазирлар Маҳкамаси таклифлари асосида амалга оширишини белгилаб берган.

Шуни ҳам назарда тутиш керакки, Республика Президенти Олий Мажлисга ҳар йили ички ва халқаро аҳвол тўғрисида ахборот тақдим этади, бу эса Олий Мажлисга ички ва ташқи сиёсат соҳасида тегишли қарорлар қабул қилиш учун асос бўлади.

Олий Мажлис қонун чиқариш фаолиятини амалга оширар экан, мазкур модданинг 4-бандига мувофиқ қонун чиқарувчи, ижроия ва суд ҳокимияти органларининг тизими ва уларнинг ваколати доирасини белгилайди. Мазкур масалалар аввало Олий Мажлис томонидан қабул қилинадиган ва ўзгартириладиган Конституция билан, шунингдек тегишли қонунлар, масалан, Олий Мажлис тўғрисидаги, Президентни сайлаш тўғрисидаги, Вазирлар Маҳкамаси тўғрисидаги, Конституциявий суд тўғрисидаги ва бошқа қонунлар билан ҳал этилади.

Ўзбекистон Конституцияси Ўзбекистон Республикаси таркибига суверен Қорақалпоғистон Республикаси киришини ва унинг Ўзбекистон Республикаси таркибидан ажралиб чиқиш ҳуқуқига эга эканлигини мустаҳкамлайди. 78-модданинг 5-банди Ўзбекистон Республикаси таркибига янги давлат тузилмаларини қабул қилиш ва уларнинг Ўзбекистон Республикаси таркибидан чиқиши ҳақидаги қарорларни тасдиқлашни Олий Мажлисининг мутлақ ваколатлари жумласига киритади. Конституциянинг 74-моддасида белгиланганидек, Қорақалпоғистон Респуб-

ликасининг ажралиб чиқиши унинг халқининг умумий референдуми асосида амалга оширилиши мумкин. Айнан шу қарор Олий Мажлис томонидан тасдиқланиши лозим.

Олий Мажлис, шунингдек божхона, валюта ва кредит ишларининг қонун йўли билан тартибга солинишини амалга оширади.

Конституция Олий Мажлиснинг ваколат доирасига маъмурий-ҳудудий тузилиш, Ўзбекистон Республикаси чегараларини ўзгартириш масалаларини ҳам киритади.

Конституция Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар, Тошкент шаҳрининг чегараларини ўзгартириш, шунингдек вилоятлар, шаҳарлар, туманлар ташкил қилиш ва уларни тугатиш Олий Мажлиснинг розилиги билан амалга оширилишини белгилайди. Бундан ташқари, Олий Мажлис туманлар, шаҳарлар, вилоятларни қайта номлаш ва уларнинг чегарасини ўзгартириш ҳуқуқига эга. Ўзбекистон давлат чегараси ва ҳудуди, Конституциянинг 3-моддасига асосан, дахлсиз ва бўлинмасдир.

Конституциянинг 78-моддасида Олий Мажлисга бир қатор назорат ваколатлари берилган. Шулардан энг муҳими Вазирлар Маҳкамасининг тақдимига асосан Ўзбекистон Республикасининг бюджетини қабул қилиш ва унинг амалга оширилишини назорат қилишдир. Конституция Олий Мажлиснинг мутлақ ваколатлари қаторига Олий Мажлисга ва маҳаллий вакиллик органларига сайлов тайинлаш ва Марказий сайлов комиссиясини тузишни киритган. Олий Мажлисга сайлов тўғрисидаги Қонунга мувофиқ, аввалги чақириқ Олий Мажлис депутатларининг ваколатлари муддати тугашидан 3 ой аввалдан кечиктирмасдан депутатлар янги сайлови тайинланади. Сайлов тайинланган кундан 3 кун аввалдан кечиктирмасдан сайлов ҳақида матбуот ва бошқа омма-

вий ахборот воситалари ёрдамида хабар қилинади. Олий Мажлис раис ва камида 14 аъзодан иборат Ўзбекистон Республикасининг Марказий сайлов комиссиясини тузади.

Ўзбекистон Президентининг ваколати тугаши билан Олий Мажлис Президент сайлови кунини тайинлайди. Президент сайлови тартиби қонунда белгиланади. Олий Мажлис ваколатларига Олий Мажлис Раиси ва унинг ўринбосарларини сайлаш киради. Улар депутатлар орасидан яширин овоз билан сайланадилар.

Олий Мажлис бир қатор органларни шакллантиради ва шакллантиришда иштирок этади. Олий Мажлис Ўзбекистон Республикасининг Конституциявий суди, Олий суди ҳамда Олий хўжалик судини сайлайди.

Суд ҳокимияти қонун чиқарувчи ва ижро этувчи ҳокимиятлардан мустақил равишда фаолият кўрсатади. Шунинг учун Ўзбекистон Олий Мажлиси юқори суд органларини шакллантирса ҳам, улар Олий Мажлисга тобе эмасдирлар. Судьялар мустақилдирлар ва фақат қонунга бўйсунадилар. Судларнинг судьялари 5 йил муддатга сайланадилар. Олий Мажлисга Конституциявий, Олий суд ва Олий хўжалик судларининг раис ва аъзолари вазифасига номзодларни Ўзбекистон Президенти тавсия этади.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг тақдимига мувофиқ, Олий Мажлис Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитасининг раисини сайлайди ва вазифасидан озод этади. Бундан ташқари, Олий Мажлис Президентнинг Бош вазирни, унинг биринчи ўринбосари ва ўринбосарларини, Вазирлар Маҳкамаси аъзоларини, Бош Прокурор ва унинг ўринбосарларини тайинлаш ва лавозимидан озод этиш тўғрисидаги фармонларини тасдиқлайди.

Олий Мажлис, шунингдек, Президентнинг вазирликлар, давлат қўмиталари ва бошқа давлат бошқа-

рув органларини тузиш ва тугатиш ҳақидаги фармонларини тасдиқлайди.

Олий Мажлиснинг ушбу ваколатларига Ўзбекистон Республикаси Президентининг умумий ёки қисман сафарбарлик эълон қилиш, фавқулодда ҳолат жорий этиш, унинг муддатини узайтириш ва тўхтатиш тўғрисидаги фармонларини тасдиқлаш ҳам қўшилади. Президентнинг ушбу фармонларини тасдиқлаш учун 3 кун мобайнида Олий Мажлисга тақдим этилади.

Ўзбекистон Республикаси халқаро муносабатларнинг тўла ҳуқуқли субъекти бўлиб, Президент имзолайдиган турли халқаро шартнома ва битимларни тузишга ҳақли. Президент уларга амал қилишни таъминлайди. 78-модда Олий Мажлис ваколатларига халқаро шартномаларни ва битимларни ратификация (тасдиқлаш) ва денонсация (барвақт тўхтатиш) қилишни киритади. Бунда Республика Конституциявий суди Ўзбекистон Республикасининг давлатларaro шартномалари ва бошқа мажбуриятларининг Ўзбекистон Республикаси Конституциясига мослигини белгилайди.

Ўзбекистон Республикаси I чакирик Олий Мажлиснинг бўлиб ўтган 15 та сессиясида (1995-1999 йиллар) 10 та Кодекс: Меънат, Фуқаролик, Солиқ, Жиноят-ижроия, Фуқаролик-процессуал, Хўжалик процессуал, Божхона, Оила, Уй-мулк, Ёш кодекслари, иккита миллий дастур: қадрлар таърифлаш, жамиятда ҳуқуқий маданиятни янгилаштириш миллий дастурлари, 138 та қонун, 401 та қарор қабул қилинди, амалдаги қонунлардан 216 тасига ўзгартириш ва қўшимча киритилди. Шунингдек, Ўзбекистон парламенти ўз

фаолияти давомида 70 та халқаро шартномани ратификация қилди, халқаро конвенцияларга қўшилиш тўғрисида 64 та қарор қабул қилди. Чунончи, 1966 йил 16 декабрдаги иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳуқуқлар тўғрисидаги, фуқаровий ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисидаги Пактлар, фуқаровий ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисидаги халқаро пактга доир факультатив Баённома, 1965 йил 21 декабрдаги Ироқий камситишларнинг барча шакллари тугатиш тўғрисидаги халқаро Конвенция каби халқаро ҳужжатлар ҳамда Ўзбекистон Республикасининг бошқа хорижий мамлакатлар билан турли соҳалардаги ҳамкорлиги ҳақидаги шартномалар шулар жумласидандир.

3-§. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг таркибий тузилиши

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси фаолиятини, йиғилишларини ташкил қилиш, ички тартибқоидаларини таъминлаш мақсадида Олий Мажлис депутатлари орасидан депутатлар гуруҳлари вакилларининг йиғилиши тақлифига биноан, Олий Мажлис ваколати тугагунга қадар, яъни беш йил муддатга **Олий Мажлис раиси ва унинг ўринбосарлари** сайланади.

Олий Мажлис Раиси ва унинг ўринбосарларини сайлаш, уларни чақириб олиш ва ваколатларини муддатидан илгари тўхтатиш тартибига оид масалалар "Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Регламенти"да ифода этиб берилган.

Олий Мажлис раиси лавозимига номзод этиб кўрсатилган депутат яширин овоз бериш натижасида

парламент депутатлари умумий сони ярмидан кўпининг овозини олган тақдирда Олий Мажлиснинг Раислигига сайланган ҳисобланади. Олий Мажлис Раислигига лавозимига ёки унинг ўринбосарига номзод депутатларнинг кўпчилиги томонидан қўллаб-қувватланмаган ҳолда, тавсия этилган бошқа номзод буйича овоз бериш ўтказилади.

Ушбу лавозим ёки вазифага икки нафардан ортиқ номзод кўрсатилиб, уларнинг бирортаси ҳам сайланиши учун талаб этиладиган овозлар сонини тўплай олмаган тақдирда, номзод депутатлардан кўпроқ овоз олган икки номзодга такрор овоз берилиши кўзда тутилади. Икки номзоддан ҳам бирортаси депутатлар умумий сони ярмидан кўпининг овозини олмаган бўлса, яна номзодлар кўрсатилиб, қайта сайлов ўтказилади.

Конституция Қорақалпоғистон Республикасига Олий Мажлис Раиси ўринбосарларидан бири унинг вакили бўлишига кафолат беради. Бу Ўзбекистон Республикаси ўзининг таркибига кирган мустақил Республика вакиллариининг Олий Мажлисга раҳбарлик этишида иштирокини таъминлашга қаратилгандир.

Раис ўринбосарлари Олий Мажлис Раиси топшириғига биноан унинг вазифаларидан баъзиларини бажаради. Раис бўлмаган ёки у ўз вазифаларини амалга ошириш мумкин бўлмаган тақдирда унинг вазифасини бажарадилар. Олий Мажлис раисининг ваколатлари у бетоб бўлиб қолганда ёки унга юклатилган вазифаларни бажариш имконияти бўлмаган ҳолларда Раиснинг илтимосига кўра Олий Мажлис томонидан муддатидан олдин тўхтатилиши мумкин.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Раиси ва унинг ўринбосарлари маълум давр, яъни бир йил ичида ўзларининг ваколатларини қандай бажарётганлиги тўғрисида Олий Мажлисга ҳисобот бериб туришлари уларнинг фаолияти парламент назорати остида эканлигидан далолат беради.

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ МАЖЛИСИ

Фракциялар ва
блоклар

Раис ва унинг
ўринбосарлари

Депутатлар
гуруҳлари

Олий Мажлис
Кенгаши (Олий
Мажлис тузади)

Бюджет, банк
ва молия
масалалари
қўмитаси

Иқтисодиётни
ислоҳ қилиш
масалалари ва
тадбиркорлик
қўмитаси

Қонунчилик
ва суд-ҳуқуқ
масалалари
қўмитаси

Халқаро ишлар
ва парламент-
лараро алоқа-
лар қўмитаси

Фан, таълим
маданият ва
спорт
масалалари
қўмитаси

Саноат,
қурилиш,
транспорт ва
алоқа
масалалари
қўмитаси

Аграр ва сув
хўжалиги
масалалари ва
озик-овқат
қўмитаси

Ижтимоий
масалалар ва
бандлик
қўмитаси

Агроф муҳит
ва табиатни
муҳофаза қи-
лиш масала-
лари қўми-
таси

Мудофаа ва
хавфсизлик
масалалари
қўмитаси

Матбуот ва
ахборот
қўмитаси

Демократик
институтлар,
нодавлат таш-
килотлар ва
фуқароларнинг
ўзини ўзи бош-
қариш орган-
лари қўмитаси

Ешлар ишлари
қўмитаси

Оила ва
аёллар
муаммолари
комиссияси

Регламент,
одоб ва
депутатлар
фаолиятининг
таъминоти
комиссияси

Норматив —
ҳуқуқий
атамалар
комиссияси

Конституциянинг 84-моддасида Олий Мажлис Раиси этиб бир шахсни сурункасига икки муддатдан ортиқ сайлаш мумкин эмаслиги қайд этилган. Бу эса парламент фаолиятининг демократик меъёрларига мос келади.

Олий Мажлис Раисини чақириб олиш тўғрисидаги масала Олий Мажлис депутатлари умумий сонининг ярмидан кўпи бу таклифни ёқлаб овоз берганда, Олий Мажлис сессияси кун тартибига киритилиши мумкин. Конституцияда Олий Мажлис Раисининг чақириб олиншини ёқлаб депутатлар умумий сонининг учдан иккидан кўпроқ қисми овоз берган тақдирда чақириб олинади деб ҳисобланиши қайд этилган.

Олий Мажлис Раиси ваколатлари жумласига, энг аввало, Раиснинг парламент мажлисларини ташкил қилиш ва ўтказишга доир ҳуқуқлари кириб, шунга кўра сессиялар тайёрлаш, уларни ўтказиш, кун тартибини шакллантиришни таъминлаш бўйича муҳим вазифаларни бажаради. Бундан ташқари, Олий Мажлис Раиси Олий Мажлис девонини, унинг ишини ташкил қилиш билан боғлиқ ваколатларни амалга оширади. Олий Мажлис қўмиталари ва комиссиялари фаолиятини мувофиқлаштиради, Олий Мажлис девони ва депутатларининг ишлаши учун зарур харажатлар ҳисоби (сметаси)ни тасдиқлайди.

Олий Мажлис Раиси фаолиятининг муҳим йўналишларидан бири Олий Мажлис матбуот органлари фаолиятига раҳбарлик қилиш, уларнинг низомлари ва таҳрир ҳайъати таркибини, уларнинг ишлаши учун зарур харажатлар ҳисоби (сметаси)ни тасдиқлаш, матбуот органлари муҳаррирларини тайинлаш ва озод қилишдан иборатдир.

Конституцияга асосан, Раис ваколатларига, шунингдек, ўз ўринбосарларини, қўмита ва комиссиялар раислари этиб сайлаш учун номзодларни парла-

ментга тақдим этиш ҳам киради. Бундан ташқари, қўмита ва комиссияларнинг раислари тақлифига биноан ушбу органлар таркибига ўзгартиришлар киритилади.

Ушбу ўзгартиришлар Олий Мажлис томонидан тасдиқланиши лозим. Бунда Олий Мажлис Раиси билан бир қаторда парламентнинг дастлабки сессиясида тузиладиган **Олий Мажлис Кенгаши** муҳим ўрин тутади. Кенгаш таркибига Олий Мажлис Раиси, раиснинг ўринбосарлари, қўмиталарнинг раислари ва Олий Мажлис расмий фракцияларининг вакиллари киради.

Кенгаш ваколатлари "Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси тўғрисида"ги Конституциявий қонунда белгиланган. Уларга, хусусан, Олий Мажлис сессиялари кун тартиби ва иш тартиби юзасидан тақлифларни тайёрлаш ишини режалаштиришни ташкил этиш, қонунлар лойиҳаларини ва бошқа ҳужжатларни, Олий Мажлис Раиси тақлифига биноан дастлабки тарзда кўриб чиқиш ва бошқалар киради. Шундай қилиб, Олий Мажлис Раиси ваколатлари унинг фақат Олий Мажлис ишини ташкил этиш жараёнида муҳим аҳамиятга эга эканлиги ҳақида хулоса чиқариш учун имкон беради. Олий Мажлис Раиси Олий Мажлиснинг қарорларини имзолайди, ўзининг ваколати доирасига тааллуқли бўлган масалалар бўйича фармойишлар чиқаради.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг самарали фаолият кўрсатишида унинг ваколатларини амалга оширишга кўмаклашадиган парламентнинг муҳим органлари: *қўмита ва комиссияларнинг ўрни* алоҳидалиги билан ажралиб туради.

Олий Мажлис қўмиталари ва комиссияларининг ваколатлари, уларни тузиш ва фаолият кўрсатиш тартиби Конституция, "Ўзбекистон Республикасининг Олий Мажлиси тўғрисида"ги Конституциявий қонун,

"Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиснинг Регламенти", "Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиснинг қўмиталари ва комиссиялари тўғрисида"ги Низом билан белгиланади.

Олий Мажлиснинг қўмиталари ва комиссиялари депутатларнинг касбкор қизиқишларини, ишлаб чиқаришга оид ҳаётий тажрибасини ҳисобга олган ҳолда, депутатлар орасидан ҳудудий депутатлар гуруҳлари ваколатли йиғилишининг таклифига бинонан парламент ваколоти муддатига сайланадилар.

Конституция ва бошқа ҳуқуқий ҳужжатлар Олий Мажлиснинг қўмита ва комиссиялари зиммасига бир қатор ваколатлар мажмуини юкласада, аммо ушбу қўмита ва комиссиялар қонун чиқариш ҳокимиятини амалга оширувчи Олий Мажлис сингари мустақил давлат органи ҳисобланмайдилар ва улар норматив ҳужжатлар қабул қилмайдилар.

Олий Мажлис депутати, одатда, битта қўмита ёки комиссиянинг аъзоси бўлиши мумкин. "Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси тўғрисида"ги Конституциявий қонунга асосан қўмита ва комиссиялар таркибига Олий Мажлис Раиси ва унинг ўринбосарлари сайланишлари мумкин эмас.

Ушбу Қонунда қўмита ва комиссиялар Олий Мажлисга янги қўмита ва комиссиялар тузиши ва аввал ташкил этилганлари таркибини ўзгартириши мумкин. Қўмита ва комиссиялар таркибига сайланмаган депутатлар уларнинг ишида маслаҳат овози билан қатнашишлари мумкин.

Қўмита ва комиссия раислари Олий Мажлис Кенгаши таркибига кирадилар. Олий Мажлиснинг қўмита ва комиссиялари иши ўз режаси ҳамда парламент, унинг Раиси ва Кенгаши топшириқлари ҳамда тавсиялари асосида ташкил этилади.

Олий Мажлис қонунлари ва қарорлари, одатда, уларнинг лойиҳалари Олий Мажлиснинг тегишли

қўмиталари ва комиссиялари томонидан дастлабки тарзда муҳокама қилингандан кейин қабул қилинади. Шу сабабли улар ўзларига топширилган мазкур лойиҳаларни кўриб чиқиб, ўз хулосаларини тайёрлайдилар.

Олий Мажлис қарорларининг ижросини назорат қилиш мақсадида парламентнинг қўмита ва комиссиялари давлат идора ҳамда ташкилотларининг ахборотларини эшитадилар ва улар асосида тавсияномалар қабул қиладилар.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг иккинчи чақириғида қуйидаги *13 та қўмита*:

- бюджет, банк ва молия масалалари қўмитаси;
 - иқтисодиётни ислоҳ қилиш масалалари ва тадбиркорлик қўмитаси;
 - қонунчилик ва суд-ҳуқуқ масалалари қўмитаси;
 - халқаро ишлар ва парламентлараро алоқалар қўмитаси;
 - фан, таълим, маданият ва спорт масалалари қўмитаси;
 - саноат, қурилиш, транспорт ва алоқа масалалари қўмитаси;
 - ижтимоий масалалар ва бандлик қўмитаси;
 - мудофаа ва хавфсизлик масалалари қўмитаси;
 - демократик институтлар, нодавлат ташкилотлар ва фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари қўмитаси;
 - ёшлар ишлари қўмитаси;
- 3 та комиссия:
- оила ва аёллар муаммолари комиссияси;
 - регламент, одоб ва депутатлар таъминоти комиссияси;
 - норматив-ҳуқуқий атамалар комиссияси фаолият кўрсатмоқда.

Сўнгги йилларда Олий Мажлис таркибида инсон ҳуқуқларига риоя қилиш ва ҳимоя қилиш масалала-

ри билан шуғулланувчи қўшимча институтлар ташкил этилди. Жумладан, 1995 йилда Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг инсон ҳуқуқлари бўйича вакили институти жорий қилиниб, унинг қошида эса фуқароларнинг ҳуқуқлари ва эркинликларига риоя қилиниши бўйича комиссия тузилди. 1996 йил 3 декабрда Олий Мажлис Кенгашининг қарори билан Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси ҳузуридаги Амалдаги қонунчилик мониторинги институти ташкил қилинди. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг 1997 йил 24 апрелда қабул қилган "Олий Мажлиснинг инсон ҳуқуқлари бўйича вакили (омбудсман) тўғрисида"ги қонунга мувофиқ у қуйидаги вазифаларни бажаради:

— фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари, корхоналар, муассасалар, ташкилотлар, жамоат бирлашмалари, мансабдор шахслар томонидан инсон ҳуқуқлари тўғрисидаги амалдаги қонун ҳужжатларига риоя этилишининг самарадорлиги устидан парламент назоратини таъминлаш;

— Ўзбекистон Республикасининг инсон ҳуқуқлари тўғрисидаги қонун ҳужжатларини такомиллаштириш ва уларни халқаро ҳуқуқ нормаларига мувофиқлаштириш;

— фуқароларнинг инсон ҳуқуқлари соҳасидаги ижтимоий онгини оширишга кўмаклашиш;

— инсон ҳуқуқлари соҳасидаги халқаро ҳамкорликни ривожлантириш.

Олий Мажлис ҳузуридаги Амалдаги қонун ҳужжатлари мониторинги институтининг асосий вазифалари ва фаолият йўналишлари этиб:

— амалдаги қонун ҳужжатларини ҳамда уларнинг инсон ҳуқуқлари соҳасидаги халқаро нормаларга мувофиқлигини ўрганиш ва халқаро стандартларга мувофиқлаштириш юзасидан таклифлар ишлаб чиқиш;

— қонун лойиҳаларини илмий экспертизадан ўтказиш;

— қонунчилик ишлари юзасидан жорий ва истиқболга мўлжалланган режалар ҳамда дастурларга доир таклифлар ишлаб чиқиш;

— хорижий илмий-тадқиқот, маслаҳат ва ўқув марказлари, олимлар ва мутахассислар билан илмий ва амалий алоқалар ўрнатиш;

— Ўзбекистоннинг халқаро мажбуриятларига риоя этиши нуқтаи назаридан қонунларнинг экспертизасини ўтказиш ва бошқа вазифалар белгиланган.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси депутати давлат ҳокимияти вакилик органларининг бошқа бўғинларидаги депутатлар каби умумий, тенг, тўғридан-тўғри сайлов ҳуқуқи асосида яширин овоз бериш йўли билан сайланади. Бу эса депутатлик фаолиятининг демократик асосларини мустаҳкамлайди. Сабаби, халқнинг бевосита ишончи халқ депутатлари ваколатларининг ижтимоий манбаи бўлиб, Олий Мажлис депутатларининг давлат миқёсидаги обрў-эътиборининг негизини белгилайди.

Олий Мажлис депутатининг ҳуқуқий мақоми "Ўзбекистон Республикасида депутатларнинг мақоми тўғрисида"ги Қонунда мустаҳкамланган бўлиб, унда депутатнинг ҳуқуқий ҳолатининг асосий жиҳатлари, ҳуқуқ ва мажбуриятлари ҳамда унинг фаолиятини рўйбга чиқариш билан боғлиқ асосий ҳуқуқий ва ижтимоий кафолатлари ўз ифодасини топган. Улар орасида депутатлик фаолиятининг асосий вазифаси — Олий Мажлисида қонунчилик ҳокимиятини ҳамда Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ва қонунда белгиланган ваколатларини амалга ошириши энг муҳим ҳисобланади.

Олий Мажлис депутати фаолиятининг асосий шакллари қуйидагилар:

а) Олий Мажлис мажлисларида иштирок этиш;

б) Олий Мажлис қўмита ва комиссияларининг ишида қатнашиш;

в) Олий Мажлиснинг расмий фракциялари ва блоклари, гуруҳларида иштирок этиш;

г) депутатнинг сайлов округидаги фаолият;

д) Олий Мажлис йиғинларида ҳукумат аъзоларига ва бир қатор мансабдор шахсларга сўров билан мурожаат қилиш, саволлар бериш ва бошқалар ҳисобланади.

Олий Мажлис депутатининг асосий ҳуқуқлари қуйидагилар:

а) қонунчилик ташаббуси ҳуқуқи. Бу ҳуқуқ Олий Мажлис депутатлари томонидан қонун лойиҳалари ва уларга ўзгартириш, янги қонунларни ишлаб чиқиш билан боғлиқ қонунчилик таклифлари ҳамда амалдаги қонунларга ўзгартириш ва қўшимчалар киритиш ҳуқуқини англатади;

б) Олий Мажлис томонидан кўрилаётган барча масалалар бўйича ҳал қилувчи овоз бериш ҳуқуқи. Бу парламент депутатининг шахсий иштироки билан таъминланади;

в) Олий Мажлис қўмита ва комиссиялари ишида иштирок этиш ҳуқуқи. Олий Мажлис депутатлари қўмита ва комиссияларида кўриладиган барча масалалар ва уларни ҳал қилиш бўйича шахсан иштирок этиш ҳуқуқи шулар жумласига киради.

Конституцияда Олий Мажлис депутатлари ўз фаолиятларини самарали ва мустақил равишда амалга оширишларининг муҳим шартлари ҳам белгиланган. Улардан бири индемнитет тушунчаси бўлиб, иккинчиси эса, депутатлик фаолиятининг маълум касб ва лавозимларга мутаносиблиги билан боғлиқ масалалар тартибга солинади. Парламент аъзоси фаолиятининг ушбу кафолатларига оид қоидалар аксарият мамлакатларнинг қонунчилигида ўрин олган.

Индемнитет деганда, одатда, депутатга ўз парламент фаолиятини бажариш учун турли моддий имкониятлар берилиши тушунилади, бунда аввало профессионал парламент фаолияти учун ҳақ-тўловлар ажратилиши ҳамда унинг ўз депутатлик фаолияти давридаги ҳаракатлари учун таъқиб қилинмаслиги назарда тутилади. Ҳозирги замон парламент депутатлари ўз вазифаларини рўёбга чиқаришда катта харажатлар сарфлашига тўғри келади, хусусан, уларнинг зиммасига ўз хизмат хонаси учун, депутатлик фаолияти жараёнида жалб қилинадиган мутахассислар ва техник ходимларнинг меҳнати учун, ҳар хил хизмат сафарлари, турли ёзишмалар (корреспонденция) учун хилма-хил тўловлар қилиш лозим бўлади.

Шу сабабли уларга мазкур харажатларни қоплаш учун маълум миқдорда пул ажратилади. Баъзи мамлакатларда парламент аъзолари олий вакилик органи мажлисларида қатнашганликлари учун, яъни ҳар бир сессия мажлисларида иштирок этганликлари учун суткали иш ҳақи олишлари мумкинлиги ҳам кўзда тутилган.

Депутатлик фаолиятининг маълум мансаб мавқеи билан мутаносиблиги тушунчаси парламент аъзосининг ўз ваколатлари мобайнида маълум лавозимларни эгаллаши мумкин эмаслигини англатади. Бундай қоидадан кутилган мақсад, депутатнинг турли ҳоқимиятнинг давлат органлари ёки хусусий манфаатларга тобе ҳолатга тушиб қолмаслигининг олдини олишдан иборат. Мансаб лавозими мутаносиблиги шарти баъзи бир касб ва хусусий характердаги фаолиятни депутатлик фаолияти билан бирга олиб боришни тақиқлашни, унинг молиявий ва иқтисодий омилардан холис бўлиши ҳамда ундан ўз манфаати йўлида фойдаланишига чек қўйишни ҳам назарда тутати.

Маълумки, Олий Мажлис депутати ўз сайловчилари ҳамда уни депутатликка тавсия этган сиёсий партия ёки тегишли маҳаллий ҳокимият органларининг вакилидир. Олий Мажлис депутатининг ҳуқуқлари ва фаолият кафолатлари Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ва бошқа ҳуқуқий ҳужжатларда белгиланади. Жумладан, "Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси депутатлари фаолиятининг таъминоти тўғрисида"ги Низом билан юқоридаги масалалар атрофлича тартибга солинади.

Ушбу Низомга асосан, Олий Мажлиснинг депутатлари фаолиятини амалга ошириш учун ишлаб чиқариш ёки хизмат вазифаларини бажаришдан озод қилинишлари мумкин. Шунинг ҳам қайд этмоқ лозимки, Олий Мажлис Раиси, унинг ўринбосарлари, қўмиталарининг раислари, раис ўринбосарлари ва котиблари Олий Мажлисда доимий асосда ишлашлари кўзда тутилган. Олий Мажлис бошқа депутатларининг эса доимий асосда ишлашга доир масала тегишли қўмита раисининг тақдимига мувофиқ парламентнинг Раиси томонидан ҳал этилиши мумкин.

Доимий асосда ишлайдиган депутатлар ўз ваколатлари мобайнида бошқа бирон-бир лавозимни эгаллашлари, тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланишлари мумкин эмас. Олий Мажлис депутатларига депутатлик фаолияти билан боғлиқ харажатлар учун ҳар ойда энг кам иш ҳақининг беш баравари миқдоридан даромад солиғи олинмайдиган маблағлар тўлаш ҳам кўзда тутилган. Доимий асосда фаолият кўрсатаётган депутатларга эса Олий Мажлис Раиси Олий Мажлис Кенгаши билан келишилган ҳолда белгилайдиган иш ҳақи белгиланган.

Депутатнинг республика олий вакилик ҳокимияти органида ишлаган вақти умумий ва узлуксиз иш стажига, ихтисоси бўйича иш стажига қўшиб ҳисобланади.

Олий Мажлисда доимий асосда ишлаган депутатларнинг ваколат муддатлари тугагандан сўнг, уларга аввалги ишларига тикланадилар ёки бундай иш билан таъминлашнинг имконияти бўлмаса, меҳнат тўғрисидаги қонун ҳужжатларига асосан илгаригисига тенг бошқа иш билан таъминлаш кафолатланади.

Халқ вакиллариининг Олий Мажлис сессияларида, унинг Кенгаши қўмиталари ва комиссияларининг мажлисларида қатнашган вақтларида, шунингдек парламент раҳбариятининг топшириқларини бажариш мақсадида сафарда бўлган вақтларида асосий иш жойларидаги ўртача иш ҳақи сақланади, уларга суткали пул тўланади, меҳмонхонада туриш билан боғлиқ харажатлар ҳам қопланади.

Доимий асосда Олий Мажлисда фаолият кўрсатётган бошқа шаҳарлик депутатларга оила аъзолари билан биргаликда яшашлари учун тегишли даврга мўлжалланган хизмат турар жойи берилади.

4-§. Ўзбекистон Республикасида қонунчилик жараёни

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси ўзининг муҳим ваколатларини ҳуқуқий ҳужжатлар қабул қилиш орқали амалга оширади. Қонунларни қабул қилиш жараёни бир қатор босқичлардан иборат бўлиб, қонун чиқарувчи ҳокимиятнинг, одатда, Конституция ва тегишли орган регламентида мустаҳкамланган қонунларни яратиш бўйича фаолият тартиби ҳисобланади. Қонунчилик жараёнига аниқ ҳуқуқий тартиб хосдир. Ўзбекистон Республикасида қонунчилик жараёни, одатда, 4 та босқични ўз ичига олади:

— қонунчилик ташаббуси;

— қонун лойиҳасини кўриб чиқиш ва муҳокама қилиш;

— қонунни қабул қилиш;

— қонунни имзолаш, қонунни эълон қилиш ва унинг кучга кириши.

Қонунчилик ташаббуси — қонун лойиҳасини ўрнатилган тартибда қонунчилик муассасасига расмий тарзда киритиш. Ҳозирги даврда хорижий мамлакатларда қонунчилик ташаббусига парламент депутатлари, парламент қўмиталари, давлат раҳбари, ҳукумат, умуммиллий ваколати бўлган тегишли муассасалар эга. Қонунчилик ташаббуси қонунчилик жараёнининг биринчи босқичи бўлиб, у одатда, Конституция томонидан белгиланган қонунни қабул қилиш тартибидир.

Бу жараён тегишли қонунчилик органининг маълум қонун лойиҳасини ўз мажлисида кўриб чиқиш мажбуриятини англатади.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 82-моддасига мувофиқ, Олий Мажлисга қонунчилик ташаббуси ҳуқуқига:

— Ўзбекистон Республикасининг Президенти;

— ўз давлат ҳокимиятининг олий органи орқали Қорақолпоғистон Республикаси;

— Олий Мажлиснинг депутатлари;

— Вазирлар Маҳкамаси;

— Конституциявий суд;

— Олий суд;

— Олий хўжалик суди;

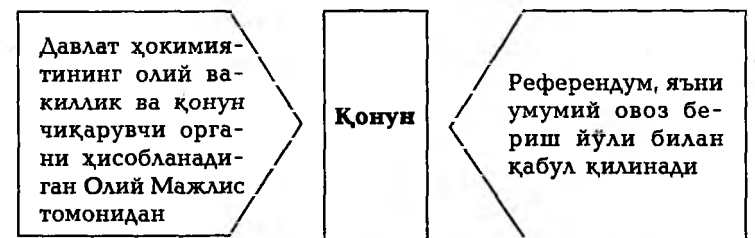
— Бош прокурор эгадирлар.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига қонун лойиҳаларини киритишнинг зарурий шартлари қуйидагилар, яъни:

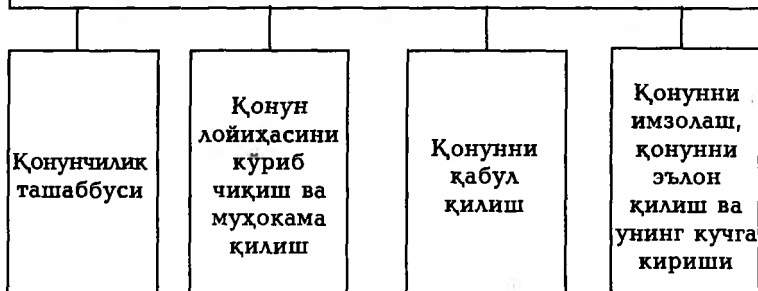
— қонун лойиҳаси матнини тақдим этиш;

— бўлажак қонунларнинг мақсадлари, вазифалари ва асосий қоидалари ҳамда уларнинг амалдаги қонунлар тизимида тутадиган ўрнини асослаш;

Ўзбекистон Республикасида қонунларни қабул қилиш усуллари ва тартиби

Қонун ижод этиш жараёнининг босқичлари

Қонунчилик ташаббуси ҳуқуқига эга бўлган органлар ва шахслар

— қонунларни қўллашдан кутилаётган ижтимоий-иқтисодий оқибатларнинг батафсил таърифи;

— қонун лойиҳасини тайёрлашда иштирок этган жамоалар ва шахслар;

— амалга ошириш учун қўшимча моддий ва бошқа харажатлар талаб қилинадиган лойиҳа тақдим этилаётганда, унга молиявий-иқтисодий далиллар илова қилиниши шулар жумласидандир.

Республика Олий Мажлиси кўриб чиқиши керак бўлган қонунларнинг лойиҳалари ва қонун чиқариш тўғрисидаги таклифлар Олий Мажлис Раисига ва унинг Кенгашига тақдим этилади ва Олий Мажлиснинг Котибияти томонидан рўйхатга олинади.

Қонунчилик жараёнининг навбатдаги босқичи рўйхатга олинган қонун лойиҳаси ёки қонун чиқариш тўғрисидаги таклифларни дастлабки тарзда кўриб чиқиш ва бундан буён унинг устида иш олиб бориш тартиби хусусида таклиф тайёрлаш учун қоида тариқасида, парламент Раиси ёки унинг Кенгаши томонидан тегишли қўмиталари, комиссияларига ҳамда айни бир вақтда қонунчилик ва суд-ҳуқуқ масалалари қўмитасига юборилади. Бунда хулоса тайёрлаш учун бош қўмита (комиссия) белгиланади.

Олий Мажлисга киритилган қонун лойиҳаларини кўриб чиқиш бир неча ўқишда амалга оширилиши, шунингдек депутатлар гуруҳлари томонидан дастлабки тарзда муҳокама қилиниши мумкин.

Қонун лойиҳасининг биринчи ўқишида республика парламенти, қоида тариқасида, қонун лойиҳаси ташаббускорининг маърузасини ва тегишли қўмита ёки комиссиянинг қўшимча маърузасини тинглайди, қонун лойиҳасининг асосий қоидаларини муҳокама қилади ҳамда тузатишлар шаклида таклиф ва мулоҳазалар билдиради, қонун лойиҳасини кенг муҳокама этиш учун эълон қилиш зарурлиги ҳақидаги масалани қараб чиқади.

Муҳокама яқунлари асосида Олий Мажлис қонунни қабул қилади ёки қонун лойиҳасининг асосий қоидаларини рад этади. Қонун лойиҳаси маъқулланган тақдирда, Олий Мажлис уни иккинчи ўқишда тақдим этиш муддатини белгилайди.

Биринчи ўқишда кўриб чиқилган қонун лойиҳасига доир тўхтам, агар республика парламенти депутатлари умумий сонининг кўпчилиги уни ёқлаб овоз берган бўлса, қабул қилинган ҳисобланади. Мазкур тўхтам парламентнинг қарори билан расмийлаштирилади.

Қонун лойиҳаси иккинчи ўқишда кўриб чиқилаётганида моддама-модда, бўлимлар бўйича ёки тўлалигича муҳокама қилинади. Муҳокама мобайнида қонун лойиҳаси камчиликларини бартараф этиш учун тегишли қўмиталар, комиссиялар ёки органларга қайтарилиши мумкин. Олий Мажлис кўриб чиқиш натижасига қараб, қонунни қабул қилади ёки рад этади ёхуд маромига етказиш учун қайтаради.

Олий Мажлиснинг қарорига мувофиқ энг муҳим қонунларнинг лойиҳалари халқ овозига (референдумга) қўйилиши мумкин. Референдум қонунда белгиланган тартибда ўтказилади.

Шундай қилиб, юқоридагиларни умумлаштирган ҳолда, шуни айтиш мумкинки, Олий Мажлис қонун лойиҳалари муҳокамаси натижасида қуйидаги қарорларнинг бирини, яъни:

— қонун лойиҳасини маъқуллайди ва муҳокама давомида билдирилган тақлиф ва мулоҳазаларни инобатга олган ҳолда, унинг устида ишлашни давом эттиради;

— қонун лойиҳасини қайтаради;

— қонунни яқуний таҳрирда қабул қилади;

— қонун лойиҳасини умумхалқ овозига ёки умумхалқ муҳокамасига олиб чиқади.

Олий Мажлис қонунлар, қарорлар ва бошқа ҳужжатларни жами депутатларнинг кўпчилик овози би-

лан қабул қилади. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси, конституцияни ўзгартирувчи ва тўлдирувчи қонунлар, шунингдек бошқа конституциявий қонунлар парламент жами депутатларининг камида учдан икки қисмидан иборат кўпчилик томонидан қабул қилинади.

Олий Мажлис Конституцияга ўзгартиришлар ҳамда қўшимчалар киритиш тўғрисидаги қонунни тегишли таклиф киритилганидан кейин 6 ой мобайнида, кенг муҳокаmani ҳисобга олган ҳолда қабул қилиши мумкин. Агар Олий Мажлис Конституцияга ўзгартиришлар киритиш тўғрисидаги таклифни рад этса, таклиф камида бир йил ўтгандан сўнг қайта киритилиши мумкин.

Қонунчилик жараёнининг сўнгги босқичи — бу қонунни имзолаш, қонунни эълон қилиш ва унинг кучга кириши ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикаси қонунларини Ўзбекистон Республикаси Президенти имзолайди. Республика Президенти қонунга ўз эътирозини илова этиб, уни такроран муҳокама этиш ва овозга қўйиш учун парламентга қайтариш ҳуқуқига эга (вето ҳуқуқи) бўлиб, башарти парламент илгари ўзи қабул қилган қарорни учдан икки қисмдан иборат кўпчилик овоз билан тасдиқласа, Президент қонунни имзолайди.

Умуммажбурий хатти-ҳаракат қоидаларини белгилайдиган ҳуқуқий ҳужжатларни татбиқ этиш шартларидан бири уларнинг матбуотда эълон қилиниши ҳисобланади.

Қонун ва Олий Мажлиснинг бошқа норматив ҳужжатлари улар имзолангандан сўнг, бир ҳафтадан кечиктирмай чоп этилади. Бу ҳужжатларда бошқа шартлар белгиланган бўлмаса, улар матбуотда эълон қилингандан кейин 10 кун ўтгач кучга киради. Қонунлар "Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Ахборотномаси", "Халқ сўзи", "Народное слово" газеталарида нашр қилинади.

Шундай қилиб, хулоса қилиб айтадиган бўлсак, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг ҳуқуқий мақоми, уни ташкилий тартиби ва фаолиятининг асослари Конституция 18-бобининг 76—88-моддаларида, 1994 йил 22 сентябрдаги "Ўзбекистон Республикасининг Олий Мажлиси тўғрисида"ги Конституциявий қонунда ва бошқа ҳуқуқий ҳужжатларда белгилаб берилган. Уларга асосан, Олий Мажлис олий вакиллик органи бўлиб, у қонун чиқарувчи ҳокимиятни амалга оширади. Олий Мажлис бевосита халқ томонидан сайланадиган ва қонун чиқариш фаолиятини амалга оширадиган бирдан-бир умуммиллий вакиллик органи ҳисобланади.

Ўзбекистон Олий Мажлиси республикамизда рўёбга чиқарилаётган конституциявий ислоҳот мазмунига кўра, давлат ҳокимиятини ва бошқарув олий органлари тизимини демократлаштириш, вакиллик органларининг ижро органларига нисбатан реал мустақиллигини таъминлаш мақсадида ташкил этилди. Олий Мажлис парламент анъаналари асосида фаолият юритадиган орган бўлиб, қонун лойиҳалари ва бошқа бир қатор ҳужжатларни атрофлича, батафсил пухта ишлаб чиқиш, давлат ҳаётининг муҳим масалаларини ҳал қилиш учун кенг ваколатларга эга. Жумладан, у давлат ва жамият турмушининг: давлат қурилиши, иқтисодий ва молия, ижтимоий-маданий, ташқи муносабатлар, мудофаа ва давлат хавфсизлиги соҳаларида катта ҳуқуқларга эга. Олий Мажлис давлатнинг бошқа олий органларини тузишда, уларнинг шахсий таркибини белгилашда иштирок этади.

Ўтган йиллар мобайнида Олий Мажлис қонунчилик фаолиятини жадал суръатлар билан олиб бориб, мамлакатимиз ривожланиши янги босқичида бозор иқтисодиёти муносабатлари муаммоларини оқилона ҳал қилиш, маънавиятни юксалтириш, чет эллар билан иқтисодий, сиёсий, маданий ўзаро алоқаларни ривожлантиришга катта ҳисса қўшмоқда.

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ПРЕЗИДЕНТИ — ДАВЛАТ ВА ИЖРОИЯ ҲОКИМИЯТ БОШЛИҒИ

1-§. Ўзбекистонда Президентлик лавозимининг жорий қилиниши ва конституциявий мустаҳкамланиши

89-модда. Ўзбекистон Республикасининг
Президенти Ўзбекистон Республикасида давлат
ва ижро этувчи ҳокимият бошлиғидир.

Ўзбекистон Республикаси Президенти айни
вақтда Вазирлар Маҳкамасининг Раиси ҳисоб-
ланади.

Собиқ Иттифоқ республикалари орасида Ўзбекистон биринчи бўлиб, бошқарувнинг президентлик шаклини жорий қилди. Президентлик институти Ўзбекистонда 1990 йил мартада "Ўзбекистон ССР Президенти лавозимини таъсис этиш ва Ўзбекистон ССР Конституцияси (Асосий Қонуни) га ўзгартириш ва қўшимчалар киритиш тўғрисида"ги қонун билан киритилди. Олий Совет XII чақириқ биринчи сессиясида Ўзбекистон Президенти этиб И.А.Каримов сайланди. 1991 йил 29 декабр ва 2000 йил 9 январда тўғридан-тўғри умумхалқ Президенти сайловлари ўтказилди. Сайловлар муқобиллик асосида ўтказилди ва И.А.Каримов Президент этиб сайланди. 1992 йилги Конституцияга биноан, Президент давлат бошлиғи деб эълон қилинди.

Бошқарувнинг Президентлик шаклида Президент умумхалқ сайловларида сайланади ва давлат бош-

лиги ҳисобланади, айни вақтда у ижро ҳокимиятни ҳам бошқаради, фақат ўзи олдида жавобгар бўлган ҳукуматни тузади.

“Президент” тушунчаси конституциявий-ҳуқуқий маънода давлат бошлиғини англатади. Айнан шунинг учун бу институт жаҳон давлат-ҳуқуқ амалиётида яратилган эди. Унинг бундай роли Президенти бўлган ҳар қандай замонавий демократик республикага хосдир. Президент давлатни жипслаштириши, давлат ҳокимияти механизмининг барқарорлиги ва ҳаракатчанлигини таъминлаши лозим.

Ўзбекистон Республикасининг 1992 йилги Конституциясига мувофиқ Президент — ҳокимиятлар бўлиниши принципига риоя қилинишида давлат механизмининг энг муҳим институтидир.

Давлат бошлиғи сифатида Президент давлат ҳокимияти органлари тизимида етакчи роль ўйнайди. Президент давлат ичида ва халқаро муносабатларда Ўзбекистоннинг Олий вакилликни амалга оширади.

Давлат бошлиғи ўзида у ёки бу ҳокимият тармоғини эмас, балки давлат ва бутун давлат ҳокимиятининг бирлигини намоён этади.

Ўзбекистон Республикасининг Президенти ижро ҳокимиятининг бошлиғи ҳам ҳисобланади. Ижро ҳокимиятига бевосита иқтисодиётга, ижтимоий ва маънавий соҳаларга бошчилик қилиш юклатилган. Бунинг учун унга кўрсатма, фармойиш берувчилик функциялари тақдим этилган. Ижро ҳокимиятига қонунларни ижро этиш юкланган, бу ҳокимиятнинг номи шундан келиб чиққан. Ижро ҳокимияти мураккаб, бир-бирига бўйсунадиган давлат органлари тузилмалари орқали амалга оширилади. Унга Вазирлар Маҳкамаси етакчилик қилади. Вазирлар Маҳкамаси — Ўзбекистон Республикаси Ҳукуматининг расмий номидир (Вазирлар Маҳкамаси тўғрисидаги Қонуннинг 1-моддаси).

Ўзбекистон Республикасининг Президенти давлат ва ижро ҳокимиятининг бошлиғи сифатида айна вақтда Вазирлар Маҳкамасининг Раиси ҳам ҳисобланади. Вазирлар Маҳкамаси тўғрисидаги Қонуннинг 5-моддасига мувофиқ: "Вазирлар Маҳкамасининг Раиси Ўзбекистон Республикаси Ҳукуматининг фаолиятига раҳбарликни амалга оширади ва унинг ўз ваколатларини самарали бажариши учун чора-тадбирлар кўради".

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг XIX боби Ўзбекистон Республикаси Президенти деб номланади. Бу боб 9 та моддадан иборат бўлиб, уларда Ўзбекистон Республикаси Президентининг конституциявий мақоми белгилаб берилган.

2-§. Ўзбекистонда Президент сайловларини ўтказиш тартиби ва қоидалари

90-модда. "Ўзбекистон Республикаси Президенти лавозимига ўттиз беш ёшдан кичик бўлмаган, давлат тилини яхши биладиган, бевосита сайловгача камида 10 йил Ўзбекистон ҳудудида муқим яшаган Ўзбекистон Республикаси фуқароси сайланиши мумкин. Бир шахс сурункасига икки муддатдан ортиқ Ўзбекистон Республикасининг Президенти бўлиши мумкин эмас.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 90-моддасига мувофиқ, "Ўзбекистон Республикасининг Президенти Ўзбекистон Республикасининг фуқаролари томонидан умумий, тенг ва тўғридан-тўғри сайлов ҳуқуқи асосида яширин овоз бериш йўли билан

беш йил муддатга сайланади". Президентни сайлаш тартиби Ўзбекистон Республикасининг "Президент сайлови тўғрисида"ги қонуни билан белгиланган¹.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 90-моддасига асосан Президент лавозимига номзодларга қуйидаги талаблар қўйилади:

биринчидан, 35 ёшдан кичик бўлмаган, фақат Ўзбекистон Республикасининг фуқаросигина Президент этиб сайланиши мумкин;

иккинчидан, Ўзбекистон Республикасининг Президенти бўлиб, Ўзбекистон Республикасининг фуқаросигина сайланиши мумкин;

учинчидан, Президентликка номзодга Ўзбекистон Республикаси ҳудудида камида 10 йил яшаган Ўзбекистон Республикаси фуқароси сайланиши мумкин. Бу муддат — Президентликка номзод фақат билимлар ва амалий тажрибага эга бўлибгина қолмай, балки Ўзбекистондаги ҳаётнинг ўзига хос шароитларини тушуниш учун ҳам зарур ва етарлидир;

тўртинчидан, Давлат тилини яхши биладиган Ўзбекистон Республикасининг фуқароси Президентликка сайланиши мумкин. Тиллардан фойдаланишни тартибга солиш — Ўзбекистонда конституциявий аҳамиятга эга. У ёки бу тилнинг давлат тили сифатидаги мақоми Конституция билан белгиланади. Масалан, Конституциянинг 4-моддасида "Ўзбекистон Республикасининг давлат тили ўзбек тилидир" — деб белгилаб қўйилган. Давлат ҳокимияти органлари, расмий иш юритиш, суд ишларини олиб бориш мажбурий равишда давлат тилида олиб борилади, норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар ва расмий нашрлар эълон қилинади.

Ўзбек тили — Ўзбекистон Республикаси аҳолисининг мутлақ кўпчилиги бўлиши ўзбек халқининг она

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборот-номаси, 1998 йил, 3-сон, 38-модда.

тилидир. У Ўзбекистон бирлиги ва яхлитлиги, жамият жипслигининг муҳим омилидир. Айнан шунинг учун Конституция ва Ўзбекистон суверенитетининг кафили бўлмиш Президент ўзбек тилини яхши билиши шарт;

бешинчидан, Ўзбекистонда бир шахс сурункасига икки муддатдан ортиқ Президент бўлиб сайланиши мумкин эмас.

Ўзбекистон Республикаси Конституцияси 90-моддасининг 2-қисмида Ўзбекистон Республикаси Президентининг сайланиш принципларини аниқ белгилаб қўйилган. Президентлик Республикаларида Президент мамлакатнинг барча сайловчилари томонидан умумхалқ сайловлари йўли билан сайланади.

Ўзбекистонда Президент сайловлари умумий, тенг, тўғридан-тўғри ва яширин овоз бериш йўли билан амалга оширилади. Президентнинг ўз лавозимида бўлиш муддати 5 йилдир. Ўзбекистондаги 1991 ва 2000 йиллардаги Президент сайловлари айнан шу йўл билан ўтказилди.

Президент сайловларини ўтказиш тартиби 1991 йил 18 ноябрдаги "Ўзбекистон Республикаси Президенти сайловлари тўғрисида"ги Қонун билан белгилаб қўйилган. Бу қонун эркин ва демократик сайловлар ўтказишни таъминлаб беради¹.

3-§. Ўзбекистон Республикаси Президентининг конституциявий-ҳуқуқий мақоми

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 91-моддасида Президент ўз лавозимида ишлаётган вақтда қуйидаги вазифаларни бирга олиб бормаслиги назарда тутилган:

¹ Қаранг: А.Х. Сағов. Ўзбекистонда Президентлик сайловлари. Т. 1999.

биринчидан, бошқа ҳақ тўланадиган лавозимни эгаллаш;

иккинчидан, вакиллик органининг депутати (парламент, маҳаллий ўзини ўзи бошқариш) бўлиш;

учинчидан, тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланиш.

Ўзбекистон Республикасининг Президенти дахлсизлик ҳуқуқига эга. Президентнинг дахлсизлиги мутлақ бўлиб, у бажарадиган мажбуриятлардан келиб чиқиб, Президентнинг қонунлар билан алоҳида муҳофаза этилишини англатади. Президент шахсининг дахлсизлиги унинг бутун ваколатлари давомида алоҳида кафолатларни таъминланиши билан боғлиқ.

Президент шахсининг дахлсизлиги унга қарши жиноят иши қўзғатилиши мумкин эмаслигини билдиради. Президент мажбурий равишда, масалан, гувоҳ сифатида судга чақирилиши, маъмурий жавобгарликка тортилиши мумкин эмас. Президент ҳибсга олинishi, тинтув этилиши ва шахсий кўздан кечирилиши мумкин эмас. Шу маънода Президентнинг шахси дахлсиздир.

Ўзбекистон Республикасининг сайланган Президенти қасамёд қабул қилган пайдан бошлаб, ўз лавозимини бажаришга киришади. Қасамёд — тантанали ваъда, Конституция ва халққа хизмат қилиш юзасидан Президент ўз лавозимига киришганда берадиган қасамёддир. Ўзбекистон Республикаси Президенти қасамёдининг матни Конституциянинг 92-моддасида берилган.

"Ўзбекистон халқига садоқат билан хизмат қилишга, Республиканинг Конституцияси ва қонунларига қатъий риоя этишга, фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларига кафолат беришга, Ўзбекистон Республикаси Президенти зиммасига юклатилган вазифаларни виждонан бажаришга тантанали қасамёд қилман."

Ўзбекистон Республикаси Президенти парламент депутатлари олдида тантанали равишда қасамёд қабул қилади. Қасамёд қабул қилишда Президентнинг қўл остида Конституция матни бўлади. Президент Ўзбекистон халқига садоқат билан хизмат қилишга, Республиканинг Конституцияси ва қонунларига қатъий риоя этишга, фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларига кафолат беришга, ўз зиммасига юклатилган вазифаларни виждонан бажаришга қасамёд қилади. Президент қасамёд қабул қилиши билан, давлат мадҳияси ижро этилади.

Ўзбекистонда умумхалқ сайловида сайланган Президент И.А.Каримов биринчи бўлиб қасамёд қабул қилди. Агар бир шахс иккинчи марта Президент бўлиб сайланса, қасамёд такроран қабул қилинади.

Президентнинг қасамёди фақат расмий тантанали маросим сифатидагина қабул қилинмайди. Шунингдек, у юридик аҳамиятга ҳам эга.

Президент қасамёдининг юридик аҳамияти қуйидагилардан иборат:

биринчидан, Президент қасамёд қабул қилиши билан ўз лавозимига киришади ва ўзининг конституциявий ваколатларини бажара бошлайди. Шу вақтдан бошлаб, олдинги Президент ўз ваколатини тугатади;

иккинчидан, қасамёднинг матни одатда Конституцияда берилади, халққа эълон қилинади ва парламент олдида Президент томонидан тантанали қабул қилинади. Қасамёд матнида Конституцияга садоқат, халқ ва давлатга хизмат қилиш билан бирга, кўпинча диний тусдаги ифодалар бўлади ёки қасамёд Қуръонда ёхуд Инжилда қабул қилинади;

учинчидан, қасамёдни бузиш Президентни жавобгарликка олиб келади, бу унинг ўз лавозимидан четлатилиши учун асос бўлиши мумкин (бундай маросим кўп мамлакатларда импичмент номини олган);

тўртинчидан, Президент ўзига бевосита берилмаган ваколатларга асосланган ҳаракатларида унга қасамёд юклаган мажбуриятларини рўқач қилиш имконига эга.

4-§. Ўзбекистон Республикаси Президентининг конституциявий ваколатлари

Ўзбекистон Республикаси Конституцияси Ўзбекистон Республикаси Президентига унинг давлат ҳокимияти органлари тизимидаги ўрнига мос кўплаб ваколатларни беради. Президент фақат Ўзбекистон Республикасининг Конституциясида ўрнатилган доиралардагина фаолият кўрсатади. Президентнинг конституциявий ваколатлари давлат ва жамият ҳаёти фаолиятининг энг муҳим соҳаларини қамраб олади.

Президентнинг асосий вазифаси — давлатнинг бирлигини мамлакат ичида ва ташқарисида намоён қилишдир.

Президент ваколатларининг кўлами унинг давлат ва ижро ҳокимиятининг бошлиғи эканлигидан келиб чиқади.

Ўзбекистон Президенти фуқаролар ҳуқуқ ва эркинликларининг кафилидир. Бу шуни билдирадики, Ўзбекистон Республикаси Президенти инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш механизмининг узлуксиз ишлаши учун шахсан жавобгар, бирор сабаб билан ушбу ҳуқуқ ва эркинликлар амалга оширилиши бузилган ҳолларда тегишли чоралар кўришга мажбур. Инсон ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилишнинг таъсирчан механизмини яратиш, халқаро ҳуқуқни ҳимоя қилувчи ташкилотлар билан ҳамкорликни кенгайтириш, давлат органлари ходимлари ва бутун аҳолининг инсон ҳуқуқлари масалалари бўйича маданиятини ошириш мақсадида, БМТнинг демокра-

тиялаш, инсон ҳуқуқлари ва бошқарув тизимини қўллаб-қувватлаш борасидаги тавсияларига мувофиқ, Ўзбекистон Президенти 1996 йилнинг 31 октябридаги фармони билан Инсон ҳуқуқлари бўйича Ўзбекистон Республикаси Миллий марказини ташкил қилди.

Президент инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини ҳимоя қилишга қаратилган ҳамда аҳолининг алоҳида ижтимоий ҳимояга муҳтож гуруҳларини, масалан, пенсионерлар, ногиронлар ва давлат томонидан ҳимояга муҳтож фуқароларни муҳофаза қилишга йўналтирилган қонунларни ташаббус қилиш, фармонлар чиқариш орқали ўзининг инсон ҳуқуқ ва эркинликларининг кафили сифатидаги функциясини бажариб келмоқда.

Ўзбекистон Республикасининг Президенти Конституция ва қонунларга риоя этилишининг кафилидир. Президент ўз ваколатларини амалга ошира бориб, барча давлат органлари, мансабдор шахслар ва фуқароларининг ўз конституциявий мажбуриятларини зарур даражада бажаришларини таъминлайди. У хатти-ҳаракатлари Конституция талабларига жавоб бермаётган органлар ва шахсларга бевосита муурожаат қилиш орқали ҳам, шу соҳадаги ваколатли органлар, хусусан судлар воситасида ҳам бунга эришади.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Конституцияда белгиланган тартибда Ўзбекистон Республикасининг суверенитети, хавфсизлиги ва ҳудудий яхлитлигини муҳофаза этиш юзасидан зарур чора-тадбирларни кўради. Суверенитетни муҳофаза қилиш давлат ҳокимияти барча тармоқларининг фаолият кўрсатиши орқали таъминланади. Шунинг учун Президент махсус ваколатларга эга, хусусан, фавқулодда вазиятлар (реал ташқи хавф, оммавий тартибсизликлар, йирик ҳалокат, табиий офат, эпидемиялар)

юз берганда шахсан ўзи тезкор қарорлар қабул қилади. Масалан, у фуқароларнинг хавфсизлигини таъминлашни кўзлаб, Ўзбекистон Республикасининг бутун ҳудудида ёки унинг айрим жойларида фавқулодда ҳолат жорий этади, қабул қилган қарорини уч кун мобайнида Республика Олий Мажлисининг тасдиғига киритади.

Президент давлат бошлиғи сифатида халқаро муносабатлар соҳасида муҳим ваколатларга эга. Бунда у муҳим вакилик функциясини бажаради. Бу функцияни у яқка ўзи шахсан амалга оширади.

Президент мамлакат ичида ва халқаро муносабатларда Ўзбекистон Республикаси номидан иш юритади.

Президент халқаро муносабатларда Ўзбекистон Республикасининг вакилидир. Бу ерда Президент Ўзбекистон Республикасини халқаро муносабатлар субъекти, суверен ва мустақил мамлакат сифатида намоён қилади. Бу шуни англатадики, фақат Президентгина шартнома ва битимларга имзо чекиши, музокараларда Ўзбекистон номидан қатнашиши, Республиканинг халқаро мажбуриятлари бажарилишини таъминлаши мумкин.

Ўзбекистон Республикасининг халқаро шартнома ва битимлари қонун қабул қилиш орқали Ўзбекистон Олий Мажлиси томонидан ратификация қилиниши керак. Халқаро шартнома ва битимнинг ратификация қилинганлиги ратификация ёрлиғи билан тасдиқланади. Ратификация ёрлиғига Ўзбекистон Республикаси Президенти имзо чекади. Икки томонлама шартнома ва битимлар тузилганда унинг иштирокчилари ратификация ёрлиқларини алмашадилар. Кўп томонлама шартномаларда ратификация ёрлиғи депозитарий давлатга ёки халқаро шартнома матнини сақловчи халқаро ташкилотга бериб қўйилади.

Президентнинг ташқи сиёсат соҳасидаги муҳим ваколатлари жумласига қуйидагилар киради:

биринчидан, унинг ҳузурда аккредитациядан ўтган элчилар ва бошқа дипломатик вакиллarga ишонч ва чақириб олиш ёрлиқларини топшириш;

иккинчидан, тегишли ёрлиқларга имзо чекиб, Ўзбекистон Республикасининг чет эл давлатлари ва халқаро ташкилотлардаги элчилари ва бошқа дипломатик вакилларини тайинлаш ва вазифасидан озод қилиш.

Ишонч ёки чақириб олиш ёрлиғи — махсус расмий хат шаклидаги алоҳида ҳужжат бўлиб, ушбу шахснинг элчи ёки дипломатик вакил қилиб тайинланганини тасдиқлайди. Бу ёрлиқлар хорижий давлат бошлиғи номидан давлатимиз бошлиғи — Ўзбекистон Республикаси Президентига жўнатилади. Ишонч ёрлиқларида маълум шахсга (элчига) ўз давлатининг манфаатларини ифода қилиш топширилганлиги, унинг сўзлари ва ҳаракатларига "ишониш кераклиги" кўрсатилади ("ишонч ёрлиғи" деган ном шундан келиб чиққан).

Ёрлиқлар топширилаётганда одатда Ташқи ишлар вазири қатнашади. Дипломатик вакил ўзининг номини, давлатнинг номини, давлат бошлиғининг номини айтади, ёрлиқни Ўзбекистон Республикаси Президентига топширади. Кўпинча ёрлиқлар топшириш учун бир нечта янги элчилар йиғилишади. Одатда ёрлиқлар топширилгач, Ўзбекистон Президенти янги элчи билан қисқача суҳбатлашади. Президентнинг ишонч ёрлиғини қабул қилиши шуни англатадики, тайинланган ва Ўзбекистон Республикасига келган хорижий давлат элчиси ёки дипломатик вакили ёхуд халқаро ташкилот вакили аккредитациядан ўтган, яъни расмий равишда мамлакатимизда ўз мажбуриятларини бажаришга киришган деб ҳисобланади.

Хорижий давлат элчиси ёки халқаро ташкилот ҳамда хорижий давлатнинг дипломатик вакили функциясини бажаришининг тўхтатилиши Президентга чақириб олиш ёрлиғини топшириш орқали расмийлаштирилади.

Чет эл давлатларида Ўзбекистон Республикаси дипломатик ваколатларининг бошлиқларини тайинлаш ва чақириб олишнинг тартиби "Хорижий давлатлардаги Ўзбекистон Республикаси дипломатик ваколатхоналарининг бошлиқларини тайинлаш ва уларни чақириб олиш тўғрисида" ги 1992 йил 3 июлдаги қонуни билан белгиланади. Бу қонун "Дипломатик алоқалар тўғрисида" ги 1961 йилги Вена конвенцияси ҳамда бошқа умум эътироф этган халқаро-ҳуқуқий нормалар ва қоидаларга тўла мос келади.

Хорижий давлатдаги Ўзбекистон Республикаси дипломатик ваколатхонасининг бошлиғи Ўзбекистон Республикаси Президенти фармони билан тайинланади. Ўзбекистон Республикаси дипломатик ваколатхонасининг бошлиғини тайинлаш у борадиган мамлакат (агреман) нинг расмий розилигини олгандан кейин амалга оширилади. Дипломатик ваколатхона бошлиғиликка номзодни Ташқи ишлар вазирлиги манфаатдор органларнинг келишувини олган ҳолда киритади. Фавқулодда ва мухтор элчи ёки фавқулодда ва мухтор вакилнинг белгиланган мамлакатга жўнаб кетишидан олдин Ташқи ишлар вазирлиги Ўзбекистон Республикаси Президенти имзо чеккан ва Ташқи ишлар вазирининг имзоси қўйилган, белгиланган давлат бошлиғига бериш учун мўлжалланган ишонч ёрлиғини тайёрлайди.

Ўзбекистон Республикаси дипломатик ваколатхонасининг бошлиғини чақириб олиш Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармони билан қуйидаги ҳолларда амалга оширилади:

биринчидан, дипломатик ваколатхона бошлиғи алмаштирилганда;

иккинчидан, дипломатик ваколатхона бошлиғи номақбул шахс (персон нон грата) деб эълон қилинганда;

учинчидан, давлатлар ўртасидаги дипломатик муносабатлар узилганда;

тўртинчидан, давлатлар ўртасида уруш ҳолати эълон қилинганда;

бешинчидан, давлат халқаро ҳуқуқ субъекти сифатида мавжудлигини тугатганда.

Конституцияда белгилаб қўйилганидек, Президент Олий Мажлисга ҳар йили ички ва халқаро аҳвол хусусида маълумотнома тақдим этади. Унинг маълумотномаси норматив ҳужжат ҳисобланмайди. Бу ахборот сиёсий тусга эга бўлиб, мамлакатни ривожлантиришнинг дастурий принциплари ва стратегик вазифаларини ўз ичига олади.

Маълумотномада Ўзбекистон Президентининг мамлакат келажагини қандай тасаввур қилаётганлиги баён этилади. Жумладан, Ўзбекистон Президенти И.А. Каримовнинг қўйидаги чиқишларини кўрсатиб ўтиш мумкин: 1995 йил 23 февралдаги биринчи чақириқ Олий Мажлис биринчи сессиясидаги "Ўзбекистон ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий ривожланишининг асосий тамойиллари", 1996 йил 29 августдаги миллий парламентнинг олтинчи сессиясидаги "Ҳозирги босқичда демократик ислохотларни чуқурлаштиришнинг энг муҳим вазифалари", 1999 йил 14 апрелда ўн тўртинчи сессиядаги, "Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда", 2000 йил 22 январда иккинчи чақириқ Олий Мажлис биринчи сессиясидаги "Олий мақсадимиз — Ватан озодлиги ва ободлиги, халқ эркинлиги ва фаровонлиги" мавзусидаги чиқишлар. Президентнинг бу нутқларида давлатнинг стратегик сиёсий йўналишлари белгилаб берилди.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг ижроия ҳокимиятини тузиш билан боғлиқ ваколатлари анча кенг баён қилинган. Бундай ваколатларнинг кўпчилигига қуйидаги иккита сабаб бор:

биринчидан, Президент бўлиб сайланган шахснинг дастури умумхалқ сайловлари орқали қўллаб-қувватлангани учун у ижроия ҳокимияти органларини тузишда маълум ваколатларга эга бўлиши керак. Чунки унинг дастурини бажариш асосан ижроия ҳокимияти органлари зиммасига тушади, уларни тузишда Президентнинг ваколатлари жуда муҳим ўрин тутади;

иккинчидан, Ўзбекистон Республикаси конституциявий тузумининг асосларидан бири бўлмиш ҳокимиятларнинг бўлиниши принципи давлат ҳокимиятининг бирор органи фақат бир ҳокимият тармоғи томонидан тузилишини истисно қилади. Шунинг учун давлат ҳокимиятининг марказий органларини тузишга ҳам Президент, ҳам Олий Мажлис жалб қилинган. Бунга қуйидаги икки йўл билан эришилади: Президент муайян мансабдор шахсларни тайинлайди, Олий Мажлис эса маъқуллайди ёхуд Олий Мажлис тайинлайди, номзодни эса Президент таклиф қилади.

Ижроия ҳокимияти органларини ташкил қилишда Президентнинг ваколатлари жуда кенг. Президент Бош вазир, унинг биринчи ўринбосари, ўринбосарларини, Вазирлар Маҳкамаси аъзоларини, Ўзбекистон Республикаси Бош прокурори ва унинг ўринбосарларини тайинлайди ва уларни лавозимидан озод қилади, кейинчалик бу масалаларни Олий Мажлиснинг тасдиғига киритади. Шунингдек, Президент вилоятлар ҳокимларини ва Тошкент шаҳар ҳокимини тайинлайди ва лавозимидан озод қилади, бу масалаларни тегишли Халқ депутатлари Кенгашининг тасдиғига қўяди. Президент ўз қарори билан Конституцияни, қонунларни бузган ёки ўз шаъ-

ни ва қадр-қимматига доғ туширадиган хатти-ҳаракат содир этган туман ва шаҳар ҳокимларини лавозимидан озод этишга ҳақли. Миллий хавфсизлик ва давлат назорати органларини ташкил қилар экан, Президент уларнинг раҳбарларини тайинлайди.

Суд ҳокимияти органларига келганда шуни айтиш мумкинки, Президент Олий Мажлисга Конституциявий суд раиси ва аъзолари, Олий суд раиси ва аъзолари, Олий хўжалик суд раиси ва аъзоларига номзодларни тақдим этади. Уларни Олий Мажлис сайлайди. Шунингдек, Президент вилоят, туман, шаҳар ва хўжалик суди судьяларини тайинлайди. Президентнинг тақдимига биноан, Олий Мажлис Марказий банк бошқаруви раиси, Табиатни муҳофаза қилиш давлат кўмитасининг Раисини тайинлайди.

Фақат ижроия ҳокимияти органларини тузишгина эмас, балки уларнинг фаолияти билан боғлиқ соҳада ҳам Президентга катта ваколатлар берилган. Конституцияга мувофиқ Президент ижро ҳокимиятининг бошлиғи ҳисобланади. Ҳукумат таркиби ҳақидаги масалаларни ҳал қилишдан ташқари, Президент айни пайтда Вазирлар Маҳкамасининг Раиси ҳам ҳисобланади.

Агар республика бошқарув органларининг, шунингдек ҳокимларнинг қабул қилган ҳужжатлари Конституция ва қонунларга, Ўзбекистон Республикасининг халқаро мажбуриятларига зид бўлса ёки улар инсон ва фуқаронинг ҳуқуқ ва эркинликларини поймол қилса, ушбу масала тегишли судда ҳал қилинмагунча Президент бу ҳужжатларни тўхтатиш ёки бекор қилишга ҳақли.

Президентнинг республика давлат ва бошқарув олий органларининг ўзаро ҳамкорлигини таъминлашдаги ваколатлари ҳам бор. Бунинг учун у Конституцияда ўрнатилган, Олий Мажлисга таъсир ўтказиш (XVIII боб), Вазирлар Маҳкамасига таъсир ўтказиш

(XX боб), дастакларидан фойдаланиши, баъзи ҳолларда судга мурожаат қилиши, масалани Конституциявий суд кўриб чиқиши учун тақдим этиши мумкин (1993 йилги "Конституциявий суд тўғрисида" ги қонуннинг 19-моддаси).

Президент Ўзбекистон Республикаси вазирликларини, давлат қўмиталарини ҳамда давлат бошқарувининг бошқа органларини тузади ва тугатади, буни Олий Мажлиснинг тасдиғига киритади.

Давлат ҳокимияти ва бошқарув органларининг баҳамжиҳат ишлашини таъминлаш учун Президент Конституцияда кўрсатилган бошқа воситалардан ҳам фойдаланиш имконига эга. Лекин Президентнинг давлат ва ижро ҳокимияти бошлиғи сифатидаги обрўси ҳал қилувчи омил ҳисобланади. Чунки у тўғридан-тўғри умумий сайловларда халқ топширган сийёсий мандатга эга.

Ўзбекистон Республикасининг Президенти қонунларни имзолайди. Президентнинг имзоси бўлмаса, қонун кучга кирмайди. Бу давлат бошлиғининг анъанавий функцияси бўлиб, қонунга мажбурий куч беради ва қонун чиқарувчилик жараёнини якунлайди.

Қонунни имзолаш расмий акт эмас. Қонунни имзолаш унинг халққа эълон қилинганлигини, яъни уни оммага билдирилганликни англатади. Бундай расмий эълон қилиш — Олий Мажлис қабул қилган ва Президент имзолаган қонун матнини расмий мақом берилган матбуот органида нашр этишдир. Қонун бутун Ўзбекистон Республикаси ҳудудида кучга киради.

Ўзбекистон Республикасининг Президенти қонунга ўз эътирозларини илова этиб, уни такроран муҳокама қилиш ва овозга қўйиш учун Олий Мажлисга қайтаришга ҳақли. Конституциявий ҳуқуқ ва таълимотда бу "Президент ветоси" номини олган бўлиб,

бошқарувнинг президентлик шаклидаги давлатларга хосдир.

Вето — давлат бошлиғининг парламент қабул қилган, лекин ҳали кучга кирмаган қонунга эътироз билдириш ҳуқуқидир — Ўзбекистон Конституциясида "Вето" термини ишлатилмаган. Ўзбекистон Конституциясида Президентнинг ўз асосланган эътирозини билдириб, қонунни такроран муҳокама қилиш ва овозга қўйиш учун Олий Мажлисга қайтариш ҳуқуқи ҳақида гапирилади.

Қайтариш учун асослар рўйхати Конституцияда кўрсатилмаган, лекин қонунни қайтарар экан, Президент бундай қарорнинг сабабини асослаб беради. Бунда Президент умуман қонунга ёки унинг бирор қондасига эътироз билдириши мумкин.

Олий Мажлис Президентнинг эътирозига рози бўлиши ёки қонунни биринчи таҳрирда қабул қилиб, бу эътирозни рад этиши мумкин.

Қоида тариқасида, Президент ветосини четлаб ўтиш учун депутатларнинг малакали кўпчилигининг овозини олиш лозим бўлади. Агар депутатлар учдан икки қисмидан кўпроғи овози билан олдин ўзи қабул қилган қарорни маъқулласа, Президент қонунга имзо чекади. Бундай ҳолда қонунни имзолай туриб, Президент унинг асл эканлигини тасдиқлайди.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг фавқулодда ҳолат масаласидаги ваколатлари Конституциянинг 93-моддасининг 15-бандида аниқ ифодаланган. Фақат Президентгина бутун республика ҳудудида фавқулодда ҳолат жорий этишга ҳақли. У қабул қилган қарорини уч кун мобайнида Олий Мажлис тасдиғига киритади. Лекин Президент бундай қарорни қабул қилишда эркин эмас, чунки фавқулодда ҳолат фақат қонунда белгиланган ҳолларда ва тартибдагина жорий этилади.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг ҳарбий соҳадаги ваколатлари анча кенг. У республика Қуроли Кучларининг Олий Бош қўмондони ҳисобланади, Қуроли Кучларнинг олий қўмондонларини тайинлайди ва вазифасидан озод қилади, Хавфсизлик кенгашини тузади ва унга раҳбарлик қилади, олий ҳарбий унвонларни беради.

Президентнинг Олий Бош қўмондон эканлиги Мудофаа вазирлигига ҳар қандай буйруқлар беришига имкон туғдиради. Мудофаа вазири амалда бевосита Президент раҳбарлигида ишлайди. Уруш ёки агрессия ҳолатида Президент ҳар қандай вақтда Қуроли Кучларга бошчилик қилишни ўз қўлига олиши мумкин.

Ўзбекистон Республикаси Президенти тажовуздан, бир-бирини мудофаа қилиш юзасидан тузилган шартнома мажбуриятларини бажариш зарурияти туғилганда уруш ҳолати эълон қилишга ҳақли, у бу қарорини уч кун мобайнида мамлакат Олий Мажлиси тасдиғига киритади.

Давлат бошлиғи сифатида Ўзбекистон Республикаси Президентининг ваколатлари жумласига фуқаролик, сиёсий бошпана бериш, Ўзбекистон Республикасининг давлат мукофотлари билан тақдирлаш, афв этиш тўғрисидаги ҳужжатларни қабул қилиш ва гуноҳидан кечишни амалга ошириш каби масалаларни ҳал қилиш киритилган.

Ўзбекистонда ягона фуқаролик ўрнатилган бўлиб, унга қандай асосларда эга бўлишидан қатъи назар ҳамма учун тенгдир (Конституциянинг 21-моддаси). Фуқароликка эга бўлиш ва уни йўқотишнинг асос ва тартиблари Ўзбекистон Республикасининг "Фуқаролик тўғрисида" ги қонуни билан белгиланади. Қонуннинг 30-моддасида Президентнинг фуқаролик масалалари бўйича ваколатлари белгиланган.

Президент бу масала бўйича қуйидаги қарорларни қабул қилади:

биринчидан, Ўзбекистон Республикаси ҳудудида доимий яшаб келаётган чет эл фуқаролари ва фуқаролиги бўлмаган шахсларни Ўзбекистон Республикасининг фуқаролигига қабул қилиш;

иккинчидан, хорижда яшаётган тегишли илтимоснома билан Ўзбекистон Республикаси Президентига мурожаат қилган хорижий фуқаролар ва фуқаролиги бўлмаган шахсларни Ўзбекистон Республикаси фуқаролигига қабул қилиш;

учинчидан, Ўзбекистон Республикасининг фуқаролигига тиклаш тўғрисида;

тўртинчидан, Ўзбекистон Республикасининг фуқаролигидан чиқариш тўғрисида;

бешинчидан, Ўзбекистон Республикасининг фуқаролигини йўқотганлик тўғрисида.

Юқорида айтилган масалаларни дастлабки кўриб чиқиш учун Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузурида фуқаролик масалалари бўйича комиссия тузилган. У ҳар бир ариза ёки илтимосномани Президент кўриб чиқишига тайёрлайди.

Ўзбекистон Республикасининг фуқаролигини қабул қилиш ва ундан чиқишининг батафсил тартиби (зарур ҳужжатлари, улар қаерга юборилиши керак ва ҳ.к.). "Ўзбекистон Республикасининг фуқаролиги билан боғлиқ масалаларни кўриб чиқишнинг тартиби тўғрисидаги қоидалар" билан тартибга солинади. У 1992 йил 22 ноябрда Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармони билан тасдиқланган. Ўзбекистон Республикасининг фуқаролиги масалалари бўйича Президент фармон чиқаради.

Сиёсий бошпана — ўз мамлакатада сиёсий важларга кўра таъқиб қилинаётган хорижий шахсга, фуқаролиги бўлмаган шахсга бошқа мамлакатда яшаш ҳуқуқини беришдир. Ўзбекистон Республика-

си Президенти томонидан хорижий шахсга ёки фуқаролиги бўлмаган шахсга сиёсий бошпана берилиши шуни англатадики, бу одам Ўзбекистонга келиши мумкин ва жиноятчи сифатида бошқа давлатга берилмайди. Одатда сиёсий бошпана сиёсий фаолияти, илмий ва маданий важлар учун, миллий ва диний важлар туфайли таъқиб қилинаётган шахсларга берилади. Сиёсий бошпана ҳуқуқи 1948 йилги Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларацияси (14-модда) ва БМТ Бош Ассамблеясининг 1967 йил 14 декабрдаги резолюцияси билан қабул қилинган ҳудудий бошпана тўғрисидаги декларацияда назарда тутилган, лекин резолюция фақат тавсия хусусиятига эга. Сиёсий бошпана олиш учун зарур бўлган шартларни белгилаш — бошпана бераётган давлатнинг суверен ҳуқуқидир. Фақат Ўзбекистон Республикасининг Президентигина сиёсий бошпана бериш тўғрисидаги қарор қабул қилишга ваколатлидир.

Давлат мукофотлари ва фахрий унвонлар — давлатнинг иқтисод, фан, маданият, санъат, Ватанни ҳимоя қилиш ва ижтимоий ҳаётнинг бошқа соҳаларидаги юксак хизматлари учун фуқароларни рағбатлантиришнинг олий шаклидир.

Конституцияга мувофиқ давлат мукофотлари (орденлар, медаллар, ёрлиқлар) билан тақдирлаш Ўзбекистон Республикасининг Президенти томонидан амалга оширилади. У олий ҳарбий унвонларни (масалан, армия генерали), олий малакавий унвонларни (масалан, дипломатик даража), олий махсус унвонларни (масалан, амалдаги давлат адлия маслаҳатчисининг тоифа даражасини) беради. Фан ва техника, адабиёт ва санъат соҳасидаги давлат мукофотлари бўйича комиссиянинг қарори Президент фармонлари билан тасдиқланади. Фақат Ўзбекистон Республикасининг фуқароларигина эмас, балки хорижий фуқаролар ҳамда фуқаролиги бўлмаган шахслар ҳам

давлат мукофотлари ва фахрли унвонлар билан мукофотланиши мумкин. Масалан, 1996 йил апрелда француз олими, профессор Л. Керен Амир Темур меросини ўрганишга қўшган катта ҳиссаси учун "Шухрат" медали билан мукофотланди.

Мукофотланган шахс қасддан жиноят содир этганда суднинг тақдимномасига биноан фақат Президент томонидан давлат мукофотларидан маҳрум қилиниши мумкин (Президентнинг махсус фармони чиқарилади).

Ўзбекистон Республикасининг Президенти амнистия тўғрисидаги ҳужжатларни қабул қилади. Амнистия — жиноят содир этган шахсларни жиноий жавобгарликдан тўла ёхуд қисман озод қилиш ёки илгари суд тайинлаган жазони ўтаган шахсларнинг судланганлигини олиб ташлашдир. Амнистия анти-норматив хусусиятга эга, яъни амнистия актида кўрсатилган шартларга жавоб берувчи барча шахсларга жорий этилади. Амнистия эълон қилиниши билан жазони ўтаётган шахслар уни ўташдан озод қилинадилар ёки жазо муддати қисқартирилади. Агар айбланувчи ишнинг амнистия бўйича тўхтатилишига эътироз билдирса, ушбу иш тергови ва суд юритувида давом этади. Суд айбланувчини айбдор деб топса, шу амнистия актида кўрсатилган асосларга кўра тўхтатилади.

Ўзбекистон Республикасининг Президенти Ўзбекистон судлари томонидан ҳукм қилинган фуқароларни афв этади. Афв этиш тўғрисидаги қарорни қабул қилар экан, Президент инсон ҳуқуқлари ва эркинликларининг кафолати сифатида майдонга чиқади. Чунки маҳкумнинг Ўзбекистон Президентига мурожаат қилиши — жиноий жазо чорасини қандайдир даражасида бўлсада ўзгартиришнинг сўнги имкониятидир.

Амнистиядан фарқли равишда афв — индивидуал акт, яъни муайян шахс ёки шахслар гуруҳига тааллуқли ҳужжатдир. Афв ҳукм қонуний кучга кирган жинояти учун судланган шахсни жазодан озод қилиш ёки жазони юмшатишдир. Афв этиш реабилитациядан фарқ қилади. Реабилитация (оқлаш) ҳам индивидуал акт, лекин у оқланган шахс ноқонуний ҳукм қилинганини билдиради. Афв эса ҳукмнинг тўғрилигини тасдиқлайди, лекин маҳкумнинг ҳолатини енгилаштиради (жазо чорасини ўзгартириш, жазони ўташдан озод қилиш).

Ўзбекистон Республикасининг Президенти ўз ваколатларини бажаришни давлат идораларига ёки мансабдор шахсларга топширишга ҳақли эмас.

Конституциянинг 95-моддаси кўп мамлакатларда мавжуд бўлган давлат бошлиғининг парламентни тарқатиб юбориш институтига бағишланган. Парламентни тарқатиб юбориш — унинг ваколатлари тугагунча, янги сайловлар белгилангунича парламент фаолиятининг тўхтатилишидир. Парламентни тарқатиб юбориш ҳокимиятларнинг бўлиниши принципини амалга оширадиган мувозанатлар ва зиддиятлар тизимининг муҳим элементиدير.

Парламентни тарқатиб юборишни, қоида тариқасида, Конституция амалга ошириши мумкин ёки қонунларда кўрсатилган асосларда.

Президент Олий Мажлисни фақат Конституцияда аниқ белгиланган ҳоллардагина тарқатиши мумкин.

биринчидан, Олий Мажлис таркибида унинг нормал фаолиятини таҳдидга соладиган, ҳал қилиб бўлмайдиган ихтилофлар юз берганда;

иккинчидан, Олий Мажлис бир неча марта Конституцияга зид қарорлар қабул қилганда;

учинчидан, тарқатиб юборишга Конституциявий суднинг розилиги бўлганда.

Демократик тузумдаги парламентни тарқатиб юбориш институти учун икки томонлама бир хил юридик алоқа хосдир: парламент таркиби фаолиятининг тўхтатилиши ва янги сайловларнинг белгиланиши. Ўзбекистон Конституциясининг 95-моддасида Олий Мажлис тарқатилган тақдирда, уч ой мобайнида унга янги сайловлар ўтказилиши кўрсатилган.

Шу билан бирга, 95-модданинг 2-қисми Олий Мажлиснинг тарқатиб юборилишини чекловчи қондани белгилаб қўйган. Масалан, бутун Ўзбекистон ҳудудида фавқулодда ҳолат жорий қилинган бўлса, Олий Мажлис тарқатилиши мумкин эмас. Бундай, алоҳида фавқулодда вазиятда давлат амалдаги парламентсиз қолиши мумкин эмас.

Шундай қилиб, Ўзбекистон Республикаси Президентининг Олий Мажлисни тарқатиб юбориш ҳуқуқи мутлақ эмас, чунки бу ҳуқуқ қатъий белгиланган вазиятлар билан чегараланган.

5-§ Ўзбекистон Республикаси Президенти қабул қиладиган норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар

Конституциянинг 94-моддасига мувофиқ, Ўзбекистон Республикаси Президенти Конституцияга ва қонунларга асосланиб ҳамда уларни ижро этиш юзасидан республиканинг бутун ҳудудида мажбурий кучга эга бўлган фармонлар, қарорлар ва фармойишлар чиқаради.

Ўзбекистон Республикасининг Президенти ўз вазифалари ва конституциявий ваколатларини амалга ошириш мақсадида кўпқиррали ҳуқуқ ижодкорлиги фаолиятини юритади.

Президент бутун Ўзбекистон ҳудудида бевосита амал қиладиган, мажбурий кучга эга бўлган уч хил

норматив-ҳуқуқий ҳужжат: фармонлар, қарорлар ва фармойишлар чиқаради.

Фармон — аниқ бўлмаган жисмоний ва юридик шахсларга тааллуқли бўлиб, узоқ муддатга амал қилади. Фармон — норматив-ҳуқуқий ҳужжат. У ҳуқуқни қўллаш хусусиятига ҳам эга бўлиши мумкин ва, демакки, норматив мазмунга эга бўлмаслиги ҳам мумкин. Норматив мазмундаги фармонлар нашр этилади, масалан, у ёки бу шахсни бирор лавозимга тайинлаш тўғрисида.

Фармойиш — индивидуал ташкилий хусусиятдаги ҳужжатдир.

Президент чиқарадиган ҳужжатлар унинг ўзи томонидан Олий Мажлис ёки бошқа давлат органини хабардор қилмасдан ёки розилигини олмасдан мустақил чиқарилади. Президент чиқарадиган фармонлар, қарорлар ва фармойишлар Конституция ва қонунларга зид бўлмаслиги шарт. Чунки улар Конституция ва қонунлар асосида, уларни бажариш мақсадида чиқарилади. Президент чиқарган норматив ҳужжатларининг Ўзбекистон Республикаси Конституциясига мувофиқлиги тўғрисидаги масала, зарурият туғилганда, Ўзбекистон Республикасининг Конституциявий суди томонидан ҳал қилинади (Конституциянинг 109-моддаси). Кўриб чиқиш натижалари бўйича Конституциявий суд бутун ҳужжат ёки унинг айрим қондалари конституциявий ёхуд ғайри конституциявий эканлиги ҳақида қарор қабул қилиши мумкин. Шу тариқа Президент актларининг конституциявий бўлиши кафолати таъминланган.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармонлари, қарорлари ва фармойишлари қонун ости ҳужжатлари деб аталмайди. Лекин улар Конституция ва мамлакат қонунларига зид бўлмаслиги шарт (16-модда). Лекин "Конституция ва қонунларга асосланиб ҳамда уларни ижро этиш юзасидан" дейилган

конституциявий баён қилиш, шунингдек, фақат қонун томонидан тартибга солинадиган масалалар рўйхатининг Конституцияда мавжуд эмаслиги — Президентнинг ҳуқуқ ижодкорлиги фаолиятини кенг талқин қилишга имкон беради. Бирор масалани қонун билан тартибга солиш мавжуд бўлмаган ҳолларда, Президент олдиндан ушбу масала юзасидан норматив фармон чиқариши мумкин.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг норматив-ҳуқуқий ҳужжатлари "Ўзбекистон Республикаси Президентининг хабарномаси" ва шунингдек республика газеталарида расман эълон қилинади.

6-§. Вазирлар Маҳкамаси — Ўзбекистон Республикасининг ҳукумати

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг XX боби Вазирлар Маҳкамасининг Конституциявий ҳуқуқий мақомини белгилаб берди.

98-модда. Вазирлар Маҳкамаси таркибини Ўзбекистон Республикаси Президенти тузади ва у Олий Мажлис томонидан тасдиқланади.

Қорақалпоғистон Республикаси ҳукуматининг бошлиғи Вазирлар Маҳкамаси таркибига ўз лавозими бўйича киради.

Вазирлар Маҳкамасининг Раиси Президент ҳисобланиб, унинг таркибига Президент, Бош вазир, Вазирлар Маҳкамасининг раиси ўринбосарлари, вазирликлар, давлат қўмиталарининг раислари, концернларнинг раислари ва бошқалар киради.

Умумий ваколатли коллегиал орган 1993 йил 6 майда қабул қилинган "Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси тўғрисида"ги қонун билан улар фаолияти ташкил этилиб, тартибга солинади.

98-модда. Вазирлар Маҳкамаси иқтисодиётнинг, ижтимоий ва маънавий соҳанинг самарали фаолиятига раҳбарликни, қонунлар, Олий Мажлиснинг бошқа қарорлари, Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармонлари, қарорлари ва фармойишлари ижросини таъминлайди.

"Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси тўғрисида"ги Ўзбекистон Республикаси қонунига мувофиқ унинг "Иш тартиби" Ўзбекистон Республикаси ҳукумати фаолиятини таҳлил этиш тартибини белгилайди.¹

Вазирлар Маҳкамасига юклатилган вазифаларни амалга ошириш Вазирлар Маҳкамаси Раисининг, Бош вазирнинг, унинг ўринбосарларининг, вазирларнинг, давлат қўмиталари раисларининг, идоралар, корпорациялар, концернлар, уюшмалар, Вазирлар Маҳкамасининг таркибига кирувчи давлат ва хўжалик бошқарувининг бошқа органлари раҳбарларининг, шунингдек, Вазирлар Маҳкамаси аппаратининг, доимий, вақтинчалик комиссияларининг тегишли қарорлари билан ташкил этилган бошқа ишчи органларининг зиммасига юклатилган.

Вазирлар Маҳкамасининг фаолиятига раҳбарликни Ўзбекистон Республикаси Президенти олиб бо-

¹ "Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг иш тартиби тўғрисида"ги Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1997 йил 7 августдаги 392-сонли қарори билан тасдиқланган.

ради, чунки Ўзбекистон Республикаси Конституция-сига мувофиқ, Президент Вазирлар Маҳкамасининг Раиси ҳисобланади. Вазирлар Маҳкамаси Раисининг топшириғига биноан, Бош вазир Вазирлар Маҳкамаси ишини ташкил қилади.

Вазирлар Маҳкамаси аппарати ва унинг таркибий бўлинмаларининг иш тартиби Вазирлар Маҳкамаси томонидан тасдиқланадиган тегишли Низомлар билан белгиланади.

Вазирлар Маҳкамасининг иши йил чораги ёки йиллик режаларига мувофиқ олиб борилади.

Муҳим давлат, хўжалик ва ижтимоий-маданий муаммоларни ҳал этиш учун Вазирлар Маҳкамасининг комплекс ёки мақсадли тадбирлари ишлаб чиқилади, улар Бош вазирнинг ўринбосарлари комплекс раҳбарлари томонидан Вазирлар Маҳкамаси мажлисларида кўриб чиқиш учун киритилади.

Иш режаси лойиҳасига масалаларни киритиш тўғрисидаги таклифларни Вазирлар Маҳкамасининг Раёсати аъзолари, вазирликлар, давлат қўмиталари ва идоралар, корпорациялар, концернлар, уюшмалар, Қорақалпоғистон Республикаси Вазирлар Кенгаши, вилоятлар ва Тошкент шаҳар ҳокимликларининг таклифларини ҳисобга олган ҳолда киритадилар.

Умумлаштирилган таклифлар режалаштирилдиган давр бошлангунча, 20 кундан кечиктирмай, Раёсатга кўриб чиқиш учун киритилади.

Режалаштирилган масалаларни кўриб чиқиш муддатларини ўзгартиришга ёки уларни чиқариб ташлашга Вазирлар Маҳкамасининг Раиси рухсат беради.

Вазирлар Маҳкамасининг Раёсати иш режасининг ўтган давр мобайнида қандай бажарилаётганлиги тўғрисидаги ҳисоботларни мунтазам равишда эшитиб боради.

Вазирлар Маҳкамасининг кўриб чиқиш учун "Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси

тўғрисида"ги қонун билан унинг ваколатига киритилган масалалар кўриб чиқилади.

Вазирлар Маҳкамаси амалдаги қонунларга мувофиқ Ўзбекистон Республикаси ҳудудигаги барча органлар, корхоналар, муассасалар, ташкилотлар, мансабдор шахслар ва фуқаролар томонидан бажарилиши мажбурий бўлган қарорлар ва фармойишлар чиқаради.¹ Вазирлар Маҳкамаси мажлисларида муҳокама этиш учун масалалар; вазирлар, давлат қўмиталарининг раислари, идоралар корпорациялар, концернлар, уюшмаларнинг раҳбарлари, Қорақалпоғистон Республикаси Вазирлар Кенгашининг раиси, вилоятлар ва Тошкент шаҳар ҳокимлари, улар бўлмаган (хизмат сафариди, меҳнат таътилида бўлган) ҳолларда эса уларнинг биринчи ўринбосарлари томонидан киритилади.

Туман ва шаҳарларнинг ҳокимлари, шунингдек, республикадаги вазирликлар, идоралар, корпорациялар, концернлар ва уюшмалар, иттифоқлар таркибига кирадиган бирлашмалар, корхоналар, муассасалар ва ташкилотларнинг раҳбарлари Вазирлар Маҳкамасига фақат ўзларининг юқори органлари орқали, давлат секторига киритилган корхоналар эса ўз ҳудудларида жойлашган вилоятлар ҳокимликлари ёки ўзларининг республика органлари орқали мурожаат қиладилар ва масалаларни киритадилар.

Вазирлар Маҳкамасига киритиладиган ҳар бир масала бўйича, одатда, давлат тилида аниқ баён қилинган, асосланган қарор ёки фармойиш лойиҳаси, шунингдек масаланинг моҳияти баён этилган ва мазкур ҳужжатни қабул қилиш зарурлиги асослаб берилган қисқача хат тақдим этилади. Амалга оширилиши қўшимча моддий ва бошқа харажатларни та-

¹ Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси, 98-модда, 4-банди.

лаб қиладиган қарорлар ва фармойишлар лойиҳаларини тақдим этишда молиявий-иқтисодий асослашлар илова қилинади.

Меъёрий тусдаги қарорларнинг лойиҳалари Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги билан ҳам келишиб олинади.

Ўзбекистонни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш дастурларини амалга ошириш ҳамда республика бюджети билан боғлиқ бўлган қарорлар, фармойишларнинг лойиҳалари ёки таклифлари тегишли равишда Макроиқтисодиёт ва статистика вазирлиги, Молия вазирлиги ҳамда Меҳнат вазирлиги билан, ташқи иқтисодий фаолият билан боғлиқ бўлган масалалар бўйича Ташқи иқтисодий алоқалар вазирлиги билан келишиб олиниши керак.

Вазирликлар, давлат қўмиталари, идоралар, корпорациялар, концернлар ва уюшмалар, Қорақалпоғистон Республикаси Вазирлар Кенгаши, вилоятлар ва Тошкент шаҳар ҳокимликларининг раҳбарлари Вазирлар Маҳкамасига киритиладиган қонунлар, қарорлар, фармойишлар лойиҳаларининг асосланганлиги ва сифати, келтирилган маълумотлар ва бошқа материалларнинг тўғрилиги, шунингдек, уларнинг манфаатдор ташкилотлар билан тегишли равишда келишиб олинганлиги учун шахсан жавоб берадилар.

Ҳужжатларнинг бошқа турларини тайёрлаш ва Вазирлар Маҳкамаси раҳбариятига билдириш тартиби, шунингдек, улар бўйича ижрочиларга топшириқлар (кўрсатмалар, резолюциялар)ни етказиш тартиби Вазирлар Маҳкамаси аппаратида иш юритиш бўйича Йўриқнома билан белгиланади.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг Раёсати Вазирлар Маҳкамасининг доимий органи сифатида Бош вазир ва ўринбосарларидан иборат таркибдаги Вазирлар Маҳкамасининг раёсати фаолият кўрсатади. Вазирлар Маҳка-

маси раисининг қарорига биноан Вазирлар Маҳкамаси Раёсатининг таркибига Ўзбекистон Республикаси ҳукуматининг бошқа аъзолари ҳам киритилиши мумкин. Вазирлар Маҳкамаси Раёсатининг ҳужжатлари қарорлар, фармойишлар ва баён-қарорлар шаклига чиқарилади".¹

Вазирлар Маҳкамаси мажлислари йилнинг ҳар чорагида камида бир марта ўтказилади. Вазирлар Маҳкамасининг доимий органи сифатида Раёсат мажлислари мунтазам, ҳар ойда камида бир марта ўтказилади. Мажлисларни Вазирлар Маҳкамасининг раиси ёки унинг топшириғига кўра, Ўзбекистон Республикаси Бош вазирлиги олиб бориши мумкин.

Зарурат туғилганда шошилинч масалаларни кўриб чиқиш учун Вазирлар Маҳкамаси ва унинг Раёсатининг режадан ташқари мажлислари ўтказилиши мумкин.

Вазирлар Маҳкамасининг Раёсатига кўриб чиқиш учун Вазирлар Маҳкамасининг ваколатига кирувчи ҳар қандай масалалар киритилади. Ўзбекистон Республикасининг "Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси тўғрисида"ги, қонунига мувофиқ фақат Вазирлар Маҳкамаси мажлисларида кўриб чиқиладиган масалалар унинг "Иш тартиби" билан белгиланади.

Вазирлар Маҳкамаси ва унинг Раёсати мажлисларида кўриб чиқиш учун масалаларни тайёрлашни Бош вазир ўринбосарларининг котибиятлари, бўлимлар ва бошқа бўлинмалари, Бош вазир ўринбосарларининг раҳбарлигида тегишли вазирликлар, давлат қўмиталари, идоралар, корпорациялар, концернлар, уюшмалар, Қорақалпоғистон Республикаси

¹ "Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси тўғрисида"ги Ўзбекистон Республикасининг 1993 йил 6 майда қабул қилинган қонунининг 18-моддаси. Т. "Адолат". 1994.

Вазирлар Кенгаши, вилоят ва Тошкент шаҳар ҳокимликлари, мазкур Иш тартибига мувофиқ Вазирлар Маҳкамасига масала киритиш ҳуқуқига эга бўлган давлат ва хўжалик бошқарувининг бошқа органлари билан биргаликда амалга оширадilar. Зарур ҳолларда масалаларни тайёрлашни Вазирлар Маҳкамаси ёки унинг Раёсати томонидан тузиладиган комиссиялар амалга оширадilar. *Вазирлар Маҳкамаси доимий комиссияларни тузади ва уларнинг вазифалари, ваколатлари ҳамда фаолият тартибини белгилайди. Давлат ва хўжалик бошқарувининг алоҳида масалалари бўйича таклифлар тайёрлаш, Вазирлар Маҳкамасининг қарори лойиҳаларини ишлаб чиқиш, шунингдек, Вазирлар Маҳкамасининг алоҳида топшириқларини бажариш учун Вазирлар Маҳкамасининг вақтинчалик комиссиялари ва бошқа органлари тузилиши мумкин.*¹

Бош вазир ўринбосарларининг котибиятлари ва бўлимлари таклифлари бўйича тайёрланадиган мажлис кун тартиби лойиҳаси мажлис бошланишидан камида 10 календарь кун олдин Вазирлар Маҳкамасининг Раиси ёки унинг топшириғига биноан, Бош Вазир билан келишилади. Кун тартиби келишилгандан кейин унга қўшимча масалалар фақат уларнинг розилиги билан киритилиши мумкин.

Вазирлар Маҳкамаси ёки унинг Раёсати мажлисига киритилган масалалар бўйича материаллар Бош вазирнинг тегишли ўринбосари — комплекс раҳбари томонидан кўриб чиқилади, у тайёрланган масалаларнинг сифати учун жавоб беради.

Қарор лойиҳаси Бош вазирнинг тармоқ бўйича ўринбосари — комплекс раҳбари, юридик бўлим ва бошқа манфаатдор бўлимлар, Бош вазир ўринбосар-

¹ Ўзбекистон Республикасининг "Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси тўғрисида"ги қонуни. 1993 йил 6 май, 19-модда. Т. "Адолат", 1994.

лари котибиятлари, тегишли вазирликлар, идоралар томонидан имзоланган ҳамда Вазирлар Маҳкамасининг ахборот таҳлил бошқармасида албатта маъқулланган бўлиши керак.

Лойиҳалар билан бир вақтда қуйидагилар тақдим этилади:

муҳокама қилиш тартиби, мажлисга таклиф этиладиган мансабдор шахслар рўйхати, қарор лойиҳасининг манфаатдор вазирликлар ва идоралар билан келишилганлиги тўғрисида маълумотнома, Бош вазир ўринбосари котибиятининг киритилган масаланинг моҳияти қисқача баён қилинган хати.

Қарор лойиҳаси тўлиқ келишиб олиш имкони бўлмаган фавқулодда ҳолларда келишилмаган масалалар асослашлар, мулоҳазалар ва таклифлар билан биргаликда келишилганлик тўғрисидаги маълумотномада кўрсатилиши керак.

Вазирлар Маҳкамаси ва унинг Раёсати мажлисларида кўриб чиқиш учун киритиладиган материаллар Бош Вазир ўринбосарларининг котибиятлари ва бўлимлари томонидан мажлисдан камида 7 кун олдин топширилади.

Вазирлар Маҳкамаси ёки унинг Раёсати мажлисига таклиф этиладиган мансабдор шахслар рўйхати Вазирлар Маҳкамасининг Раиси ва унинг топшириғига биноан Бош Вазир билан келишилади.

Вазирликлар, давлат қўмиталари ва идоралар, корпорациялар, концернлар, уюшмалар, давлат ва хўжалик бошқаруви бошқа органлари раҳбарларини Қорақалпоғистон Республикаси Вазирлар Кенгаши раиси, вилоятлар ва Тошкент шаҳар ҳокимликларини ҳамда мажлисга таклиф этиладиган бошқа шахсларни хабардор қилиш, шунингдек, уларни мажлисга келган ёки келмаганликларини назорат қилиш тегишлилиги бўйича Бош вазир ўринбосарларининг

котибиятлари ва бўлимлари томонидан амалга оширилади.

Вазирлар Маҳкамаси таркибига Конституциявий суд раиси, Бош прокурор, Олий суд раиси, Олий ҳўжалик суди раиси, Президент аппарати назорат инспекцияси раҳбари, Ўздавтелерадио компанияси, Марказий банк, Ташқи иқтисодий фаолият Миллий банки бошқарувларининг раислари, ЎЗА Бош директори, Макроиқтисодиёт ва статистика вазирининг ўринбосарлари, Қорақалпоғистон Республикаси Вазирлар Кенгашининг Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги доимий вакили, Ўзбекистон Касаба уюшмалари Федерацияси Кенгаши раиси, доимий равишда вилоятлар ва Тошкент шаҳар ҳокимлари, уларнинг ўринбосарлари ҳамда оммавий ахборот воситалари вакиллари эса заруриятга кўра таклиф этиладилар. Бошқа мансабдор шахслар мажлисга фақат уларга дахлдор масалалар бўйича таклиф этиладилар.

Вазирлар Маҳкамаси ва унинг Раёсати мажлисларида Ишлар Бошқарувчисининг ўринбосарлари, Бош вазир ўринбосарлари котибиятлари, бўлимлар ва бошқа бўлимлар мудирлари қатнашадилар. Вазирлар Маҳкамаси аппаратининг бошқа масъул ходимлари мажлисларни тайёрлашда ўзлари қатнашган масалалар кўриб чиқиладиганда иштирок этадилар. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг Ишлар бошқарувчиси, ўринбосарлари, котибият ходимлари ва бўлим бошқармалари, Вазирлар Маҳкамаси ва Раёсати мажлисларини тайёрлаш, қарор лойиҳаларини, таҳлилий, ахборот ва бошқа материалларни тайёрлаш, Вазирлар Маҳкамаси қарорларининг бажарилишини мунтазам равишда текшириб бориш учун фаолият кўрсатадилар.

Мажлис материаллари Вазирлар Маҳкамаси ёки унинг Раёсати аъзоларига, тегишли масалалар бўйича материаллар эса мажлисга таклиф этиладиган

бошқа мансабдор шахсларга ҳам мажлисдан камида 3 кун олдин тарқатилади.

Фақат Вазирлар Маҳкамаси мажлисларида қуйидагилар қўриб чиқилади.

1. Ўзбекистон Республикаси бюджетини тайёрлаш ва ижро этиш, шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Ҳукумати ихтиёридаги бюджетдан ташқари давлат жамғармаларини шакллантириш ва улардан фойдаланиш масалаларини кўради;

2. Бошқарув тузилмасини такомиллаштириш масалалари, Ўзбекистон Республикаси ва унинг айрим минтақаларини иқтисодий ва ижтимоий-маданий ривожлантириш дастурлари лойиҳаларини тузади;

3. Давлат қимматбаҳо қоғозларини чиқариш ҳажми ҳамда Ўзбекистон Республикаси давлат ички ва ташқи қарзи кўламлари тўғрисидаги таклифларни тайёрлайди;

4. Давлат мулкӣ объектларини хусусийлаштириш дастурларининг лойиҳалари ва хусусийлаштиришдан олинган маблағлардан фойдаланишнинг асосий йўналишлари тўғрисидаги таклифлар рўйхатини тузади;

5. Белгилаб қўйилган давлат нархлари қўлланиладиган маҳсулотлар, товарлар ва хизматлар рўйхатини тайёрлайди;

6. Қонунчилик ташаббуси таркибида Олий Мажлисга киритиладиган Ўзбекистон қонун лойиҳаларига ўз мулоҳазаларини беради;

7. Давлатлараро шартномалар ва битимларни имзолаш тўғрисида Ўзбекистон Республикаси Президентига таклифларни тайёрлайди.

Вазирлар Маҳкамаси қарорларини расмийлаштириш, тарқатиш, эълон қилиш ва кучга киритиш.

Вазирлар Маҳкамаси амалдаги қонун ҳужжатларига мувофиқ, Ўзбекистон Республикасининг бутун ҳудудида барча давлат органлари, корхоналари, муас-

сасалари, ташкилотлари, мансабдор шахслар ва фуқаролар томонидан бажарилиши мажбурий бўлган қарорлар ва фармойишлар чиқаради.¹

Вазирлар Маҳкамаси қарорлар, фармойишлар ва мажлис қарорлари қабул қилади. Вазирлар Маҳкамасининг меъёрий тусдаги ёки муҳим аҳамиятга эга бўлган ҳужжатлари қарорлар шаклида чиқарилади, шошилич ва бошқа жорий масалалар бўйича ҳужжатлар Вазирлар Маҳкамасининг фармойишлари ёки мажлис қарори шаклида чиқарилади.

Вазирлар Маҳкамасининг қарорлари ва фармойишлари улар имзолаган сана бўйича расмийлаштирилади ҳамда Бош Вазир ўринбосарларининг тегишли котибиятлари, бўлимлари томонидан тузиладиган тарқатиш рўйхати бўйича дарҳол ижрочиларга тарқатилади.

Вазирлар Маҳкамасининг меъёрий тусдаги қарорлари Ўзбекистон Республикаси ҳукуматининг қарорлари тўпламида эълон қилинади.

Вазирлар Маҳкамасининг меъёрий тусдаги қарорларида уларни кучга киритиш муддатлари кўрсатилади, бошқа ҳолларда улар имзоланган кундан бошлаб кучга киради.

Республикани кенг ва тезкорлик билан таништириш зарур бўлган қарорлар ва фармойишлар Вазирлар Маҳкамаси Раисининг ёки Бош вазирнинг топшириғига биноан матбуотда, телевидение ва радио орқали эълон қилинади. *Вазирлар Маҳкамаси Ўзбекистон Республикасини иқтисодий ва ижтимоий ривожлантиришнинг асосий йўналишларини, Ўзбекистон Республикаси бюджетининг асосий кўрсаткичларини ва унга киришладиган ўзгаришларни ишлаб чиқади ҳамда Олий Мажлиснинг*

¹ Ўзбекистон Республикасининг "Ўзбекистон Республикасининг Вазирлар Маҳкамаси тўғрисида"ги қонуни. 1993 йил 6-май, 20-модда. Т. Адолат. 1994 й.

тасдиғига киришади. Вазирлар Маҳкамаси ўз иши тўғрисида Олий Мажлис олдида ҳисоб бериб туради.¹

Вазирлар Маҳкамасида бошқа масалаларнинг кўриб чиқилиши

Вазирлар Маҳкамасига ёки Ўзбекистон Республикаси ҳукумати аъзосига, Олий Мажлисга депутатлар гуруҳи, Олий Мажлис қўмиталари ва комиссиялари Ўзбекистон Республикаси ҳукумати ёки унга бўйсунувчи давлат ёки хўжалик бошқарувчи органлари фаолиятига доир сўров билан мурожаат қилганларида, улар Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси мажлисларида, уч кундан кеч бўлмаган муддатда оғзаки ёки ёзма жавоб беришга мажбурдирлар.²

Вазирлар Маҳкамасининг топшириқлари вазирликлар, давлат қўмиталари, идоралар, корпорациялар, концернлар, уюшмалар, Қорақалпоғистон Республикаси Вазирлар Кенгаши, вилоят ва Тошкент шаҳар ҳокимликлари, давлат ва хўжалик бошқарувининг бошқа органлари томонидан ҳужжат жўнатилган кундан бошлиб 10 календарь кун мобайнида, агар бошқа муддат белгиланмаган бўлса, бажарилиши керак.

Қонунчилик ҳужжатларини ва Ҳукумат қарорларини Ўзбекистон Республикасининг қабул қилинган қонунларига мувофиқлаштириш бўйича топшириқлар давлат ва хўжалик бошқарув органлари томонидан бир ой мобайнида, агар Олий Мажлис қарорида бошқа муддат назарда тутилмаган бўлса, бажарили-

¹ Ўзбекистон Республикасининг "Ўзбекистон Республикасининг Вазирлар Маҳкамаси тўғрисида"ги қонуни. 1993 йил 6-май, 6-моддасининг 2-банди, Т., "Адолат", 1994 йил.

² Ўзбекистон Республикасининг "Ўзбекистон Республикасининг Вазирлар Маҳкамаси тўғрисида"ги қонуни. 1993 йил 6-май, 7-моддасидан Т., "Адолат", 1994 йил.

ши керак. Ушбу топшириқларни Адлия вазирлиги ва юридик бўлим билан биргаликда бажариш мазкур қонунларни тайёрлаган вазирликларга (бўлимларга) юкланади.

Бош Вазир ўринбосарларининг котибиятлари, бўлимлари киритилган материалларни Вазирлар Маҳкамаси раҳбариятига билдириш учун зарур ҳолларда ва пухта ишлаб чиқишни 3 кун мобайнида, республикани ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш дастурини амалга ошириш билан боғлиқ бўлган, бир неча вазирликлар, давлат қўмиталари, идоралар ва бошқаларнинг манфаатларига тегишли, пухта ишлаб чиқишни талаб қиладиган ҳужжатлар бўйича эса, бошқа муддат белгиланмаган бўлса, 10 кунгача муддатда таъминлайдилар. Бажариш муддатларини фақат топшириқни имзолаган раҳбар узайтириши мумкин.

Агар топшириқ бир неча ижрочига тааллуқли бўлса, у ҳолда уни бажаришга масъул бўлган вазирлик, давлат қўмитаси, идора, Қорақалпоғистон Республикаси Вазирлар Кенгаши, вилоятлар ва Тошкент шаҳар ҳокимликлари, Бош вазир ўринбосарларининг котибиятлари, бўлимлар ёки мувофиқлаштириш (чиқариш) топширилган мансабдор шахс бажарилишини ташкил этишга мажбурдир. Ижрочилар топшириқларнинг ўз вақтида бажарилиши учун баб-баравар жавоб берадилар.

Топшириқда қўйилган масалалар ҳал қилинган ёки асосий масала бўйича жавоб берган тақдирда у бажарилган ҳисобланади.

Вазирлар Маҳкамаси Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси қўмиталари ва комиссияларининг Ўзбекистон Республикаси ҳукумати фаолияти масалаларига доир тавсиялар ва таклифларини кўриб чиқади ва улар юзасидан чора-тадбирлар кўради. Тавсиялар ва таклифларни кўриб чиқиш натижала-

ри ҳақида ҳамда кўрилган чора-тадбирлар тўғрисида Вазирлар Маҳкамаси Олий Мажлиснинг тегишли қўмиталари ва комиссияларига улар билан келишилган муддатларда ахборот беради.

Вазирлар Маҳкамаси томонидан назорат қилиш ваколатларининг амалга оширилиши.

Вазирлар Маҳкамаси Вазирликлар, давлат қўмиталари, идоралар ҳамда давлат ва хўжалик бошқаруви ва бошқа органларнинг фаолияти устидан назоратни амалга оширади. Вазирлар Маҳкамаси вазирликлар, давлат қўмиталари, идоралар ҳамда давлат ва хўжалик бошқаруви ва бошқа органларнинг актлари амалдаги қонун ҳужжатларига зид бўлган ҳолларда уларни бекор қилиш ҳуқуқига эгадир.¹

Вазирлар Маҳкамаси ўзининг ваколатига кирувчи масалалар бўйича вазирликлар, давлат қўмиталари, идоралар, вилоят ва Тошкент шаҳар ҳокимликлари фаолияти устидан мунтазам назоратни амалга оширади.

Вазирлар Маҳкамаси қарорларининг, фармойишларининг, мажлис қарорларининг бажарилишини ташкил этиш ва текшириш Бош Вазир ўринбосарларининг котибиятлари, бўлимлари томонидан таъминланади.

Вазирлар Маҳкамаси вазирларнинг, давлат қўмиталари раисларининг, идоралар, корпорациялар, концернлар, уюшмалар, Қорақалпоғистон Республикаси Вазирлар Кенгаши, вилоятлар ва Тошкент шаҳар ҳокимликлари раҳбарларининг Ўзбекистонни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш бўйича топшириқларнинг қандай бажарилаётганлиги, давлат бюджетининг ижроси, шунингдек, давлат ҳокимияти ва

¹ Ўзбекистон Республикасининг "Ўзбекистон Республикасининг Вазирлар Маҳкамаси тўғрисида"ги қонуни. 1993 йил 6-май 12-моддасидан Т., "Адолат", 1994 йил.

бошқарувчи юқори органлар қарорларининг бажарилиши тўғрисидаги ҳисоботларини мунтазам равишда эшитиб боради, уларнинг сўзсиз рўёбга чиқарилишини таъминлаш чораларини кўради.

Ҳужжатларнинг ижросини назорат қилиш ишларини ташкил этиш Вазирлар Маҳкамаси томонидан тасдиқланадиган иш юритиш бўйича Йўриқнома ҳамда ҳужжатларнинг ижросини ва назоратини ташкил этиш тартиби билан белгиланади.

Бажарилган қарорларни назоратдан чиқариш тўғрисидаги қарор Вазирлар Маҳкамаси Раёсати томонидан қабул қилинади.

Хўжалик ва ижтимоий-маданий вазирликлар ва идоралар, давлат қўмиталари, бошқармалари ўзларига бўйсунувчи корхоналар, муассасалар ва ташкилотлар, ишлаб чиқариш бирлашмалари, темир йўллар, банклар, савдо-сотик билан шуғулланувчи концернлар, даволаш муассасалари, маданий-маърифий уйлар, кинотеатрлар, кутубхоналар фаолиятига раҳбарлик қиладилар. Қуролли Кучлар вазирлиги мамлакат мудофаасига раҳбарлик қилади ва уни таъминлайди. Ички ишлар органлари жамоат тартибини сақлайдилар, йўл ҳаракатини тартибга соладилар ва ёнғинга қарши хавфсизликни таъминлайдилар.

Миллий хавфсизлик қўмиталарининг органлари давлат тузумимиз, мустақиллигимиз душманлари бўлган ички тажовузлардан ҳимоя қиладилар. Ижтимоий таъминот вазирлиги фуқароларнинг қариганда ва меҳнат лаёқатини йўқотганда давлат томонидан таъминланадиган нафақа масалаларини, кам таъминланган оилаларга моддий ёрдам муаммоларини ҳал қилади. Давлат бошқарув органларининг ва улардаги мансабдор шахсларнинг вазифалари, фақатгина дастурлар ва бюджетлар билан эмас, балки Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси томонидан Конституция асосида қабул қилинган қонунлар ва қарорлар,

Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармони, фармойишлари ва қарорлари билан белгиланади. Бу қонун ва қарорлар, фармонлар, жумладан, бошқарувнинг ҳамма тармоқларидаги ва ижтимоий ҳаёт соҳаларидаги муносабатларни тартибга солади. Шу сабабли, Вазирлар Маҳкамаси ишининг ташаббускори сифатида Президент бутун Ўзбекистон халқининг алоҳида диққат марказида туради.

Президентлик республикасида Президент халқ томонидан сайланиб, давлатнинг ва ижроия ҳокимиятнинг бошлиғи ҳисобланади, ҳукумат таркиби Президент томонидан ташкил этилади ва унга ҳисобот беради. У давлат органлари тизимида Марказий ўринни эгаллайди. Ўзбекистон собиқ Иттифоқдаги республикалардан биринчи бўлиб мамлакатда давлатни идора этишнинг замонавий ҳамда самарали кўриниши, республиканинг Президентлик бошқарувини танлади.

Президентлик бошқарувининг муҳим вазифаларидан бири республиканинг сиёсий, иқтисодий мустақиллигини, ўзининг миллий валюта, байроқ, герб, мадҳия, Конституция каби давлат ва халқнинг кўп асрлик орзусини амалга ошириш билан боғлиқ бўлган масалаларни тезкорлик билан ҳал этиш эди. "Ички ва ташқи сиёсатимизнинг асосий йўналиши ва асосий мазмуни битта — чинакам мустақил Ўзбекистон давлатини барпо этиш".¹

Кучли ижро ҳокимиятининг Президент қўлида тўпланиши мамлакатдаги барча кучларни бир мақсад йўлида бирлаштиришга, сиёсий, ижтимоий-иқтисодий ривожланишга, мамлакатда барқарорлик, ҳуқуқ-тартиботни ўрнатишга асосий кафолат бўлади.

¹ И.А. Каримовнинг XII чақириқ Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг X сессиясида 1992 йил 2-3 июлда сўзлаган нутқидан. // "Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура", 14-бет.

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ МАҲАЛЛИЙ ҲОКИМИЯТ ОРГАНЛАРИ

1-§. Ўзбекистон Республикасида маҳаллий вакиллик ва ижроия ҳокимият органларининг ташқил этилиши ва тизими

Ўзбекистон Республикасининг мустақилликка эришиши ва демократик ҳуқуқий давлат барпо этиш жараёнидаги энг муҳим вазифалардан бири бозор муносабатларига асосланган иқтисодиётни барпо этиш бўлса, иккинчи вазифа республикада давлат ҳокимиятининг вакиллик ва фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органларини янги шароитларга мос келадиган тизимини яратиш эди. Ўзбекистон Республикаси Президенти И. А. Каримовнинг "янги уйни қурмай туриб, эскисини бузманг", деган кўрсатмаларига амал қилиб, вакиллик органларининг вилоят, туман ва шаҳар бўғинлари сақланиб қолинди. Ҳозирги амалда бўлган маҳаллий вакиллик органлари янги органлар бўлмасдан, халқ депутатлари Советлари негизида ташқил қилинган. Илгари социалистик тузум даврида маҳаллий халқ депутатлари Советлари аниқ бир ҳокимиятга эга бўлмаган. Улар ҳуқуқсизлигининг бош сабаби партия органлари тўғридан-тўғри уларнинг ишига аралашар ва уларга сайланадиган депутатлар партия органлари томонидан танланар эди¹. Уларнинг партияга содиқлигига қараб сайланиш, ҳуқуқ доирасининг пастлигига, ишчанлигига қараб ўтирилмас эди. Умуман олганда, Марказга

¹ О. Т. Ҳусанов. Ўзбекистон Республикасининг давлат ҳокимияти вакиллик ва ижроия ҳокимияти органлари. Т., "Университет", 1994, 30-бет.

қарам ҳамма республикалар ҳаётида коммунистик партиянинг дастурлари асосида қандай яшаш мумкинлиги белгилаб берилган.

Ўзбекистон Республикаси Конституцияси аввалги маҳаллий вакиллик органларининг номини Кенгашлар деб ўзгартириб қолмасдан, балки мутлақо янги тизимни Ўзбекистон Республикаси ўрнатди. Бу органларнинг ташкил этилиши мавқеи ва давлат бошқарувидаги тутган ўрни сифат жиҳатидан ўзгартирилди. Уларнинг самарали ишлашини таъминлаш учун, уч поғонали тизими вужудга келтирилди: вилоят, туман ва шаҳар халқ депутатлари Кенгашлари. Шундай қилиб, маҳаллий давлат ҳокимияти органлари мустақил вакиллик ва ижро ҳокимияти органларига бўлинади.

92-модда Вилоятлар, туманлар ва шаҳарларда (туманга бўйсунадиган шаҳарлардан, шунингдек шаҳар таркибига кирувчи туманлардан ташқари) ҳокимлар бошчилик қиладиган халқ депутатлари кенгашлари ҳокимиятнинг вакиллик органлари бўлиб, улар давлат ва фуқароларнинг манфаатларини кўзлаб уз ваколатларига тааллуқли масалаларни ҳал этадилар.

Ўзбекистон Республикасида бозор муносабатлари чуқурлашиб, ҳуқуқий демократик институтлари ривожланган сари, маҳаллий ижро ҳокимияти органлари фаолияти ҳам такомиллашиб бормоқда.

Маҳаллий давлат ҳокимияти органлари фаолиятини ташкил этишда ҳокимиятнинг тақсимланиш принципини асос қилиб олганлиги маҳаллий ижро ва вакиллик органлари ўртасидаги ҳуқуқий муносабатларининг конституциявий ҳолатини аниқлади.

Бу ҳақда Ўзбекистон Республикаси Президенти шундай деган эди: "Марказда ва жойларда амалдаги бошқарув тизимининг ҳар бир бўғини ўз вазифаси, ваколатлари ва масъулиятини яхши ва чуқур англайдиган, уни юқори малака билан бажарадиган яхлит самарали механизм сифатида фаолият кўрсатиши талаб этилади"¹. Маҳаллий ҳокимият органлари вакиллик ва ижро ҳокимияти органларига бўлиниши ҳокимиятчиликни тақсимлаш борасидаги муҳим қадам эди. Ўзбекистон Республикасининг "Маҳаллий давлат ҳокимияти тўғрисида"ги қонунига кўра, туманларга бўлинган шаҳарларда ва туманларга бўйсунган шаҳарларда Кенгашлар тузилмайди. Улар шаҳар таркибидаги туман ҳокими, шаҳар ҳокими томонидан тайинланади ва шаҳар Кенгаши томонидан тасдиқланади. Шаҳар таркибига кирувчи туман ҳокимлари шаҳар ҳокимининг расмий ваколатли вакили ҳисобланади ва унга ҳисоб бериб турадилар. Туманлар таркибига кирувчи шаҳар ҳокимларининг тайинланиши ҳам шу тартибда амалга оширилади.

Маҳаллий давлат ҳокимияти органлари бир-бирига бўйсунмаган мустақил давлат ва вакиллик органлари бўлиб, ўзаро муносабатларда ҳамкорлик асосида ўз фаолиятларини ташкил этадилар. Маҳаллий халқ депутатлари Кенгашларига ҳокимларнинг раҳбарлиги уни Кенгаш олдидаги масъулиятини оширади.

Республикада Миллий давлатчилик анъаналарини тиклашни кўзда тутиб, иқтисодиётни бозор муносабатларига ўтказиш шароитида ижроия ҳокимиятни мустақамлаш зарурлиги муносабати билан ҳокимлик лавозими 1992 йил қабул қилинган "Маҳаллий

¹ И. А. Каримовнинг. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг иккинчи чақирғи, биринчи сессиясидаги маърузаси. "Халқ сўзи", 2000 йил 24 январ.

ҳокимият идораларини қайта ташкил этиш тўғрисида"ги қонун асосида таъсис этилди. Қонунга мувофиқ ҳокимлар ҳам вакиллик органларига, ҳам ижроия ҳокимиятига раҳбарлик қиладилар. Ҳоким тегишли ҳудудда олий мансабдор шахс ҳисобланади.

101-модда. Маҳаллий ҳокимият органлари, Ўзбекистон Республикасининг қонунларини, Президент фармонларини, давлат ҳокимияти юқори органларининг қарорларини амалга оширадилар, халқ депутатлари қўйи Кенгашлари фаолиятига раҳбарлик қиладилар, республика ва маҳаллий ҳокимиятга молик масалаларни муҳокама қилишда қатнашадилар.

Юқори органларнинг ўзларига берилган ваколат доирасида қабул қилган қарорлари қўйи органлар ижро этиши учун мажбурийдир.

Халқ депутатлари Кенгашлари ва ҳокимларнинг ваколат муддати — беш йил.

Ҳокимлар Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан белгиланган миқдорда биринчи ўринбосар ва ўринбосарга эга бўлади. Шунингдек, ҳоким аппарати котибиятдан, бошқармалар, бўлимлар ва бошқа бўлинмалардан иборат бўлиб, уларнинг ташкил этилиш тартиби ва фаолият юртиши Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан тасдиқланадиган тегишли Низомлар асосида белгиланади.

Вилоят, туман ва шаҳарларнинг ҳокимлари ўзларининг амалий фаолиятларида Ўзбекистон Республикаси қонунлари, Ўзбекистон Республикаси Президенти фармонлари, юқори турувчи идораларнинг

қарорлари ва фармойишлари, тегишли халқ депутатлари Кенгашлари қарорларини амалга ошириш ишини таъминлайдилар. Туман ва шаҳар миқёсида қонуний кучга эга бўладиган қарорлар қабул қилдилар, ҳудудда иқтисодий аҳволни барқарорлаштириш бўйича истиқбол режаларини ишлаб чиқадилар, бюджет ва бюджетдан ташқари жамғармаларнинг бажарилишини назорат қилинишини амалга оширадилар.

Масалан, ҳоким аппаратининг котибияти халқ депутатлари Кенгаши сессияларига, мажлисларига, Маслаҳат Кенгашига тайёргарликни, қабул қилинадиган қарорларнинг экспертизасини, маҳкама ишининг истиқбол ва жорий режаларини ишлаб чиқишни, халқ депутатлари Кенгашининг доимий комиссияларига услубий ёрдам кўрсатишни ва қабул қилинган қарорлар ва бошқа ҳужжатларнинг ижросини тезкорлик билан назорат қилишни ташкил этади. Котибият ҳоким маҳкамаси фаолиятининг ижтимоий, моддий-техник ва ахборот воситалари билан таъминланишини амалга оширади. Шунингдек, ҳудудни ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг энг муҳим муаммоларини муҳокама қилиш учун ҳоким ҳузурида Маслаҳат кенгаши тузилади, унинг таркибига Ҳокимнинг биринчи ўринбосари ва ўринбосарлари, котибият бошлиғи киради. Ҳокимнинг қарорига мувофиқ Маслаҳат кенгаши таркибига халқ депутатлари Кенгашининг депутатлари ва бошқа ташкилотлардан бўлган вакиллар ҳам кириши мумкин.

Маслаҳат кенгаши мажлислари зарурат бўлганда Ҳоким томонидан чақирилади ва унинг раҳбарлигида ўтказилади.

Мажлис кун тартибини ҳоким тасдиқлайди Кенгаш мажлисларида муҳокама қилинадиган масалаларни кўриб чиқиш учун туман ва шаҳар ҳокимлари, халқ депутатлари Кенгашининг доимий комис-

сияларининг раислари, бўлимлар, бош бошқармалар раҳбарлари, жамоатчилик ва хўжалик ташкилотларининг, оммавий ахборот воситаларининг вакиллари қатнашади. Мажлисларни тайёрлаш ва ўтказиш ҳоким томонидан унинг ваколатини ҳамма муддатига тасдиқланадиган регламентга мувофиқ амалга оширилади. Регламентда масалаларни кўриб чиқиш тартиби ва тахминий вақти, маърузачилар, мунозарада қатнашувчилар ва таклиф қилинган шахсларнинг мажлислардаги иштироки аниқ қилиб белгиланади ҳамда, регламентга қатъий риоя қилиниш ҳоким томонидан таъминланади. Мажлиснинг бориши, унда иштирок этган шахслар, кун тартиби, мунозараларда қатнашганларнинг фикри, сўзга чиққанларнинг таклифлари ва танқидий мулоҳазалари ва Кенгаш қандай қарорга келганлиги баённомада ёзиб борилади. Муҳокама қилинган масалалар бўйича ҳоким томонидан қарор ёки фармойишлар қабул қилинади ва имзоланади. Қарорларнинг лойиҳалари ёки улардан кўчирмалар иш юргизиш ҳақидаги "Йўриқнома"да кўрсатилган муддатларда, ёки қарорларнинг ўзларида кўрсатилган муддатларда манфаатдор ташкилотларга ва фуқароларга юборилади.

Маслаҳат кенгаши мажлисларини тайёрлаш ва унинг ўтказилиши халқ депутатлари Кенгашининг сессияларини тайёрлашда муҳим аҳамиятга эгадир.

Ҳоким ҳузуридаги Маслаҳат Кенгаши мажлислари оралиғидаги даврда, қабул қилинган қарорларнинг ижроси ва ҳокимиятнинг кундалик фаолияти билан боғлиқ масалалар Кенгаш назоратида бўлади ҳамда маҳаллий хўжалик ва ижтимоий қурилишга узлуксиз раҳбарликни амалга оширишида, халқ депутатлари Кенгашининг доимий комиссиялари ва депутатлари, корхоналар, жамоат ташкилотлари юқори турувчи давлат органлари билан мустаҳкам алоқани таъминлайди ва қарорларнинг ижросини

ташкил қилиш, кадрларни тарбиялаш, уларга услубий ёрдам кўрсатишга имконият яратади.

103-модданинг 2-банди. Хоқимларнинг ва халқ депутатлари маҳаллий Кенгашларининг фаолиятини ташкил қилиш, уларнинг ваколат доирасини ва халқ депутатлари маҳаллий Кенгашларини сайлаш тартиби қонун билан белгиланади.

Ўзбекистон Республикаси маҳаллий давлат ҳокимияти органлари тизими 1996 йил 30 августдаги "Ўзбекистон Республикасида маъмурий-ҳудудий, топономик объектларга ном бериш ва уларнинг номларини ўзгартириш масалаларини ҳал этиш тартиби тўғрисида" ги қонунда Ўзбекистон Республикасининг маъмурий-ҳудудий бўлаклари Қорақалпоғистон Республикаси, вилоят, туман, шаҳар, шаҳардаги туман, қишлоқ, овул ва шаҳар қўрғонидан иборатдир, — дейилган. Бу ерда Қорақалпоғистон Республикаси миллий республикадир. Унинг ўзининг Конституцияси, Олий давлат ҳокимияти ва бошқа идоралари мавжуд. Маҳаллий ҳокимият органлари эса унинг маъмурий бўлинмаларидан ташкил қилинган. Ўзбекистон Республикасининг халқ депутатлари вилоят, туман, шаҳар Кенгашлари фаолиятининг ташкил этилиши Ўзбекистон фуқаролари томонидан умумий, тенг, тўғридан-тўғри сайлов ҳуқуқи асосида яширин овоз бериш орқали ошкоралик йўли билан амалга оширилади. Халқ депутатлари Кенгашларига депутатлар сайлови, 1994 йил 5 майда қабул қилинган "Халқ депутатлари вилоят, туман (шаҳар) депутатлари сайлови тўғрисида" ги қонун билан амалга оширилади. Халқ депутатлари Кенгашларига сайлов Олий Маж-

лисга сайлов ўтказиш принципларига ўхшаса ҳам, айрим ўзига хос хусусиятлари мавжуд. Халқ депутатлари Кенгашларига депутатларни сайлаш ҳуқуқи 18 ёш қилиб, сайланиш ҳуқуқи эса 21 ёшдан белгиланган. Сайловлар Ўзбекистон Олий Мажлиси томонидан уларнинг ваколат муддатининг тугашига камида 3 ой қолганда тайинланади. Сайловлар округлар бўйича ўтказилиб, турли ҳудуддаги Кенгашлар учун сайлов округларининг сони турлича бўлади. Халқ депутатлари вилоят ва Тошкент шаҳар Кенгашларига депутатлар сайлашда 60 тадан кўп бўлмаган, халқ депутатлари туман ва шаҳар Кенгашларига депутатлар сайлашда 30 тадан кўп бўлмаган ҳудудий сайлов округлари тузилади. Сайлов округларида сайловчилар сонининг тенг қилиб тузилишига эътибор берилади. Ҳар бир сайлов округидан биттадан депутат сайланади, номзодлар сони чекланмаган. Олий Мажлисга бўлгани каби, маҳаллий Кенгашлар сайловида ҳам овоз беришни ташкил қилиш, уни ўтказиш ва овозларни санаб чиқиш учун сайлов участкалари 20 тадан 3000 тагача аҳоли истиқомат қилаётган жойларда ташкил қилинади. Халқ депутатлари Кенгашларига депутатлар сайлаш ишларига сайлов комиссиялари раҳбарлик қилади. Сайлов комиссияларининг тизими Олий Мажлисга сайловдагидек бир хилда тузилмайди. Халқ депутатлари Кенгашларига сайловда, *биринчидан*, вилоятлар ва Тошкент шаҳар халқ депутатлари Кенгашларига депутатлар сайловини ўтказувчи сайлов комиссиялари; *иккинчидан*, туман Кенгашига депутатлар сайловини ўтказувчи сайлов комиссияси; *учинчидан*, шаҳар Кенгашига депутатлар сайловини ўтказувчи шаҳар сайлов комиссияси тузилади. Сайлов комиссияси таркибига вакиллар меҳнат жамоалари, жамоат бирлашмалари, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари йиғилишларида кўрсатилиб, те-

гишли маҳаллий Кенгаш томонидан тасдиқланади. Сайлов кунидан 3 ой олдин депутатликка номзод кўрсатиш бошланади. Вилоят ва Тошкент шаҳар Кенгашлари депутатлигига номзодларни сиёсий партиялар, халқ депутатлари туман ва шаҳар Кенгашлари ҳамда фуқароларнинг ташаббускор гуруҳлари кўрсатади. Халқ депутатлари туман ва шаҳар Кенгашлари депутатлигига номзодлар кўрсатиш ҳуқуқига сиёсий партиялар, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари ва фуқароларнинг ташаббускор гуруҳлари эгадирлар. Сиёсий партиялар сайлов тайинланган кундан камида 6 ой олдин Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлигидан қонунда белгиланган тартибда рўйхатдан ўтган бўлишлари шарт. Сайлов тўғрисидаги қонунларда овоз бериш куни вақти, тартиби Олий Мажлисга депутат сайлашдагидек сайловчилар рўйхатига асосан бюллетенлар тайёрланади. Сайлов куни сайловчиларнинг ҳар бир сайлов округида ярмидан ортиғи иштирок этган бўлса, сайлов ҳақиқий ҳисобланади. Шунингдек, сайлов округларида иштирок этган сайловчиларнинг ярмидан кўп овозини олган номзод депутатликка сайланган ҳисобланади. Агар номзодлардан бирортаси тегишли овозни ололмаса, такрорий овоз бериш ўтказилади. Такрорий сайлов эса қонун талаблари бузилган ҳолларда қайтадан номзодлар кўрсатилиб, сайлов тўғрисидаги қонунда белгиланган тартибда амалга оширилади.

Сайлов ўтгандан сўнг вилоят, туман, шаҳар Кенгашларининг биринчи сессияси кечи билан уч ҳафталик муддат ичида чақирилади ва у энг кекса депутатлардан бири томонидан очилади, раис сайлангунга қадар сессияни олиб боради. Халқ депутатлари вилоят, туман, шаҳар Кенгашлари сессияда муҳокама қилинаётган масалалар бўйича очиқ ёки яширин овоз бериш орқали депутатларнинг умумий кўпчилик ово-

зи билан қарорлар қабул қилинади. Янги чақирик биринчи сессияда дастлаб мандат комиссияси тузилади. Мандат комиссияси сайланган депутатларнинг ваколатларининг ҳақиқийлигини тасдиқлагандан сўнг, доимий комиссиялар тузилади. Доимий комиссиялар ва уларнинг аъзоларининг сони қанча бўлишини Кенгашнинг ўзи белгилайди. Доимий комиссиялар депутатларни бирлаштирувчи орган бўлиб, халқ депутатлари Кенгашларининг ишини уюштирувчи ёрдамчи орган ҳамдир.

Ўзбекистон Республикасида маҳаллий халқ депутатлари Кенгашлари доимий комиссияларининг фаолияти Ўзбекистон Республикасининг "Маҳаллий давлат ҳокимияти тўғрисида" ги қонун ва комиссиялар тўғрисидаги низомлар асосида ташкил этилади. Доимий комиссиялар тўғрисидаги низомларни Кенгашларнинг ўзлари қабул қиладилар. Доимий комиссиялар депутатларнинг Кенгаш вазифаларини бажаришда иштирок этиши учун тузилади ва улар фаолиятининг асосий шаклларида бири бўлиб хизмат қилади. Комиссияларнинг ўзига хослиги энг аввало шундаки, улар орқали депутатлар сессия ўртасидаги даврда давлат бошқаруви фаолиятига доимий жалб қилинади. Доимий комиссиялар — маҳаллий Кенгашларнинг органлари бўлиб, кўпчилик депутатларни бирлаштиради ва жамоатчилик асосида ишлайди. "Халқ депутатлари вилоят, туман ва шаҳар кенгашларига сайлов тўғрисида" ги Ўзбекистон Республикаси қонунига мувофиқ халқ депутатлари вилоят ва Тошкент шаҳар Кенгашига 60 тадан, туман ва шаҳар кенгашларига 30 тадан депутат сайланади. Бу ҳолат албатта шу Кенгашларда тузиладиган доимий комиссиялар сонига таъсир ўтказади. Доимий комиссияларнинг асосий вазифаларига қуйидагилар киради: Кенгаш ва ҳокимият кўриб чиқиши учун таклифлар ишлаб чиқиш ва киритилган масалалар бўйича ху-

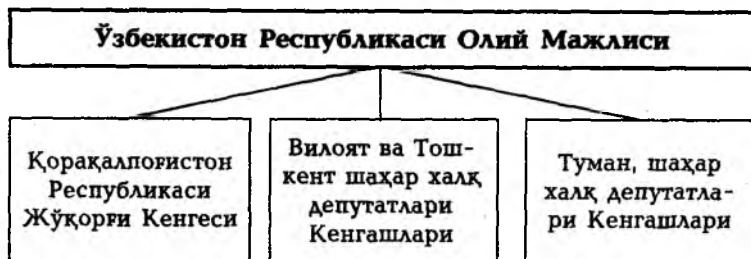
лоса тайёрлаш; Кенгаш ҳокимият ва юқори органларнинг қарорларини амалга оширишдаги ташкилий ишда иштирок этиш; сайловчиларнинг мурожаатларини амалга оширилиши ва ижросини назорат қилишга кўмаклашиш; Кенгаш қарорларини амалга ошириш бўйича ҳокимият бўлим ва бошқармаларини, корхона, ташкилот ва муассасалар фаолиятини назорат қилиш. Доимий комиссиялар бевосита маҳаллий Кенгаш раҳбарлигида ишлайди, уларга бўйсунди ва ҳисоб бериб туради. Фақатгина Кенгаш уларга ижроси мажбурий бўлган кўрсатмалар бериши мумкин, улар ҳисоботини эшитиш, комиссия тизими ва таркибини ўзгартириши мумкин. Доимий комиссиялар ҳар бир янги чақириқ халқ депутатлари Кенгашларининг биринчи сессияларида, уларнинг ваколатлари даврига сайланади.

Маҳаллий ижроия ҳокимият органлари фаолиятининг ҳамма соҳаларида муаммоларни ҳал этиш учун вилоят, туман ва шаҳар ҳокимликлари ҳузурида комиссиялар тузилади. Комиссиялар тизими қуйидаги тартибда бўлиши мумкин (ҳар бир ҳудуднинг ижтимоий-иқтисодий ривожланишига қараб комиссиялар тизими турли хил бўлиши мумкин):

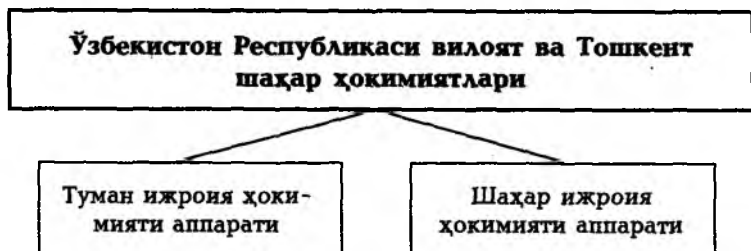
1. "Мустақиллик", "Наврўз" байрамлари ва оммавий тадбирларни ўтказиш комиссияси.
2. Наркотик моддалар устидан назорат қилиш бўйича вилоят минтақавий комиссияси.
3. Фавқулодда ҳолатлар бўйича комиссияси.
4. Ҳисоб-китоблар механизмини такомиллаштириш ва бюджетга тўловлар интизомини мустаҳкамлаш бўйича комиссияси.
5. Ёқилғи-энергетика ресурсларидан оқилона фойдаланиш комиссияси.
6. Металлом йиғиш ва топшириш бўйича комиссияси.

7. Қишлоқ инфраструктурасини ривожлантириш дастурини бажаришни назорат қилиш бўйича комиссияси.
8. Алоҳида муҳим аҳамиятга эга бўлган объектларнинг қўриқланишини назорат қилиш бўйича комиссияси.
9. Қишга тайёргарлик кўриш бўйича комиссияси.
10. Йўл ҳаракати хавфсизлигини таъминлаш комиссияси.
11. Эпидемияга қарши кураш комиссияси.
12. Топономик объектларга ном бериш ва уларнинг номини ўзгартириш масалалари комиссияси.
13. "Давлат тили тўғрисида"ги қонунни бажариш ва янги ўзбек алифбосини жорий қилиш масалалари комиссияси.
14. Вилоят чақирув комиссияси.
15. Бозорларнинг фаолиятини ташкил этиш ва уларни бошқаришни тартибга солиш комиссияси.
16. Пул-кредит сиёсати комиссияси.
17. Корхоналар банкротлиги ва санация масалалари бўйича комиссияси.
18. Акциз маркалари тизимини жорий этиш бўйича идоралараро комиссияси.
19. Қишлоқ хўжалиги корхоналарини санация қилиш масалалари комиссияси.
20. Кичик ва ўрта тадбиркорликни ривожлантириш, рағбатлантириш бўйича комиссияси.
21. Солиқ ва тўловлар интизомини мустаҳкамлаш бўйича комиссияси.
22. Ҳаж ва умра зиёратларини ташкил этиш комиссияси.
23. Вояга етмаганлар ишлари бўйича комиссияси.
24. Жазони ўташ жойларидан озод қилинган шахсларга ижтимоий-маиший жиҳатдан ёрдам кўрсатиш бўйича комиссиялар фаолият кўрсатмоқдалар.

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ВАКИЛЛИК ОРГАНЛАРИ ТИЗИМИ

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ МАҲАЛЛИЙ ИЖРОИЯ ҲОКИМИЯТ ОРГАНЛАРИ ТИЗИМИДА ҲОКИМЛАР

2-§. Маҳаллий давлат ҳокимияти органларининг конституциявий вазифалари

Ўзбекистон Республикаси Конституциясига мувофиқ, маҳаллий давлат ҳокимияти органлари қуйидаги асосий вазифаларни ҳал этадилар: ҳудудларни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш юзасидан комплекс дастурларни ишлаб чиқиш ва ҳукумат дастурларини амалга ошириш; жойларда хўжалик юриштиш шакллари тақомиллаштириш, молия ва тўлов

интизомини мустаҳкамлаш ва тадбиркорликни қўлаб-қувватлаш; табиий ва меҳнат ресурсларидан оқилона фойдаланиш, атроф-муҳитни муҳофаза этиш; қонунлар, Олий Мажлис қарорлари, Ўзбекистон Республикаси Президенти фармонлари ва фармойишлари, Вазирлар Маҳкамаси ва халқ депутатлари Кенгашлари қарорларининг ижросини таъминлаш; маҳаллий ҳокимият ва ўзини ўзи бошқариш органлари фаолиятини мувофиқлаштириш ва уларнинг ишини доимий назоратини ташкил этади.

100-модда. Маҳаллий ҳокимият органлари ихтиёрига қуйидагилар киради:

қонунийликни, ҳуқуқий-тартиботни ва фуқароларнинг хавфсизлигини таъминлаш;

ҳудудларни иқтисодий, ижтимоий ва маданий ривожлантириш;

маҳаллий бюджетни шакллантириш ва уни ижро этиш, маҳаллий солиқлар, йиғимларни белгилаш, бюджетдан ташқари жамғармаларни ҳосил қилиш;

маҳаллий коммунал хўжаликка раҳбарлик қилиш;

атроф-муҳитни муҳофаза қилиш;

фуқаролик ҳолати актларини қайд этишни таъминлаш;

норматив ҳужжатларни қабул қилиш ҳамда Ўзбекистон Республикаси қонунларига зид келмайдиган бошқа ваколатларни амалга ошириш.

Қонунийликнинг моҳияти ҳамма давлат органлари, жамоат ташкилотлари, мансабдор шахслар ва фуқаролар қабул қилинган меъёрий ҳужжатларга бир

хилда риюя қилишларини билдиради. Халқ депутатлари Кенгашларининг ҳар бир бўғини қонунларда белгиланган ваколатларни, ўзларига берилган ҳуқуқлари доирасида, амалга оширадилар. Қонунийликни таъминлашда давлат фаолиятининг ҳуқуқий асосларини ривожлантириш билан бир қаторда, қонунларни ва улар асосида қабул қилинган меъёрий ҳужжатларнинг бажарилиши устидан ўрнатилган назорат ҳам катта аҳамиятга эгадир.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 93-моддасига мувофиқ, республикада қонунийликка амал қилинишида назорат хизматини республика Президенти тузади, бу Республика Президенти аппаратидаги назорат инспекциясидир. Вилоят, туман ва шаҳар ҳокимлари аппаратида ҳам назорат инспекцияси тузилган.

Маҳаллий Кенгашлар фаолиятида қонунийлик принципини таъминлаш қатор талабларга жавоб беришни кўзда тутуди, уларнинг асосийлари қуйидагилардир: биринчидан, Конституция ва қонунлар билан белгилаб берилган ваколатларга риюя қилиш, ҳар бир Кенгаш қонунлар билан белгиланган масалаларнигина ҳал қилиши мумкин; иккинчидан, масалаларни ҳал қилишнинг белгиланган тартибига риюя қилиш. Масалан, халқ депутатлари Кенгашлари сессияларини ўтказишда регламентга риюя қилиш. Ниҳоят, учинчидан, қабул қилинаётган актларга нисбатан қонунчилик талабларига риюя қилиш. Кенгаш фақат унга берилган ҳуқуқлар доирасидагина актлар қабул қилиши мумкин. Кенгашнинг қарори ўзининг мазмунига кўра қонунларга ва юқори органларнинг актларига мос бўлиши шарт. Қарор, қонунлар кўзда тутилган тартибда ва шаклда қабул қилинади. Шунингдек, маҳаллий давлат органлари фаолиятида ошкоралик принципи ҳам улар фаолиятининг тўғри ташкил этилишини таъминлайди.

Халқ депутатлари Кенгашлари ишининг ошкора-лигини таъминлаш усуллари жуда ҳам турли-туман бўлиб, уларни бир-биридан ажратиб қўллаш мумкин эмас. Масалан, Кенгашлар фаолиятида фуқаролар иштирокини таъминлашда депутатларнинг фаолияти билан боғлиқ ишларни кўришимиз мумкин.

Халқ депутатлари ўз сайловчилари билан доимий алоқада бўлиб, шунингдек уларни хўжалик ва ижтимоий қурилиш режаларининг бажарилиши ҳақида, Кенгаш қарорлари ва сайловчилар мурожаатларининг бажарилиши ҳақида хабардор қилиб туришлари керак. Депутатлар қонунларнинг Кенгаш ва унинг органлари қарорларининг ижро қилинишини назорат қилишлари, жамоатчилик фикрини ўрганишлари, Кенгаш ва унинг органларига, аҳолининг талаб ва эҳтиёжларини етказишлари ва уларни қондириш тадбирларини кўришлари, тегишли органларни кўриб чиқиш учун, депутатлик фаолияти ҳуқуқидан келиб чиқадиган таклифларни киритишлари лозим.

Бу талаблар фақат вакиллик органлари фаолиятига татбиқ қилиниб қолмасдан, балки ижроия ҳокимияти, унинг органлари ва ҳамма депутатларнинг фаолиятига ҳам татбиқ қилинади, чунки депутатларнинг сессиялардаги, комиссиялардаги ва сайлов округларидаги фаолияти бошқариш соҳасидаги давлат фаолиятининг бир кўринишидир.

Ўзбекистон Республикаси вакиллик органлари ишини ташкил этилишининг энг муҳим жиҳатларидан бири депутатнинг бевосита ўз сайлов округидаги фаолиятини амалга оширишда қонун бузилган ҳолларни бартараф этишни талаб қилиш ҳуқуқидир. "Ўзбекистон Республикасида депутатларнинг мақоми тўғрисида"ги қонуннинг 20-моддасида давлат ҳокимиятининг вакили сифатида депутат фуқароларнинг ҳуқуқлари ва қонун билан муҳофаза қилинадиган манфаатлари бузилган тақдирда, чора-тадбир-

ларни кўриш ҳуқуқи вакиллик органлари фаолиятининг энг муҳим демократик принципларини ҳаётга татбиқ этиш йўналишларини белгилаб беради ёки қонунчилик ўзгача тарзда бузилган ҳолларга дуч келганда ўша жойнинг ўзида бундай бузилишларнинг тўхтатилишини талаб қилишга, зарур ҳолларда эса шундай бузилишларга чек қўйилишини талаб қилиб, тегишли органлар ва мансабдор шахсларга мурожаат этиш ҳуқуқи мустаҳкамланган. Халқ депутатларини сайлов округларидаги фаолиятининг асосий кўринишларидан бири депутатларнинг сайловчилар билан учрашувларини ташкил қилинишидир. Ўзбекистон ва Қорақалпоғистон Республикаси Олий давлат ҳокимияти органларининг депутатлари йилига бир марта, маҳаллий Кенгаш депутатлари йилига икки марта ўз иши ва сайловолди дастури қандай бажарилаётгани ҳақида сайловчилар, уни депутатликка номзод этиб кўрсатган сиёсий партиялар, жамоалар ва жамоат ташкилотлари олдида ҳисобот бериб туришлари шарт. Депутатнинг ҳисоботи, шунингдек, тегишли Кенгаш томонидан белгиланган миқдордаги сайловчилар гуруҳининг талабига биноан ҳам ўтказилиши мумкин.

Вилоят, шаҳар ва туман халқ депутатлари Кенгашлари ва ҳокимлар ўз ҳудудларида қонунийлик, ҳуқуқ-тартибот ва хавфсизликни таъминлаш бўйича назорат олиб борадилар. Юқори турувчи халқ депутатлари Кенгашлари қуйи турувчи халқ депутатлари фаолиятига раҳбарлик қиладилар ва назоратни амалга оширадилар. Халқ депутатлари Кенгашлари ўзини ўзи бошқариш органларининг фаолияти устидан назорат ўрнатадилар ва улар фаолиятини йўналтириб, мувофиқлаштириб турадилар.

"Маҳаллий давлат ҳокимияти тўғрисида"ги қонуннинг 7-моддасида маҳаллий давлат ҳокимияти фаолиятининг иқтисодий асосини ташкил этувчи мулк

шакллари белгиланган. Унга кўра, халқ депутатлари вилоят, туман, шаҳар Кенгаши ва вилоят, туман, шаҳар ҳокими фаолиятининг иқтисодий асосини маъмурий-ҳудудий тузилмаларининг давлат мулки (жамоат мулки) вилоят, туман ва шаҳарда мавжуд бўлиб, иқтисодий ва ижтимоий ривожланишга хизмат қилувчи бошқа мулк шаклларини ташкил этади", деб белгиланган. Ушбу қонуннинг 11-моддасига кўра, "вилоят, туман, шаҳарнинг молиявий ресурсларини бюджет манбалари, бюджетдан ташқари фондлар, аниқ мақсадга қаратилган фондлар, кредит ресурслари, шунингдек республика (вилоят, Тошкент шаҳри) бюджетидан ажратилган субвенциялар ва дотациялар ташкил этади", дейилган. Қонунга мувофиқ, маҳаллий ҳокимият органларининг молиявий асосини вилоят, туман, шаҳар бюджетидан ташқари фондлар ҳам ташкил этиши мумкин, 14-моддада "халқ депутатлари вилоят, туман, шаҳар Кенгаши: фуқаролар, мулкчилик шаклидан қатъи назар, корхоналар, муассасалар ва ташкилотларнинг ихтиёрий бадаллари ва хайрияларидан; Ўзбекистон Республикаси қонунларига мувофиқ ундириладиган айрим турдаги жарималардан; бюджетдан ташқари ўзга маблағлардан таркиб топадиган бюджетдан ташқари фондлар"дан ташкил топади, деб белгиланган.

Халқ депутатлари Кенгашлари ва ҳокимлар хўжалик қурилиши соҳасида саноат, қишлоқ хўжалиги, қурилиш, транспорт ва алоқа воситаларини, тураржой, қурилиш, коммунал қурилиш, ҳудудларни ободонлаштириш, савдо ва умумий овқатланиш, аҳолига маиший ва бошқа турдаги хизмат кўрсатиш, табиий ресурслардан фойдаланиш, табиатни муҳофаза қилиш масалаларини ҳал қиладилар. Халқ депутатлари Кенгашлари ва ҳокимлар ижтимоий маданий қурилиш соҳасида халқ маорифи, маданий-оқартув ишлари, соғлиқни сақлаш, ижтимоий таъминот, жис-

моний тарбия, спорт, меҳнат ва иш ҳақи масалаларини ҳал қиладилар. Мазкур соҳада санаб ўтилган ваколатларнинг ўзигина халқ депутатлари Кенгашлари ва ҳокимларнинг шу соҳадаги вазифалари мураккаб ва турли-туман мазмун касб этишини кўрсатади.

104-модда. Ҳоким ўзига берилган ваколатлар доирасида тегишли ҳудуддаги барча корхоналар, муассасалар, ташкилотлар, бирлашмалар, шунингдек, мансабдор шахслар ва фуқаролар томонидан бажарилиши мажбурий бўлган қарорлар қабул қилади.

Маҳаллий давлат ҳокимияти ўз ваколатларига тааллуқли турли масалаларни тегишли ҳудудда ижро қилиниши мажбурий бўлган ҳужжатлар қабул қилиш билан ҳал қиладилар. Уларнинг қабул қилаётган қарорларининг самарадорлиги уларни синчковлик билан тайёрлашга ва қонунчиликда кўрсатилган маълум талабларнинг бажарилишига кўп жиҳатдан боғлиқ.

Биринчидан, халқ депутатлари Кенгаши ва ҳокимнинг ҳар бир қарори аниқ маълумотларга асосланган бўлиши лозим.

Иккинчидан, Кенгаш ёки ҳоким қабул қиладиган ҳар бир қарор кенг маънода тежамкор бўлиши шарт. Биринчи навбатда у ҳақиқатан ҳам зарур бўлиб қолганда чиқарилиши керак. Юқори турувчи органларнинг қарорларини ёки Кенгаш ва ҳокимнинг олдин қабул қилган қарорларини қайтарувчи, такрорловчи қарорлар қабул қилиш мақсадга мувофиқ эмас. Қарорларнинг кўплиги, агарда улар бир-бирини қайтарса, қарор билан унинг ижроси ўртасида қарама-

қаршиликлар келтириб чиқаради, ижронинг аҳамиятини камайтиради ва уни қийинлаштиради. У ёки бу масалани ҳал қилишда энг кам моддий-молиявий маблағ сарф қилишни, кам куч сарф қилинишини талаб қиладиган йўл танлаб олиниши лозим. Тежамкорлик ҳал қилинаётган масалага ҳар томонлама ёндошиш, ҳозирги замон фани ва илғор тажриба ютуқларидан фойдаланиш билан таъминланади.

Учинчидан, қарор қонуний бўлиши керак, яъни у тегишли орган томонидан ваколати доирасида қабул қилинганлигини билдиради ва у ёки бу масалани қонун йўл қўйган воситалар билан ҳал қилинишини кўзда тутади. Кенгаш ва ҳокимлик қарорлари уларнинг сессиялари ва мажлисларида етарли сондаги депутатлар қатнашганда, қарорлар овозга қўйилганда овозларни кўпчилик овоз билан қабул қилиниши, тўғри расмийлаштирилиши ва имзоланиши, ижрочиларга кўрсатилган муддатларга юборилиши лозим. Қарорларнинг ҳаётийлиги ва тежамкорлигини таъминлаш учун лойиҳаларни тайёрлашда қарорлар қабул қилиш тартибини билдирган мутахассислар ва манфаатдор ташкилотлар жалб қилиниши, депутатларнинг жамоатчиликнинг қуйи турувчи органларининг фикр ва мулоҳазаларини эътиборга олиниши муҳимдир. Қарор қабул қилиш уларни ҳаётга татбиқ қилиш бўйича ташкилий иш билан ажратилмаган ҳолда амалга оширилади. Қарорлар ижросини ва назоратни ташкил қилиб қолмасдан, юқори органлар актларининг ҳам ижросининг назоратини ташкил қилинади. Ижро ва назорат ташкил қилиш ишининг марказида ҳокимлик девони бўлиши лозим. У бу йўналишда бўлим ва бошқармаларни, жамоатчилик органларининг фаолиятини мувофиқлаштиради. Халқ депутатлари Кенгаши ёки ҳокимликнинг маълум тармоқдаги иши ўрганилаётганда, масалан, савдо ва умумий овқатланиш, мактабларнинг ўқув йи-

лига тайёргарлиги, одат бўйича шу соҳалардаги ҳамма корхона, муассасаларнинг иши текширилади. Шундай йўл билан фақат корхона, ташкилот ва муассасаларнинг иши билангина танишиб қолмасдан, балки халқ депутатлари Кенгаши доимий комиссиялари ёки ҳокимлик бўлим бошқармаларининг назорат қилиш сифати билан танишиш учун кенг имконият яратилади. Бу эса қарор ва бошқа ҳужжатларнинг ишлаб чиқилиши ва тайёрланишида аниқ мақсаднинг ифодаланишини таъминлаб беради.

3-§. Маҳаллий ҳокимият вакиллик органлари ва ижроия ҳокимият органлари муносабатларининг ҳуқуқий тартибга солиниши

Ҳокимларнинг ижро ва вакиллик органлари тизимига бошчилик қилиш жойларда давлат ҳокимиятининг амалга оширилишида масъул шахсни белгилайди. Бу эса, ота-боболаримизнинг давлат бошқаруви тажрибасида синовдан ўтган усули ҳисобланади. Шунингдек, Конституциянинг 11-моддасида белгиланган ҳокимиятнинг тақсимланиш принципига мутлақо тўғри келади. Чунки ҳокимлар вакиллик органлари олдида вақти-вақти билан ҳисоб бериб туради. Вакиллик органларига бошчилик қилиш Конституциянинг 99 ва 102-моддаларида ҳамда маҳаллий давлат ҳокимияти тўғрисидаги қонуннинг 1-моддасида мустаҳкамланган тартибда амалга оширилади.

Шунингдек, ҳоким ўз ўринбосарлари ва ижроия ҳокимият таркибий бўлинмаларининг раҳбарларини лавозимига тайинлаш ва лавозимидан озод этиш тўғрисидаги қарорларини халқ депутатлари Кенгаши тасдиғига тақдим этади. Ҳокимлик девони бўлинмалари раҳбарларини лавозимига тайинлади ва лавозимидан озод этади.

102-модда. Вакиллик ва ижроия ҳокимияти-
ни тегишлилигига қараб вилоят, туман ва шаҳар
ҳокимлари бошқаради.

Вилоят ҳокимлари ва Тошкент шаҳар ҳоки-
ми Президент томонидан тайинланади ва лаво-
зимидан озод қилинади ҳамда тегишли халқ де-
путатлари Кенгаши томонидан тасдиқланади.

Туман ва шаҳарларнинг ҳокимлари тегишли
вилоят ҳокими томонидан тайинланади ва лаво-
зимидан озод қилинади ҳамда тегишли халқ де-
путатлари Кенгаши томонидан тасдиқланади.

Шаҳарлардаги туманларнинг ҳокимлари те-
гишли шаҳар ҳокими томонидан тайинланади ва
лавозимидан озод қилинади ҳамда халқ депутат-
лари шаҳар Кенгаши томонидан тасдиқланади.
Туманларга бўйсунган шаҳарларнинг ҳокимла-
рини туман ҳокими тайинлайди ва вазифасидан
озод қилади ҳамда халқ депутатлари туман Кен-
гаши томонидан тасдиқланади.

Ўзбекистон Республикасининг "Маҳаллий давлат
ҳокимияти тўғрисида"ги қонунида халқ депутатлари
Кенгаши ва ҳокимнинг фаолиятида қонунийликнинг
кафолатлари берилган. Ушбу қонуннинг 26-модда-
сига мувофиқ, халқ депутатлари вилоят, туман, ша-
ҳар Кенгашининг қарорлари Конституция ва қонун-
ларга, Ўзбекистон Республикаси Президентининг
фармонлари, қарорлари ва фармойишларига зид бўл-
маслиги керак. Акс ҳолларда улар Ўзбекистон Рес-
публикаси Олий Мажлиси томонидан бекор қили-
нади. Ҳокимларнинг Ўзбекистон Республикаси Кон-
ституцияси, қонунлари, Президент фармонлари,
қарорлари ва фармойишларига, Вазирлар Маҳкама-

сининг қарор ва фармойишларига, шунингдек, давлат манфаатларига зид келадиган ҳужжатлари Ўзбекистон Республикаси Президенти ёки Вазирлар Маҳкамаси томонидан тўхтатилади ва бекор қилинади. Бундан ташқари, ҳоким қабул қилган норматив ҳужжатлар устидан фуқаролар, жамоат бирлашмалари, корхоналар, муассасалар ва ташкилотлар судга шикоят қилишлари мумкин.

"Иқтисодий ва ижтимоий муаммоларнинг самарали ҳал этилиши пировард натижада инсон ҳуқуқларини таъминлашнинг моддий кафолатини яратишга олиб келади"¹, — деб таъкидлади Ўзбекистон Республикаси Президенти И. А. Каримов Республика Олий Мажлиси биринчи сессиясида қилган маърузасида. Ўзбекистон Республикасидаги ҳокимликлар фаолиятини ташкил қилишдаги муҳим йўналишлардан бири аҳолини қабул қилиш, уларнинг истак-хоҳишларини ўрганиш, омма билан бевосита мулоқатда бўлишдир. Республикада аҳолини қабул қилиш бўйича маълум тажриба тўпланган. Ҳоким, ҳокимнинг биринчи ўринбосари, ўринбосарлари, бўлимлар, бошқармалар ва бош бошқарма раҳбарлари, ҳоким котибияти бошлиғи аҳолини қабул қиладилар.

Фуқароларга қулай бўлиши учун қабулни маъмурий марказда ўтказмасдан, қишлоқ, туман, шаҳар, вилоятларда аҳоли яшаш жойларида ҳам ўтказилади. Раҳбарлар режали қабул бўйича оёйга бир-икки марта жойларга чиқадилар, шаҳарлардаги йирик корхона, ташкилотларда ҳам аҳоли қабул қилинади. Баъзи бир ҳокимликларда ягона қабул қилиш куни белгиланган, бундай кунларда бошқа ҳеч қандай оммавий-ташкилий тадбирлар (ой календаридида белгиланган

¹ Қаранг: И. А. Каримов. Ўзбекистоннинг сиёсий-ижтимоий ва иқтисодий иқболнинг асосий тамойиллари. Т.3, Т., "Ўзбекистон", 1996, 17-бет.

байрам маросимлари бундан мустаснодир) ўтказилмайди. Қонунчиликда давлат органлари ва мансабдор шахслар томонидан фуқароларнинг ариза ва хатларини кўриб чиқишнинг маълум тартиби белгиланган. Ўзбекистон Республикасида "Фуқароларнинг мурожаатлари тўғрисида"ги қонунга биноан, ҳокимлар ариза ва хатлар бўйича қилинган ишларнинг ҳисобини олиб боради ва ҳокимларнинг вазифасига уларни тўғри ва ўз вақтида кўриб чиқилишини назорат қилиш юклатилган. Аризаларни кўриб чиқишни назорат ва ҳал этиш учун бўлим, бошқарма ва аппаратнинг бошқа ходимларини шу масала бўйича йиғилишлари муҳим аҳамиятга эгадир. Ҳоким фаолиятининг тўғри ташкил этилишида ҳокимнинг биринчи ўринбосари ва ўринбосарлари фаолиятининг тўғри ташкил этилиши муҳим аҳамият касб этади.

Фуқароларнинг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини тегишли ҳудудда амал қилишини таъминлаш мақсадида маҳаллий давлат ҳокимияти органлари Конституция ва қонунларда берилган ваколатларни амалга ошириб, қарорлар қабул қилади. Қарорлар қабул қилиш тартиби ва улар фаолиятининг ҳуқуқий амалга оширилишини белгилловчи қуйидаги ҳуқуқий ҳужжатлар: халқ депутатлари Кенгаши ва ҳокимлик аппаратининг "Иш тартиби" (регламенти). Депутатлик гуруҳлари тўғрисидаги Низомлар, ҳокимият аппаратининг бўлим бошқармалари ва комиссиялари тўғрисидаги Низомлар, мансабдор шахсларнинг ҳуқуқий ҳолати тўғрисидаги Йўриқномалар муҳим вазифаларни белгилаб беради.

Давлат ҳокимиятининг вакилик органлари фаолиятини ҳуқуқий тартибга солишда Кенгашлар томонидан қабул қилинадиган "Иш тартиблари" муҳим аҳамиятга эга. Уларга асосан халқ депутатлари Кенгаши сессияларини чақириш ва ўтказиш, унда қарорлар қабул қилиш ва сессияга ҳал қилиш учун

берилган бошқа ҳужжатларни ишлаб чиқишда кўпчилик фикрига асосланганлиги унинг татбиқ этилишини кафолатлайди.

Халқ депутатлари Кенгашлари сессияларининг маҳаллий ҳокимият органлари фаолиятида етакчи аҳамиятининг муҳим юридик кафолати шундан иборатки, халқ депутатлари Кенгашлари "Маҳаллий давлат ҳокимияти тўғрисида"ги Ўзбекистон Республикасининг қонунига мувофиқ фуқароларнинг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларига, ижтимоий-иқтисодий ривожланишни таъминлашга, атроф-муҳитни муҳофаза қилишга доир ўз ваколатларига берилган масалаларни, Ўзбекистон Республикасининг қонунларига мувофиқ назорат қилишга доир бошқа масалаларни ҳал этади.

Ўзбекистон Республикасидаги маҳаллий давлат ҳокимияти органларининг иш тажрибасида ҳокимликлар қарор лойиҳасига тайёргарлик ишларини олдиндан режалаштирадилар: ўтказиладиган тадбирлар доирасини, уларни ижро этувчи шахсларни белгилайдилар, тегишли ҳисоботларни бериш вақтларини тайинлайдилар. Кўп ҳолларда ҳокимликлар тайёргарлик ишларини олиб бориш учун махсус комиссиялар тузадилар, бу комиссияларга манфаатдор бўлим ва бошқармаларни, доимий комиссияларни, корхона, ташкилот, муассаса ва жамоат ташкилотларининг вакиллари киритилади.

Қарор лойиҳаси доимий комиссиялар томонидан ҳам тайёрланиши мумкин, уларда сессия кун тартибига масала доимий комиссиялар томонидан киритилган бўлса, ёки шу масала бўйича маъруза доимий комиссиялар томонидан тузилаётган бўлса, қарор лойиҳаси доимий комиссиялар томонидан тузилади. Қарор лойиҳаси шу Кенгашнинг ваколатларига мос келиши, юқори Кенгаш қарорларига, Президент фармонларига, қонунларга хилоф бўлмаслиги, қонун-

чилик талабларига мос келиши шарт. Ҳокимиятлар штатидаги юрист маслаҳатчи лойиҳа ҳақида хулоса беради. Маҳаллий Кенгашларда шу ишни олиб бориш ҳақидаги "Йўриқнома"ларда қарорлар лойиҳаларига қўйиладиган талаблар берилган. Сессияларда депутатларнинг фаоллигини оширишга қарор лойиҳалари билан олдиндан танишиб чиқиш ёрдам беради. Ҳокимият аппарати депутатларни қарор лойиҳалари билан олдиндан таништиради. Бу депутатларга лойиҳани яхшилаб ўйлаб чиқишга, сайловчилар билан маслаҳатлашиб олишга имконият яратади. Депутатларга сессияни чақириш вақти ва жойи ҳақидаги хабарлар билан бирга, уларга қарор лойиҳасини ҳам юбориш мақсадга мувофиқ, айрим ҳолларда лойиҳага баъзи бир бошқа материаллар билан маъруза тезиси ҳам қўшиб юборилади. Ҳокимиятнинг сессияни чақириш тўғрисидаги қарорида сессия чақириш вақти ва жойи, сессия кўриб чиқадиган масалалар ва маърузачилар кўрсатилади. Сессия очилгандан сўнг, сессиянинг ишлашининг ҳамма даврига котиб ёки котибият сайланади. Ҳоким Кенгаш мажлисларига раҳбарлик қилади, Кенгаш "Иш тартиби"га риоя қилинишини кузатади, ҳоким маъруза, қўшимча маъруза, мунозараларда чиқиши учун маълумотномалар учун сўров киритиш ва унга жавоб бериш учун сўз беради, ёзма равишда тушган сўровларни эълон қилади, мажлисларда танаффус ва мажлиснинг ёпилганлигини эълон қилади. Кун тартиби мажлисда иштирок этган депутатларнинг оддий кўпчилик овози билан тасдиқланади. Халқ депутатлари Кенгашларининг "Иш тартиби"га мувофиқ маърузалар учун 30 минутдан 40—50 минутгача, қўшимча маърузалар учун 20—30 минут, мунозараларда чиқиш учун, яқунловчи сўз учун 10—15 минут, маълумотлар, қайта чиқишлар учун 5 минутгача вақт ажратилади. Ҳар бир янги чақириқ Кенгашнинг биринчи сессияси-

нинг кун тартиби ва ишлашнинг маълум ўзига хосликлари мавжуд. Депутатларнинг ваколатларини текшириш учун энг аввало мандат доимий комиссияси сайланади. Мандат комиссиясининг ишлаш вақтида мажлисда танаффус эълон қилинади ёки кун тартибидаги масала бўйича маъруза эшитиб турилади. Комиссия депутатликка номзодларни рўйхатга олиш баённомасини, округ сайлов комиссияларини овоз бериш натижалари баённомасини кўриб чиқади, сайловларни маҳаллий Кенгашларга сайлов ҳақидаги қонунга мослигини текширади ва бу ҳақда ҳисобот беради. Қарорларни Кенгаш очиқ кўпчилик овоз бериш йўли билан қабул қилади. Қарор ҳоким ва котиб томонидан имзоланади. Маҳаллий Кенгашларнинг ўз ҳуқуқлари доирасида қабул қилган қарорлари ҳокимият органининг акти бўлиб, ижроси мажбурийдир. Маҳаллий давлат ҳокимияти тўғрисидаги қонунда Кенгаш ҳудудида жойлашган юқорига бўйсунувчи корхона, ташкилот, муассасаларга нисбатан бўлган таклиф ва тавсияномалар тегишли раҳбарлар томонидан кўриб чиқилиши ва натижаси Кенгашга дарҳол хабар қилиниши лозим. Кенгаш мажлислари боришини ўзида ифодаловчи асосий ҳужжат сессия баённомасидир. Унда сессиянинг ўтказилган вақти, иштирок этган депутатлар ва таклиф этилган шахсларнинг сони, кун тартиби, маърузачилар ва қўшимча маърузачилар, мунозараларда сўзга чиққан шахслар, уларнинг нутқларининг қисқача мазмуни кўрсатилади. Баённомада танқидий таклиф ва мулоҳазалар, қарорлар лойиҳаларига қўшимча ва ўзгартиришлар, қабул қилинган қарорлар ва овозга қўйилиш натижалари, сўровлар ва унга жавоблар ўз ифодасини топиши шарт. Сессияда қабул қилинган Кенгашнинг ҳар қандай қарори баённомада ўз ифодасини топиши шарт. Баённома ҳоким ва сессия котиби томонидан имзоланади. Баённоманинг бир нус-

хаси юқори турувчи ҳокимиятга берилади ва қуйи турувчи Кенгашларнинг ишини умумлаштирганда ва улар фаолиятини назорат қилганда фойдаланилади. Вакиллик органлари ва ҳокимлар ўртасидаги муносабатларда, сессияларда ҳокимларнинг баъзи бир қарорларининг тасдиқланиши ёки бекор қилиниши қоидалари маҳаллий давлат ҳокимияти тўғрисидаги қонуннинг 24-моддасида қуйидагича белгиланган; ҳокимнинг Ўзбекистон Республикаси қонунларига зид қарорларини бекор қилиш ҳуқуқи ўрнатилиб, ўз навбатида ҳокимларга ҳам Кенгаш қарорларини имзоламасдан қайтариш ҳуқуқи берилган. Бу икки давлат органи ўртасида белгиланган ҳуқуқий муносабатларнинг келиб чиқиши уларнинг фаолиятини мувофиқлаштириб туради.

Халқ депутатлари Кенгаши ва ҳокимнинг топшириғига биноан ёки ўз ташаббуси билан вазифалари доирасидаги масалалар бўйича қарор лойиҳаларини ишлаб чиқишда, маҳаллий давлат ҳокимиятини амалга оширилишида Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатларини тегишли ҳудудда амал қилишини таъминлаш мақсадида, халқ депутатлари Кенгаши ҳузурида доимий комиссиялар фаолият юритади. Ушбу комиссиялар вазифаларининг кўп турлилиги улар ишини аниқ, мақсадга мувофиқ режалаштирилишини талаб қилади. Комиссия иш режаларида тегишли тармоқни ривожлантиришни узоқ муддатга мўлжалланган масалаларни ўрганиш, доимий комиссиянинг ўтказиши лозим бўлган мажлислари муддатлари кўрсатилган бўлади.

Доимий комиссияларнинг мажлислари тез-тез чақирилиб туради. Уларда, текширишларнинг натижалари ва раҳбарларнинг ҳисоботлари эшитилади, қарорлар қабул қилинади ва ташкилий-оммавий тадбирлар белгилаб олинади. Мажлисларда асосий ташкилий масалалар муҳокама қилинади. Ўзбекистон

Республикасидаги маҳаллий халқ депутатлари Кенгашлари доимий комиссияларининг иш тажрибасида одатда уч ойда камида бир маротаба мажлис чақирилади. Комиссия мажлисини тайёрлашни унинг раиси тайинлайди. Бунда, албатта, қайси масалаларни кўриб чиқишни олдиндан белгилаб олиш муҳим аҳамиятга эга. Унинг ташкилий-техникавий томонини ҳокимият таъминлайди. Мажлислар одатда ишдан кейинги вақтларда ўтказилади, бу кенг омма ни жалб қилишга имкон беради. Комиссия аъзоларининг ярмидан кўпи мажлисларда ҳозир бўлса, қонун ва бошқа ҳужжат лойиҳаларини кўриб чиқиш ва тайёрлаш ҳуқуқига эга бўлади. Мажлислар очик ўтказилади. Кун тартиби ва мажлис регламентини комиссиянинг ўзи қабул қилади. Комиссиянинг қарор ва хулосалари оддий кўпчилик овоз билан қабул қилинади ва раис томонидан имзоланади. Комиссиялар иши самарадорлиги энг аввало қабул қилинган қарор ва тавсияномаларнинг амалга оширилиши билан боғлиқ. Уларни амалга оширилишининг зарур шарти комиссия таклиф қилаётган тавсияномаларнинг қонунийлиги, уларни ҳақиқатан ҳам бажарилиши мумкинлигидадир. Доимий комиссиялар ўзларига берилган қарор лойиҳаларини дастлабки тарзда кўриб чиқиш натижалари юзасидан ҳокимга ўз хулосаларини тақдим этадилар. Ҳоким йўллаган бюджет лойиҳаларни, унинг ижроси тўғрисидаги ҳисоботларни, стратегик дастур лойиҳаларини дастлабки тарзда кўриб чиқадилар ва ана шу лойиҳалар Кенгаш ҳамда ҳоким топшириғига биноан, депутатларнинг таклиф ва сўровларининг амалга оширилишини назорат қилади. Ҳокимият бўлим ва бошқарма раҳбарлари комиссиялар таклиф ва хулосаларини ўз вақтида кўриб чиқишлари лозим. Қонун ҳужжатларида комиссиялар тавсияларини маълум муддатларда кўриб чиқишни кўзда тутати. Шу муддатларда

доимий комиссияларга кўриб чиқиши натижалари ва кўрилган чоралар ҳақида хабар қилиниши лозим. Комиссия тавсияномалари манфаатдор органларга комиссия мажлиси баённомасидан кўчирма шаклида юборилади. Доимий комиссиялар фаолиятининг энг муҳим жиҳатлари шунда кўринадики, тегишли ҳудуднинг ижро ҳамда вакиллик органлари ишининг самарадорлигини оширишда, улар ўртасидаги ҳуқуқий муносабатларни таъминлаб борилишини ташкиллаштирувчи орган сифатида фаолият юритади. Шунингдек, вилоят, туман ва шаҳар Кенгашларида ташкил этилган доимий комиссиялар ўзларига тегишли ҳудудда қорхона, ташкилот, муассасаларда қонун талаблари қандай бажарилаётганлиги тўғрисида ўтказадиган текширишларида ҳамкорлик қиладилар ва ўз иш режаларини мувофиқлаштирадилар ҳамда ўз фаолиятлари ва иш тажрибалари билан фикр алмашиб турадилар.

4-§. Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органларини тузиш тартиби ва вазифалари

Ўзбекистон давлат органлари тизимида уларнинг айрим ваколатларини амалга оширувчи жамоат бирлашмаси ҳисобланган фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари тўғрисидаги қонун биринчи марта 1993 йил 2 сентябрда Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг ўн иккинчи чақириқ учинчи сессиясида қабул қилинган. "Ўзбекистон Республикасида фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари тўғрисида"ги қонун қишлоқ, шаҳарча ва овулларда, улар таркибидаги маҳаллаларда тузиладиган фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органларининг тузилишини ва уларнинг ҳуқуқий ҳолатини белгилаб берди.

Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари жамият ва давлат ишларини бошқаришда қатнашишга доир ўз ҳуқуқларини рўёбга чиқаришларида фуқароларга кўмаклашади, ўзларига тегишли ҳудудларида ижтимоий-маданий ва хўжалик ишларини жойида ҳал этиш, оммавий-маданий тадбирларни ўтказиш, давлат ҳокимияти ва бошқарув органларига Ўзбекистон Республикаси қонунларини, Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармонлари, Ўзбекистон Республикаси ҳукуматининг, халқ депутатлари Кенгашлари ва ҳокимларнинг қарорларини бажаришда ёрдамлашиш мақсадида фуқароларни бирлаштиради. Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органларининг фаолиятини ташкил этиш ҳуқуқий асослари Ўзбекистон Республикасининг Конституциясида мустаҳкамланган.

105-модда. Шаҳарча, қишлоқ ва овуларда, шунингдек улар таркибидаги маҳаллаларда фуқароларнинг йигинлари ўзини ўзи бошқариш органлари бўлиб, улар икки ярим йил муддатга раисни (оқсоқолни) ва унинг маслаҳатчиларини сайлайди.

Ўзини ўзи боқариш органларини сайлаш тартиби, фаолиятини ташкил этиш ҳамда ваколат доираси қонун билан белгиланади.

Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари тўғрисидаги қонун янги таҳрирда 1999 йил 14 апрелда қабул қилинди. Ушбу қонунга кўра ўзини ўзи бошқариш органларини икки босқичда: олдин янги қишлоқ, шаҳар ва овуларда тузиб, ундан кейин шаҳарлардаги маҳаллаларда олдинги маҳалла қўмиталари ўрнида тузилиши белгиланди.

Ўзбекистон Республикасида ҳаётга татбиқ этилган ўзини ўзи бошқариш органлари тизими, биринчидан, Ўзбекистонни бозор муносабатларига ўтиш талабларини ҳисобга олиб амалга оширилган бўлса, иккинчидан, тарихда ота-боболаримиз давлат бошқарувида қўлланилган тажрибасига ҳамда халқаро ҳуқуқ нормаларида белгиланган жамоат бирлашмасига ҳам мос келади. Оврўпода маҳаллий ўзини ўзи бошқариш доимий конференциясининг ташаббуси билан қабул қилинган маҳаллий ўзини ўзи бошқаришни Оврўпо Хартиясида белгиланиши диққатга сазовордир. Оврўпо Хартиясининг асосий мақсади фуқароларга ўз манфаатларига тааллуқли масалаларни ҳал қилишда иштирок этишга имкон яратувчи ва уларга энг яқин турувчи ўзини ўзи бошқариш органларининг ҳуқуқларини таъминлаш ва ҳимоя қилишдир. Оврўпо Хартиясига қўшилиш ихтиёрий бўлиб, у ҳеч қандай моддий маблағлар талаб қилмайди. Маҳаллий ўзини ўзи бошқариш муаммолари ҳар йили бир маротаба Оврўпо Кенгашининг маҳаллий ўзини ўзи бошқариш доимий конференциясида кўриб борилади, бу конференция давлатлараро ташкилот бўлмасдан, вакиллик хусусиятларига эгадир. Маҳаллий ўзини ўзи бошқариш соҳасидаги ҳукуматлараро ташкилот маҳаллий ўзини ўзи бошқариш доимий қўмитасидир, бу ташкилот Оврўпо Кенгашининг маҳаллий ўзини ўзи бошқариш соҳасида юридик, молиявий фаолият асосларини тайёрлаб беради, қўмита йилига икки маротаба мажлислар ўтказди. Оврўпо Хартиясининг иккинчи моддасида маҳаллий ўзини ўзи бошқариш мамлакатнинг қонунчилигида ва имкони борича унинг Конституциясида ўз аксини топиши керак дейилади. Юқорида айтилганидек, Ўзбекистон Республикаси Конституциясида ана шу ҳолат мустаҳкамланган, яъни бу соҳада Ўзбекистон Рес-

публикасининг Конституцияси халқаро нормаларга тўла-тўқис мос келади.

Ўзини ўзи бошқариш органларини сайлаш тартиби, фаолиятини ташкил этиш ҳамда ваколат доираси қонун ва ўзини ўзи бошқариш органлари сайлови тўғрисидаги Олий Мажлис қарори билан белгиланади.

Ўзини ўзи бошқариш ҳар қандай демократик тузумнинг асосини ташкил этади. Фуқароларнинг маҳаллий ўзини ўзи бошқариш орқали давлатни бошқаришда иштирок этиши демократик принциплардан биридир. Маҳаллий ўзини ўзи бошқариш органларини ҳақиқий ваколатлар билан таъминлаш фуқаролар манфаатларини ҳам амалда таъминлайдиган бошқаришга эришиш имконини беради.

Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари тўғрисидаги қонун фуқаролар йиғинини чақиришнинг энг демократик асосларини белгилайди. Фуқаролар йиғинини раис (оқсоқол) тегишли халқ депутатлари Кенгаши ёки ҳоким билан келишилган ҳолда заруратга қараб чақиради. Фуқаролар йиғини шунингдек халқ депутатлари Кенгаши, ҳоким томонидан ёки ўн саккиз ёшга етган ва ушбу ҳудудда яшаётган фуқаролар учдан бир қисмининг ташаббуси билан ҳам чақирилиши мумкин. Йиғинни чақиришнинг иложи бўлмаган тақдирда фуқаролар вакиллариининг йиғилиши ўтказилади. Йиғилишларга кўчалар ва тураржой биноларидан, маҳаллалардан ва бошқа ҳудудий тузилмалардан ўн саккиз ёшга етган ва мазкур ҳудудда доимий яшовчи фуқаролар вакил қилиниши мумкин. Вакиллик меъёрларини тегишли халқ депутатлари Кенгашлари ёки туман, шаҳар ҳокими белгилайди.

Фуқаролар йиғинларида қатнашиш ҳуқуқига эга бўлган барча аҳолининг ярмидан кўпроғи уларга келган тақдирда йиғинлар ваколатли ҳисобланади, ва-

киллар йиғилишлари эса уларнинг камида учдан икки қисми келган тақдирда ваколатли ҳисобланади. Фуқароларнинг йиғини (йиғилиши)ни олиб бориш учун раёсат сайланади. Йиғин (йиғилиш)ни раис (оқсоқол) ёки унинг маслаҳатчиларидан бири олиб боради. Барча масалалар бўйича қарорлар очиқ овоз бериш орқали ва оддий кўпчилик овоз билан қабул қилинади.

Қонунда раис (оқсоқол) ва унинг маслаҳатчиларини сайлаш тартиби белгиланган, уларни фуқароларнинг йиғини (йиғилиши) тегишли туман, шаҳар ҳокими билан келишган ҳолда сайлайди.

Ўзини ўзи бошқариш органлари фаолиятининг самарадорлигини оширишда қонунда улар фаолиятининг иқтисодий ва молиявий негизи белгиланганлиги ҳозирги бозор муносабатлари ўрнатилган даврда катта аҳамиятга эга. Ўзини ўзи бошқариш органлари қурган, сотиб олган ёки қонунда белгиланган тартибда уларга берилган жамоат объектлари, ижтимоий-маиший ва бошқа объектлар, шунингдек сотиб олинган транспорт воситалари, хўжалик анжомлари ҳамда бошқа мол-мулк ўзини ўзи бошқариш органларининг мулкидир, яъни булар ўзини ўзи бошқариш органларининг иқтисодий негизини ташкил этади.

Ўзини ўзи бошқариш органларининг молиявий ресурслари халқ депутатлари туман ва шаҳар Кенгашлари томонидан ажратиладиган бюджет маблағларидан, фуқаролар ва меҳнат жамоаларининг ихтиёрий хайр-эҳсонларидан, хайрия жамғармалари ва маҳаллий ҳокимият томонидан ажратиб бериладиган маблағлардан ташкил топади. Ўзини ўзи бошқариш органларининг молиявий маблағлари банкдаги мустақил ҳисоб рақамларида сақланади, улар томонидан мустақил тасарруф этилади ва олиб қўйилиши мумкин эмас. Қонунда ўзини ўзи бошқариш органларининг ваколатлари, бу органларнинг тузи-

лиши ва улар фаолиятини ташкил этиш, раис (оқсоқол)нинг ваколатлари берилган. Ўзини ўзи бошқариш органлари ўзларига берилган ваколатлар доирасида қарорлар қабул қиладилар. Бу қарорларни тегишли ҳудудда яшайдиган барча фуқаролар бажаришлари шарт. Ўзини ўзи бошқариш органларининг қонунга зид ҳужжатларини халқ депутатлари туман, шаҳар Кенгашлари ёки тегишли ҳокимлар бекор қиладилар.

Қонунга мувофиқ ўзини ўзи бошқариш органларининг молиявий қарорлари, шунингдек раис (оқсоқол)нинг хатти-ҳаракатлари устидан суд тартибида шикоят қилиниши мумкин.

Кейинги даврларда фуқароларнинг йиғинлари ҳузурида ҳокимият маҳкамаси қошида тузилган комиссияларнинг ёрдамчи жойлардаги комиссиялари тузилмоқда. Масалан, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари тўғрисидаги қонунда назарда тутилган тафтиши ва маъмурий комиссиясидан ташқари, жазони ўташ жойларидан озод қилинган шахсларга ижтимоий-маиший жиҳатдан ва ишга жойлашишда ёрдам кўрсатиш бўйича комиссиялари тузилмоқда. Ҳамда ҳаж ва умра зиёратларини ташкил этиш ишига ёрдам кўрсатиш бўйича комиссиялар ҳам фаолият юритмоқдалар. Бу эса қонунлар ва бошқа ҳужжатларнинг тегишли жойларнинг ўзида дарҳол ижро этилишида жамоатчилик назоратини кучайтириш имкониятини яратиш билан чегараланмасдан, жамият ва давлат ҳаётидаги барча ижтимоий муаммоларни ҳал этилишида давлат номидан фаолият юритишда фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари маъкеининг юксалишига олиб келмоқда.

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИДА СУД ҲОКИМИЯТИНИНГ КОНСТИТУЦИЯВИЙ АСОСЛАРИ

1-§. Ўзбекистон Республикасида суд ҳокимиятининг ташкил этилиши, тизими ва вазифалари

Суд ҳокимияти кишилиқ жамиятида давлатнинг бунёдга келиши билан узвий боғлиқ. У ижтимоий келишмовчиликлар, низолар, тажовузларга барҳам бериш ва адолат ўрнатиш учун хизмат қиладиган ҳокимият тариқасида вужудга келган. Жамиятни бошқариш учун давлатнинг юзага келиши ва унда суд фаолиятига бўлган эҳтиёж ҳам адолат ғояларининг маҳсулидир. Давлатнинг қачон ва қайси ҳудудда биринчи марта бунёдга келгани тўғрисида ҳозирча аниқ маълумотлар йўқлигидек, суд тизими ҳам дастлаб қачон ва қаерда шаклланганлиги номаълум. Жамиятни бошқаришга оид барча зарур ишларни дастлабки даврларда жамоага сардор, саркарда бўлган, катта обрў-эътиборли, тажрибали шахслар бевосита ўзлари бажарганлар. Кейинроқ эса жамият аъзоларининг ўртасида юз берадиган низо ва тўқнашувларни бартараф этиш, ҳақлиларни ҳимоялаш, ноҳақларга таъсирий чоралар кўриш вазифаларини алоҳида лавозимли ҳакамлар зиммасига юкланган.

Давлат бошқарувининг турли соҳалари ихтисослаша борган сари суд тизими ва ҳуқуқни муҳофаза қилувчи махсус идоралар фаолият кўрсата бошлаган. Улар қанчалик одилон ва ҳозиржавоблик билан ишласалар, жамият аъзоларининг ички тинч-

тотувлиги, ҳамжиҳатлиги шунчалик мустаҳкам бўлади. Зеро, адолат жамиятнинг пойдевори, иқтисодий-ижтимоий фаровонликни таъминлашда муҳим омилдир. Фемида, Немесида, Маат ва Сулаймон пайғамбар кабилар тўғрисидаги тарихий афсоналар адолат туйғуларининг ифодасидир.

Кишилик жамияти ҳар жиҳатдан адолатга интилади. Жумладан, давлат ҳокимиятининг ўзи ҳам, у чиқарган қонун-қоидалар, ўрнатилган тартиблар ҳам одилона бўлмоғи шарт. Қонунларнинг ижроси ва жамиятдаги нохуш ҳолларга, нифоқларга барҳам бериш ҳам адолатга суянган бўлиши лозим.

Ана шу борада соҳибқирон бобокалонимиз Амир Темурнинг "Куч адолатдадур" деган даъвати бежиз эмас. Мамлакатимизда, умуман, шарқда адолатпарварликка, ҳуқуқшуносликка алоҳида эътибор берилган. Айнан юртимизда мусулмон ҳуқуқи — фикҳ энг юқори даражада қадрланиб келган. Имом Бухорий, Ат-Термизий, Бурҳониддин Марғиноний каби ўнлаб оламшумул фикҳшунос алломалар билан фахрланишга ҳақлимиз. Ҳадислардан бирида "Адлу соатин хойрун мин ибодати санатин" (яъни "Бир соатлик адолат бир йиллик ибодатдан афзал"), дейилади. Адолатнинг қудратига тан бериш умумбашарий мазмунга эга. У синфий, табақавий эмас. Масалан, XVI аср олмон императори Фердинанд I "Гарчи дунё остинустин бўлса-да, адолат галаба қилсин!" — деган экан.

Барча ривожланган мамлакатларда адолатнинг мунтазам салоҳиятини таъминлаш учун суд тизими мавжуд. Ҳозир амалда бўлган 140дан зиёд давлатларнинг конституцияларида суд тизими ва унинг фаолиятига алоҳида ўрин берилган. Ўзбекистон Республикасининг 1992 йилги Конституциясида ҳам 106-116-моддалар махсус бобга ажратилиб, суд тизимининг асосларига бағишланган.

Ўзбекистонда демократик жараёнларни чуқурлаштиришда суд ҳокимиятини шакллантириш муҳим

аҳамиятга эга. "Суд ислоҳотини чуқурлаштириш, ҳокимиятнинг учинчи, мустақил ва қарам бўлмаган тармоғи сифатида бутун одил судлов тизимини демократлаштириш — ҳуқуқий давлатни мустаҳкамлашнинг яна бир муҳим йўналишидир Суд жазоловчи органдан оддий одамларнинг ҳуқуқлари ва манфаатларини ҳимоя қилувчи органга айланиб, ҳақиқатан ҳам мустақил бўлиб қолиши лозим"¹ — деб уқдиради И.Каримов.

Ўзбекистон Конституциясида суд ҳокимияти мустақиллигининг мустаҳкамланиши одил судловни амалга оширишда кенг имкониятлар очди. Конституциянинг 11-моддасига биноан ҳокимиятнинг қонун чиқарувчи, ижро ва суд ҳокимиятларига бўлиниши ҳозирги замон жаҳон давлатчилигининг энг илғор тажрибаларига тўла жавоб беради.

Чунки айни шундай жаҳон жамоатчилиги томонидан қабул қилинган демократик меъёрлар билангина одил судловни талаб даражасида амалга оширишни таъминлаш, Конституцияга ва инсон ҳуқуқлари тўғрисидаги халқаро пактларга, ижтимоий адолатга, фуқароларнинг тинчилиги ва аҳиллигига сўзсиз амал қилиб, қонунийлик ва ҳуқуқ тартиботни мустаҳкамлаш мумкин. Зеро, суд ҳокимияти Конституция ва халқ томонидан судга берилган жиноят, фуқаролик ва маъмурий ҳамда хўжалик ишлари бўйича ҳуқуқ ва адолат, қонун устуворлиги тамойилига амал қилиш, топширилган иш учун жавобгарлик асосида одил судловни амалга ошириш имконини берувчи ваколатлар мажмуидир.

Демак, суд ишлари конституциявий, фуқаролик, жиноий, маъмурий ва хўжалик турларига бўлинади. Конституциявий суд ишлари "Ўзбекистон Республикасининг Конституциявий суди тўғрисида"ги қонун

¹ И.А. Каримов. Янгича фикрлаш ва ишлаш — давр талаби. Т.5, Т., "Ўзбекистон", 1997, 126-127-бетлар.

асосида, фуқаролик суд ишлари фуқаролик-процессуал кодекси ва жиноий суд ишлари жиноят-процессуал кодекси, маъмурий суд ишлари эса маъмурий жавобгарлик кодекси асосида олиб борилади. Бундан ташқари, хўжалик суд ишлари "Ўзбекистон хўжалик процессуал кодекси" асосида юритилади.

Ўзбекистон Республикасининг суд тизими Конституциянинг 107-моддаси ва 2000 йил 16 декабрда янги таҳрирда қабул қилинган "Судлар тўғрисида" - ги қонуннинг 1-моддасида белгиланган. Унга биноан Ўзбекистон Республикасида Ўзбекистон Республикаси Конституциявий суди, Ўзбекистон Республикаси Олий суди, Ўзбекистон Республикаси Олий хўжалик суди, Қорақалпоғистон Республикаси фуқаролик ва жиноят ишлари бўйича олий судлари, фуқаролик ва жиноят ишлари бўйича вилоят ва Тошкент шаҳар судлари, фуқаролик ишлари бўйича туманлараро, туман (шаҳар) судлари, жиноят ишлари бўйича туман (шаҳар) судлари, ҳарбий судлар, Қорақалпоғистон Республикаси хўжалик суди, вилоят ва Тошкент шаҳар хўжалик судлари фаолият кўрсатадилар. Ўзбекистон Республикасида ишларнинг тоифаларига қараб судларнинг ихтисослашуви амалга оширилиши мумкин. Фавқулодда судлар тузишга йўл қўйилмайди. Ўзбекистон Республикаси Конституциявий судини ташкил этиш ва унинг фаолият тартиби алоҳида қонун билан белгиланади.

Суд тизимининг фаолиятига боғлиқ яна бир қанча муҳим қоидалар ҳам конституциямиздан ўрин олган. Улар жумласидан ҳеч кимнинг суд қарорисиз ўз ҳуқуқ ва эркинликларидан маҳрум этилишига йўл қўйилмаслиги (19-модда), мулкий ҳуқуқларнинг суд орқали ҳимояланиши (53-модда), жамоат бирлашмаларини тарқатиб юбориш, улар фаолиятини таққилаб ёки чеклаб қўйиш фақат суд қарори асосида амалга оширилиши (62-модда) кабилар алоҳида таҳ-

синга лойиқ. Улар суд ҳокимияти жазоловчи орган эмас, ҳуқуқни ҳимоя қилувчи эканлигини яққол кўрсатади.

Суд тизимининг ташкил этилиши ва фаолиятига оид барча муҳим масалалар 1995 йил 30 августда қабул қилинган "Ўзбекистон Республикасининг Конституциявий суди тўғрисида"ги қонунда, 2000 йил 16 декабрда янги таҳрирда қабул қилинган "Судлар тўғрисида"ги қонунда, шунингдек фуқаролик, хўжалик ва жиноят-процессуал кодексларда батафсил баён этилган. Инсонпарварлик, демократия, барчанинг қонун ва суд олдида тенглиги, тортишув, айбсизлик презумпцияси каби одилona фаолиятнинг асослари судларнинг салоҳияти юқори бўлишига хизмат қилади.

"Судлар тўғрисида"ги қонунда суднинг вазифалари ҳам аниқ белгилаб қўйилган. Бунга кўра, Ўзбекистон Республикасида суд Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси ва бошқа қонунларида, инсон ҳуқуқлари тўғрисидаги халқаро ҳужжатларда эълон қилинган фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини, корхоналар, муассасалар ва ташкилотларнинг ҳуқуқлари ҳамда қонун билан қўриқланадиган манфаатларини суд йўли билан ҳимоя қилишга даъват этилган. Суднинг фаолияти қонун устуворлигини, ижтимоий адолатни, фуқаролар тинчлиги ва тотувлигини таъминлашга қаратилгандир.

2-§. Одил судловнинг конституциявий тамойиллари

Одил судловнинг конституциявий тамойиллари — бу умумий, раҳбарий, бошланғич қоидалар бўлиб, давлат фаолиятининг ушбу соҳага хос асосий хусусиятларини ёритиб беради.

Ўзбекистон Республикасининг одил судловга оид конституциявий тамойилларини белгилашда бошқа мамлакатларнинг, шунингдек халқаро ҳуқуқнинг ижобий тажрибалари ҳисобга олинган.

Хусусан, одил судловни амалга ошириш ва унинг фаолиятини ташкил қилишда "Инсон ҳуқуқлари Умумжаҳон Декларацияси", "Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисидаги Халқаро Пакт" каби халқаро ҳужжатларда ўрнатилган инсонпарварлик тамойилларига асосланган.

Суд судлов ишларини кўриб чиқишда меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларнинг қонунга хилофлигини аниқласа, ушбу меъёрий ҳуқуқий-ҳужжатларга эмас, балки тегишли қонунга мувофиқ қарор қабул қилишга ҳақлидир.

Конституция олий даражадаги юридик кучга эга бўлиб, Республиканинг бутун ҳудудида бирдек қўлланилади. Шунга мувофиқ судлов ишларини кўриб чиқишда судьялар Конституция қоидалари ва қонун ости меъёрий-ҳужжатлар талабларига амал қилишлари лозим. Бунда судьялар аввало Конституцияни бевоқифа бирламчи манба сифатида тан олишлари шарт.

Бундан ташқари, Ўзбекистон Республикасида халқаро шартномалар талабларидан келиб чиққан ҳолда, халқаро ҳуқуқ нормаларига амал қилиш назарда тутилган.

Халқаро шартнома нормаларига зид бўлган қонунлар амалда судьялар томонидан қўлланилмайди.

Қонунга риоя (амал) қилинмаган жойда қонунийлик тўғрисида сўз юритиш мумкин эмас. Бу ҳол ўзбошимчалик ҳисобланади. Демак, бу ҳолатларда қонунийлик ўзининг ижтимоий вазифасини бажара олмайди. Том маънодаги қонунийлик жиноий ва фуқаролик ишлари бўйича суд томонидан асосли, адолатли ҳукм ва қарорлар чиқарилишини таъминлайди.

"Судлар тўғрисида"ги янги таҳрирдаги қонунга мувофиқ, Ўзбекистонда одил судловнинг қуйидаги тамойиллари ўрнатилган:

1. Одил судловнинг фақат суд томонидан амалга оширилиши.
2. Суд ҳокимиятининг мажбурийлиги.
3. Суд ҳужжатларининг мажбурийлиги.
4. Қонун ва суд олдида тенглик.
5. Суд ишларини юритишнинг ошкоралиги.
6. Суд ишларини юритишнинг ўзбек, қорақалпоқ ёки муайян жойдаги кўпчилик аҳоли сўзлашадиган тилда олиб борилиши.
7. Ҳимоя ва малакали юридик ёрдам олиш ҳуқуқининг таъминланганлиги.

1. Қонунга биноан, Ўзбекистон Республикасида одил судлов фақат суд томонидан амалга оширилади. Судларни ташкил этиш ва уларнинг фаолият кўрсатиш тартиби қонун билан белгиланади. Фавқулодда судлар тузишга йўл қўйилмайди. Қонунга биноан ташкил этилган судлардан ташқари ҳеч ким ёки ҳеч қандай орган суд ҳокимиятини амалга ошириши мумкин эмас.

2. Суд ҳокимиятининг мустақиллиги энг муҳим конституциявий тамойиллардан бири бўлиб, Асосий Қонунда қуйидагича ифодаланган:

106-модда. Ўзбекистон Республикасида суд ҳокимияти қонун чиқарувчи ва ижро этувчи ҳокимиятлардан, сиёсий партиялардан, бошқа жамоат бирлашмаларидан мустақил ҳолда иш юритади.

Суд мустақиллигининг мазмуни судлов ишларини юритишда шундай имкониятларга эга бўлиши билан

белгиланадики, бунда суд фаолиятига ташқаридан таъйиқ ўтказилмаслиги, бировларнинг аралашмаслиги, қонунга мувофиқ адолатли, асосли қарорга келиши таъминланиши зарур.

3. "Судлар тўғрисида" янги таҳрирдаги Қонунга биноан суд ҳужжатлари барча давлат органлари, жамоат бирлашмалари, корхоналар, муассасалар ва ташкилотлар, мансабдор шахслар, фуқаролар учун мажбурийдир ҳамда Ўзбекистон Республикасининг бутун ҳудудида ижро этилиши шарт (5-модда).

4. Суд олдида барчанинг тенглиги тушунчаси қонун олдида барча шахсларнинг тенглиги тушунчасига моҳиятан мос келади. Суд олдида барчанинг тенглиги, барча шахсларга суд жараёнида жавобгар ёки бошқа иштирокчи сифатида қатнашишидан қатъи назар, тенг процессуал ҳуқуқ ва тегишли мажбуриятларга эга эканлигида намоён бўлади. Юқорида эслаб ўтилган қонунга мувофиқ, Ўзбекистон Республикаси Ўзбекистон Республикасининг барча фуқаролари жинси, ирқи, миллати, тили, дини, ижтимоий келиб чиқиши, эътиқоди, шахсий ва ижтимоий мавқеидан қатъи назар қонун ва суд олдида тенгдир. Корхоналар, муассасалар ва ташкилотлар ҳам қонун ва суд олдида тенгдир. Барчанинг қонун ва суд олдида тенглиги тамойили нафақат Ўзбекистон фуқароларига, балки чет эл фуқаролари ва фуқароликка эга бўлмаган шахсларга нисбатан ҳам белгиланади.

5. Суд ишларини юритишнинг ошқоравонлиги тамойили Конституцияда қуйидагича мустақимлашганини

13-модда. Ҳамма судларда ишлар ошқоравонлиги қилинади. Ишларнинг ёпиқ мажлисда тинчлаштирилган ҳолатида белгиланган ҳоллардагина йул қуйилади.

Ушбу тамойилнинг моҳияти шундан иборатки, барча фуқаролар у ёки бу суд ишларини юритиш процессида иштирокчи бўлмасада, суд ишларининг ошкора кўрилиши туфайли суд муҳокамасида қатнашишлари мумкин.

Судда ишларнинг ошкора кўрилиши тамойили мазмунидан келиб чиқиб, қуйидаги хулосаларга келиш мумкин.

Биринчидан, ҳар қандай шахс, иш юритишда иштирокчи ҳисобланмасада, суд мажлисларида ўз хоҳишига кўра қатнашиши мумкин. Аммо баъзи ҳолатлар бундан мустасно, масалан, судда раислик қилувчи суд залида жой етишмаслигини ҳисобга олиб, судда қатнашишлари истагидаги шахсларга суд мажлисида қатнашиш учун рухсат бермаслиги мумкин.

Иккинчидан, суд фаолиятида ошкораликни кучайтириш мақсадида судлар оммавий ахборот воситалари ходимларига, тегишли жамоат бирлашмалари ва меҳнат жамоаларига суд процесслари тўғрисида хабар бериши, уларни суд процессига таклиф қилиши мумкин. Суд муҳокамасига тегишли маълумотларни ошкор қилиш имконияти мавжуд бўлиб, судда қатнашаётганлар суд мажлисидаги барча воқеалар тафсилотини ёзиб олишга ҳақли. Расм, кино ёки видео тасвирга туширишга, овозларини ёзиб олишга фақат суд мажлисида раислик қилувчининг рухсати билан йўл қўйилади.

Шу билан бирга, қонунчиликда суд мажлисларини ёпиқ тарзда ўтказиш тартиби ҳам белгилаб қўйилган. Бундай мажлислар давлат сирини билан боғлиқ ишларни кўриб чиқишда ўтказилади. Бундан ташқари ўн саккиз ёшга тўлмаган шахсларнинг жиноятлари тўғрисидаги ишларини, шунингдек фуқароларнинг шахсий ҳаётига оид маълумотномаларни ёки уларнинг шаъни ва қадр-қимматини камситадиган маълумотларни ошкор қилмаслик мақсадида жабр-

ланувчининг, гувоҳнинг ёки ишда иштирок этувчи бошқа шахсларнинг, шунингдек уларнинг оила аъзолари ёки яқин қариндошларининг хавфсизлигини таъминлаш тақозо этган ҳолларда бошқа ишларни ҳам суд томонидан ажрим чиқариб, ёпиқ суд мажлисида кўришга йўл қўйилади.

Масалан, фарзандликка олиш сирларининг таъминланиши ёки фуқароларнинг ўзаро ёзишмаларининг сир сақланишини таъминланиши.

Суд ҳукмлари, ажримлари ва қарорлари барча ҳолларда ошкора эълон қилинади.

6. Суд ишларини юритишнинг қайси тилда олиб борилиши масаласининг конституциявий тарзда ҳал этилиши ва буни одил судловни амалга оширишдаги муҳим тамойиллардан бири сифатида ўрнатилиши демократик-ҳуқуқий давлатга хос хусусиятдир.

115-модда. *Ўзбекистон Республикасида суд ишларини юритиш ўзбек тилида, қорақалпоқ тилида ёки муайян жойдаги кўпчилик аҳоли сузлашадиган тилда олиб борилади. Суд ишлари олиб борилаётган тилни билмайдиган судда қатнашувчи шахсларнинг таржимон орқали иш материаллари билан тўла танишиш ва суд ишларида иштирок этиш ҳуқуқи ҳамда судда она тилида сузлаш ҳуқуқи таъминланади.*

Суд ишлари олиб борилаётган тилни билмайдиган суд иштирокчиларига таржимон хизматидан фойдаланиш имконияти кафолатланган. Таржимонга ҳам, ўз навбатида, ишни аниқ ҳамда тўлиқ бажариш мажбурияти юклатилади. Ушбу мажбуриятни лозим даражада бажармаслик, таржимоннинг ҳатто жиноий

жавобгарликка тортилиши учун сабаб бўлади. Айбланувчига (гумондорга, судланувчига) таржимон томонидан барча ҳолатларда кўрсатилган ёрдам бепул амалга оширилади.

Масъул органларнинг мансабдор шахслари процесс иштирокчиларга уларнинг ҳуқуқларини тушунтириш мажбуриятини олар эканлар, шу жумладан уларга таржимон билан таъминланиш ҳуқуқи, шунингдек процесс иштирокчисининг ўз она тилида ёки унинг яхши биладиган тилида тушунтириш ва судда сўзлаш ҳуқуқига эга эканлиги ҳақида огоҳлантириш шарт.

Тергов ҳамда суд ҳужжатлари ушбу шахсларга уларнинг тушунадиган тилига таржима қилиниб топширилади. Булардан ташқари, суд юритиш тилини яхши билмайдиган шахсларга, дастлабки тергов ёки суд муҳокамаси даврида, ҳимоячи билан мажбурий таъминланиши белгиланган.

7. Одил судловни амалга оширилишида ҳимоя ва малакали юридик ёрдам олиш ҳуқуқининг таъминланиши муҳим конституциявий тамойиллардан биридир.

Ўзбек қонунчилигида суд ҳимоясида бўлиш ҳуқуқини таъминлашга алоҳида эътибор берилган. Конституциянинг 44-моддасида ҳар бир шахсга ўз ҳуқуқ ва эркинликларини суд орқали ҳимоя қилиш, давлат органлари, мансабдор шахслар, жамоат бирлашмаларининг ғайри қонуний ҳатти-ҳаракатлари устидан судга шикоят қилиш ҳуқуқи кафолатланган. Ушбу конституциявий қоида қатор қонун ҳужжатлари орқали ойдинлаштирилган, хусусан Ўзбекистон Республикасининг 1995 йил 30 августдаги "Фуқароларнинг ҳуқуқлари ва эркинликларини бузадиган ҳатти-ҳаракатлар ва қарорлар устидан судга шикоят қилиш тўғрисида" ги қонунни мисол қилиб кўрсатиш мумкин.

Бу ҳуқуқ ўз манфаатини шахсан ёки ҳимоячи, шунингдек қонуний вакил орқали ҳимоя қилаётган ҳар бир шахсга ҳам тегишлидир. Ўз ҳуқуқларини қонуний вакил томонидан ҳимоя қилиш имконияти ҳуқуқ лаёқатига эга бўлмаган жисмоний шахсларга ҳам берилган.

Судга конституцияда белгиланган ва қафолатланган ҳуқуқ ва эркинликлар қатори, қонун (қонун ости ҳужжатлари) ёки шартномада кўрсатилган ҳуқуқ ва эркинликлар, шунингдек манфаатлар бўйича ҳам муурожаат қилиниши мумкин.

26-модда. Жиноят содир этганликда айбланаётган ҳар бир шахснинг иши судда қонуний тартибда, ошқора кўриб чиқилиб, унинг айби аниқланмагунча у айбдор ҳисобланмайди. Судда айбланаётган шахсга ўзини ҳимоя қилиш учун барча шароитлар таъминлаб берилади.

Айбсизлик презумпцияси инсон ҳуқуқлари соҳасидаги эътиборли халқаро ҳужжатлар: "Инсон ҳуқуқлари Умумжаҳон Декларацияси" (11-модда), "Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисида"ги Халқаро Пакт (14-модда), "Инсон ҳуқуқлари ва асосий эркинликларини ҳимоя қилиш тўғрисида"ги Европа конвенцияси (6-моддасининг 2-банди) нормаларида ўз ифодасини топган.

Айбсизлик презумпцияси судья, терговчи ва прокурорларнинг шахсий фикрини эмас, балки шахснинг объектив ҳуқуқий ҳолатини ўзида ифодалайди. Суриштирув органлари шахсни айбланувчи деб топиши, яъни уни маълум жиноят содир этганликда айбдор деб ҳисоблаши мумкин, аммо бу ҳолатда ҳам унинг айбини исботлаш лозим.

Айбланувчи унга нисбатан суд томонидан қонуний кучга эга бўлган айблов ҳукми чиқарилмагунга қадар айбсиз деб ҳисобланади.

Айбсизлик презумпцияси қондасига кўра, мавжуд барча шубҳа ва тахминлар тўлиқ аниқланмагунча, ушбу ҳолат айбланувчи фойдасига ҳисобланади, бу эса ўз навбатида, шахснинг маълум жиноят бўйича айбсизлигини кўрсатади.

Айбланувчига нисбатан суднинг ҳукми қонуний кучга киргунига қадар, ҳаттоки у ушлаб турилган бўлса ҳам, унинг меҳнат, оила ва бошқа ҳуқуқ ҳамда эркинликлари амалда чекланмайди. Умуман ушбу конституциявий тамойил айбланувчига нисбатан суднинг айблов ҳукми қонуний кучга кирмагунига қадар, унга ҳеч ким айбдор сифатида муомала қилишни тақиқловчи амалдаги қоида ҳисобланади.

Айбланувчи ёки гумандорнинг жиноят содир этишда айбини исботловчи асослар етарли бўлса, қонунда кўрсатилган тартибда унинг баъзи бир ҳуқуқ ва эркинларини чеклаш мумкинлиги мустаҳкамланган.

Ҳимояланиш ҳуқуқи билан таъминланиш Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 116-моддаси ва Жиноят-процессуал кодексининг 24-моддасида моҳиятан ифода этилган. Ушбу қонунлар жиний жавобгарликка тортилаётган шахсларнинг, нафақат ҳимояланиш ҳуқуқи мавжудлигини белгилаб қўйиш билан кифояланади, балки ушбу ҳуқуқнинг кафолатланишига алоҳида урғу беради.

Жиний жавобгарликка тортилган шахсларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилиш мақсадида, уларга кенг ҳуқуқлар белгиланган: улар ўзларининг нимада айбланаётганлигини билиш, ўзларига қўйилган айблов юзасидан ва ишнинг бошқа ҳолатлари бўйича кўрсатув ва тушунтириш бериш; жиний ҳаракатларини исботловчи далиллар билан танишиш,

Ўзларига нисбатан жиноят ишени юритишга масъул бўлган давлат органлари ва мансабдор шахсларнинг ҳаракатлари устидан шикоят қилиш ҳуқуқларига эга.

Ҳимояланиш ҳуқуқи суриштирувчи, терговчи, прокурор, суд зиммасига гумон қилинувчига, айбланувчига ва судланувчига унга берилган ҳуқуқларни тушунтириб бериш ҳамда у ўзига қўйилган айбловдан ҳимояланиши учун қонунда назарда тутилган барча восита ва усуллардан фойдаланишда ҳақиқий имконият яратиб беришни юклайди.

Айбланувчи ўз ҳуқуқларини шахсан ҳимоя қилиши, шунингдек ўз илтимосига кўра ҳимоячи билан таъминланиши мумкин. Қонунда кўрсатилган ҳолатларга кўра ҳимоячи тайинланиши мумкинлиги кўрсатилган.

Жиноят-процессуал кодексининг 49-моддасида ҳимоячининг ишда иштирок этишига фуқароларга айблов эълон қилинган вақтдан, ёки у гумон қилинган деб эътироф этилганлиги тўғрисидаги қарор эълон қилинган, ёхуд у ушланган пайтдан бошлаб рухсат этилиши белгиланган.

Суд ҳокимиятининг обрўси ҳам, мустақиллиги ҳам уларнинг қонунчиликка қанчалик моҳирона ёндаша олишидан келиб чиқади.

Судьялар фаолиятида самарадорликнинг ошиши учун, мустақил ишлашлари учун судьяларнинг ваколат муддати етарли даражада узайтирилиши, уларнинг етарли миқдорда маош олиши, кексалик нафақаси билан таъминланиши зарур. Шунингдек, судьяларнинг шахсий ҳаёти ҳам, оиласи ҳам ҳимояланган бўлиши лозим. Ҳар қандай ўринсиз танқиддан ҳам ҳимояланган бўлиши, асоссиз равишда ўз лавозимидан четлаштирилмаслиги керак. Бундай масалалар "Судлар тўғрисида" ги қонунда батафсил ёритилган.

Қонун олдида барчанинг тенглигини таъминлаш қонунчилиқда мустаҳкамлаб қўйилган қоидаларни

барча шахсларга бирдек қўллашни талаб этади. Бу ҳолат нафақат уларнинг ўз ҳуқуқларидан фойдалиниши, балки улар зиммасига юклатилган маълум мажбуриятларни ҳам бажариш зарурлиги одил судловни амалга оширишга оид қонун ҳужжатларида белгилаб берилган.

18-модда. Ўзбекистон Республикасида барча фуқаролар бир хил ҳуқуқ ва эркинликларга эга бўлиб, жинси, irqи, миллати, тили, дини ижтимоий келиб чиқиши, эъгиқоди, шахси ва ижтимоий мавқеидан қатъи назар, қонун олдида тенгдирлар.

Имтиёзлар фақат қонун билан белгиланиб қўйилади ҳамда ижтимоий адолат принципларига мос бўлиши шарт.

3-§. Ўзбекистонда судьяларнинг конституциявий-ҳуқуқий мақоми ва судьяларга қўйиладиган талаблар

Судьяларнинг ҳуқуқий ҳолати, уларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари, сайланиш тартиби, тайинланиши ва лавозимини эгаллаши, улар мустақиллигининг кафолатлари, шунингдек уларнинг моддий ва ижтимоий таъминоти Конституция ва 2001 йил 13 февралда эълон қилинган янги таҳрирдаги "Судлар тўғрисида" - ги қонун нормаларида белгилаб қўйилган. Қонуннинг 63-моддасига мувофиқ, Олий суд ва Олий хўжалик судларининг судьялари, Ўзбекистон Республикаси Президентининг тақдимномасига биноан, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси томонидан сайланади.

Қорақалпоғистон Республикаси судьялари Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорғи Кенгеси Раисининг Ўзбекистон Республикаси Президенти билан келишилган тақдимномасига биноан Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорғи Кенгеси томонидан сайланади ёки тайинланади.

Вилоят судлари, Тошкент шаҳар судлари, туманлараро, туман (шаҳар) судлари судьялари Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Судьяларни танлаш ва лавозимларга тавсия этиш бўйича олий малака комиссиясининг тақдимномасига кўра, хўжалик судларининг судьялари эса, Ўзбекистон Республикаси Олий хўжалик суди раисининг тақдимномасига биноан Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан тайинланади.

Ҳарбий судлар судьялари Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Судьяларни танлаш ва лавозимларга тавсия этиш бўйича олий малака комиссиясининг тақдимномасига биноан Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан тайинланади.

Судьялар беш йил муддатга сайланади ёки тайинланади.

Илк бор судьялик лавозимига сайланган ёки тайинланган шахс қонуннинг 64-моддасида белгиланган тартибда қасамёд қилади.

Қонун судьяларнинг шахс дахлсизлигини белгилайди. Судьянинг дахлсизлиги унинг турар жойига, хизмат хонасига, фойдаланадиган транспорти ва алоқа воситаларига, хат-хабарларига, унга тегишли ашёлар ва ҳужжатларга тааллуқлидир.

Қонун судьяларнинг ўзларини ҳам жиноий жавобгарликка тортишнинг алоҳида тартибини белгилайди. Шунингдек, судья судьяларнинг тегишли малака ҳайъатининг розилигисиз маъмурий жавобгарликка тортилиши мумкин эмас.

Судьяни жиноий жавобгарликка тортиш фақат қонун билан белгилаб қўйилган тартибда амалга оширилади. Судьяга нисбатан жиноят иши фақат Ўзбекистон Республикаси Бош прокурори томонидан қўзғатилиши мумкин. Шунингдек, судья Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг ёки Ўзбекистон Республикаси Олий ҳужалик суди Пленумининг розилигисиз жиноий жавобгарликка тортилиши, ҳибсга олиниши мумкин эмас.

Судьялар дахлсизлигининг барча кафолатлари судда ўз вазифаларини бажараётган халқ маслаҳатчиларига ҳам татбиқ этилади.

Судьялар ваколати, қонунда белгиланишича, ваколат муддати тугагунга қадар тугатилмайди. Судья ваколатини муддатидан илгари тугатишга фақат қонуний асослар мавжуд бўлган қуйидаги ҳоллардагина йўл қўйилади: судьянинг қасамёдини бузган тақдирда; ёзма ариза берган тақдирда; судьяларнинг тегишли малака ҳайъати томонидан огоҳлантириш қилинганидан ёки ваколатлари тўхтатилганидан кейин у судья лавозимига зид фаолият билан шуғулланишини давом эттираверган тақдирда; суд қарори билан муомалага лаёқатсиз деб топилган тақдирда; Ўзбекистон Республикаси фуқаролигини йўқотган тақдирда; унга нисбатан суднинг айблов ҳукми қонуний кучга кирган тақдирда; суднинг қарори билан вафот этган деб эълон қилинган тақдирда; соғлиги ҳолатига ёки бошқа узрли сабабларга кўра узоқ вақт мобайнида судьялик вазифасини бажаришга қодир бўлмаб қолган тақдирда.

Ўзбекистон Республикаси Олий суди, Олий ҳужалик суди судьясининг ваколатлари муддатидан илгари Ўзбекистон Республикаси Президентининг тақдимномасига биноан Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси томонидан; вилоятлар, Тошкент шаҳар судлари, туманлараро, туман (шаҳар) судлари, Ҳарбий

судлар судьясининг ваколатлари — Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Судьяларни танлаш ва лавозимларга тавсия этиш бўйича олий малака комиссиясининг тақдимномасига биноан Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан; хўжалик судлари судьясининг ваколатлари — Ўзбекистон Республикаси Олий хўжалик суди раисининг тақдимномасига биноан Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан; фуқаролик ва жиноят ишлари бўйича Қорақалпоғистон Республикаси судлари судьяларининг ваколатлари — Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорғи Кенгеси Раисининг тақдимномасига биноан унинг Кенгеси томонидан тугатилади. Судьянинг ваколатлари айрим ҳолларда судьяларнинг тегишли малака ҳайъати қарори асосида муддатидан илгари тугатилишига йўл қўйилади. Судья ушбу қарор устидан шикоят қилишга ҳақли

4-§. Ўзбекистон Республикаси Конституциявий суди ва унинг фаолияти

Ўзбекистон Республикаси Конституциявий суди конституциявий назорат бўйича суд органи ҳисобланиб, қонун чиқарувчи ва ижро этувчи ҳокимиятларнинг ҳужжатлари Конституцияга қанчалик мослигига доир ишларни кўради (Конституциянинг 108-моддаси 1-банди). Конституциявий суд Конституцияни ҳуқуқий муҳофаза қилувчи қонунларни (қонунчилик ва ижро ҳокимиятининг бошқа ҳужжатларини) Конституцияга зид деб топиши, яъни уларни ҳаракатдан тўхтатиб қўйиш ҳуқуқига эга бўлган махсус орган ҳисобланади.

Конституциявий суднинг фаолияти 1995 йил 30 августда қабул қилинган "Ўзбекистон Республикасининг Конституциявий суди тўғрисида"ги қонун би-

лан тартибга солинади. Бундай махсус нормалардан ташқари, судни ташкил қилиш ва фаолиятини тартибга солишда, барча суд органлари учун умумий ҳисобланган конституциявий қоидалар ҳам манба бўлиб хизмат қилади.

Конституциявий суд Ўзбекистон Республикаси Президентининг тақдимига биноан Олий Мажлис томонидан суд Раиси, Раис ўринбосари ва Қорақалпоғистон Республикасидан сайланадиган судьяни қўшган ҳолда Конституциявий суднинг беш аъзосидан иборат таркибда сайланади.

Судья Конституциявий суд таркибидан чиқиб кетган тақдирда Олий Мажлис ушбу моддада белгиланган тартибда бошқа шахсни сайлайди.

Конституциянинг 107-моддасига мувофиқ Конституциявий суд беш йил муддатга сайланади. Ўзбекистон Республикаси Конституциявий суди судьясини алмаштириб бўлмайди ва унинг ваколатлари қонунда белгиланган тартиб ҳамда асослардан ўзга тарзда тўхтатилиши ёки тўхтатиб турилиши мумкин эмас.

Қонун томонидан Конституциявий суд судьялигига номзодлар учун юқори талаблар ўрнатилган.

"Ўзбекистон Республикасининг Конституциявий суди тўғрисида"ги қонуннинг 12-моддасида сиёсат ва ҳуқуқ соҳаси мутахассислари бўлган, юксак маънавий фазилатли ва зарур малакали Ўзбекистон Республикаси фуқароси Конституциявий суд судьяси этиб сайланиши мумкинлиги кўрсатилган. Конституциянинг 97-моддасига кўра, ваколоти тугаши муносабати билан истеъфога чиққан Президент умрбод Конституциявий суд аъзоси лавозимини эгаллайди.

Конституциявий суднинг судьяси этиб сайланган шахс қонунда белгиланган тартибда қасамёд қилади.

Конституциявий суд судьяларига судьялик лавозимига зид фаолият билан шуғулланиши ман этил-

ган, хусусан депутатлик мандатига эга бўлиш, сиёсий партияларга ва ҳаракатларга аъзо бўлиш, ҳақ тўланадиган бошқа лавозимни эгаллаши мумкин эмас. Шунингдек, судда, хўжалик судида ёки бошқа органларда қонуний вакил бўлишидан ташқари ҳимоячи ёки вакил бўлиб, шахсларнинг манфаатига ёки мажбуриятдан қутилишига таъсир ўтказувчи ҳомийлик қилишига йўл қўйилмайди.

Конституциявий судда судга тегишли масалалар заруриятига қараб ўтказиладиган Конституциявий суд мажлисларида кўриб чиқилади. Конституциявий суд мажлисларига ва мажлисларни тайёрлашга раҳбарлик Конституциявий суд Раиси томонидан амалга оширилади. Конституциявий суд Раиси мажлисларда кўриб чиқилиши лозим бўлган масалаларни кун тартибига киритади.

Жамоа бирлашмалари, давлат органлари ва ташкилотлари билан муносабатда фақат Конституциявий суд топширганлигига кўра унинг номидан иш кўриши мумкин.

Конституциявий суд тўғрисидаги қонунда Конституциявий суд ва судьялари фаолиятининг ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олиб, улар мустақиллигининг кафолатланиши мустаҳкамланган. Конституциявий суд ва унинг судьялари давлат ва жамоат органларининг, сиёсий партия ва ҳаракатларнинг, давлат, жамоат ва бошқа корхона ташкилотлари, идоралари, мансабдор шахслар, давлат тузилмаси, ҳудуд ёки ижтимоий гуруҳ вакили ҳисобланмайди. Конституциявий суд судьялари ўз фаолиятларини мустақил равишда, ҳеч кимнинг аралашувисиз амалга оширар экан, ҳеч бир давлат ёки жамоат органлари, мансабдор шахсларга кўрсатма беришлари, фаолияти бўйича сўров қилишларига йўл қўйилмайди. Конституциявий суд қарори мазмун ва моҳияти бўйича Конституцияга тўла мос келиши, Конституцияга зид бўлган

сиёсий ва бошқа маънодаги манфаатдорликдан холис бўлмоғи лозим.

"Ўзбекистон Республикаси Конституциявий суди тўғрисида"ги қонуннинг 17-18-моддаларида кўзда тутилган ҳолатлар бўйича Конституциявий суд судьяси ваколатлари тўхтатилиши ёки муддатидан олдин тугатилиш мумкин. Конституциявий суд судьяларининг дахлсизлиги (иммунитет) қонуннинг 16-моддасида мустаҳкамланиб қўйилган. Қонуннинг ушбу моддасининг 1-бандида алоҳида таъкидланишича, Конституциявий суд судьяси Олий Мажлиснинг розилигисиз, сессиялар ўртасидаги даврда эса Олий Мажлис Кенгашининг розилигисиз жиноий жавобгарликка тортилиши, ҳибсга олиниши ёки унга суд томонидан маъмурий жазо чоралари қўлланилиши мумкин эмас.

Конституциявий суд судьясига нисбатан жиноий иш фақат Ўзбекистон Республикаси Бош прокурори томонидан қўзғатилиши мумкин.

Конституциямизнинг 109-моддаси ҳамда "Ўзбекистон Республикасининг Конституциявий суд тўғрисида"ги қонуннинг 1-моддасига биноан Конституциявий суд қуйидаги ваколатларга эга:

1) Қонунларнинг ва Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси қабул қилган бошқа ҳужжатларнинг, Ўзбекистон Республикаси Президенти фармонларининг, Ҳукумат қарорларининг, давлат ҳокимияти маҳаллий органлари қарорларининг, Ўзбекистон Республикаси давлатлараро шартномаларининг ва бошқа мажбуриятларининг Ўзбекистон Республикаси Конституциясига мослигини аниқлайди;

2) Қорақалпоғистон Республикасининг Конституцияси Ўзбекистон Республикасининг Конституциясига, Қорақалпоғистон Республикасининг қонунлари Ўзбекистон Республикасининг қонунларига мувофиқлиги тўғрисида хулоса беради;

3) Ўзбекистон Республикаси конституцияси ва қонунларининг нормаларига шарҳ беради;

4) Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси ва қонунлари билан берилган ваколат доирасида бошқа ишларни ҳам кўриб чиқади;

5) Конституциявий суднинг қарорлари матбуотда эълон қилинган пайтдан бошлаб кучга киради. Улар қатъий ва улар устидан шикоят қилиш мумкин эмас.

Булардан ташқари, Конституциявий суд Конституциянинг 82-моддаси ҳамда "Ўзбекистон Республикаси Конституциявий суди тўғрисида"ги қонуннинг 10-моддасига биноан Олий Мажлисда қонунчилик ташаббуси билан чиқишга эга.

Конституциявий суд конституциявий назоратни олиб бориш билан биргаликда ўз ташаббусига кўра ҳам, яъни таркибидаги камида уч судьяси ташаббуси билан қонун ҳужжатларини Конституцияга мувофиқлигини текшириш учун Конституциявий судга масалалар киритиш ҳуқуқига эга.

Қонунга кўра қуйидагилар Конституциявий судга масалалар киритиш ҳуқуқига эга: Олий Мажлис, Ўзбекистон Республикаси Президенти, Олий Мажлис Раиси, Қорақалпоғистон Республикаси Жўқори Кенгеси, Олий Мажлис депутатлари умумий таркибининг камида тўртдан бир қисмидан иборат депутатлар гуруҳи, Ўзбекистон Республикаси Олий судининг Раиси, Ўзбекистон Республикаси Олий ҳужалик судининг Раиси ва Бош прокурор.

5-§. Ўзбекистон Республикаси Олий суди ва унинг ҳуқуқий мақоми

Конституциянинг 110-моддасига биноан Ўзбекистон Республикаси Олий суди — фуқаролик, жиноий ва маъмурий судлов ишларини юргизиш борасида суд ҳокимиятининг олий органи ҳисобланади.

Олий суд фаолиятини ташкил қилиш ва тартибга солиш Ўзбекистон Республикасининг 2000 йил 14 декабрда қабул қилинган "Судлар тўғрисида"ги (янги тахрирдаги) қонуни билан тартибга солинади.

Ўзбекистон Республикаси Олий суди қонунда кўрсатилган процессуал шакл ва тартибда умумий юрисдикцияли судлар, шунингдек, ҳарбий судлар фаолияти устидан ҳам судлов назоратини амалга оширади.

Олий суд, қоидага кўра, қуйи судларнинг маълум ишлари бўйича йўл қўйган ҳато ва камчиликларини тузатиш мақсадида улар томонидан қабул қилинган қарорларнинг қонунийлиги ва қанчалик асосли эканлигини текшириш йўли билан уларнинг фаолиятини назорат қилади.

Олий суд, суд амалиётини умумлаштириш асосида, суд ишларини кўриб чиқишда юзага келадиган қонунчиликни қўллаш масаласидаги муаммолар бўйича тушунтиришлар беради, шунингдек Олий суд пленуми томонидан қонунчиликни қўллаш бўйича берилган тушунтиришларни судлар томонидан қандай бажарилаётганлигини назорат қилади.

Олий суд судлов ишларини биринчи инстанция, апелляция, кассация ҳамда назорат тартибида ҳам кўриб чиқиши мумкин.

"Судлар тўғрисида"ги қонуннинг 14-моддасига мувофиқ, Олий суд Олий суд раиси, унинг ўринбосари ва ўринбосарлари, судлов ҳайъатлари раислари, Ўзбекистон Республикаси Олий суди судьяларидан иборат бўлиб, қуйидаги таркибда иш олиб боради: Ўзбекистон Республикаси Олий суди пленуми; Ўзбекистон Республикаси Олий суди раёсати; Фуқаролик ишлари бўйича судлов ҳайъати; Ҳарбий ҳайъат.

Ўзбекистон Республикаси Олий суди пленуми энг юқори судлов инстанцияси бўлиб, Ўзбекистон Республикаси Олий суди судьялари ва Қорақалпоғис-

тон Республикаси олий судларининг раисларидан иборат таркибида иш олиб боради.

Ўзбекистон Республикаси Олий суди пленумининг мажлисларида Ўзбекистон Республикаси Конституциявий суди раиси, Олий ҳўжалик суди раиси, Адлия вазирини, судьялар, Ўзбекистон Республикаси Олий суди ҳўзуридаги илмий-маслаҳат кенгаши аъзоларини иштирок этиши мумкин.

Ўзбекистон Республикаси Олий суди пленумини тўрт ойда камида бир марта чақирилади. Муҳокама қилинадиган умумий масалаларга доир ҳўжатлар лойиҳаларини Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг аъзоларига, Ўзбекистон Республикаси Бош прокурорига мажлисдан йигирма кун илгари юборилади.

Ўзбекистон Республикаси Олий суди пленумини пленум аъзоларининг камида учдан икки қисми ҳўзир бўлган тақдирда ваколатли ҳўсобланади.

Олий суд пленумининг асосий вазифаларидан бири судлов амалиётини умумлаштириш материалларини кўриб чиқиш ва қонун ҳўжатларини қўллаш масалаларини бўйича тушунтиришлар олиб бориш.

Бундай тушунтиришлар қонунни бир хилда қўллашда катта аҳамият касб этади. Улар кўрилаётган ишлар бўйича юзага келадиган масалалар юзасидан аниқ ва зарурий кўрсатмаларни ўзида ифодалайди.

Ўзбекистон Республикаси Олий суди раёсатини Ўзбекистон Республикаси Олий суди судьяларидан Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумини томонидан белгиланадиган миқдорда тузилади.

Ўзбекистон Республикаси Олий суди раиси, унинг биринчи ўринбосарини Ўзбекистон Республикаси Олий суди раёсатини таркибига лавозим бўйича кирадилар. Ўзбекистон Республикаси Олий суди раёсатининг мажлисларини ҳар ойда камида бир марта ўтказилади ва Ўзбекистон Республикаси Олий суди раёсатини

аъзоларининг кўпчилиги ҳозир бўлган тақдирда ваколатли ҳисобланади. Ўзбекистон Республикаси Олий суди раёсатининг қарорлари ушбу Қонуннинг 18-моддасида белгиланган тартибда қабул қилинади ва раислик қилувчи томонидан имзоланади.

Ўзбекистон Республикаси Олий суди раёсати ишларни назорат тартибида кўради; суд амалиётининг умумлаштириш натижаларини кўриб чиқади; Қорақалпоғистон Республикаси олий судлари, вилоятлар ва Тошкент шаҳар судлари, Ўзбекистон Республикаси Ҳарбий суди раисларининг шу судлар фаолияти тўғрисидаги ва қонун ҳужжатларини қўллаш амалиёти тўғрисидаги маърузаларни тинглайди;

Ўзбекистон Республикаси Олий суди судлов ҳайъатлари ва аппаратининг ишини ташкил этиш масалаларини кўриб чиқади; қонунга мувофиқ бошқа ваколатларни амалга оширади.

Ўзбекистон Республикаси Олий судининг судлов ҳайъатлари; ишларни биринчи инстанцияда, апелляция, кассация тартибида ва назорат тартибида кўради; суд амалиётини ўрганади ва умумлаштиради; қонун ҳужжатларини такомиллаштириш юзасидан таклифлар ишлаб чиқади; суд статистикасини таҳлил қилади; қонунга мувофиқ бошқа ваколатларни амалга оширади.

Ўзбекистон Республикаси Олий суди судлов ҳайъатларининг раислари: судлов ҳайъатлари ишини ташкил этади ва уларнинг мажлисларида раислик қилади; судлов ҳайъатлари фаолияти тўғрисида Ўзбекистон Республикаси Олий суди раёсатига маърузаларни тақдим этади; суд амалиётини умумлаштириш учун суд ишларини талаб қилиб олади; қонун ҳужжатларига мувофиқ бошқа ваколатларни амалга оширади.

Олий суд фаолиятини ташкил қилиш ва унга раҳбарлик қилиш аввало, Олий суд раиси зиммасига

юклатилган. Бу вазифалардан ташқари, умумий юрисдикцияли судларнинг барча ҳукм ва бошқа қарорларига қонунда белгиланган тартибда протест бериши ҳамда улар ижросини тўхтатиб қўйиш ҳуқуқига эга.

Олий суд раиси:

— суд ишларини назорат тартибида текшириш учун талаб қилиб олади;

— судлар томонидан чиқарилган ҳал қилув қарорлари, ҳукмлар, ажримлар ва қарорлар ижросини қонунда назарда тутилган тартибда назорат қилади;

— Ўзбекистон Республикаси Олий суди пленуми ва Раёсатини чақиради ҳамда уларнинг мажлисла-рида раислик қилади;

— Ўзбекистон Республикаси Конституциявий су-дига тақдимномалар киритади;

— Ўзбекистон Республикаси Олий суди Раёсати таркиби, судлов ҳайъатларининг ҳамда Умумий юрисдикция судлари судьяларининг олий малака ҳайъати таркиби ва раислари тўғрисида Ўзбекистон Республикаси Олий суди пленумига тақдимномалар киритади;

— Ўзбекистон Республикаси Олий суди судьяла-рининг интизомий жавобгарлиги ҳақида иш қўзға-тади;

— Раис ўринбосарлари ўртасида вазифаларни тақ-симлайди;

— Ўзбекистон Республикаси Олий суди ходимла-ри билан меҳнат шартномаларини тузади ва бекор қилади;

— Ўзбекистон Республикаси Олий судининг штат жадвалини тасдиқлайди;

— буйруқлар ва фармойишлар чиқаради;

— фуқароларни шахсан қабул қилади ҳамда ари-за ва шикоятларни кўриб чиқиш ишларини ташкил этади;

— қонун ҳужжатларига мувофиқ бошқа ваколатларни амалга оширади;

Ўзбекистон Республикаси Олий суди раисининг ўз ўринбосарлари мавжуд бўлиб, улардан бири биринчи ўринбосар ҳисобланади. Олий суд раисининг биринчи ўринбосари раис йўқлигида, унинг ваколатларини амалга оширади, биринчи ўринбосар ҳам йўқлигида раис ўринбосарларидан бири амалга оширади.

6-§. Ўзбекистон Республикаси Олий ҳужалик суди

Иқтисодий соҳада, турли мулк шакллариغا эга ташкилотлар, идоралар, корхоналарни бошқариш жараёнида, шунингдек тадбиркорлар орасида вужудга келадиган муносабатларда юзага чиққан баҳсларни ҳал қилиш республикамиздаги ҳужалик судлари тизими томонидан амалга оширилади. Ўзбекистон Республикаси ҳужалик суди тизимини Ўзбекистон Республикасининг Олий ҳужалик суди, Қорақалпоғистон Республикаси ҳужалик суди, вилоятлар ҳамда Тошкент шаҳар ҳужалик судлари ташкил қилади.

Ҳужалик судларининг асосий вазифалари: ташкилотлар ва фуқароларнинг қонуний ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилиш, қонунчиликни тўғри ва бир хилда қўллаш; иқтисодий муносабатларда қонунийликни мустаҳкамлаш ва қонунчиликнинг ҳуқуқий воситаларидан фойдаланиш учун шароит яратишдан иборат.

Ҳужалик суди фаолиятининг асосий тамойиллари: қонунийлик, ҳужалик судьяларининг мустақиллиги; суд ва қонун олдида ҳамманинг тенглиги; томонларнинг тенг ҳуқуқлилиги, иш юритишда ошкоралик, суд муҳокамасини юритишда ошкоралик, суд

муҳокамасини бевосита ва узвий амалга ошириш ҳисобланади.

Суднинг қонуний кучга кирган ҳуқуқий ҳужжатлари — ҳўжалик судининг тўхтами, қарори, ажрими барча давлат органлари, маҳаллий ўзини ўзи бошқариш органлари ҳамда бошқа органлар, мансабдор шахслар ва фуқаролар томонидан Ўзбекистон Республикасининг бутун ҳудудида бажарилиши шарт.

“Судлар тўғрисида”ги (янги таҳрирдаги) қонуннинг 43-моддасига биноан Ўзбекистон Республикасининг Олий ҳўжалик суди ҳўжалик ишларини юриштиш соҳасида суд ҳокимиятининг олий органидир.

Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик суди Қорақалпоғистон Республикаси ҳўжалик судининг, вилоятлар ва Тошкент шаҳар ҳўжалик судларининг судлов фаолияти устидан назорат олиб бориш ҳуқуқига эга. Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик суди ишларини биринчи инстанция суди сифатида, касация тартибида ва назорат тартибида кўради. Ўзбекистон Республикаси Олий суди Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик суди пленумининг тушунтиришлари ҳўжалик судлари томонидан бажарилишини назорат қилади, қуйи ҳўжалик судлари фаолиятини текширади, ҳўжалик судларининг ишини ташкил этиш ижобий тажрибасини ўрганади, умумлаштиради ва оммалаштиради.

Олий ҳўжалик суди республика бошқарув органлари, маҳаллий вакиллик органлари ва ижро ҳокимият органлари орасидаги ўзаро иқтисодий битимлардан келиб чиқувчи низоларни, шунингдек, норматив характердаги олий ҳокимият органларининг актларини (қисман ёки тамоман) Конституция ва қонунларга мувофиқлигини аниқлаш бўйича ишларни биринчи инстанция суди сифатида кўриб чиқади...

Олий ҳўжалик суди республика ҳўжалик судларининг қонуний кучга кирган судлов актларини ҳамда

шундай актларни янги очилган ҳолатлар бўйича назорат тартибда қайта кўриб чиқади.

Юқоридаги қонуннинг 44-моддасига мувофиқ, Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик суди раис, унинг биринчи ўринбосари, ўринбосарлари, судлов ҳайъатларининг раислари, Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик суди судьяларидан иборат бўлиб, қуйидаги таркибда иш олиб боради: Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик суди пленуми; Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик суди раёсати; Фуқаролик ҳуқуқий муносабатларидан келиб чиқадиган низоларни ҳал этиш бўйича судлов ҳайъати; Маъмурий-ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиқадиган низоларни ҳал этиш бўйича судлов ҳайъати.

Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик судининг пленуми республика ҳўжаликлари фаолиятидаги асосий масалаларни ҳал қилади.

Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик суди пленуми Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик суди судьялари ва Қорақалпоғистон Республикаси ҳўжалик суди раисидан иборат таркибда иш олиб боради. Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик суди пленумининг мажлисларида Ўзбекистон Республикаси Бош прокурори қатнашади. Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик суди пленумининг мажлисларида Ўзбекистон Республикаси Конституциявий суди раиси, Адлия вазири, судьялар, Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик суди ҳузуридаги илмий-маслаҳат кенгаши аъзолари иштирок этиши мумкин.

Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик суди пленуми бир йилда камида икки марта чақирилади. Муҳокама қилинадиган умумий масалаларга доир ҳужжатлар лойиҳалари Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик суди пленумининг аъзоларига, Ўзбекистон Республикаси Бош прокурорига мажлисдан йигирма кун илгари юборилади.

Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик суди пленумининг қарори мажлисда иштирок этаётган Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик суди пленуми аъзоларининг кўпчилик овози билан очиқ овоз бериш орқали қабул қилинади ва қабул қилинган пайдан бошлаб кучга киради.

Олий ҳўжалик суди пленуми фаолиятини ташкил қилиш Олий ҳўжалик суди пленумининг котиби томонидан амалга оширилади.

Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик суди раёсатининг таркибини Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик суди пленуми белгилайди. Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик суди судьялари ҳамда Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик суди раиси, унинг биринчи ўринбосари ва ўринбосарлари Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик суди раёсатининг таркибига лавозим бўйича киради

Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик суди раёсати ишларни назорат тартибида кўради; суд амалиётини умумлаштириш натижаларини кўриб чиқади; Қорақалпоғистон Республикаси ҳўжалик суди, вилоятлар ва Тошкент шаҳар ҳўжалик судлари раисларининг қонун ҳужжатларини қўллаш тўғрисидаги маърузаларини тинглайди; ҳўжалик судлари, Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик судининг судлов ҳайъатлари ва аппарати ишини ташкил этиш масалаларини кўриб чиқади; қонунга мувофиқ бошқа ваколатларини амалга оширади. Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик суди раёсатининг мажлисида баённома юритилади. Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик суди раёсатининг қарори ва баённома расмлик қилувчи томонидан имзоланади.

Судлов ҳайъатлари таркиби Олий ҳўжалик суди судьяларидан тузилиб, Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик суди раисининг тақдимномаларига

1
биноан Олий хўжалик суди Пленуми томонидан тасдиқланади.

Улар Олий хўжалик суди раиси ўринбосарлари ҳисобланган, судлов ҳайъатлари раислари томонидан бошқарилади. Зарурий ҳолатларда Олий хўжалик суди раиси бир судлов ҳайъати судьясини бошқа судлов ҳайъати томонидан кўрилаётган ишга ўз фармойиши билан жалб қилиши мумкин.

Ўзбекистон Республикаси Олий хўжалик судининг судлов ҳайъатлари: Ишларни биринчи инстанцияда ва кассация тартибида кўради; суд амалиётининг ўрғанади ва умумлаштиради; қонун ҳужжатларини такомиллаштириш юзасидан таклифлар ишлаб чиқади; суд статистикасини таҳлил қилади; қонунга мувофиқ бошқа ваколатларни амалга оширади.

Олий хўжалик суди судлов ҳайъатларидан тегишли ҳайъат таркибига кирувчи судьялар орасидан суд таркиблари ташкил қилинади. Суд таркибларини Олий хўжалик суди раиси шакллантиради.

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ПРОКУРАТУРАСИ**

1-§. Прокуратура тушунчаси ва келиб чиқиши

Луғавий маъносига кўра "прокуратура" латинча там-хўрлик қиламан, таъминлайман деганни билдиради. Қадимги Римда прокуратор лавозимидагилар император номидан унинг хўжалигини бошқариш, солиқ йиғиш, судда вакиллик қилиш билан шуғулланган. Бундай фаолият барча давлатларга хос ва зарур. Лекин турли мамлакатларда ва турли даврларда бу хил фаолиятнинг мазмуни, моҳияти, чегараси, йўналиши турлича бўлган. Прокурорлик фаолиятининг ҳозирги ҳолати ҳам ранг-баранг.

Чунончи, АҚШ, Франция, Япония каби мамлакатларда прокурорлик фаолиятини адлия вазирлиги амалга оширади, Испания, Италияда прокурорлар суд маҳкамалари таркибига киради, баъзи мамлакатларда улар алоҳида давлат органи шаклида фаолият кўрсатадилар. Жумладан, собиқ социалистик давлатлар тизимида шундай эди. Ҳозирги мустақилликка эришган кўпгина мамлакатларда ҳам прокуратура тизими давлатнинг бошқа органларидан батамом ажратилган. Баъзи мамлакатларда, чунончи, Буюк Британияда прокуратура идоралари мавжуд эмас.

Шубҳасиз, прокурорлик фаолиятига хос вазифалар Ўзбекистон давлатчилигида ҳам қадимдан мавжуд бўлган. Лекин бунинг учун махсус давлат муассасаси тузилмаган, назорат ва текширув ишларини турли марказий давлат маҳкамалари ёхуд маҳаллий ҳокимлар амалга ошириб келишган.

Ўзбекистонда прокурорлик фаолиятининг моҳияти ва йўналиши XIX аср иккинчи ярмида чор Россиясида бўлиб ўтган воқеликлар билан боғлиқ.

Маълумки, Россия давлат ва ҳуқуқ тизими жиҳатидан Европага, айниқса Францияга тақлид қилар эди. Прокуратуранинг давлат тизимида бунёдга келиши айнан Францияда XIV асрда юз берган, ўша вақтларда прокуратура жазолаш муассасаси ҳисобланган, кейинчалик унга давлат бошқарув идораларининг фаолиятини ошқора ва яширин тарзда текшириб туриш вазифалари ҳам топширилган. Бундан хабардор Буюк Пётр 1711 йилда давлат хазинасига оид айғоқчилик (фискал) хизматини тузиб, унинг зиммасига давлат амалдорларининг фаолиятини яширинча кузатиб бориш вазифасини юклаган. Екатерина II томонидан бу хизмат прокурорлик деб аталиб, "ҳокимият кўзи" ("око государево") номини олган.

Прокуратуранинг ҳуқуқий мавқеи Россияда бўлиб ўтган ижтимоий ислохотлар муносабати билан 1862 йилда қабул қилинган "Прокуратура тўғрисида асосий қоидалар"да биринчи марта ўз ифодасини топди. Унга биноан прокурор давлат бошқарув органлари чиқарадиган барча муҳим ҳужжатларнинг қонунийлигини назорат қилиш, тергов фаолиятини кузатиб туриш, судда давлат номидан айбловни қўллаш, қамоқда сақлаш қоидаларига риоя қилишни текшириб бориш учун масъул эди. Прокурорлик фаолиятининг ана шу моҳияти ҳозиргача деярли ўзгаргани йўқ.

Аммо прокуратура тизими анчайин мураккаб, мушкул ва баъзида чалкаш йўлларни босиб ўтди. Хусусан, 1917 йил октябрь тўнтариши оқибатида прокуратура тарқатиб юборилди, кейинчалик фақат судлар ҳузурида "айблов ҳайъатлари" тузилди. 1922 йилда қонунларга бир хилда риоя этилишини таъ-

минлаш мақсадида марказлаштирилган прокуратура таъсис этилди. 1946 йилдан прокуратура умумий назорат олиб бориши, барча давлат органлари, ташкилотлар, муассасалар ҳамда жамоат бирлашмаларининг фаолиятини мунтазам текшириб туриши лозим деб топилди. Кейин эса бу хил фаолият маъмурий-хўжалик ишларига "аралашин" деб ҳисоблана бошланди ва, ниҳоят, Россия Федерацияси ҳамда бир қанча мустақилликка эришган давлатларда умумий назорат бекор қилинди.

1955 йилдаги "СССРда прокурорлик назорати тўғрисида низом" суд фаолияти устидан ҳам назорат ўтказишни назарда тутган эди. Кўп йиллар давомида бу ҳолат судларнинг мустақиллиги тамойилига путур етказди. Суд ҳукми, қарори ва ажримининг ижросини, шунингдек барча давлат ижроия органлари, корхона, ташкилот, муассаса маъмурияти чиқарган қарор ва буйруқларнинг бажарилишини прокурор тўхтатиб қўйиши каби қоидаларни қўллаш тарафдорлари, таассубки ҳануз бор. Прокуратурани гуё давлат ижроия органи эмас, қандайдир бошқача давлат органи деб ҳисоблаш тўғрисида фикрлар мавжуд.

2-§. Ўзбекистонда прокуратура органларининг ташкил этилиши, мақсади ва вазифалари

Конституциямизнинг 118—121-моддалари прокурорлик фаолиятини такомиллаштириш борасида бажарилиши зарур бўлган тадбирлар учун барча асосларни назарда тутди. Уларда прокурорлик назоратини амалга оширишнинг қуйидаги жуда муҳим тамойиллари баён этилган:

1. Прокуратура органлари марказлашган тизим эканлиги, маҳаллий давлат органларидан, тармоқ идо-

раларидан, уларнинг таъсиридан холи эканлиги; бирор давлат идораси ёки мансабдор шахс прокурорнинг фаолиятига аралаша олмаслиги;

2. Прокуратура сиёсий партиялар, сиёсий мақсадларни кўзда тутувчи ҳаракатлар билан боғлиқ бўлмаслиги;

3. Прокуратура ўз фаолиятида демократия, ошкоралик тамойилларига риоя қилиши ва кенг жамоатчиликка суяниши.

Прокурорлик фаолиятининг асосий йўналишлари 1992 йил 9 декабрда қабул қилинган "Прокуратура тўғрисида"ги қонун билан белгиланган ва асосан қуйидагилардан иборат:

а) умумий назорат, яъни барча давлат ижроия органлари, корхона, муассаса ва ташкилотларнинг маъмурияти, жамоат бирлашмалари ва мансабдор шахсларнинг қарор ва фармойишлари қонунга мос бўлишини таъминлаш; уларнинг қонунга зид қарорлари ва хатти-ҳаракатлари тўғрисида шикоят ва бошқа турдаги муурожаатларни текшириш ҳамда ҳал этиш;

б) жиноят ишлари бўйича ўтказиладиган суриштирув ва тергов устидан назорат юритиш, уларнинг камчиликлари ва хатоларига барҳам бериш чораларини кўриш; шу мақсадда бевосита тергов олиб бориш;

в) ҳуқуқни муҳофаза қилувчи давлат органларининг фаолиятини мунтазам мувофиқлаштириб бориш, улар ўртасида ҳамкорликни таъминлаш;

г) судда фуқаровий, хўжалик, маъмурий ва жиний ишларни кўришда тараф сифатида иштирок этиш, шу жумладан давлат номидан айбловни қўллаш;

д) суд ҳукмлари, қарорлари ва ажримларининг ижросини текшириб туриш, жазони ўташ шароитлари қонун талабларига зид бўлмаслигини таъминлаш.

Прокуратура фаолиятида айниқса вояга етмаганлар содир этадиган ҳуқуқбузарликларнинг олдини олиш ва ҳуқуқий маърифат тарғиботи билан шуғулланиш вазифалари алоҳида ўрин эгаллайди.

Ҳар бир ҳуқуқбузарлик ҳоллари бўйича прокурор тегишли давлат органларига, маъмуриятга ёки мансабдор шахсга протест (эътироз) билдириши, тақдимнома киритиши, огоҳлантириши мумкин ёхуд суд иши қўзғатишга ҳақли. Суд ишлари бўйича прокурорнинг ваколатлари процессуал кодексларда батафсил баён қилинган. Ўзбекистон Республикасининг Бош прокурори бир қанча муайян масалалар бўйича буйруқ, кўрсатма ва йўриқномалар берган. Улар қонуннинг устуворлигини таъминлашга хизмат қилади.

Шу кунларда "Прокуратура тўғрисида"ги қонуннинг янги таҳрири кенг жамоатчиликнинг муҳокамасига ҳавола қилинган. Унда прокурорнинг асосий вазифаси биринчи навбатда инсон ҳуқуқлари, эркинликлари ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилиш эканлиги алоҳида таъкидланган.

Шубҳасиз, умумхалқ муҳокамасига ҳавола қилинган янги таҳрирдаги "Прокуратура тўғрисида"ги қонун мамлакатимиз ҳаётида жуда катта аҳамият касб этади. Унда давлат бошқарувининг прокурорлик назоратига оид фаолияти ҳозирги замон талабларига мос бўлиши назарда тутилган. Зеро, ҳуқуқий демократик давлатни шакллантиришда прокурорлик хизматининг роли беқиёсдир. Қонун устуворлигини чинакам таъминлаш ва адолат тантанасига эришиш кўп жиҳатдан прокурорлик назоратига боғлиқ экани шубҳасиз. Шу сабабли прокуратура фаолиятини тартибга солувчи қонунга кўпгина давлатларда конституциявий қонун мақоми берилган.

Лойиҳа амалдаги қонундан анчагина фарқ қилади. У прокурорлик фаолиятининг барча асосий йўна-

лишларини ўз ичига қамраб олган. Деярли барча муҳим масалалар унда аниқ ва изчиллик билан акс эттирилган. Лойиҳанинг ички тузилиши ҳам мантиқан бир-бири билан ўзаро боғлиқ бўлган ҳуқуқий нормаларни навбатма-навбат акс эттиради. Тил жиҳатидан ҳам лойиҳанинг матни анча равон ва содда.

Унинг барча ижобий жиҳатларини таърифлаб, батафсил тўхтамасдан, лойиҳани янада сермазмун бўлишига эришиш ва маромига етказишга мўлжалланган баъзи фикр-мулоҳазаларимизни билдиришни мақсадга мувофиқ, деб топдик.

Биринчидан, прокуратура қонунларга риоя қилиниши устидан назоратни амалга оширувчи давлат органи эканлиги лойиҳанинг биринчи моддасида жуда ўринли таъкидланган. Лекин, бизнингча, унинг конституция ва қонун устуворлигини таъминловчи орган эканлигига шу ерда алоҳида урғу берилиши зарур. Бу Конституциямизнинг 15-моддасига монанд бўлур эди. Моддадаги иккинчи мазмун прокуратура марказлаштирилган тизим эканлигини акс эттиради. Аммо матнга кўра, прокуратура гўё ягона, яъни давлат органлари жумласида бирдан-бир марказлашган тизим, бошқа давлат органлари бу хил хусусиятга эга эмас, деган ғалати маъно келиб чиқади.

Иккинчидан, лойиҳадаги 6-модданинг охириги қисмида Конституциямизнинг 120-моддасидаги "Прокурорлар ўз ваколатлари даврида сиёсий партияларга ва сиёсий мақсадларни кўзловчи бошқа жамоат бирлашмаларига аъзоликни тўхтатиб турадилар", деган қисм тўлиғича берилмаган. Бу эса, қонуннинг Конституция нормаларига зидлигини келтириб чиқаради.

Учинчидан, лойиҳанинг 23-моддасида прокурорларнинг ваколатлари баён қилиниб, улар "тезкор-қидирув фаолиятнинг ҳужжатлари ва материалларини" талаб қилиб олишга ҳақли эканликлари уқтирилган. Бу ҳол амалиётда тезкор-қидирув фаолиятини ош-

кор қилинишига сабаб бўлиши, уни қийинлаштириши ва кучсизланишига олиб келиши муқаррар. Прокурор бу хил ҳужжатлар ва материаллар билан фақат қонунда кўрсатилган доирада ва чеклашларга риоя қилиб танишиши мумкин. Кези келганда шуни ҳам эслатиб ўтиш лозимки, ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органларнинг бу хилдаги фаолияти тўғрисида алоҳида қонун қабул қилиниши лозим эди.

Тўртинчидан, лойиҳанинг 29-моддаси ҳозирги қонунда бор бўлсада, ҳуқуқшунослик назариясида ва амалиётида танқидга учраган "ишларни суддан талаб қилиб ва чақириб олиш" ҳақидаги қонидани кўзда тутаяди. Бундай ҳуқуқ бирор бир давлатда прокурорларга берилмаган. Бу қоида жамоат ишларида прокурор ва ҳимоячи, фуқаровий, хўжалик ишларида эса — прокурор ва жавобгарнинг вакили ўртасида тенгсизлик туғдиради. Ваҳоланки, суд ишлари билан танишиш ҳар иккала тарафнинг тенг ҳуқуқидир. Улардан бирига ишни бериш, иккинчисини эса иш билан ҳатто танишиш ҳуқуқидан вақтинча бўлсада маҳрум қилиш адолатдан эмас.

Бешинчидан, лойиҳанинг 32- ва 36-моддаларида бир-бирига яқин қонидалар бор. Уларга кўра, ҳар қандай норматив ҳужжатга прокурор протест билдирса ва ҳужжатни чиқарган орган ёки мансабдор шахс протестдан норози бўлса, прокурорнинг талаби бўйича масалани суд кўриб чиққунча ҳужжатнинг амал қилиши тўхтатиб турилади, дейилади. Прокурорнинг талабидан норози шахс эса, ўз шикоятини фақат шу ёки юқори турувчи прокурорга бериши мумкин ва бундай шикоят прокурорнинг талаби бажарилишини тўхтатмайди. Шундай қилиб, прокурор ва жисмоний ёки юридик шахс ўртасида очикдан-очик тенгсизлик юз беради. Низони ҳал қилиш учун тарафлардан бири судга мурожаат қилишга ҳақли, иккинчиси эса бу ҳуқуқдан маҳрум.

Бирининг талабини иккинчиси бажариши мажбурий: протест билдирилган ҳаракатнинг ижроси тўхтатилади. Иккинчисининг шикоятни эса биринчисининг талабини ижро этишга монелик қилмайди.

Фикримизча, бу қоидалар Конституцияга зид. Унинг 44-моддасида кўрсатилганидек, "Ҳар бир шахсга ўз ҳуқуқ ва эркинликларини суд орқали ҳимоя қилиш, давлат органлари, мансабдор шахслар, жамоат бирлашмаларининг ғайриқонуний хатти-ҳаракатлари устидан судга шикоят қилиш ҳуқуқи кафолатланади". Бу одилona қоида шубҳасиз барачага тааллуқли. Унинг таъсиридан прокурорлар ҳам холи бўлмаслиги керак.

Олтинчидан, лойиҳага биноан прокуратура органлари зиммасига ҳуқуқни муҳофаза қилувчи барча идораларнинг фаолиятини мувофиқлаштиришдек муҳим вазифа юклатилган. Бу борада Ўзбекистон Республикаси ҳузуридаги Мувофиқлаштирувчи кенгаш муттасил самарали фаолият кўрсатмоқда. Судларнинг мустақиллигига қандай тарзда бўлмасин салбий таъсир кўрсатиш ҳоллари юз бермаслиги учун лойиҳадаги 18-моддага "Кенгаш судларнинг фаолиятини мувофиқлаштирмайди ва уларга йўл-йўриқ бериши мумкин эмас", деган жумла киритилса мақсадга мувофиқ бўларди.

Ниҳоят, яна бир мулоҳаза. Лойиҳанинг 38-моддасида прокурор ва терговчи лавозимига биринчи марта тайинланаётган шахслар қасамёд қилиши кўзда тутилган. Лекин қасамёднинг матни келажақда Олий Мажлис томонидан тасдиқланиши кўзда тутилган. Бизнингча, қасамёд матни бевосита моддага киритилиши лозим. Судьяларнинг қасамёди "Судлар тўғрисида" ги қонуннинг ўзида, гувоҳларнинг қасамёди процессуал кодексларда берилган. Бу анъанавий бўлиб қолган тартибдан чекинишга ҳожат йўқ

Конституциямизнинг 92-моддаси айнан шуни талаб қилади.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясига биноан (24-боб) Прокуратура — Ўзбекистон Республикаси ҳудудида Ўзбекистон Республикаси номидан қонунларнинг аниқ ва бир хилда бажарилиши устидан назоратни амалга оширувчи органларнинг ягона марказлаштирилган тизими ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикасида прокуратура органларининг ташкил этилиши, прокурорларнинг ваколатлари ва фаолият кўрсатиш тартиби Ўзбекистон Конституцияси (24-боб), "Прокуратура тўғрисида"ги Қонунининг янги таҳрири, Жиноят-процессуал кодекси ва бошқа қонунлар билан белгиланади.

Прокурорлик фаолиятининг мақсади қонун устуворлигини таъминлаш, қонунийликни мустаҳкамлаш, инсон ва фуқароларнинг ҳуқуқлари ҳамда эркинликларини, шунингдек қонун билан қўриқладиган жамият ва давлат манфаатларини муҳофаза қилишдан иборатдир. Шунга мувофиқ, "Прокуратура тўғрисида"ги Қонуннинг 1-моддасига кўра Ўзбекистон Республикаси Бош прокурори ва унга бўйсунувчи прокурорлар барча вазирликлар, давлат қўмиталари, идоралар, давлат назорати идоралари, ҳокимлар, шунингдек кимга бўйсунушидан, кимнинг тасарруфида бўлишидан ва мулкчилик шаклидан қатъи назар, муассасалар, корхоналар ва ташкилотлар, ҳарбий қисмлар, жамоат бирлашмалари, мансабдор шахслар, фуқаролар томонидан қонунларни аниқ ва бир хилда ижро этилиши устидан назоратни амалга оширадилар ҳамда Ўзбекистон Республикаси жиноят-процессуал қонун ҳужжатларида белгиланган доирада жиноий таъқибни амалга оширадилар ва жиноятчиликка қарши курашда ҳуқуқни муҳофаза қилиш органларининг фаолиятини мувофиқлаштирадилар.

Қонунда прокуратура фаолиятининг муҳим йўналишларидан бири, яъни процессуал қонунчиликка мувофиқ, прокурорнинг судларда ишларни кўришда иштирок этиши ҳамда қонунларга зид бўлган судларнинг ҳукмлари, ажримлари, қарорлари устидан протест келтиришининг алоҳида тартиби белгиланган.

Республика прокуратураси ҳуқуқ ижодкорлиги соҳасида фаол иштирок этади. Прокуратура тўғрисидаги қонуннинг 9-моддасига биноан Бош прокурор Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисида қонунчилик ташаббуси ҳуқуқига эга.

Прокуратура зиммасига қонунда назарда тутилмаган вазифаларни юклаш мумкин эмас.

3-§. Прокуратура органлари фаолиятини амалга ошириш тамойиллари ва тизими

Прокуратура ўз фаолиятини тегишли тамойилларга асосланиб амалга оширади, улардан бирлик ва марказлашув, мустақиллик ва ошкоралик тамойилларини кўрсатиш мумкин.

Прокуратура органларининг бирлиги ва марказлаштирилганлиги қўйи поғонадаги прокурорларнинг юқори поғонадаги прокурорларга бўйсунуши тартибида, Ўзбекистон Республикаси Бош прокурори бошчилигидаги ягона марказлаштирилган тизимни ташкил этилганлигидадир. Мазкур тамойил барча бўғинлардаги прокурорларнинг олдида турган мақсад ва вазифаларнинг бирлигини ҳамда қонунларнинг ижро этилиши устидан назоратни амалга ошириш шакли ва услубларининг умумийлигини, қонун бузилиши аниқланган далиллариغا нисбатан прокурорнинг таъсир кўрсатиш воситаларини, шунингдек қонунбузарликларнинг олдини олиш чоралари кўрилишининг ягоналигини англатади. Ягоналик тамой-

или юқори поғонадаги прокурорлар ўз зиммасидаги ваколатларни қўйи турувчи прокурорларга бериши ёки қўйи прокурорларнинг ваколатларини зиммасига олиши ҳуқуқини беради.

Прокуратуранинг тамойили прокуратура идораларининг назоратни ва ўз ваколатларини давлат фаолияти ҳамда бошқарув идораларидан, мансабдор шахслардан, жамоат бирлашмаларидан мустақил равишда Ўзбекистон Республикаси ҳудудида амал қилиб турган қонунларга, халқаро ва давлатлараро шартномаларга (битимларга) қатъий риоя этиб, фақат Ўзбекистон Республикаси Бош прокурорига бўйсунган ҳолда амалга оширилишини билдиради. Қонун прокурорлик назоратини амалга оширишда аралашувга йўл қўйилмаслигини мустаҳкамлайди. Прокурорнинг ғайриқонуний қарор қабул қилишига эришиш ёки ўз фаолиятини амалга оширишга тўсқинлик қилиш мақсадида, унга ҳар қандай шаклда бирон-бир таъсир кўрсатганлик, унинг дахлсизлигига тажовуз қилганлик, шунингдек прокурор ва терговчининг рухсатсиз текширишларга ва дастлабки терговга доир маълумотларни ошкор этганлик қонунда белгиланган тартибда жавобгарликка тортишга сабаб бўлади. Прокуратура фаолияти фақат Ўзбекистон Республикаси Президенти ва Олий Мажлиси назоратида бўлади.

Бундан ташқари, Прокуратура идоралари сиёсий партиявийликдан холи қилинган ҳамда уларда сиёсий партиялар ва ҳаракатларнинг ташкилий тузилмаларини тузишга йўл қўйилмайди.

Шунингдек, Конституцияда белгиланган тамойилини ҳам алоҳида қайд қилиш керакки, унга мувофиқ прокуратура идоралари ўз вазифаларини бажаришда Конституция, "Прокуратура тўғрисида"ги қонун ва Ўзбекистон Республикаси ҳудудида амалда

бўлган бошқа қонун ҳужжатлари, халқаро шартномалар (битимлар)га риоя этган ҳолда иш кўрадилар.

Ўз вазифалари ва мақсадларини амалга ошириш учун прокурорлар, хусусан, Ўзбекистон Республикаси Бош прокурори, Қорақалпоғистон Республикаси прокурори, тегишли равишда Ўзбекистон Республикаси ҳамда Қорақалпоғистон Республикаси барча давлат ҳокимияти ва бошқаруви идораларининг мажлисларида белгиланган тартибда қатнашиш ҳуқуқига эгадирлар, вилоятлар, Тошкент шаҳри, шаҳарлар ва туманларнинг прокурорлари, уларга тенглаштирилган прокурорлар белгиланган тартибда тегишли ва қуйи даражадаги ҳокимият ва бошқарув органларининг мажлисларида иштирок этишга ҳақлидирлар.

Прокуратура идоралари фуқароларнинг ариза ва шикоятларини, давлат, жамоат ҳамда бошқа ташкилотларнинг мурожаатларини қараб чиқадилар ва башарти, ҳал этишнинг бошқа тартиби белгиланмаган бўлса, фуқаролар ҳамда ташкилотларнинг бузилган ҳуқуқларини тиклаш ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилиш чора-тадбирларини кўрадилар.

Прокурорнинг шикоят ва ариза бўйича қабул қилган қарори устидан юқори поғонадаги прокурорга шикоят қилиш мумкин. Бунда қарори ёки ҳарақати устидан арз қилинган мансабдор шахсга ёхуд идорага шикоятни қайта юбориш тақиқланади.

Ўзбекистон Республикаси прокуратура идораларининг тизими Ўзбекистон Республикаси прокуратураси, Қорақалпоғистон Республикаси прокуратураси, вилоятлар, Тошкент шаҳри, шаҳарлар ва туманлар, туманлараро ва бошқа ҳудудий прокуратуралардан иборатдир. Ўзбекистон Республикаси прокуратура идораларининг тизимига, шунингдек транспорт, ҳарбий, табиат муҳофазаси прокуратуралари ва бошқа ихтисослаштирилган прокуратуралар ҳам киради.

Бундан ташқари, Ўзбекистон Республикаси Бош прокурори томонидан вилоятлар ва туманлар прокуратураларига тенглаштирилган бошқа прокуратуралар, туман прокуратураларига эга бўлган шаҳарларда эса туман прокуратураларига бўйсунадиган шаҳар прокуратуралари тузилиши мумкин. Ўзбекистон Республикаси Бош прокурори томонидан тузиладиган транспорт, табиат муҳофазаси прокуратуралари, бошқа ихтисослаштирилган прокуратуралар вилоятлар, туманлар прокуратуралари ваколати билан ташкил этилади ҳамда фаолият кўрсатади.

Ўзбекистон Республикаси ҳарбий прокуратурасини ташкил этиш ва унинг иш тартиби "Прокуратура тўғрисида" ги қонун, бошқа қонун ҳужжатлари ҳамда Ўзбекистон Республикасининг Бош прокурори томонидан тасдиқланган "Ўзбекистон Республикасининг Қуроли Кучларининг ҳарбий прокуратура тўғрисида" ги Низоми билан белгиланади.

Ўзбекистон Республикаси прокуратурасининг ягона тизимига кирмайдиган прокуратура органларини Ўзбекистон Республикаси ҳудудида ташкил этилишига ва фаолият юритишига йўл қўйилмайди.

Ўзбекистон Республикаси Бош прокурори Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ва "Прокуратура тўғрисида" ги қонунига биноан, Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан тайинланади ёки лавозимидан озод этилади, сўнгра Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг сессиясида депутатлар тасдиғидан ўтади ва улар Олий Мажлис ҳамда Президент олдида ҳисобдордир. Ўзбекистон Республикаси Бош прокурори ва унга бўйсунувчи прокурорнинг ваколат муддати 5 йил қилиб белгиланган. Бош прокурор йўқлигида ёки унинг ўз вазифаларини бажаришнинг имкони бўлмаса, унинг вазифаларини биринчи ўринбосари бажаради, у ҳам бўлма-

ганда ёки вазифаларини бажариш имкони бўлмаганда Бош прокурор ўринбосарларидан бири томонидан амалга оширилади.

Ўзбекистон Республикаси Бош прокурори Ўзбекистон Республикаси Президентини қонунийлик, ҳуқуқ-тартиботнинг аҳволи тўғрисида мунтазам ҳабардор этиб туради ва беш йилда камида бир марта Ўзбекистон Республикасининг Олий Мажлисига ўз фаолияти ҳақида ҳисобот тақдим этади.

Қорақалпоғистон Республикаси Прокурори Ўзбекистон Республикаси Бош прокурори билан келишилган ҳолда Қорақалпоғистон Республикаси Давлат ҳокимиятининг олий органи томонидан 5 йил муддатга тайинланади ва улар олдида ҳисобдордир.

Вилоят прокурорлари ва Тошкент шаҳри прокурори ҳамда уларга тенглаштирилган прокурорлар Ўзбекистон Республикаси Бош прокурори томонидан 5 йил муддатга тайинланадилар, унга ва юқори поғонадаги прокурорларга бўйсундилар ва уларнинг олдида ҳисобдордирлар.

4-§. Прокурор назорати ва унинг амалга оширилиши

Прокурор назорати деганда, давлат номидан амалга ошириладиган махсус ваколатли мансабдор шахслар — прокурорларнинг ҳуқуқ бузилишларини ўз вақтида аниқлаш ва уларни бартараф этиш чораларини кўриш, айбдорларни жавобгарликка тортиш орқали қонунни бир хилда қўлланилиши ва аниқ ижро этилишини таъминлаш фаолияти тушунилади. Прокурор назорати прокуратура фаолиятининг асосий йўналишларидан бири ҳисобланади. "Прокуратура тўғрисида"ги қонунга кўра, бу йўналишлар прокурорлик назоратининг тўртта соҳасига бўлинади:

1. Қонунларга риоя этилиш устидан умумий назорат;

2. Жинойтчиликка қарши кураш идораларининг қонунларни ижро этишлари устидан назорати;

3. Судларда ишларнинг кўриб чиқилишида прокурорнинг иштироки (судларда ишларни кўришда прокурорнинг ваколатлари — 3-бўлим);

4. Ушланганларни сақлаб туриш, дастлабки қамоқ, суд тайинлаган жазо ва бошқа жинойт-ҳуқуқий таъсир чораларини ўташ жойларида қонунларнинг бажарилиши устидан назорат.

Умумий назорат предметига қуйидагилар киради: барча вазирликлар, давлат қўмиталари, идоралари, давлат назорат идоралари, ҳокимлар, муассасалар, корхоналар, ташкилотлар, бирлашмалар ҳарбий қисмлар, ҳарбий идоралар, вазирликлар ва идораларнинг ҳарбий бўлинмалари, жамоат ташкилотлари, мансабдор шахслар қонунларни бажарганлиги, шунингдек, улар чиқараётган ҳужжатлар Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ва қонунларига мувофиқлиги, шахснинг дахлсизлиги тўғрисидаги, фуқароларнинг ижтимоий-иқтисодий, сиёсий, шахсий ҳуқуқ ва эркинликлари тўғрисидаги, уларнинг шаъни ва қадрқимматини муҳофаза қилиш (башарти ушбу ҳуқуқларни муҳофаза этишнинг ўзга тартиби кўзда тутилмаган бўлса) тўғрисидаги қонунларга риоя этилиши, иқтисодий муносабатларга, атроф-муҳитни муҳофаза қилиш ва ташқи иқтисодий фаолиятга доир қонунларга риоя этилиш, фуқароларнинг қонунларга риоя этишлари назоратни амалга ошираётганда прокуратура органлари бошқа давлат органларининг ўрнини босмайди.

Прокурор таъсир кўрсатишни, аралашувни талаб қиладиган қонун бузилиш ҳоллари ҳақида аризалар ёки бошқа маълумотлар тушганда, шунингдек етар-

ли асослар бўлганда ҳам ўз ташаббуси билан қонунлар ижросининг текширувлари ўтказилади.

Бунда прокурор хизмат гувоҳномасини кўрсатиб, текширилаётган органларнинг ҳудуди ва биноларига ҳеч қандай монеликсиз кириш, раҳбар ва бошқа мансабдор шахслардан зарур ҳужжат ва материалларни талаб қилиш, қонунлар бузилганлигига доир тушунтиришлар олиш учун мансабдор шахслар ва фуқароларни чақиртириш ҳуқуқига эга.

Шунингдек, қонунда назарда тутилган бошқа ваколатларни амалга оширадилар.

Прокурор қонунга зид бўлган норматив ҳужжатга нисбатан ана шу ҳужжатни чиқарган идорага ёки юқори турувчи идорага протест келтиришга ҳақлидир. Протест қараб чиқилиш шарти қараб чиқиш натижалари тўғрисида маълум қилинади.

Прокурор мансабдор шахс ёки фуқаро томонидан қонуннинг бузилиш мазмунидан келиб чиққан ҳолда жиноий иш, маъмурий ҳуқуқбузарлик тўғрисидаги ёки интизомий ҳуқуқбузарликка доир иш кўзғатиш тўғрисида асосли қарор чиқаради, шунингдек, қонунда назарда тутилган ҳолларда ҳам прокурор қарор чиқаради.

Прокурор таъсир чорасининг бошқа шакли бу қонун бузилишини бартараф қилиш юзасидан тақдимномадир. У прокурор томонидан қонун бузилишини бартараф этиш ваколатига эга бўлган давлат идорасига, жамият ташкилотига ёки мансабдор шахсларга киритилади ва дарҳол кўриб чиқилиши лозим. Қонун бузилишини, унга кўмаклашган шарт-шароитларни бартараф этиш юзасидан тақдимнома киритилган кундан 1 ой ичида чора кўриши лозим. Натижалар тегишли тарзда ёзма шаклда прокурорга маълум қилиниши шарт.

Ўзбекистон Республикаси Бош прокурори Олий суднинг пленуми ва Олий ҳўжалик судининг пленуми

мажлисларида, унинг ўринбосарлари эса, Олий сўд раёсатининг мажлисларида иштирок этадилар.

Прокурор ўз ваколатлари доирасида суднинг ноқонуний ва ассосиз ҳал қилув қарори, ҳукми, ажрими ёки қарори устидан юқори турувчи прокурорга кассацион ёхуд ҳуқуқий протест келтиради. Ҳар қандай ишни суддан талаб қилиб олиш ҳуқуқига эгадир. Суд томонидан чиқарилган ҳукмлар, ҳал қилув қарорлари, ажримлари ва қарорларининг ноқонунийлиги ва ассосиз эканлигини аниқлагач, назорат тартибида протест келтиради ёки юқори поғонадаги прокурорга тақдимнома билан мурожаат этиб, протест киритишни сўрайди. Прокурор назоратининг бу соҳадаги предметини сақлаб туриш жойлари ва жиноий жазони ҳамда жиноий-ҳуқуқий таъсир чораларини таъминлайдиган идора ва муассасаларда шахсларнинг туриш тартиби ва шароитлари ҳақидаги қонунларга риоя этилганлиги: ушланганлар, қамоққа олинганлар, ҳукм этилганлар, шунингдек ҳуқуқий таъсир этишнинг бошқа чоралари қўлланилган шахсларнинг қонунда белгиланган ҳуқуқлари ва бурчларига риоя этилиши таъминланаётганлиги; жиноят ижроия қонунчилиги қўллайдиган идоралар, муассасалар ва мансабдор шахсларнинг фаолиятида қонунийликка риоя этилаётганлиги ташкил қилади.

Муқаддима	3
I БОБ. ЎЗБЕКИСТОН КОНСТИТУЦИЯСИНИ ЎРГАНИШ ЎҚУВ КУРСИ, УНИНГ МАҚСАДИ ВА ВАЗИФАЛАРИ	
1-§. Ўқув курсининг жорий қилиниши, тушунчаси, мақсад ва вазифалари	5
2-§. "Ўзбекистон Конституциясини ўрганиш" ўқув курси — конституциявий ҳуқуқнинг асосий қисми. Унинг предмети	10
3-§. Ўқув курсини ўрганиш усуллари	16
4-§. Конституциявий ҳуқуқми ёки давлат ҳуқуқими? Атамалар ҳақида баҳс	17
5-§. Ўзбекистон конституциявий ҳуқуқининг ижтимоий табиати	18
6-§. Конституциявий ҳуқуқ ва сиёсий тизим	21
II БОБ. ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ КОНСТИТУЦИЯСИНИНГ ЯРАТИЛИШИ	
1-§. Ўзбекистоннинг конституциявий тарихи	24
2-§. Ўзбекистон Республикаси давлат мустақиллигининг эълон қилиниши ва янги Конституцияни қабул қилиш зарурияти	29
3-§. Ўзбекистонда конституциявий ислохотларнинг хусусиятлари ва босқичлари	35
4-§. Президент — Конституциянинг ташаббускори, яратувчиси ва қафили	40
5-§. Конституциянинг тузилиши	50
6-§. Ўзбекистон Республикаси Конституциясига ўзгартириш киритиш тартиби	52
III БОБ. ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ КОНСТИТУЦИЯСИНИНГ ДАВЛАТ ВА ЖАМИЯТ ҲАЁТИДА ТУТГАН ЎРНИ ВА АҲАМИЯТИ	
1-§. Конституция — давлатнинг Асосий Қонуни	57
2-§. Ўзбекистон Конституциясининг маънавий-ҳуқуқий илдизлари ва ўзига хос жиҳатлари	62
3-§. Конституциянинг асосий функциялари ва барқарорлиги	66
4-§. Ўзбекистон Конституцияси суверен давлат қуриш ва ислохотларнинг ҳуқуқий пойдевори	68
5-§. Ўзбекистон Конституциясининг юридик хусусиятлари	73

6-§. Конституциявий-ҳуқуқий нормалар тушунчаси, турлари ва хусусиятлари	75
7-§. Конституциявий-ҳуқуқий муносабатлар, уларнинг субъектлари-объектлари ва турлари	80
8-§. Конституциявий ҳуқуқнинг манбаалари	83
IV БОБ. ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ	
КОНСТИТУЦИЯСИНING АСОСИЙ ТАМОЙИЛАРИ	
1-§. Давлат суверенитети тушунчаси ва моҳияти	86
2-§. Халқ ҳокимиятчилиги ва уни амалга оширилиш шакллари	94
3-§. Ўзбекистонда давлат ҳокимиятининг бўлиниши принципи ва унинг амалга оширилиши	108
4-§. Ўзбекистонда сиёсий ва мафкуравий хилма-хиллик (плюрализм)	111
5-§. Демократия ва инсон ҳуқуқлари	114
6-§. Ижтимоий адолат ва қонунийлик принциплари — демократия белгиси	117
7-§. Конституция ва қонуннинг устуңлиги принципи тушунчаси ва моҳияти	120
8-§. Ўзбекистон Республикаси ташқи сиёсатининг конституциявий асослари	125
9-§. Ўзбекистонда мудофаа ва хавфсизликнинг таъминланиши	136
V БОБ. ЎЗБЕКИСТОНДА ИНСОН ВА ФУҚАРОЛАРНИING	
АСОСИЙ ҲУҚУҚЛАРИ, ЭРКИНЛИКЛАРИ	
ВА БУРЧЛАРИ	
1-§. Шахсларнинг ҳуқуқий ҳолати тушунчаси	146
2-§. Фуқаролик ва унинг конституциявий асослари	158
3-§. Конституциявий ҳуқуқ, эркинлик ва бурчларнинг юримдик таснифланиши	167
4-§. Шахсий ҳуқуқ ва эркинликлар	170
5-§. Сиёсий ҳуқуқлар	185
6-§. Иқтисодий ва ижтимоий ҳуқуқлар	189
7-§. Инсон ҳуқуқ ва эркинликларининг кафолатлари	203
8-§. Фуқароларнинг бурчлари	206
VI БОБ. ЎЗБЕКИСТОНДА ЖАМИЯТ ВА ШАХС	
МУНОСАБАТЛАРИNING КОНСТИТУЦИЯВИЙ	
БЕЛГИЛАРИ	
1-§. Ўзбекистон Республикаси конституциявий тузумининг ижтимоий-иқтисодий асослари	211
2-§. Ўзбекистонда молия ва пул-кредит тизими	223

3-§. Жамоат бирлашмалари ва уларнинг жамият ҳаётидаги ўрни	232
4-§. Оила ва унинг жамиятдаги ўрни	238
5-§. Оммавий ахборот воситаларининг конституциявий-ҳуқуқий мақоми	249

VII БОБ. ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИНING МИЛЛИЙ-ДАВЛАТ ВА МАЪМУРИЙ-ҲУДУДИЙ ТУЗИЛИШИ

1-§. Миллий-давлат ва маъмурий-ҳудудий тузилиш асослари	252
2-§. Ҳозирги даврда Ўзбекистоннинг маъмурий-ҳудудий тузилиши	259
3-§. Маъмурий-ҳудудий қисмларни ўзгартириш, ташкил қилиш ва тугатиш тартиби	268
4-§. Ўзбекистон таркибида Қорақалпоғистон суверен Республикасининг ҳуқуқий мақоми ва унинг қонун асослари	271

VIII БОБ. ЎЗБЕКИСТОНДА САЙЛОВ ҲУҚУҚИ ВА САЙЛОВ ТИЗИМИ

1-§. Сайлов ҳуқуқи тушунчаси ва унинг конституциявий кафолатланиши	278
2-§. Сайлов тизими тушунчаси ва принциплари	282
3-§. Сайловлар ва уларни ўтказиш тартиби	286
4-§. Халқ депутатлари ва уларнинг конституциявий мақоми	297

IX БОБ. ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИДА ҚОНУН ЧИҚАРИШ ҲОКИМИЯТИНИНГ АМАЛГА ОШИРИЛИШИ ВА КОНСТИТУЦИЯВИЙ АСОСЛАРИ

1-§. Қонун чиқарувчи ҳокимият тушунчаси ва уни ташкил қилиш тартиби	304
2-§. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг конституциявий ваколатлари	311
3-§. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг таркибий тузилиши	318
4-§. Ўзбекистон Республикасида қонунчилик жараёни	330

X БОБ. ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ПРЕЗИДЕНТИ — ДАВЛАТ ВА ИЖРОИЯ ҲОКИМИЯТ БОШЛИҒИ

1-§. Ўзбекистонда Президентлик лавозимининг жорий қилиниши ва конституциявий мустаҳкамланиши	337
2-§. Ўзбекистонда Президент сайловларини ўтказиш тартиби ва қоидалари	339

3-§. Ўзбекистон Республикаси Президентининг конституциявий-ҳуқуқий мақоми	341
4-§. Ўзбекистон Республикаси Президентининг конституциявий ваколатлари	344
5-§. Ўзбекистон Республикаси Президенти қабул қиладиган норматив ҳуқуқий ҳужжатлар	359
6-§. Вазирлар Маҳкамаси — Ўзбекистон Республикасининг ҳукумати	361

XI БОБ. ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ МАҲАЛЛИЙ ҲОКИМИЯТ ОРГАНЛАРИ

1-§. Ўзбекистон Республикаси маҳаллий вакиллик ва ижроия ҳокимият органларининг ташкил этилиши ва тизими	377
2-§. Маҳаллий давлат ҳокимияти органларининг конституциявий вазифалари	389
3-§. Маҳаллий ҳокимият вакиллик органлари ва ижроия ҳокимият органлари муносабатларининг ҳуқуқий тартибга солиниши	397
4-§. Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органларини тузиш тартиби ва вазифалари	406

XII БОБ. ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИДА СУД ҲОКИМИЯТИНИНГ КОНСТИТУЦИЯВИЙ АСОСЛАРИ

1-§. Ўзбекистон Республикасида суд ҳокимиятининг ташкил этилиши, тизими ва вазифалари	412
2-§. Одил судловнинг конституциявий тамойиллари	416
3-§. Ўзбекистонда судьяларнинг конституциявий-ҳуқуқий мақоми ва судьяларга қўйиладиган талаблар	426
4-§. Ўзбекистон Республикаси Конституциявий суди ва унинг фаолияти	429
5-§. Ўзбекистон Республикаси Олий суди ва унинг ҳуқуқий мақоми	433
6-§. Ўзбекистон Республикаси Олий хўжалик суди	438

XIII БОБ. ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ПРОКУРАТУРАСИ

1-§. Прокуратура тушунчаси ва келиб чиқиши	443
2-§. Ўзбекистонда Прокуратура органларининг ташкил этилиши, мақсади ва вазифалари	445
3-§. Прокуратура органлари фаолиятини амалга ошириш тамойиллари ва тизими	452
4-§. Прокурор назорати ва унинг амалга оширилиши	456

Ўзбекистон Республикаси Конституциясини
Ў32 **Ўрганиш: Бакалавриятнинг ноюрidik йўналишлари учун ўқув қўлланма.** — Т.: "Ўзбекистон" 2001. — 463 с.

1. Жамоа

ISBN 5-640-02655-3

ББК 67.99(5У)01

№ 207-01

Алишер Навоий номидаги
Ўзбекистон Республикасининг
Давлат кутубхонаси

К $\frac{1203020100-80}{М 351 (04) 2001}$ 2001

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
КОНСТИТУЦИЯСИНИ ЎРГАНИШ**

**Ўқув курси бўйича бакалавриятнинг
ноюрidik йўналишлари учун
Ўқув қўлланма**

Рассом У. Солиҳов
Техн. муҳаррир Т. Харитоновна
Мусаҳҳихлар Н. Умарова, М. Раҳимбекова
Компьютерда тайёрловчи Е. Гильмутдинова

Теришга берилди 02.07.2001. Босишга рухсат этилди
18.07.2001. Қоғоз бичими 84 × 108^{1/32}. Босма табоғи 24,36.
Нашр. табоғи 20,49. Адади 10 000 нусха. Буюртма № 205.
Баҳоси шартнома асосида.

"Ўзбекистон" нашриёти, 700129, Тошкент, Навоий, 30.
Нашр № 139-2001.

Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот қўмитаси
Тошкент рангли босма фабрикасида босилди.
700128, У. Юсупов кўчаси, 86 уй.

